

M. PESTI

Rahvuslik
reetmine
„rahvusluse“
sildi all

M. PESTI,
ajalooteaduste kandidaat

RAHVUSLIK REETMINE RAHVUSLUSE“ SILDIL ALL

(KODANLIKU EESTI VÄLISPOLIITIKAST
AASTAIL 1934—1940)

Riigi ja õiguse ajaloo kateedri

nr. 143.

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS · TALLINN 1960

SISUKORD

Eessõna		3
I Eesti majanduslik ja poliitiline olukord ülemaailmse majanduskriisi lõpul		10
II Kodanliku Eesti välispoliitika Nõukogude-vastase suuna tugevumine pärast 1934. aasta märtsi riigipööret		30
III Inglise-Saksa 1935. aasta mereväekokkulepe ja tema tagajärjed Eestile		61
IV Fašistliku reaktsiooni süvenemine sisepoliitikas aastail 1936—1938		86
V Mõningatest muudatustest Eesti majanduselus seoses riigi uue välispoliitilise kursiga		103
VI Eesti valitsus Saksamaa agressiivse poliitika sõiduvees aastail 1936—1939		124
VII Nõukogude Liidu sammud rahu ja julgeoleku kaitseks Balti mere idarannikul		169
VIII Kodanliku ladviku reetliku poliitika pankrot. Fašistliku diktaatori kokkuvarisemine		184

Пести Мадис Адувич
 НАЦИОНАЛЬНОЕ ПРЕДАТЕЛЬСТВО
 ПОД ФЛАГОМ «НАЦИОНАЛЬНОЙ
 ПОЛИТИКИ»
 На эстонском языке.
 Эстонское Государственное Издательство.
 Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*
 Toimetaja H. Aasamaa
 Kunstiline toimetaja I. Torn
 Tehniline toimetaja K. Einberg
 Korrektorid A. Kalberg ja E. Toots

Ladumisele antud 30. XI 1959. Trükkimisele antud 19. II 1960. Paber 60×92, 1/32.
 Trükipoognaid 15. Arvutuspoognaid 19,17. Trükiarv 5000. MB-00754. Tell. nr. 3830.
 Trükikoda «Ühiselu», Tallinn, Pikk t. 42.

Hind rbl. 4.90

Tartu Riikliku Ülikooli
 Raamatukogu
 1523 10

EESÖNA

Üheks tähtsamaks loosungiks, mille abil kodanliku Eesti valitsevad ringkonnad püüdsid laiu rahvahulki oma mõju all hoida, oli rahvusluse ja patriotismi loosung. Nii oma sisepoliitikas kui ka rahvusvaheliste suhete valdkonnas kujutas ametlik kodanlik propaganda alati asja nõnda, nagu vastaks kodanluse poliitika kõige paremini eesti rahva rahvuslikele huvidele; töörahva, eriti tööliklassi ja tema kommunistliku partei taotlusi aga püüdis kodanlus tembeldada Eesti rahvuslikele huvidele vastukäivateks, antinatsionaalseteks, «väljastpoolt dikteerituteks» jms. Igaale rahvale omast ning õigustatud rahvusliku uhkuse tunnet kunstlikult vastu seades tööliklassi ja tema partei internatsionalistlikule ideoloogiale püüdis kodanlik ladvik halvustada ja laimata Eestimaa Kommunistlikku Parteid ning ühtlasi ässitada meie rahvast Nõukogude Liidu ja tema rahuarmastava poliitika vastu.

Ajalooliste faktide objektiivne analüüs aga näitab, et kodanliku Eesti valitseval klassil puudus igasugune alus oma «rahvuslusega» hooplemiseks ja meie rahva rahvuslike huvide kaitsmise monopoliõiguse nõutamiseks. Tänu Nõukogude Eesti ajaloolaste, õigus- ja majandusteadlaste uurimustele on tänapäeval esile toodud ja vastuvaidlematult tõestatud kodanliku diktatuuri perioodi tegelikkuse ja valitseva ladviku poliitika mitmed aspektid, mis näitavad kisendavat vastuolu ühelt poolt kodanluse poliitika iseloomu ja teiselt poolt eesti rahva põhihulkade eluliste huvide vahel. Veenvalt on muuhulgas tõestatud kodanliku Eesti riigi suur majanduslik ja poliitiline sõltumus välismaise monopolistliku kapitali koondistest ja imperialistlikest valitsustest, mis tõi eesti rahvale rohkeid hädasid ja ohte. On kujukalt näidatud, et Lääne imperialistlikud ringkonnad, kelle abil eesti kodanlus meie maal võimule tuligi, ei hoolitsenud oma Nõukogude-vastase interventsiooni aastail hoopiski mitte eesti rahva rahvusliku suveräänsuse ja iseseisvuse eest, vaid kavatsesid teha Eestist kas Koltšaki-Vene «ühtse ja jagamatu» impeeriumi ääremaa või Ameerika Ühendriikide koloniaalse mandaatmaa. Sellisest saatusest päästis eesti rahva üksnes noore Nõukogude vabariigi võit interventide ja valgekaartlaste sõjajõudude üle ning Nõukogude valitsuse järjekindel võitlus rahvusvahelisel areenil väikerahvaste õiguste eest.

Kodusõja lõppemisele järgnevail aastail teostatud Eesti kunstlik isoleerimine Nõukogudemaa majandusest ja tema vaevaline lülitamine kapitalismi üldkriisi pihtides heitlevasse Lääne majandussüsteemi, mille tagajärjeks oli 1920-ndail aastail mitmete Eesti suurtööstuse harude allakäik ja laostumine, — see kõik ei kõnele eesti rahva põhiliste eluliste huvide innukast kaitsmisest valitseva kodanluse poolt, ei anna tunnistust tema patriotismist. Poliitilisel alal olid Eesti kodanlikud valitsused alati valmis kaasa minema nende Lääne kodanluse ringkondadega, kes ajasid antud etapil kõige ägedamat Nõukogude-vastast ja sotsialismivaenuliku poliitikat; nad olid nõus Eesti muutmiseга rahvusvahelise imperialismi üheks platsdarmiks tema võitluses suure sotsialismimaa vastu. Sellel mõistagi ei olnud mitte midagi ühist Eesti rahvuslike huvidega, meie rahva suveräänsuse ja sõltumatusе kindlustamise eesmärgiga.

Vähem on nõukogude autorite poolt seni käsitletud kodanliku Eesti viimse ajajärgu, Pätsi—Laidoneri fašistliku diktatuuri aastate (1934—1940) sündmusi, sealhulgas diktatuurivõimu välispoliitikat ja Eesti tollaegset rahvusvahelist seisundit. Selle ajajärgu kodanliku poliitika, eriti välispoliitika valgustamine pakub aga Nõukogude Eesti lugejaile suurt huvi. Just seda viimset ajajärku kodanliku diktatuuri ajast ülistasid kodanluse liidrid — ja ülistavad välismaale pagenud emigrantlikud tegelased tänapäevani — kui oma valitsemisaja kõrgtippu ning parimate «saavutuste» aega, millal olevat eriti palju ära tehtud «Eesti asja edasi viimiseks», eesti rahva rahvuslike ürituste eduks jne. Neid aastaid on püütud nimetada isegi eesti rahva «teiseks ärkamisajaks», spekuleerides seega möödunud sajandi eesti rahvusliku liikumise tõusuperioodi ehk nn. ärkamisaja parimate vabastuslike traditsioonide populaarsusele, C. R. Jakobsoni ja teiste selle liikumise kodanlik-demokraatliku suuna esindajate elutöö tänapäevani püsinud autoriteedile meie rahva hulgas. Tolle aja kodanliku välispoliitika ja Eesti rahvusvahelise seisundi teaduslik, marksistlik-leninlik valgustamine on oluline samuti ka sellepärast, et just neil aastail kujunes Eesti rahvusvaheline olukord eriti keeruliseks ja ohtlikuks; selle olukorra keerdkäikudes paljastas Eesti valitsev kodanlik ladvik oma tegudega, oma käitumisega rahvusvahelisel areenil eriti selgesti oma poliitika antinatsionaalse ja hoopiski mitte patriootilise põhiolemuse. Lõpuks on tolle aja välispoliitika ajaloo tundmine vajalik ka selleks, et paremini mõista Eesti siseelu paljusid sündmusi, sealhulgas Eesti kapitalistlikus majanduses asetleidnud protsesse jms.

Milles seisis Eesti rahvusvahelise seisundi eriline ohtlikkus 1930-ndail aastail? Esiteks tuleb siin silmas pidada, et kodanlik Eesti väljus 1929.—1933. aasta ülemaailmsest majanduskriisist märksa nõrgenenuna, tema rahvamajandus sattus veelgi suuremasse sõltumusse kapitalistlike suurriikide monopolidest kui 20-ndail aastail. Teiselt poolt, hitlerlaste võimuletulekuga Saksa-

maal ilmus silmapiirile äärmiselt agressiivne imperialistlik kiskja, kes tema poolt plaanitsetava mõjupiirkondade üldise ümberjaotamise raames üsna avalikult deklareeris oma pretensioone ülevõimule Baltimaades, kusjuures sellise ülevõimu üheks kõige olulisemaks eesmärgiks seati Baltimaade koloniseerimine sakslastega. Eesti rahvas, nagu ka leedu ja läti rahvas, seisis raskete katsumuste ees; ohtu oli sattumas ei midagi vähemat kui eestlaste olemasolu rahvusena.

Eesti, nagu teistegi Balti riikide saatus sõltus niisuguses olukorras eelkõige sellest, milliseks kujunes üldine rahvusvaheline olukord Euroopas, eriti Euroopa idaosas, — sõltus sellest, kuidas kulges ja milliste tulemusteni viis äge võitlus, mida pidasid rahuarmastavad jõud eesotsas NSV Liiduga üha tugevnevate imperialistliku agressiooni ja imperialistlike rühmituste omavahelise kokkuleppimise tendentside vastu. Endastki mõista sõltus palju ka sellest, milline oli Balti riikide valitsuste eneste seisukoht selles võitluses. Selle küsimusteringi valgustamine — niivõrd, kui see puudutab kodanlikku Eestit, — ongi käesoleva töö ülesandeks. Konkreetse ajaloolise allikmaterjali — eelkõige kodanliku Eesti mitmesuguste ametiasutuste arhiivide, samuti Eesti ja välismaise ajakirjanduse, memuaarikirjanduse ja mõnede osaliselt käesoleva teemaga seotud uurimuste tundmaõppimise alusel püütakse allpool lühidalt esitada objektiivset, tõetruud pilti kodanliku Eesti riigi rahvusvahelistest suhetest ja valitsuse välispoliitikast ajavahemikul 1934. a. kuni 1940. a., s. o. kodanluse üleminekust fašistlikele valitsemismeetoditele kuni kodanluse võimu kukutamiseni ja nõukogude korra taaskehtestamiseni Eestis.

Käesoleva teema läbitöötamine pakub autori arvates mitte ainult puht-ajaloolist, vaid ka märkimisväärset poliitilist huvi, eriti seetõttu, et ühenduses selle küsimusteringiga tulevad päevavalgele tollaegsete Balti riikide kodanlike valitsusasutuste salajased diplomaatilised ja muud arhiivid. Nende arhiivide tähtsus, hoolimata suurtest lünkadest säilinud materjalides, on täiesti ilmne, ja seda tunnistavad kaudselt isegi välismaale pagenud Baltimaade kodanluse juhtivad tegelased. Nii kirjutas endine Läti kodanlik diplomaat Bilmanis oma Washingtonis väljaantud brošüüris võidutsevalt, et «kui Balti riikides oleks leidnud aset vandenõu Nõukogude Venemaa vastu, siis oleks Nõukogude ajakirjandus kõhklematult avaldanud vastavad dokumendid» diplomaatilisest arhiividest, mis langesid 1940. aastal rahva kätte.¹ Nähtavasti oli härra Bilmanis ülemäära kindel oma kolleegide hoolikusele, kes 1940. aasta kevadel ja suvel tegelesid Riias Läti välisministeeriumi arhiivi «puhastamisega» kodanlust kompromiteerivatest dokumentidest. Bilmanis ilmselt ei teadnud, et tema eesti ametivendadel ei läinud korda oma salajast arhiivi rahva-

¹ Baltic States and World Peace and Security Organization by Dr. A. Bilmanis. Washington 1945, p. 23.

võimu eest «päästa». Nagu nüüd on saanud laialdaselt teatavaks, veeti kodanliku Eesti välisministeeriumi salajase arhiivi materjalid küll aegsasti Tallinnast Stokholmi, kuid pärast sotsialistliku revolutsiooni algust Eestis 1940. aastal saabusid need ilusti tagasi Tallinna.² Tänu sellele langes siin töörahva kätte suur hulk just selliseid dokumente, millede olemasolu Bilmanis nii enesekindlalt eitab ja mis heidavad valgust mitte ainult eesti, vaid sageli ka läti kodanliku ladviku tõelisele poliitikale.

Mõnede Lääne imperialistlike ringkondade ja Baltimaade kodanlike emigrantide sõjakad kõned Balti nõukogude vabariikide «vabastamise» vajadusest kõlavad vabade nõukogude inimeste kõrvus täiesti pööraste ja mõttetutena, sest Baltimaade rahvad on oma ajaloo nõukogulikul epohhil jõudnud igal elualal niivõrd kaugele edasi progressi teel, et nad ühelgi juhul ei suudaks leppida kapitaliorjuse ja imperialistliku ikke taastamisega oma kodumaal. Ometi ei tule jätta neid pööraseid jutlusi täiesti ilma tähelepanuta, sest nende taga peituvad miljonid dollarid, mida assigneeritakse Ameerika Ühendriikide riigieelarvetest õonestustöö tegemiseks rahvademokraatiamaades ja Balti nõukogude vabariikides, nende taga peituvad ka diversantide jõugud, milliseid aeg-ajalt on tabatud ja kahjutuks tehtud ka Eesti NSV territooriumil. Sääraste jutlustega tegelevad intensiivselt ameerika radiojaamad ja räpased emigrantlikud laimulehekesed, kes kõik püüavad elustada kodanliku ideoloogia igandeid Baltimaade nõukogude kodanike hulgas ja sel teel takistada ning aeglustada majanduslikku ja kultuurilist ülesehitustööd Nõukogude Liidu selles osas. Parimaks vastuseks säärasele diversioonilistele jutlustele on tõe teatavakstegemine sellest, milline oli tegelikult Baltimaade, sealhulgas ka Eesti kodanluse «patriotism» tema võimutsemise aastail, milliste tulemusteni jõudis valitsev kodanlus oma diktatuuri lõppaastail rahvusvahelisel areenil, eesti rahva rahvuslike huvide esindamise alal.

Teatavasti tegeles Ameerika Ühendriikides mõni aeg tagasi isegi kongressi erikomisjon laimu levitamisega Balti nõukogude vabariikide ja rahvademokraatiamaade kohta; seda nimetati «Kersteni komisjoniks» tema esimehe — hiljem valimistel läbikukkunud kongressmeni nime järgi. Selle komisjoni tegevus kutsus Ameerika üldsuses esile laialdase meelepaha, ja isegi kodanlik ajakiri «Nation» pidas vajalikuks teravalt naeruvääristada seda lavastust. Kersteni «juurdlust» nimetas ajakiri «näitemänguks», kogu komisjoni aga «McCarthy komisjoni kõige tõenäolisemaks võistlejaks». Kersteni komisjoni «erapooliku, propagandistliku tehnika» näidisenä tõi «Nation» esile endise Eesti fašistliku valitsuse välisministri K. Selteri «ülekuulamise», kelle suhtes see kodanlik ajakiri oli sunnitud ära märkima tema ilm-

² «Sirp ja Vasar» nr. 29, 17. juuli 1959. L. Rimmelgas. Arhiivid ise räägivad.

seid Hitleri-poolseid sümpaatiaid ja silmapaistvat osa Eesti allutamisel fašistlikule Saksamaale aastail 1938—1939.³

Ei ole huvituseta ära märkida ka seda, millist saatust valmistasid Baltimaade rahvaste jaoks ette kodanlikud emigrandid ja neid toetavad imperialistlikud ringkonnad juhuks, kui neil oleks korda läinud Teise maailmasõja lõpul Balti vabariike Nõukogude Liidu küljest lahti kiskuda. Ülalpool mainitud Bilmanis nõudis näiteks tungivalt, et kolmest Balti vabariigist moodustataks üks kodanlik föderatiivne riik, mille põhiseadus «sarnaneks Ühendriikide konstitutsiooniga», mille riigikeeleks oleks inglise keel ja rahaühikuks — «balti dollar», mida laseks välja Föderaalne Reservpank.⁴ Sellise avameelse programmiga, mis nägi ette Baltikumi muutmist mingiks Kesk-Ameerika väikeriikide taoliseks USA faktiliseks kolooniaks, näis meeleldi nõustuvat ka eesti rahva reetur August Rei. Viimane kirjutas juba 1944. aastal ühes oma rääpases laimubrošüüris, et temataolised «rahvajuhid» oleksid «loomulikult täiesti valmis nõustuma ükskõik milliste suveräänsuse piiramistega...» tulevaste kodanlike Balti vabariikide suhtes.⁵

Oma pretensioonidest ja «õigustest» Balti mere ja Baltimaade suhtes kuulutavad jultunult ka Lääne-Saksa revanšistid. Kopeerides 1930-ndate aastate hitlerlikke agressiooniplaane, käsitavad nad Balti merd loodava Lääne-Saksa sõjalaevastiku ühe olulise «löögisuunana» tulevases sõjas NSV Liidu vastu. Juba 1954. aasta novembris kirjutas kõrgem sõjaväeline ameti-isik Zenker Saksa Föderatiivse Vabariigi valitsuse ametlikus bülletäänis nr. 213 järgmist: «Kuigi Balti meri on perifeeria-meri, ulatub ta sügavalt võimaliku vastase territooriumisse ja moodustab talle lahtise tiiva, millel ta on kergesti haavatav.»⁶ Saksa fašistlik leheke «Vertriebenen-Korrespondenz» aga kuulutas samal ajal, et «Meemeli piirkond kuulub Saksa territooriumi koosseisu», sest tema Saksamaaga «taasühendamise» aluseks olevat olnud «riikidevaheline leping».⁷ Sellega seoses tuleb märkida, et ka 30-ndail aastail — nagu me allpool näeme — alustas Saksa imperialism oma agressiooni Baltimaade rahvaste vastu just nõudmisega ühendada Saksamaaga Leedu piirkond Klaipeda, mida saksa keeles nimetati Meemelimaaks.

Lääne-Saksa militaristid on asunud ka praktiliste ettevalmistuste tegemisele agressiooniks Balti mere piirkonna vastu. Viimastel aastatel on Bonni valitsus assigneerinud suuri summasid

³ «Committee on Horrors. The Kersten Show» by Carey McWilliams. «Nation» Sept. 4, 1954, pp. 186—188.

⁴ Baltic States and... P. 57.

⁵ Have the Baltic Countries Voluntarily Renounced Their Freedom? by Aug. Rei. New York 1944, p. 47.

⁶ Tsiteeritud raamatu järgi: Verschwörung gegen Deutschland. Die Pariser Verträge — ein Komplott des Krieges und der Spaltung. Berlin, S. 43.

⁷ Tsiteeritud raamatu järgi: Verschwörung gegen... S. 46.

meresõjajõudude loomiseks. Nende merejõudude iseloomu kohta teatas üks endine Hitleri oberst juba 1955. aastal, et loodava Lääne-Saksa sõjalaevastiku käsutusse tulevat laevad, mis on eriliselt määratud tegutsemiseks Põhja- ja Balti meres.⁸ Selle laevastiku juhatajaks määrati endine hitlerlik viitseedmiral Ruge. Viimane arendab oma sõjakontseptsiooni mälestusteraamatus «Meresõda aastail 1943—1945», milles ta nõuab Balti mere «avamist suurte mereriikide jaoks» ja lisab, et selline «avamine» olevatki rajatava Lääne-Saksa sõjalaevastiku peaülesanne.⁹ Ruge on korduvalt nõudnud Taani väinade ärakiskumist Taani valitsuse kontrolli alt, et hõlbustada agressiivse Põhja-Atlandi bloki (NATO) merejõudude sissetungi Balti merre sõja korral, ja on esinenud mitmesuguste ähvardustega Balti mere piirkonna rahvaste aadressil.

Endiste Hitleri admiralide revanšiplaanidele tulevad lahkesti vastu NATO ameerika peamehed, kes loodavad Lääne-Saksa sõjalaevastikku ära kasutada oma agressiivsete kavatsuste teostamiseks, peamiselt Balti merel. On küllaltki tähendusrikas, et NATO Kesk-Euroopa väejuhatuse merejõudude peastaap kolis 1957. aasta sügisel Kölnist üle Kieli¹⁰ — tuntud sõjasadama-linna, mille omal ajal ka Hitler muutis oma sõjalaevastiku peabaasiks, kui ta alustas Balti mere piirkonna allutamist oma hegemooniale.

Praegu seavad Lääne-Saksa sõjalaevastiku juhid oma vahetuks eesmärgiks saada oma täieliku kontrolli alla kõik väinad Schleswig-Holsteinist kuni Norra rannikuni ja ühtlasi ka Taani sõjalaevastik. Lääne-Saksa sõjalaevastiku koosseisus on juba üle saja laeva. Bonni revanšistide ja nende NATO-liitlaste agressiivsed ettevalmistused Balti merel on saanud tõsiseks ohuks kõigile Balti mere kallastel elavatele rahvastele, sealhulgas Nõukogude Balti vabariikide elanikkonnale.

Ent imperialistid eksivad rängasti oma sõjakate sepitsustega, mis on suunatud Balti mere äärsete rahvaste rahu ja julgeoleku vastu. Ajad ei ole enam need, mis olid 30-ndate aastate teisel poolel, saksa fašistide agressiooni laiutamise päevil. Balti mere basseini rahvad, sealhulgas ka uue, demokraatliku Saksa riigi — Saksa Demokraatliku Vabariigi rahvahulgad on alustanud aktiivset võitlust rahu kaitseks Balti mere piirkonnas, Balti mere muutmiseks rahu mereks. Juba 1957. aasta septembris pöördus Saksa Demokraatliku Vabariigi valitsus kõigi Balti mere äärsete riikide poole ettepanekuga alustada läbirääkimisi omavaheliste majandus- ja kultuurisuhete laiendamiseks ning ühtlasi mittekallalitungi-kohustuste kehtestamiseks. See ettepanek leidis sooja toetust Balti mere maade rahvaste hulgas, kuid pole seni teosta-

⁸ «Правда» № 105, 15 апр. 1955 г.

⁹ «Neues Deutschland» 3. März 1956.

¹⁰ «Neues Deutschland» 17. Okt. 1957. «NATO-Kriegspläne im Ostsee-raum».

misele tulnud NATO liikmesriikide, eelkõige Saksa Föderatiivse Vabariigi valitsuse vastuseisu tõttu.

1959. aasta kevadel pani Nõukogude valitsuse juht seltsimees N. S. Hruštšov ette muuta Skandinaavia poolsaar ja Balti mere basseini raket- ja aatomirelvadest vabaks piirkonnaks, muuta Balti meri rahu mereks. «Kõigi Balti rahvaste huvid nõuavad seda tungivalt,» märkis N. S. Hruštšov oma kõnes Saksa Demokraatliku Vabariigi ja NSV Liidu sõprusmiitingul Riias 11. juunil 1959. «Balti meri peab siduma Baltimere riike sõpruse ja usalduse sidemetega. Ta ei tohi muutuda sõjaliste konfliktide tsooniks.»¹¹ Poola—Nõukogude sõprusmiitingul Szczecinis 17. juulil 1959 rõhutas seltsimees Hruštšov uuesti: «Meil ei ole mingeid tülipõhjusi meie naabritega Balti mere ääres ja me taotleme visalt seada nendega jalule kõige paremad heanaaberlikud suhted. Me tahame ühte — et Balti mere basseinis kujuneksid välja niisugused vastastikuse mõistmise ja rahuliku koostöö suhted, mis oleksid heade vastastikuste suhete eeskujuks meie esialgu veel väga rahutul planeedil.»¹²

Nõukogude valitsuse juhi rahuarmastavad konstruktiivsed ettepanekud leidsid väga laialdast vastukaja ja poolehoidu kõigis Balti mere äärseis maades — mõlemas Saksa riigis, Poolas, Skandinaavia maades, Soomes, NSV Liidus — ja mujal. Kuid teatud reaktsioonilised ringkonnad kapitalistlikes maades, eriti Saksa Föderatiivses Vabariigis ja Skandinaaviamaades, alustasid nagu signaali peale propagandakampaaniat Nõukogude Liidu ja teiste sotsialismimaade rahuarmastavate ürituste vastu. Pole aga kahtlust, et rahvaste jätkuva rahuvõitluse käigus võidab Balti mere rahu mereks muutmise ettepanek miljoneid uusi pooldajaid eri maade üldsuse laiades ringkondades.

Balti nõukogude vabariikide rahvaste, sealhulgas eesti rahva rahuliku töö ja julgeoleku tagamise seisukohalt on muidugi esmajärgulise tähtsusega see tõsiasi, et neis vabariikides ei ole võim enam müüdavate kodanlik-fašistlike klikkide käes, vaid kuulub rahvale endale, kes valvsalt jälgib imperialistide sepitsusi ning oma Nõukogude kodumaa kaitsmisel tugineb kõigi vennalike Liidu rahvaste ja kogu ühtse sotsialismileeri vääramatule jõule. Kui isegi kolmekümnendail aastal imperialistidel ei läinud korda — tänu Nõukogude Liidu rahupoliitikale ja rahvusvahelise autoriteedi tõusule — lõplikult teostada oma plaane, mis nägid ette Baltimaade okupeerimist ja anastamist hitlerlaste poolt, siis seda vähem on väljavaateid sääraste avantüüride eduks nüüd, kui Nõukogude Baltikumi piiride kaitsel seisab vankumatult kogu võimas nõukogude rahvas, kes on koondanud enda ümber kõik rahu- ja sotsialismijõud kogu maailmas ning on suuteline nurja ajama igasugused agressorite plaanid.

¹¹ «Правда» № 163, 12 июня 1959 г.

¹² «Правда» № 199, 18 июля 1959 г.

I

EESTI MAJANDUSLIK JA POLIITILINE OLUKORD ÜLEMAAILMSE MAJANDUSKRIISI LÖPUL

Ülemaailmsel majanduskriisil, mis möllas kapitalistlikus maailmas aastail 1929—1933, olid eriti rasked tagajärjed imperialistlike suurriikide sõltumusse sattunud majanduslikult nõrkadele väikeriikidele. Üheks tähtsamaks abinõuks, millega saavutati olukorra paranemine peamiste kapitalistlike maade tööstuses ja kaubanduses 1933. aasta lõpuks, oli ju asumaade ja sõltuvate riikide töörahvahulkade ekspluateerimise järsk tugevdamine. Just nende töö saaduste — toor- ja toiduainete ning poolfabrikaatide hindade alandamise teel jõuti maailmaturul niikaugele, et kriis peamistes kapitalismimaades hakkas nõrgenema, algas üleminek depressiooni faasi.

Kodanlik Eesti oli teatavasti oma «iseseisva ja rippumatu» olemasolu algusest peale tugevas majanduslikus ja poliitilises sõltumuses imperialismist. Välismaise monopolistliku kapitali võimutsemine Eesti majanduses ja normaalsete majandussidemete puudumine Nõukogude Liiduga tõid juba kahekümnendail aastail kaasa tööstuse põhiharude allakäigu, alalise tööpuuduse ja töörahva laiade hulkade ainelise olukorra halvenemise. Majanduskriisi aastail aga tuli eesti rahval kanda eriti raskeid ohvreid oma kodumaa sõltuva olukorra pärast. Linna ja maa töötajate õlgadele langesid nüüd tohutud majanduslikud hädad — ennenähtamatu ulatusega tööpuudus, tööliste reaalpalka ja põllumajandussaaduste hindade järsk langus, maksukoorma kasv. See kõik oli selle asjaolu otsene tagajärg, et lääneriikide kapitalistid, püüdes vee- retada kriisi peamist raskust neist sõltuvatele maadele, vähendasid järsult oma tellimusi Baltimaades ja alandasid nende maade väljaveokaupade hindu.

Eesti eksport vähenes majanduskriisi aastail katastroofiliselt. Eksporti koguväärtus, mis 1928. aastal ulatus 126,6 miljoni kroonini, moodustas 1932. aastal kõigest 42,6 milj. krooni, olles seega vähenenud peaaegu kolm korda.¹ Sealjuures vähenes väljaveo füüsiline maht märksa vähemas proportsioonis (umbes 57%),

¹ Statistical Year-Book of the League of Nations 1935/36. Geneva 1936, p. 217.

mis kajastab eksportkaupade hindade langust. Tööstustoodete väljavedu, mille maksimaalne kriisieelne tase saavutati 1929. aastal 45,1 miljoni krooni ulatuses, langes 1932. aastal 16,2 milj. kroonini.² Seega kriisi eelõhtul eksporteeriti ainuüksi tööstustoodeteid märksa suurema summa väärtuses kui kriisi sügavpunktil kõiki väljaveokaupu kokku. Põllumajandussaaduste väljavedu vähenes enam kui 2½ korda: 58,6 miljonilt kroonilt 1928. aastal 23,2 miljoni kroonini 1932. aastal.³

Ekspordi katastroofiline vähenemine viis paratamatult tootmise järsule kokkutõmbumisele kõigis rahvamajanduse harudes, kogu maa majanduselu tardumusele, seisakule. Eesti tööstuse toodangu üldmaht kahanes aastail 1929—1933 ühe kolmandiku võrra. Põllumajanduse, eriti loomakasvatuse toodang näitas kriisi esimestel aastatel veel aeglase kasvu tendentsi; see on ka arusaadav, sest talupojad püüdsid kõigi vahenditega suurendada müüdava toodangu hulka, et tasa teha hindade järsku langust ja majapidamises kuidagi «ots otsaga kokku ajada». Kuid juba 1932. ja 1933. aasta statistilised andmed näitavad selgesti, et pikaleveninud agrariikriis on murdnud talurahva visa vastupanu: talumajandite üldise allakäigu pinnal algas karjasaaduste toodangu vähenemine. Tähtsaima põllumajandusliku väljaveoartikli meiereivõli tootmine vähenes aastail 1931—1933 peaaegu ühe kolmandiku võrra (16,100 tonnilt 11,500 tonnini).⁴ Lehmade arv kahanes 1933. aastal 1,7%, sigade arv 8,5%.⁵ Kogu Eesti rahvamajanduse turutoodangu väärtus langes kriisi aastail peaaegu poole võrra: 250 miljonilt kroonilt 1929. aastal 135 milj. kroonini 1932. aastal.⁶

Eesti rahvamajanduse sõltumus väliskapitalist süvenes kriisi aastail veelgi. See kajastus ilmekalt Eesti sisse- ja väljaveostrukturi muutumises. Isegi kodanlikud majandusteadlased olid sunnitud tunnistama, et «viima (s. t. ekspordi — M. P.) koostise muutustes töötlemisastme järgi ilmneb toorainete ja poolvalmistoodete osatähtsuse tõus ja valmistoodete viima osatähtsuse langus. Kuni 1930. aastani valmistoodete rühm ületas väärtuselt toorainete ja poolvalmistoodete viima. Alates 1931. aastast on suhe ümberpööratud...»⁷ Statistilised andmed näitavad, et valmistoodangu osatähtsus kogu väljaveos langes 35,1 protsendilt 1930. aastal 22,9 protsendini 1935. aastal, toorainete ja poolvalmissaaduste osatähtsus aga kasvas samal ajal tugevasti: 24,6 protsendilt 1930. aastal 39,9 protsendini 1934. aastal.⁸

² Estonian Economic Year-Book for 1938. Tallinn 1939, p. 51.

³ ENSV ORRKA, f. 969, n. 1, s.-ü. 198, l. 58.

⁴ Statistical Year-Book of the League of Nations 1935/36. P. 81.

⁵ Eesti Kroonika 1933. Tallinn 1934, lk. 43.

⁶ «Konjunktuur» nr. 1, 1935, lk. 21.

⁷ «Elav Teadus» nr. 37, 1937, lk. 90.

⁸ Estonian Economic Year-Book for 1938. P. 103.

Sellest, kuidas majanduskriisi ajajärgul tugevnes Eesti rahva-
majanduse ekspuuteerimine välismaa monopolide poolt, annab
ilmekat tunnistust nn. «hinnakääride» laienemine Eesti väljaveo-
ja sisseveokaupade hindade vahel. Nii näiteks ainuüksi 1933. a.
II poolaasta kestel tõusid sisseveokaupade hinnad keskmiselt
14,5%, väljaveetavate kaupade hinnad aga kõigest 8,7%. See ten-
dents jätkus üleminekul depressiooni faasi, 1934. aastal. 1934. a.
I poolaasta jooksul asetleidnud importhindade tõus ületas sama-
aegse eksporthindade tõusu enam kui viiekordselt.⁹

Muide, kodanlikud majandustegelased ja -teadlased pidasid sel-
list nähtust täiesti normaalseks. Nii andis H. Joa ajakirjas «Kon-
junktuur» sõltuvate maade ekspuuteerimisele hinnakääride abil
järgmise «teoreetilise põhjenduse»: «Sisemise majandusliku jõu
poolt nõrgem maa on alati sunnitud oma majanduslikult tuge-
vamale kaubanduspartnerile tooma teatud hinnaohvreid, et üldse
võtta osa kultuurist, tsivilisatsioonist ja täita omi võlakohustusi
välismaa vastu. Majanduslik nõrkus välismaa suhtes avaldub
«kääride» kaudu eksport- ja importhindade vahel.»¹⁰

Püüdes veeretada kõik kriisiraskused töörahva kaela, surusid
Eesti kapitalistid neil aastail järjekindlalt alla tööliste reaalpalka,
heites ühtlasi üha uusi tuhandeid töölisi tänavale, töötute reserv-
armeesse. Täielikult töötute tööstustöölise arv kasvas kriisi kõige
raskemal kuudel peaaegu sama suureks kui oli suur- ja kesktööstuses
töötavate tööliste arv. Ametlikel andmeil oli näiteks
veebruaris 1933 tööbörsidel registreeritud 26 851 täielikult töö-
tut¹¹, kuna samal ajal suur- ja kesktööstuses töötas umbes 28 000
töölise. Tegelikult oli tööpuuduse ulatus veelgi suurem, sest kau-
geltki mitte kõik töötud ei läinud end tööbörsidele registreerima,
kuna tööd sealt loota niikuinii ei olnud. Lühendatud tööajaga
töötajad ja suured hulgad töötuid põllutöölisi ei ole siin mõistagi
üldse arvesse võetud.

Kasutades töötute reservarmee tohutut kasvu teostas kodanlus
majanduskriisi aastail laialdast pealetungi töörahva, eelkõige töö-
liste elutasemele.

Järsult alandati tööliste palku. Ametlike, Rahvasteliidule esita-
tud andmete järgi langes keskmine tunnitasu tööstuses aastail
1929—1934 «ainult» 10 protsenti¹², kuid see arv ei kajasta hoo-
piski mitte tõelist olukorda: selles ei leia väljendust isegi tehtud
töötundide arvu vähenemise mõju palgatasemele, rääkimata pal-
just muust (tasustamata ületundide arvu kasv, andmete suureneu-
nud võltsimine ettevõtjate poolt jne.). Tööliste eneste andmete
järgi, mis on ära toodud Eestimaa Kommunistliku Partei illegaal-

⁹ «Konjunktuur» nr. 1, 1935, lk. 31.

¹⁰ «Konjunktuur» nr. 62/63 (1/2), 1940, lk. 25.

¹¹ Eesti Majandus 1934. a. Tallinn 1935, lk. 36.

¹² Statistical Year-Book of the League of Nations 1935/36. P. 78.

setes väljaannetes, langes tööliklassi palgatase ainuüksi 1931. aastal umbes 25 protsenti. Ja «1932. aasta algas uue palkade alandamise lainega», märkis Eestimaa Kommunistlik Partei oma Manifestis kogu Eesti töörahvale (märts 1932). «... Maatöölise palk vähenes 1931. a. keskmiselt 30—50%. Tänavu tahavad külakurnajad seda veel madalamale lüüa. Praegu on käimas vihane tormijooks meremeeste, väikeametnike, algkooliõpetajate ning teiste alamteenijate, üleajateenijate sõjaväelaste palkade vastu.»

Eriti raske oli maaproletariaadi laiade hulkade olukord. Ametliku statistika andmeil sai sulane 1932. aastal päevas keskmiselt 37,8 senti palka, naistalutööline aga isegi 28 senti. Sellisest päevapalgast jätkus taluteenijal nelja-viie ajalehenumbri ostmiseks! Ja jutt on siin hooajatöölise palkadest, kes suvekuude teenistusest pidid elama ka talvel.

Kodanlik valitsus võitles majanduskriisi vastu peamiselt kahel viisil: esiteks püüdis pidurdada Eesti ekspordi kokkukuivamist, eriti nn. väljaveopreemiade maksimisega peamiste karjasaaduste (või, peekon, munad) eksportööridele, mis pidi vähemalt osaliselt tasa tegema hinnalangused välisturgudel; teiseks vähendas suuresti impordi, kehtestades kõrged sisseveotollid peaaegu kõigile importartikleile, eriti laiatarbekaupadele, ja pannes kõik välismaale suunatud maksed erilise nn. «deviisidmaksu» alla, millest laekuvad summad pidid katma eksportpreemiade maksmise kulud. Mõlemad abinõud pöördusid oma tagajärgedega laiade rahvahulkade vastu, kusjuures rahvamajanduse raske olukorra leevendamise seisukohalt oli neil üksnes minimaalne ja ajutine, lühiajaline mõju. Nii aitasid eksportpreemiad kriisiraskustest üle saada peamiselt jõukamail talupidajail, ühtlasi rikastades eksportfirmade omanikke-spekulante. Preemiade maksmiseks minevad summad ammutati neist riigikassa lisatuludest, mis saadi kodanike maksukoorma tõstmisest; «deviisidmaksu» tulud osutusid selleks otstarbeks ebapiisavaks, sest impordi ulatusliku kokkukuivamise tõttu vähenesid järsult ka maksed välismaale, mis kuulusid maksustamisele «deviisidmaksuga». Teiselt poolt sisseveotollide suurelatuslik tõstmine ja muud impordi piiramise abinõud viisid paljude esmajärguliste tarbainete hindade tõusule, mis raskelt tabas laiu töötavaid hulki, surudes veelgi enam alla tööliste ja teenistujate reaalpalka. Lõppkokkuvõttes tõid need abinõud kaasa siseturu edasise ahenemise laiade hulkade ostujõu langemise tõttu ja tähendasid seega kriisiraskuste jätkuvat süvenemist. Valitsuse «kriisivastaste abinõude» tagajärjel tekkis kurioosne olukord, kus ületootmiskriisi tingimustes tunti puudust mitmeist kaupadest turul¹³. Need abinõud aina süvendasid kaost Eesti majanduses ja halvendasid laiade töötavate hulkade olukorda.

¹³ Vt. Wochenbericht des Instituts für Konjunkturforschung Nr. 38/39, 1932, S. 159 (Berlin).

Kriisi hoobid tabasid ka nn. keskkihte — linnade väikekodanlust, allastme ja keskmisi ametnikke, kooliõpetajaid, kesktalupidajaid, pensionäre jt. Maad mööda veeres oksjonite laine, tuhanded talud ja tööstuslikud ning käsitööstuslikud väikeettevõtted läksid oksjoni teel kulakute ja linna kapitalistide kätte. Ennenähtamatu ulatuse võttis korrupsioon riigiasutustes ja -ettevõtteis — võimu kuritarvitamine, riigisummade ebaseaduslik kasutamine erakapitalistlike huvides, spekulatsioon. Hädakisa selle kõige kohta hakkas kostma mõnikord isegi valitsevate ringkondade endi keskelt. Nii kirjutas silmapaiste kapitalist ja poliitikategelane L. Sepp 1933. aastal artiklis, mis kandis iseloomulikku pealkirja «Kapitalismi kriis»: «Ajastul, millal oma kapital hoitakse kabuhirmus sukasääres, leidub eriti palju ja meelsasti ettevõtlikust riigi kapitaliga ja riisikol: läheb hästi, on kasu ettevõtjal, läheb halvasti, maksab riik... Sellega on seletatav Eesti riigi suur osatähtsus eramajanduse finantseerimisel.»¹⁴

Raske majanduskriis, mis tõi käegakatsutava selgusega nähtavale kapitalistliku majandussüsteemi kogu pehkimuse, tõi endaga kaasa ka terava poliitilise kriisi. Selle aluseks oli töörahva laiade hulkade kiiresti kasvav rahulolematuse ja viha kehtiva eksploateerimiskorra vastu. Väliselt avaldus poliitiline kriis eelkõige sagedastes valitsuse vahetustes, tähtsamate kodanlike parteide laostumise tunnustes, nende ridades asetleidvais teravais lahkkelides, ümbergrupeerumistes ja lõhenemistes, samuti kodanliku parlamendi — riigikogu teguvõimetuse, tema «halvatuse» korduvais juhtumites.

Väljapääsu poliitilisest kriisist nägid valitsevad ringkonnad riigivõimu koondamises kitsa rühma «teguvõimsamate» tegelaste kätte, teiste sõnadega — kodanluse ladvakihi terroristliku diktatuuri kehtimapanekus. Eesti kodanluse äärmise reaktsioonilise tiiva esindajad olid unistanud fašistlikust diktatuurist juba kohe pärast töörahva 1924. aasta ülestõusu verist mahasurumist. Nüüd, uue poliitilise kriisi käigus muutus niisuguse diktatuuri sümbol — «kõva käsi riigitööri juures» — kogu kodanliku ladviku eba-jumalaks. Kuna parlamentarismi kriisi avaldused olid kujukalt näidanud, et demokraatia sildiga kaetud vägivallasüsteem polnud uues olukorras enam küllaldane töörahva mahasurumiseks ja sõnakuulmises hoidmiseks, siis kaldusid üha laiemad kodanluse ringkonnad fašismi poole.

Põhiküsimuses — fašistliku diktatuuri «vajaduses» — valitses kodanlike poliitikute hulgas seega üksmeel. Kuid ometi lõhestasid eesti kodanlust neil aastail sügavad lahkkelid. Need olid lahkkelid küsimustes, milliste meetoditega, milliseid teid kaudu — kas «liberaalsemalt», kaudsemaid kõverteid, või otsemalt, tooremalt — tuleb Eestis üle minna fašistlikele valitsemismeetoditele, ja millise kodanliku fraktsiooni juhtimisel peab see üleminek

¹⁴ Ajakiri «ERK» nr. 3, 1933, lk. 81.

toimuma. Küllaltki olulist osa etendas sealjuures ka küsimus, missuguse suurriigi sõiduvees tuleks Eestil liikuda oma sisepoliitiliste ümberkorralduste teostamisel, kellelt otsida õnnistust ja kaitset teel fašismi poole. Eesti riigi välispoliitilise orientatsiooni küsimus etendas seega esmajärgulist osa kolmekümnendate aastate alguse sisepoliitilise kriisi võitlustes. See oli ka arusaadav, sest kodanlik Eesti oli oma olemasolu algusest peale kogu aeg olnud poliitilises sõltumuses imperialistlikest suurriikidest, ja muudatused nende riikide omavahelistes jõuvahekordades ning suhetes pidid loomulikult leidma kajastust eesti kodanluse sisepoliitilistes võitlustes.

Põhiline osa vanade kodanlike parteide (põllumeestekogud, rahvuslik keskerakond, tööerakond jt.) tegelasi pooldas rahu-likku, evolutsioonilist üleminekut fašismile, mis pidi läbi viidama «seaduslike» abinõudega ja seniste «riigiisade», s. o. nende tegelaste eneste juhtimisel, kusjuures oleks üldjoontes säilitatud riigi senine välispoliitiline kurss. Tülid nende parteide ja tegelaste vahel keerlesid peamiselt selle ümber, milline osatähtsus ja koht peab kuuluma ühele või teisele klikile uues, fašiseeritud Eestis. Vanade kodanlike parteide seljataga olid suurimad eesti «rahvusliku» kapitali esindajad (Puhkide perekond, M. Pung jt.), välismaal aga inglise ja ameerika imperialismi mõjukad esindajad, kes olid enam kui kümme aastat lähedal seisnud nende parteide poliitika määramisele.

Kodanluse teist tiiba esindas rühm varjamatult fašistlikku laadi poliitilisi avantüriste, kes siamaani polnud oma enamikus aktiivselt osa võtnud poliitilisest võitlusest ja kes seetõttu olid veel kompromiteerimata vähemteadlike hulkade silmis. See rühmitus kasvas välja kodusõjast kodanluse poolel osavõtnute marureaktsioonilistest organisatsioonidest — nn. vabadussõjalaste liitudest, mille järgi hakati selle partei liikmeid nimetama vapsideks. Vapsid ei püüdnudki varjata oma pogrommiplane rahva demokraatlike vabaduste jäänuste suhtes, töölisorganisatsioonide suhtes jne. Mitte asjata ei hakatud neid nimetama ka «kaikameesteks». Vapside organisatsioon oli hitlerlaste otseseks agenduuriks, ta sai neilt suuri materiaalseid toetusi soome fašistide kaudu, hiljem ka otse Saksamaalt. Eesti kodanluse ringkonnis leidsid nad kaasatundmist ja rahanduslikku toetamist peamiselt nende tegelaste poolt, kes ei olnud rahul neile langenud osaga «riigipirukast» — kõrgetest riigiametitest, ülikasulikest riiklikest tellimustest, impordilitsentsidest, tollitariifide muutmise pinnal spekulierimise võimalustest jms. Kuid vapsidel oli pooldajaid ning agente ka kõigi tähtsamate vanade kodanlike parteide ridades.

Seega oli mõlemal siin ülevõimu pärast konkureerival imperialistlikul grupeeringul — nii Inglise-Ameerika kui ka Saksa grupeeringul — Eestis olemas oma laialdane agenduur, kelle kaudu nad võtsid osa eesti kodanluse ettevalmistustest fašismile ülemi-

nekuks, püüdes juhtida seda protsessi endale kasulikesse rööbas-
tesse.

Eriti suure aktiivsuse poolest paistis aga silma saksa fašismi
agentuur. Peale vapside-kaikameeste liitude, kelle tegevus
1931.—33. aastail, nagu saksa fašistidelgi, järsult elavnes, oli
sakslastel Eestis veel teine keskne poliitiline organisatsioon,
mida hitlerlased püüdsid hoida veidi varjatumalt reservis, n.-ö.
teises ešelonis. See oli Balti-saksa Partei ehk nn. Balti Vendlus
(«Baltische Brüderschaft») — balti sakslaste ametlikult registree-
rimata fašistlik organisatsioon, mida juhiti Saksamaalt. Nagu
õigesti märkis ajaleht «Izvestija», «see balti parunite ja saksa
kodanluse partei hakkas avalikult jutlustama Eesti allutamist
Saksa mõjule. Balti-saksa Partei seadis oma eesmärgiks haarata
Eestis võim ja muuta ta «kolmanda riigi» agraarriipatsiks ning
NSV Liidu vastu suunatud sõjaliseks platsdarmiks.»¹⁵

Selle hitlerliku õonestusorganisatsiooni olemasolust teati Eesti
valitsevais ringkondades juba varem, kuid Pätsi valitsus pidas
kohaseks paljastada see agentuur alles 1933. aasta detsembris —
pärast seda kui oli selgunud, et vapsid ei lähe presidendi-vali-
mistele koos Pätsiga, vaid taotlevad üksi võimu haarata, ja pärast
seda kui oli uuesti puhkenud äge Inglise—Saksa konkurentsivõit-
lus Baltimaade turgudel. Kuigi juurdlus «Balti Vendluse» Eestis
tegutsenud filiaali asjas venis pikale ja lõpuks asi ära summutati,
ometi võimaldasid esimesed andmed, mis said teatavaks kohe
pärast hitlerlike vandeseltslaste jõugu paljastamist ja järgnenud
kohtuprotsessil, heita pilku fašistliku Saksamaa plaanidele Eesti
ja teiste Balti riikide suhtes.

Oma põhikirja kohaselt oli «Balti Vendlus» rangelt kinnine,
suletud organisatsioon, mille liikmed andsid fašistliku vande-
tõotuse olla ustavad natsionaalsotsialismi ideedele ning «saksa
rassile» ja võtsid endale kohustuse «kogu jõuga võidelda Balti-
kumi ja Saksamaa uuendamise eest ning Balti Vendluse eest tema
püüetes luua Baltikumis uus ühiskond». Vendluse «füürerile»
anti põhikirjaga peaaegu piiramatu võim organisatsiooni liikmete
üle. Vendluse liikmed olid jaotatud kahte «ringi»; liikmed, kes
kuulusid nn. sisemisse ringi, ei tohtinud oma surmatunnini orga-
nisatsiooni liikmeskonnast lahkuda. Juurdlusel selgus, et vande-
seltsis oli veel ka kolmas, põhikirjas mainimata kategooria liik-
meid — nn. «X-liikmed». Kuid kohtuprotsessil ei soovinud Vend-
luse «füürer» Haller midagi rääkida X-liikmetest, ja kohtunikud,
kes olid tema vastu üldse silmapaistvalt viisakad ja tähelepaneli-
kud, hoidusid seda küsimust puudutamast. Kohtunike viisakus
saab täiesti mõistetavaks, kui pidada silmas, et protsessi ajaks
(1934. aasta oktoober) Eesti võimud juba otsisid lähenemist Saksa-
maaga. Balti sakslasest «füüreri» Halleri kõrval tegutses Vend-
luses veel teine «juht» — riigisakslane W. Brewern, kellele Eesti

¹⁵ «Известия» № 68, 21 марта 1934 г.

võimud andsid võimaluse vaikselt kaduda. Enamik teisi balti sakslaste organisatsioone Eestis (selliseid oli aga tol ajal tervelt 157) tegutses kas «Balti Vendluse» otsesel juhtimisel või oli tema mõju all. Rõhuv enamik «vendi» olid ühtlasi hitlerliku partei liikmed.¹⁶

Ka balti sakslased ise on hiljem tunnistanud, et «Balti Vendluse» Eesti filiaal oli suure mõjuga salaorganisatsioon. Nii kirjutab Läti baltlane W. Wachtsmuth oma 1951. aastal väljaantud raamatus, et erinevalt vendluse Läti organisatsioonist kuulus Eesti filiaali koosseisu «enamik juhtivaid saksa mehi», et vendlust ümbritses «saladuslikkuse loor» ja teda hinnati balti-saksa ringkondades «looži-taolise salaorganisatsioonina».¹⁷

Muide, nagu hiljem selgus, jätkas «Balti Vendlus» oma tegevust ka pärast tema vormilist laialisaatmist võimude poolt ja kohtuprotsessi.

Kuni 1933. aasta sügiseni toimus võitlus kodanluse eri kildkondade vahel fašismile ülemineku meetodite küsimuses põhiseaduse muutmise ümber keerleva võitluse vormis. Nii vapsid kui ka vanade parteide tegelased rääkisid rahvale, et kõigis hädades — majanduskriisis ja poliitilises korrupsioonis, töötavate hulkade vaesumises ja viletsuses — on süüdi vana põhiseadus, mis olevat «liiga demokraatlik» ega kindlustavat küllalt tugeva täidesaatva keskvõimu loomist, andes ülemäära laiad võimupiirid parlamendile.

Mõlemad konkureerivad rühmitused — riigikogu erakonnad ja vapsid — esitasid omad põhiseaduse muutmise ettepanekud rahvahääletusele panemiseks. Eriti selgelt reaktsioonilise ning lausa fašistliku iseloomuga oli vapside eelnõu, milles oli ette nähtud tegelikult piiramatu võimuga riigipea institutsiooni loomine.

Puhkenud võitluses põhiseaduse muutmise poolt ja vastu suunasid kõik kodanluse rühmitused oma peamised hoovid rahva demokraatlike jõudude vastu, kes eesotsas illegaalse Eestimaa Kommunistliku Parteiga astusid välja põhiseaduse muutmise vastu, fašismi vastu. Hääletuste eel asetleidnud agitatsioonikampaaniad muudeti reaktsioonileeri poolt demokraatlike jõudude vastu suunatud demagoogia ja terrori kampaaniateks.

Rekordeid demagoogia ning rahvahulkade petmise alal löid neis kampaaniates vapsid. Jagades vastandlike huvidega rahvakihtidele ohtrasti ilusaid, üksteisele risti vastu käivaid lubadusi ja värvikalt kirjeldades töötavate inimeste elu raskusi, mis pidid olema ainuüksi «erakondade võimutsemise» tagajärjeks, oskasid vapsid võita kriisiraskustest meeleheite piirini viidud väikekodanluse hulkade ja haritlaskonna tunduva osa usalduse; neil oli edu ka tööliklassi mahajäänumates kihtides, kes olid sotsiaaldemokraatliku propaganda mõjul kaotanud igasuguse perspek-

¹⁶ «Päevaleht» nr. 242, 3. sept. 1934 ja nr. 286, 17. okt. 1934.

¹⁷ Wolfgang Wachtsmuth. Von deutscher Arbeit in Lettland 1918—1934. Band 3. Köln 1951, S. 191, 227.

tiivi. Sotsid võitlesid sõnades küll fašismi vastu, põhiseaduse muutmise vastu, kuid oma keeldumisega ühise võitlusrinde loomisest kommunistliku parteiga ning oma tagedate kallaletungidega kommunistidele ja Nõukogude Liidule aitasid nad tegelikult kaasa fašistide eduks. Demokraatlike jõudude tegevust halvatas üha laienev terror ja otsene vägivald, mille teostamisel fašistlikud kaimehed said tõhusat abi riigivõimu organeilt, sest viimaste isiklik koosseis sattus järjest enam vapside mõju alla.

Kaks vanade parteide poolt esitatud põhiseaduse-eelnõu kukkus rahvahääletusel üksteise järel läbi. Nüüd läks peaaegu kogu põllumeestekogude partei eesotsas K. Pätsiga üle vapside poole, lootes viimastega kokkuleppele jõuda ja ühiselt võim haarata. Vapside mõju kasvas ka teistes parteides. Edust joovastunud vapside juhid, kes olid kindlad ka saksa fašistide otsustavale toetusele, ei läinud koostööle — ja sellest järelduvale võimu jagamisele — Pätsi ringkonnaga. Kuid põllumeestekogude toetus vapside eelnõule otsustas põhiseaduse küsimuse vapside kasuks. 1933. aasta oktoobrikuu rahvahääletusel sai nende eelnõu enamuse. Saksa-mustriline fašism pühitses Eestis võitu.

Kuid võimu küsimus polnud kaugeltki veel otsustatud. Riigi-aparaat oli endiselt parlamendi-erakondade juhtimisel, tema eesotsas oli riigikogu kõige tagurlikuma tiiva juht K. Päts, kes peaministrina sai endale uue põhiseaduse alusel ajutiseks ka laialdaste võimupiiridega riigipea õigused. Pätsi toetavad «rahvuslikud» tööstus- ja kaubandusringkonnad ei olnud huvitatud võimu üleminekust neile vähe tuntud noore avantüristi kätte, nagu seda oli vapside tähtsaim «füürer» A. Sirk. Palju kindlam ja otstarbekohasem näis neile teostada maa fašiseerimise üritus läbi-ja-läbi tuntud «oma inimese», vilunud politikaani Pätsi kätega. Kuna tol ajal veel jätkus äge konkurentsivõitlus inglise ja saksa imperialistide vahel ülevõimu pärast Baltimaadel, siis võisid Pätsi pooldajad, kui nad riskisid osutada vastupanu hitlerlikule agentuurile, loota heatahtlikku suhtumist ja toetust Inglismaa ja Prantsusmaa valitsevilt ringkondadelt.

Ja lõpuks ei võinud kodanlus täiesti ignoreerida ka eesti töörahva arvamust; töötajad olid aga isegi ohjeldamatu terrori tingimustes oktoobri-hääletusel andnud enam kui poolteistsada tuhat häält fašistliku põhiseaduse ja vapside vastu. Kodanluse arukamaile esindajaile ei saanud märkamatuks jääda, et üheaegselt vapsismi tugevnemisega toimus töölisklassi teadlikuma osa nihkumine vasakule ja et oli alanud kodanluse ustava toe — eesti sotsiaaldemokraatia lagunemine (1934. a. alguses lõhenes Eesti Sotsialistlik Töölise Partei, temast löi lahku töölisklassidega, ametiühinglastega seotud pahempoolne tiib). Vapside edu aga osutus kohati ülespuhutuks ja ebapüsivaks. Niisugustes tingimustes oli kodanlikule ladvikule liiga riskantne usaldada maa fašiseerimise ülesanne vapside kätte: see võis viia tõsiste sisepo-

liitliste komplikatsioonideni ning kogu reaktsioonileeri südame- lähedase ürituse läbikukkumiseni.

«Balti Vendluse» paljastamisega 1933. aasta detsembris taotles Pätsi valitsus peamiselt kahte eesmärki: esiteks võita valitsuse juhile hääleõiguslike kodanike sümpaatiad (presidendivalimiste eelõhtul!), mängides «demokraatia ja iseseisvuse kaitsja» rolli, ja teiseks veidi hirmutada vapse kui «Balti vendade» ametivendi Hitleri teenimise alal ning sundida neid järele mõtlema, kas poleks neil siiski õigem leppida Pätsiga kokku ühise presidendi- kandidaadi suhtes.

Kokkuleppest fašismi teele asunud kodanluse kahe kõige reaktsioonilisema fraktsiooni vahel ei tulnud aga midagi välja. Vapsid lootsid üksinda võimu tippu rühkida. Neid ei heidutanud revolutsioonilise töölisliikumise ridade algav koondumine ega ka see, et kohati ilmnis juba tunnuseid, mis kõnelesid ühe osa valijate seljapööramisest vapsismile. Selle eest kasvasid nende sogase «liikumise» aktiivsete osaliste read — kasvasid mitmesuguste kriminaalsete elementide, pankroteerunud kaupmeeste ja korrumppeerunud riigiametnike arvel, samuti laostunud ohvitseride ja allohvitseride arvel, kes ihkasid pogromme, sõda ja «soomuse» võimalusi. Seoses allkirjade kogumisega kandidaatide ülesseadmiseks riigipea kohale arendasid vapsid uut demagoogia ja terrori kampaaniat, sundides kodanikke andma allkirju nende kandidaadi — erukindral A. Larka ülesseadmiseks.

Inglise orientatsiooniga kodanluse eri rühmitused esitasid K. Pätsi ja kindral J. Laidoneri kandidatuurid, sotsialistlik partei — oma liidri A. Rei. Asjaolu, et vanad parteid esitasid mitu kandidaati, suurendas vapside võidulootusi.

Kuid kahe kandidaadi — Pätsi ja Laidoneri kildkonnad, kes olid mitmeti lähedased teineteisele ja omasid ka ühesugust välispoliitilist suunda, leppisid kulsside taga omavahel kokku ja otsustasid võimu haaramises vapsidest ette jõuda. 12. märtsil 1934, kui ettevalmistused riigipea valimisteks olid jõudnud haritippu, ilmusid Tallinna tänavatele äkki soomusautod ja kõvendatud patrullid valitsusele ustavaist väeosadest. Päts ja Laidoner (viimane nimetati sõjavägede ülemjuhatajaks) kuulutasid välja sõjaseisukorra kogu riigi territooriumil, panid seisma ettevalmistustööd riigipea valimisteks, keelasid ära kõik koosolekud ja demonstراتioonid. Vapside organisatsioonid suleti ja osa nende juhtivaid tegelasi, keda süüdistati valitsuse vägivaldse kukutamise ettevalmistamises, areteeriti. Peatselt saatis Päts ka riigikogu laiali ja asus riiki valitsema ainuisikuliselt, andes välja lõpmatul hulgal dekreete.

Riigipöörde viisid Päts ja Laidoner läbi «demokraatia kaitsmise» sildi all. Valitsusest sõltuv ajakirjandus püüdis rahvale «selgeks teha», et kõik valitsuse marureaktsioonilised sammud alates 12. märtsist olevat hädavajalikud demokraatliku korra kaitsmiseks vapside vastu. Sõna-, trüki- ja koosolekutevabaduse

likvideerimine, isiku ja kodu puutumatus kitsendamine, streigivabaduse järkjärguline kaotamine — kõike seda kujutati demokraatia kaitsmisena. Tegelikult oli valitseval kildkonnal neid abinõusid vaja töörahva veelgi karmimaks mahasurumiseks. Mis puutub aga vapsidesse, siis oli valitsus ka pärast 12. märtsi valmis nendega kokku leppima, et ühiste jõududega kõvendada pealetungi töörahvale. Vapsidevastaste abinõude eesmärgiks ei olnud vapsismi täielik purustamine ja väljajuurimine, vaid hoopis konkurentsi kõrvaldamine riigivanema-valimistel ja vapside sundimine suuremale järeleandlikkusele, «mõistlikkusele» nende suhetes Pätsiga. Nagu õigesti märkis Rootsi ajaleht «Social-Demokraten», «selle asemel et luua fašismivastane liikumine laialdasel demokraatlikul alusel, läks Päts nii ideoloogiliselt kui ka praktiliselt kompromissile fašistidega... Vabadused, mida ähvardas oht fašistide poolt, on nüüd eesti rahvalt tegelikult ära võetud.»¹⁸

Eestis pandi kehtima rahvusliku kodanluse Inglise-sõbraliku tiiva terroristlik diktatuur. See tähendas toleaeegse terava Inglise-Saksa konkurentsivõitluse olukorras seda, et vähemalt esialgselt, mõneks ajaks pidid Saksamaa poliitilised positsioonid siin nõrgenema. Nõukogude ajakirjanduses märgiti tookord, et vapside organisatsioonide laialisaatmine, «nõrgendades saksa fašismi positsioone Eestis, siiski ei võta hoopiski mitte päevakorralt maha Eesti edasise fašiseerimise küsimust».¹⁹

Kõik vanad kodanlikud parteid peale vapsidele lähedase «asunikude» erakonna toetasid Pätsi ja Laidoneri riigipöörde läbiviimisel, pidades õigeks just niisugust maskeeritud üleminekut fašistlikele valitsemisviisidele. Kuid kõiki kodanlikke parteisid trumpasid üle parempoolsed sotsialistid oma erilise teenistusvalmidusega diktaatori ees. Üks toleaeegseid sotside liidreid K. Ast tunnistas pärast sõda välismaal kirjutatud artiklis, et tema pidas juba aegsasti oma partei nimel läbirääkimisi Pätsiga eelseisva riigipöörde üksikasjade üle, kusjuures Ast lubas Pätsile sotside täielikku toetust. Ta ei petnud oma partnerit — tulevast diktaatorit: pärast 12. märtsi oli Pätsile kindlustatud igal sammul parempoolsete sotsialistide toetus ja abi. Samal ajal kui politsei ajas «demokraatia kaitsmise» nimel laiali tööliiskoosolekuid ja ministeeriumides töötati välja abinõusid töölistelt streikimisvõimaluste äravõtmiseks, avaldas parempoolsete sotsialistide juht Rei riigikogus oma «rahuldust» valitsuse esindajate seletuste üle ja ütles muuhulgas: «Ma saan aru ka sellest, kui valitsuse arvates äge poliitiline võitlus massiliste miitingute näol praegu ei ole soovitav...»²⁰

Sellega ei piirdunud tööliklassi huvide paadunud reetja südidus Pätsi diktatuuri teenimisel. Kui Skandinaaviamaade ajakirjanduses hakkasid üha sagedamini ilmuma teated algeliste demo-

¹⁸ «Social-Demokraten» 7. Oct. 1934.

¹⁹ «Известия» № 68, 21 марта 1934 г.

²⁰ Riigikogu V koosseisu istungite stenogrammid, lk. 1505.

kraatlike vabaduste mahasurumisest Eestis, sõitis Rei Rootsi erilisele propagandareisile Pätsi diktatuuri kasuks. Sellest, et Eesti valitsusringkonnad olid tema missiooniga väga rahul, annab tunnistust Eesti Stokholmi saatkonna ettekanne oma valitsusele 28. jaanuarist 1935. «Leian, et hr. Rei sõit oli väga kasulik meile, kuna ta sotsialistina siin avalikult seletas . . . , et Eestis ei ole diktatuuri ja et Eesti jääb demokraatlikuks vabariigiks,» kirjutati selles ettekandes. «Praeguse sotsialistliku valitsuse suhtumine meisse pärast seda parteikaaslase informatsiooni paraneb.»²¹

Niisuguseid teeneid osutas Rei eesti fašismile olukorras, kus isegi parempoolne kodanlik Läti ajaleht «Latvis» otse välja ütles, et «pööre Eestis viidi läbi sõjavägede abiga ja faktiliselt valitseb Eestis sõjaväeline diktatuur . . . »²² Pole imestada, et peatselt sai Rei vastutasuks oma teenete eest välisministri abi koha fašistlikus valitsuses. Sooje kohti riigiaparaadis, võimude poolt vägi-valdselt «tasalülitatavais» ametiühinguis ja Tööliskojas said ka mitmed teised Eesti sotsialistliku partei parempoolsed tegelased. Eesti sotsiaaldemokraatia jõudis oma arengutee loogilise lõpuni: kaotanud oma ridadest lõhenemise tõttu 1934. aastal kõik tööliskadele lähemal seisvad pahempoolsed jõud, sulas ta kiiresti ühte eesti fašismi «mööduka» tiivaga.

Ainus poliitiline partei Eestis, kes pidas järjekindlalt ja visalt võitlust igasuguse, nii avaliku kui ka maskeeritud fašismi vastu ja kes pärast 1934. aasta märtsi riigipööret kohe asus koondama töörahva jõude võitlusse fašistliku diktatuuri vastu, oli illegaalne Eestimaa Kommunistlik Partei (EKP).

Kolmekümnendate aastate algul, vapsismi kasvu perioodil püstitas kommunistliku partei Keskkomitee korduvalt parteiorganisatsioonide ja tööliskade ette fašismivastase võitluse ülesandeid, seostades seda võitlust tööliste igapäevaste eluliste huvide kaitsmisega ja militarismivastase selgitustööga, Nõukogude-vastase sõja õhutamise paljastamisega. 1933. aasta algul pöördus Eestimaa Kommunistlik Partei sotsialistliku partei ja kõigi töölisorganisatsioonide poole ettepanekuga organiseerida ühisrinne ühiseks võitluseks töörahva vajaduste eest ja revolutsioonilise tegevuse arendamiseks. Kui sotside juhid selle ettepaneku tagasi olid lükanud, pöördus EKP Keskkomitee töörahva poole üleskutsega luua ühisrinne üle sotside liidrite peade, neist mööda minnes.²³

Kommunistliku partei järel sammus eesti töölisklassi revolutsiooniline avangard, kuid suur osa töolistest oli alles sotsiaaldemokraatia parempoolsete juhtide mõju all, kes oma reformistliku, «klasside koostöö» ideele rajatud poliitikaga lõhestasid töölisklassi ridu ja desarmeerisid teda poliitiliselt ja organisatsiooniliselt, sillutades seega teed fašismi võimuletulekuks. Eesti kom-

²¹ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 6, 1. 92.

²² «Latvis» 16. juuli 1934.

²³ EKP üleskutse «Töörahva ühise väerinna eest!» Märts 1933.

munistlik partei, olles sunnitud töötama kõige raskemates illegaalsuse tingimustes, ei olnud veel suutnud üle saada organisatsioonilisest kriisist oma ridades, mis oli seal tekkinud 1924. aasta lüüasaamise tagajärjena, ning ei olnud küllalt tugev selleks, et üksinda, sotsialistlikust parteist ja reformistlikest ametiühingutest mööda minnes viia rahvahulgad otsustavasse ja võidukasse lahingusse fašismi vastu. Nagu märkis EKP Tallinna Komitee, oleks Eestis võimalik olnud laiu rahvahulki, kes läksid vapside järel, oma poole võita ja fašismi puruks lüüa, kui sotsiaaldemokraatia juhid poleks reetnud töölisklassi võitlust ja oleksid ühiserinde loomise ettepaneku vastu võtnud. Sel juhul, rõhutas partei Tallinna Komitee, ei oleks ka Pätsil korda läinud oma diktatuuri kehtima panna.²⁴

Pärast 1934. aasta riigipööret seadis kommunistlik partei oma esmajärguliseks ülesandeks Pätsi režiimi fašistliku olemuse paljastamise, temalt «demokraatia kaitsmise» võltsi maski maharebimise. «Mitte fašismi vastu ei võitle Päts ja Laidoner, vaid töölisklassi vastu,» selgitas partei oma lendlehes, mida laialdaselt levitati tööliste hulgas 1934. a. mais. «Vapsidega võitleb Päts ainult niipalju, kui see tal tarvilik oma diktatuuri kindlustamiseks. Pätsi ja «vapside» vahel pole muud vahet, kui et ühed (Päts) on Inglise-Prantsuse-Poola imperialismi mõjualused, teised (vapsid) Saksa imperialismi mõjualused... Tegelikult saab Päts koostööd otsima «vapsidega» ühiseks võitluseks revolutsioonilise liikumise vastu, sest mõlemad on ühesugused vihased töölisklassi vaenlased.»²⁵

Oma selgitustöös töörahva keskel näitasid kommunistid ühtlasi neid välispoliitilisi ohte, mida tõi eesti rahvale Pätsi diktatuuri fašistlik olemus. See režiim oli suunatud mitte ainult eesti töörahva vastu, vaid ka kõigi maade töötajate kodumaa — Nõukogude Liidu vastu, tuues endaga kaasa Nõukogude-vastase agressiivse sõja ohu teravnemise. Ühes oma sõjavastases brošüüris selgitas EKP veenvalt, et oleks väga vää alahinnata eesti kodanluse osa sellise sõja ettevalmistamisel ja vallapäastmisel. Eesti kodanlus üksi kujutas endast muidugi tühist jõudu võimsa sotsialismimaa vastu, kuid imperialistlikus süsteemis oli eesti kodanlus üheks oluliseks lüliks NSV Liidu vastu suunatud ahelas, — näitas kommunistlik partei.²⁶

EKP üleskutses 1. augustist 1935, mis oli pühendatud Esimese maailmasõja alguse aastapäevale, näidati samuti, et kodanlik Eesti koos imperialistlike suurriikidega sepitseb interventsiooni-plaane NSV Liidu vastu. Kommunistlik partei rõhutas, et eesti tööliste võitlus Nõukogude-vastase agressiooni plaanide nurja-

²⁴ EKP Tallinna Komitee üleskutse «Kõigile töölistele Eesti sotsialistlikus parteis ja reformistlikes ametiühingutes!» Mai 1934.

²⁵ Sealsamas.

²⁶ EKP brošüür «Fašism, sõjahädaoht ja töölisklassi ülesanded», 1934, lk. 46.

ajamise eest on ühtlasi ka võitlus Eesti tööliklassi vabaduse ja õnne eest.

1934. aasta augustis toimus Eestimaa Kommunistliku Partei konverents, kus arutati olukorda riigis ja partei ülesandeid. Konverentsi otsuse kohaselt seisis partei peaülesanne selles, et organiseerida võitlust Pätsi—Laidoneri fašistliku diktatuuri kukutamiseks ja Eestis nõukogude võimu kehtimapanekuks.

Kohe pärast konverentsi võttis partei Keskkomitee ette uusi tõhusaid samme tööliklassi võitlusühtsuse jaluleseadmiseks võitluses fašismi vastu. Oktoobrikuus pöördus ta veel kord Eesti sotsialistliku partei juhtkonna poole ühisrinde loomise ettepanekuga. Pärast sotside liidrite mõnitavat äraütlemist astus EKP Keskkomitee ühendusse nn. Marksistliku Tööraha Ühenduse riigikogu-rühmaga (A. Jõeäär, N. Andresen jt.), kes oli sama aasta alguses sotsialistlikust parteist välja astunud. MTÜ juhid andsid põhimõttelise nõusoleku ühisrinde loomiseks, ja 1935. aasta juulis kirjutati Soomes pärast vastavaid läbirääkimisi alla ühisrinde leping Eestimaa Kommunistliku Partei ja Marksistliku Tööraha Ühenduse esindajate vahel. Selles lepingus tunnistas MTÜ õigeiks kõik EKP põhilised seisukohad Eestis valitseva olukorra hindamise, fašismivastase võitluse arendamise viiside ja meetodite jne. alal ning nõustus teostama laialdast koostööd kommunistliku parteiga võitluses demokraatlike vabaduste eest, ametiühingulises tegevuses, võitluses rahu eest, sõjaohu vastu ja poliitiliste vangide toetamise alal.

Selle lepingu elluviimine andis uut hoogu juba varem alanud ametiühingute pahemale nihkumisele, sest Marksistliku Tööraha Ühenduse mõju all oli umbes üks kolmandik ametiühingutest ja sama suur osa sotsialistliku partei liikmeist. Ühisrinde-tegevus võimaldas järgnevatel aastail edukalt tagasi lüüa fašistlike võimude rünnakuid ametiühingulisele liikumisele ja saavutada selles uut tõusu. Ühisrinde raamides viidi kommunistide juhtimisel läbi ka mitmeid poliitilisi aktsioone, mis kujutasid endist tõsiseid hoope fašistlikule valitsusele. Parempoolsete sotsialistide partei aga, mis oli juba varem hakanud lagunema, sai tööliklassi ühisrinde-liikumiselt rea uusi hoope, kaotas peaaegu igasuguse mõju tööliste hulgas ja ei suutnud peatselt enam pidurdada tööliklassi revolutsioonilise aktiivsuse kasvu.

Kujukaks näiteks parempoolsete sotsialistide mõju langusest juba 1935. aastal oli Eesti ametiühingute V kongress (mai 1935), kus Töölisühingute Keskliidu uue juhatuse valimistel parempoolsed said rängasti lüüa, ja uude juhatusse valiti rida ausaid ametiühingutegelasi, kes kas juba asusid tööliklassi ühisrinde platvormil või siis lähenesid sellele stiihiliselt, oma võitluskogemuste tõukel. Samal 1935. aastal, vaatamata võimude repressioonidele ja parempoolsete sotside segamiskatseile, veeres üle vabariigi streikide laine, millist Eestis polnud nähtud viimase aastakümne jooksul. Enamik streike lõppes tööliste võiduga.

See kõik andis tunnistust sellest, et fašismi võit Eestis oli eba-kindel, et oli kasvamas töölisklassi aktiivsus võitluses fašismi ja sõjaohu vastu ning et töölisklassi avangardi — kommunistliku partei mõju hakkas suurenema. Kui mõni aasta tagasi, 1931.—1934. aastate poliitilise kriisi ajal EKP veel ei suutnud organiseerida küllalt laiu hulki hõlmavat ja küllalt tõhusat töörahva võitlust fašismi vastu, siis nüüd, 1935/36. aastal, kerkisid silmapiirile juba reaalsed võimalused selleks, et eesti kommunistid saaksid luua laiade töötavate hulkade osavõtul ühtse fašismivastase rinde ning pidada edukat võitlust valitseva kodanliku ladviku rahvavastase sise- ja välispoliitika nurjaajamiseks, Pätsi—Laidoneri fašistliku diktatuuri kukutamiseks.

Väga suur tähtsus oli selles suhtes Kommunistliku Internatsionaali VII ülemaailmse kongressi töö (1935. aasta juuli — august), kes töötas välja töölisklassi ühisrinde ja fašismivastase rahvarinde taktika põhialused. Eestimaa Kommunistlik Partei võttis selle kongressi otsused kogu oma tegevuse aluseks. Partei andis kõigile kommunistidele kindla juhtnööri — kasutada poliitilise töö tegemiseks hulkades legaalseid organisatsioone, esijoones reformistlikke ametiühinguid. Laiema ulatuse võttis ka partei organisatsiooniline töö. Märksa nõtkemaks muutusid partei töö meetodid töölisklassi ühisrinde tegevuse arendamisel, eriti ametiühingulises töös.

Suur tähtsus Kommunistliku Internatsionaali VII kongressi otsuste elluviimise seisukohalt oli EKP Keskkomitee 1935. aasta oktoobrikuu istungi töö, millel Keskkomitee eriliselt arutas partei ülesandeid selle kongressi otsuste elluviimisel. Sellel istungil rõhutati vajadust luua tihedamad sidemed haritlaskonnaga ning tõmmata teda võitlusele fašismi vastu. Märgiti, et ajaloo- ja kultuuriküsimustele on kommunistidel tarvis rohkem tähelepanu pöörata ja mõnd senist seisukohta uuesti hinnata, et fašistidel jalgu alt ära lüüa. Otsustati revideerida suhtumist intelligent-sisse ja «kõrvale heita neid sektantseid seisukohti, mis näiteks on avaldatud Eesti nõukogude kirjanikkude ringkondadest Eesti üksikute kirjanikkude hindamisel jne.»

Oktoobriistung juhtis partei liikmete tähelepanu eriti ka välispoliitilise iseloomuga küsimustele ja rõhutas, et kommunistid peavad tugevdama võitlust Eesti rahvusliku iseseisvuse kaitsmiseks Saksa imperialismi pealetungi vastu. Rahvuse küsimuse ja rahvusliku iseseisvuse kaitsmise küsimuse õigel ülesseadmisel, — rõhutati plenaaristungil, — on eriti suur tähtsus võitluses laialdase fašismivastase rahvarinde loomise eest, võitluses fašismi vastu. Istungil esitatud seisukohtade alusel kohustas Keskkomitee oma orgbürood välja töötama üksikasjalise plaani Kommunistliku Internatsionaali kongressi otsuste elluviimiseks.

Kuidas suhtusid imperialistlikud suurriigid Eestis asetleitud riigipöördesse ja Pätsi—Laidoneri diktatuuri esimestesse samumudesse maa poliitilise elu fašiseerimisel?

Inglismaa valitsevad ringkonnad võtsid Tallinna 12. märtsi sündmused vastu mõistetava rahulduse ja rõõmuga, — kuigi nn. «mõjukas» inglise ajakirjandus pühendas neile sündmustele vähe ruumi, justnagu alla kriipsutades Suurbritannia «vähest huvi» Baltimaade asjade vastu. Ent kõige kindlam baromeeter — Londoni börs — registreeris Eesti väärtpaberite kursside tõusu, ja erajutuajamistes avaldasid ka Inglise poliitikud «arusaamist» Pätsi poliitikast. See on ka loomulik: töötas ju vapside eemaldamine poliitilise elu esiplaanilt nõrgendada Inglismaa saksa konkurentide mõju Baltimaades, kusjuures näis olevat tagatud siin Nõukogude-vastase platsdarmi tugevdamine fašiseerimise pinnal. Samas vaimus kommenteeriti Eesti sündmusi ka prantsuse kodanlikus ajakirjanduses.

Hitlerlikul Saksamaal võeti Eesti 12. märtsi riigipööre vastu segatud tunnetega. Ühelt poolt ei olnud saksa fašistlikel vaatlejatel raske ära tunda Pätsi režiimi äärmiselt reaktsioonilist ja Nõukogude-vastast iseloomu, tema sugulusjooni saksa fašismiga. Teiselt pool aga ei saanud hitlerlased muidugi silmi kinni pigistada selle asjaolu ees, et Eesti diktaator, kuigi ettevaatlikult, tõrjus poliitiliselt areenilt kõrvale veel ka teise — pärast «Balti Vendlust» — hitlerliku agentuuri, nimelt vapside partei, ja võttis ilmselt kursi Inglise imperialismile.

Niisuguses olukorras ei jäänud Berliinil midagi muud üle kui katsuda ära lepitada kahte Eestis võistlevat fašistlikku rühmitust, et sel teel ette valmistada pinda uueks pealetungiks Põhja-Baltikumile veidi muudetud taktika abil. Sellisele järeldusele jõudmisest annab tunnistust juba esimene saksa fašistide kommentaar Eesti sündmustele, mis ilmus hitlerliku diplomaatia poolametlikus organis «Deutsche Diplomatisch-Politische Korrespondenz» kohe pärast Pätsi riigipööret, 14. märtsil 1934.

See ajaleht alustas ülevaadet Eesti sündmustest komplimentidega vapside aadressil, kuid pidi samas kurvastusega konstateerima, et ei ole reaalne asetada lootusi vapside seniste positsioonide lihtsale taastamisele. «Valitsuse sammud kannavad niisugust iseloomu,» kirjutas ajaleht, «et vaevalt jätavad nad lahti taganemistee, ja sellepärast tekib Eesti siserahu ja tuleviku seisukohalt tähtis küsimus: millisel viisil on võimalik lülitada vabadusvõitlejate (s. t. vapside — M. P.) liikumist tema positiivsete joontega sellest karistusest hoolimata vältimatuisse poliitilistesse ümberkujundustesse.»²⁷

Ütlema tagi on selge, et vapside «positiivsete joonte» all mõttes hitlerlik leht nende pogrommi-iseloomu, «vältimatud poliitilised ümberkujundused» aga tähendasid lihtsalt edasist maa faši-

²⁷ «Deutsche Diplomatisch-Politische Korrespondenz» Nr. 62, 1934.

seerimist, mida — nagu hitlerlastel hästi teada oli — ka Päts pidas täiesti «vältimatuks».

Selgesti kajastus hitlerlike valitsusringkondade suhtumine ka Tallinna balti-saksa ajalehe sõnavõttudes Pätsi riigipöörde kohta. Berliinist täielikult sõltuv «Revalsche Zeitung» kirjutas 1934. aasta kevadel, et 12. märtsi riigipöördega Eestis võidule pääsenud autoritaarse korra mõtteviis seisvat «balti saksluse poliitilisele arusaamisele oluliselt lähemal kui Eesti riikluse esimese 15 aasta ideoloogia» ja Eesti-Saksa poliitilisele koostööle lisanduvat pärast seda pööret ka «vaimse-ideoloogilise lähenemise võimalus poliitilisel alal». ²⁸

Niisugused «mõõdukad» kommentaarid hitlerlaste poolametlikus lehes ja balti-saksa häälekandjas näitasid, et Saksa välisministeeriumi ringkonnad ei lootnud enam oma agentuuri otsesele võimuhaaramisele Eestis, vaid hakkasid nüüd soovima kompromissi oma käsilaste ja Inglise agentuuri vahel, taotlema nende omavahelist lähenemist ning jõudude ühendamist ühiseks võitluseks eesti tööliklassi ja kõigi rahva demokraatlike jõudude vastu. Nähtavasti vapside ebaedu veenis sakslasi, et oma eesmärkide saavutamiseks Eestis oli tarvis nüüd otsida uusi, veidi nõtkemaid abinõusid ja meetodeid.

Millised võiksid olla need uued abinõud ja meetodid, selle kohta ilmuvad esimesed vihjed 1934. aasta aprillis ja mais, ja need vihjed esinevad ettekannetes, mida oma valitsusele saatis Eesti saadik Saksamaal. Näiteks 14. aprillil kirjutab saadik järgmist: «Eesti viimaseaja sündmused on Saksa ajakirjanduses saanud arvustava, kuid üldiselt võrdlemisi korrektse käsitlemise osaliseks...» Märkigem vahele, et see vastab enam-vähem sellele, mida me lugesime äsja hitlerliku diplomaatia häälekandjast. Ja edasi: «... Saksa mõju Balti riikide julgeolekule ei avaldu vististi mitte nii palju otsekohestes aktsioonides, kui jõudude vahekorra muutmises Balti merel, mis võib suuresti muuta Balti riikide julgeoleku-poliitika seniseid eeldusi.» ²⁹

Ei saa ütelda, et sellel saadikul polnud ettenägelikkust; nähtavasti mitte aluseta kirjutas üks Šveitsi ajaleht, et Eesti saadik Berliinis hr. Akel olevat Alfred Rosenbergi «enda» isiklik sõber. Järgnevad sündmused näitasid, et tõepoolest siitpeale saksa imperialistid mõne järgneva aasta jooksul ei pannud oma pealootusi «otsestele aktsioonidele», s. o. selliste oma agentuuride nagu «Balti Vendlus» õõnestustegevusele, vaid nn. rahulikule sissetungimisele, mitte eesti suurvõimude valitseva Inglise-sõbraliku rühmituse kukutamisele, vaid tema allutamisele endale. Selle eelduseks oli teatud «jõupositsiooni» loomine, — esijoones Balti merel sõjalise ülekaalu saavutamine.

Eesti valitsevad ringkonnad olid küllaltki hästi informeeritud

²⁸ «Revalsche Zeitung» 9. Juni 1934.

²⁹ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 2, l. 12.

hitlerliku Saksamaa perspektiividest ja eesmärkidest Baltikumis. Sellest annab muuhulgas tunnistust Berliini Eesti saatkonna atašee pikem kiri Eesti välisministeeriumi poliitilisele osakonnale 11. maist 1934.³⁰ Kirja autor annab üksikasjalise ja mitmeti õige analüüsi hitlerlaste poliitikast Baltikumi «ruumi» suhtes. Ta märgib, et Saksamaa taotleb jõudude tasakaalu rikkumist Balti merel, ja seostab selle taotluse mitmete teiste joontega hitlerlaste Baltikumi-poliitikas, mis «oli juhitud soovist neid (s. o. Balti riike — M. P.) isoleerida oma mõjupiirkonnaks». Ta toob esile rea «tundemomente», mis tema arvates tõukasid sakslasi Eestimaa suunas: need olid esiteks «romantitsev arkaism», mis unistas Liivi Ordu aegade jätkamisest uuel alusel, teiseks A. Rosenbergi nn. «uus konstruktsioon», mis pidi võtma «regionaalse koostöö kuju Saksa, Soome, Eesti ja Läti vahel, võimalikult ka Skandinaavia osa-võtul». Kirjas märgiti sellega seoses, et Rosenbergi juhtimisel olev nn. Idamaade Ühing arendas samalaadset tegevust nagu sõjaeelne Laevastiku Ühing (Flottenverein) — ta jutlustas «Versailles'i «anorgaanilise» korra asendamist idas «orgaanilise» föderalis-miga, mille eeskujuks keskaegne Saksa riik».

Kõik need ideed, rõhutab Eesti saatkonna atašee, on kooskõlas nn. majandusruumide poliitikaga, mis 1933. aasta sügisest oli saanud ametlikult Saksa majanduspoliitika printsiibiks. Kirja autor ennustab Saksa majandusliku surve tugevnemist Eestile ja hoiatab, et Balti probleemide erikaal Saksamaa välispoliitikas kasvab. «Äratundmises, et aeg töötab tema kasuks, Saksa peab võimalikuks oodata oma nõudmiste esitamisega kuni olud muutuvad talle soodsamaks. Kuni selle ajani Saksa peab piirduma negatiivse poliitikaga, s. o. kaasa aitama kõigi katsete nurjumisele, mis võiksid viia status quo kindlustamisele ja teiste riikide vahelesegamisele Balti mere asjadesse.»

See mõttekäik, kuigi mitmeti isegi õige, pakub meile tänapäeval huvi eelkõige sellepärast, et see viis kirja autori väga iseloomuliku lõppjärelduseni, mis oli tol ajal omane paljudele Eesti valitsevate ringkondade esindajatele ja mis aitab mõista kogu nende ringkondade poliitikat Saksa imperialismi agresiiivsete sepitsuste suhtes. Vaadeldava dokumendi lõpus öeldakse otseselt: «Rahvus-sotsialismi ida-poliitika, mis sihitud enamluse vastu, pakub Balti riikidele suurt šanssi, kindlustada Saksamaa abiga oma iseseisvust: Balti riikide asi oleks seda võimalust kasutada...»

Niisiis kogu hitlerlaste Baltikumi-programm — nii Eesti täielik majanduslik ja poliitiline allutamine Saksale kui ka Liivi Ordu aja taaselusamine ja Rosenbergi «uus konstruktsioon» suurtükiliha värbamiseks Nõukogude-vastase sõja tarbeks — see kõik meeldis noorele Eesti diplomaadile, kes taipas sündmuste arengut paar aastat ette ning otsustas õigeaegselt oma panuse Inglise hobuselt Saksa omale ümber asetada. Läänud sellele teele, pidi

³⁰ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 6, l. 11—16b.

ta muidugi kujutama hitlerlikku programmi, mille teostamine oleks tähendanud eesti rahvale rahvuslikku katastroofi, Eesti «iseseisvuse kindlustamisena».

Samasugusele koletislikule järeldusele jõudsid õige pea ka märksa mõjukamad kodanliku Eesti tegelased.

Neid tõukas sellise järelduseni nende eneste sisepoliitika kogu loogika, sest see oli äärmiselt reaktiooniline poliitika, algeliste demokraatlike vabaduste likvideerimise ja töörahva mahasurumise poliitika, maa fašiseerimise poliitika. See viis valitsevaid ringkondi üha süvenevale isoleerumisele rahvahulkadest, ja otsides tuge, kas või ahtakestki sotsiaalset baasi, leidsid valitsevad ringkonnad kiiresti tee lähenemiseks tolle aja rahvusvahelise reaktiooni ning Nõukogude-vastaste sepitsuste peamise kantsi — saksa fašismi agentuuridega omal maal.

Esimese kuue kuu jooksul pärast märtsipööret andis diktatuuri võim välja 81 dekreeti, ja kõik need iseloomustavad uue režiimi ilmet. Nende hulgas oli dekreet, mis faktiliselt likvideeris linnade kohaliku omavalitsuse, tegi linnapead ja linnavalitsuste liikmed siseministri poolt määratavaiks. Dekreet haridussüsteemi muutmise kohta pani aluse koolireformile, mille tegelikuks eesmärgiks oli 6-klassilise kohustusliku alghariduse kaotamine koos keskkoolide võrgu tunduva koondamisega. Võeti tarvitusele karmid abinõud tööliste streikide vältimiseks. Töötute registreerimine tööbörsidel faktiliselt lõpetati ja töötud aeti laiali sundtöödele saatmise ähvardusel; nii loodi illusioon tööpuuduse likvideerimisest Pätsi valitsuse poolt. Suurtalunike ja teraviljakaupmeeste huvides lõi valitsus riikliku nn. teraviljaturu korraldamise fondi, kirikumeeeste huvides aga hakkas maksma määratu suuri kompensatsioonisummasid varem võõrandatud kirikumõisamaade eest jne. jms.

Pikk rida reaktioonilisi seadusandlikke akte, millega rööbiti käis sõna-, koosolekute- jt. vabaduste tegelik likvideerimine, hakkas hajutama illusioone isegi neil väikekodanlikel demokraatidel, kes pärast märtsipööret võtsid tõsiselt võimude esindajate jutte «demokraatia kaitsmisest». 1934. aasta sügisel kostis isegi valitsusele lähedalseisvatest ringkondadest häáli «tühja ruumi tekkimisest valitsuse ümber» ja vajadusest otsida «kontakti rahvaga».

Katseks taolise «kontakti otsimise» suunas oli riigikogu kokkukutsumine oktoobri algul, mille Päts ise oli pärast märtsipööret pikale «suvepuhkusele» saatnud. Kuid parlamendil lubati kokku tulla üksnes tingimusel, et ta ei hakka tegema opositsiooni valitsusele. Istungjärgu avamise eel teatas riigipea parlamendirühmade juhtidele, et pärast mõnede ministrite teadaannete ärakuulamist võib sõna võtta ainult üks riigikogu liige iga rühma poolt. Ühtlasi pakuti riigikogu liikmetele «präänikuna» saamatajäänud palka selle kuue kuu eest, mis nad olid veetnud sunnitud «puhkusel» olles...

Ent parlamendi äraostmise katse kukkus läbi. Valitsusele oli küll kindlustatud tagurlike riigikoguliikmete häälte enamus, kuid ehtsate fašistlike diktaatoritena pidid Päts ja Laidoner kartma isegi tühise vähemuse opositsiooni. Rahvusliku Keskerakonna «käremeelsema» tiiva esindaja nurin valitsuse sammude üle ja pahempoolse sotsialisti A. Jõeääre paljastav kõne kujutasid režiimile sellist ohtu, et Päts ruttas andma dekreeti istungjärgu lõpetamise kohta. Tugevdatud politseisalgad juhtisid rahvaesindajad viisakalt Riigikogu hoonest välja. Mõni kuu hiljem paigutati parlamendi ruumidesse siseministeerium. Ühes ajalehes märgiti asjalikult, et sotsialistide riigikogurühma toast sai politseivalitsuse direktori kabinet, rahvusliku keskerakonna ruumi aga asus poliitilise politsei kantselei... See pisiasi sümboliseeris riigis alanud niinimetatud «vaikivat olekut».

Seega terav poliitiline kriis Eestis, mis puhkes raske majanduskriisi vahetu tagajärjena, viis niikaugele, et riigis pandi kehtima suurkodanluse Inglise-sõbraliku tiiva terroristlik diktatuur, mis asus maa ühiskondliku ja poliitilise elu kõigi külgede fašiseerimisele, maskeerides seda esialgu suuresõnaliste juttudega «demokraatia kaitsmisest». See diktatuur leidis toetust lääneriikide ja Saksamaa imperialistlikelt ringkondadelt, kusjuures saksa fašistid panid oma lootused Eesti valitseva kliki lepitamisele oma agentuuriga, arvestades, et sel teel ja Balti merel sõjajõudude ülekaalu saavutamiseга neil läheb korda täielikult allutada Eesti ja teised Balti riigid oma ülevõimule.

Eesti rahva demokraatlikud jõud eesotsas töölisklassiga ei olnud tol etapil suutelised fašismi pealetungi seisma panema, eelkõige sellepärast, et nad olid sotsiaaldemokraatia reetliku taktika tõttu lõhestatud. Kuid rahvahulkade kasvav rahulolematus Pätsi valitsuse äärmiselt reaktsoonilise poliitikaga lõi eeldusi laiade töötavate hulkade koondamiseks võitlusse fašismi vastu, mööda minnes parempoolsete sotsialistide liidritest ja nende kiuste.

II

KODANLIKU EESTI VÄLISPOLIITIKA NÕUKOGUDE- VASTASE SUUNA TUGEVNEMINE PÄRAST 1934. AASTA MÄRTSI RIIGIPÕRET

Seetõttu, et Pätsi—Laidoneri valitsus asus «demokraatia kaitsmise» asemel tegelikult rahva demokraatlikke jõude karmilt maha suruma, ei olnud temal ei rahvahulkade toetust ega ka tõsist tahtmist vastupanu osutada hitlerliku diplomaatia uutele pretensioonidele ja plaanidele Eesti suhtes. Vastupidi, see valitsus asus fašistliku Saksamaaga ja balti sakslastega «lepituse» ja heade suhete loomise teele, neile järeleandmiste tegemise ja kompromisside teele, jäädes sealjuures ikkagi oma senise välispoliitilise orientatsiooni, nimelt Inglise-sõbraliku suuna pinnale. Niisuguse joone tähtsaks koostisosaks oli Eesti välispoliitika Nõukogude-vastase suuna tugevdamine, Nõukogude valitsuse rahupoliitika vastu sihitud intriigide ja sepitsuste võrgu tihendamine. See oli tegevusväli, mis ühteviisi meeldis nii inglise kui ka saksa imperialistidele, tegevusväli, kus nende huvid vähimalgi määral ei ristunud, — sellepärast sobis see antud etapil Eesti võimumeestele eriti hästi.

Samal ajal hakkas saksa imperialism alates 1934. aasta kevadest üha visamalt ja avalikumalt esitama oma pretensioone üle-võimule Baltimaades.

Juba 1933. aasta juunis oli Saksa majandusminister Hugenberg rahvusvahelise majandus- ja rahanduskonverentsi tribüünilt Londonis nõudnud, et «ilma eluruumita» saksa rahvale antaks uusi maid Euroopa idaosas, kuhu «see energiline rass võiks elama asuda». Nüüd, 1934. aasta aprillis, kordas sedasama nõuet, kuid märksa teravamal toonil, hitlerliku partei välissuhete osakonna juhataja, Eestist pärinev balti sakslane Alfred Rosenberg fašistlikel pidustustel Marienburgis. Välisajakirjanduses märgiti tähendusrikkalt, et Rosenbergi kõne ajal viibisid kohal Saksamaa kõrgemad võimukandjad.

Rosenbergi kõne oli signaaliks mitut liiki fašistlikele «teadusmeestele», kes asusid õhinal «põhjendama» hitlerlaste vallutusplaane Idas, eriti Baltikumis. Leipzigis ilmus tähtsa Magdeburgi fašisti Nicolai brošüür «Riik natsionaalsotsialistlikus käsitluses», milles esitati ja mitmeti motiveeriti nõuet, et eranditult kõik sakslased peavad kuuluma «Saksa impeeriumi riiklikku organismissi»; ühtlasi loetles autor rea piirkondi, mis selle põhimõtte

järgi käies oleks tulnud liita Saksamaaga, ja muidugi figureerisid selles loetelus ka Baltimaad. Seda brošüüri levitati hitlerliku propagandaministeeriumi kulul ja korraldusel.

Saksa imperialismi Baltikumi-programmi «filosoofilis-teoreetilise» põhjenduse andis nn. Teraskiivri organisatsiooni ajalehes «Stahlhelm» avaldatud artikkel, mis kandis iseloomulikku pealkirja «Baltikumi Balkan» (Balkani poolsaar oli rahvusvaheliste suhete ajaloost tuntud rahutuste ja riikidevaheliste konfliktide koldena). Siin ütles poolsõjalise fašistliku organisatsiooni leht, kelle selja taga seisid peale sõjaväelaste ka paljud mõisnikud, eht-junkurliku sirgjoonelisusega välja, et Balti ääririikidel «ei ole mingit iseseisvat elu» ja et nemad tulevat allutada «mõjukale poliitilisele ja kultuurilisele keskusele», kelleks pidi olema Saksamaa. Artikli autor siunas nn. «rahvuste poliitikat», mis olevat süüdi Balti riikide tekkimises, ja rõhutas, et «eestlaste, lätlaste ja leedulaste rahvusgruppidel ei ole seda üksnes ajaloo ja ajaloolise saatuse alusel tekkivat pinda, mis annab õiguse olemasoluks riigina». Artiklis analüüsiti ka olukorda üksikuis Balti riikides. Eesti puhul konstateeris autor, et hitlerlaste agentuuril pole korda läinud võimu haarata, kuid ei lasknud end ometi sellest asjaolust heidutada. Ta märkis, et võitlus Eesti pärast jätkus: «Kõik on liikumises, ja tuleb oodata Eestis lähemal nädalail ja kuudel väga tähtsaid poliitilisi sündmusi.»

Samas suunas töötas hitlerlike majandusmeeste mõte. Nii näiteks saksa nn. Põhjamaade Ühingu ühel banketil 1934. a. mais esines ettekandega Saksa suhetest Põhjamaadega natside partei välissuhete osakonna väliskaubanduse sektori ülem Daitz. Ta alustas väitega, et Põhjamaade Ühingu peaeesmärgiks olevat «propageerida Balti mere piirkonna (Ostseeraum) tähtsust mandri-Euroopa majanduse taastamiseks laialdasel maa-alal Saksamaa juhtimisel». Kõneleja arvates seisis Saksamaa ülesanne selles, et «ühendada Kagu-Euroopa alad Balti aladega ja seejärel liita need kõik Venemaaga üheks ühiseks majandusterritooriumiks».

Põhjamaade Ühingu esimees Timm kinnitas samal banketil sõna võttes, et Saksamaa laiendab oma propagandategevust Baltikumis ja Põhjamaadel. Ta näitas, et nn. «suurte majandusruumide teooria» ja teiste Ühingu ideede levitamiseks neis maades organiseeritakse seeriata viisi loenguid, antakse välja erilist bulletääni, komandeeritakse inimesi kindlate ülesannetega Saksa maalt Balti- ja Põhjamaadesse jne.¹

Neidsamu ideesid korraldati ning arendati edasi selle «ühingu» kongressil Lübeckis sama aasta juuni algul, kus ettekannetega esinesid A. Rosenberg ja toosama Daitz.²

Laialdaselt levitati samal ajal ka mitmesuguseid «geopoliiti-

¹ Selle banketi kohta vt. ENSV ORRKA, f. 957, n. 1, s.-ü. 669, l. 291, samuti ajaleht «Pravda» nr. 136, 19. mai 1934.

² «Правда» № 152, 4 июня 1934 г.

lisi» teooriaid selle piirkonna kohta. Need teooriad jõudsid põhiliselt samasugustele järeldustele Baltimaade saatuse suhtes. 1934. aastal ilmunud raamatus «Saksamaa piirid», mille autoriks oli geopoliitik Trampler, näidati ära tulevase Saksa impeeriumi territoorium. Ida-Euroopas pidid selle koosseisu kuuluma Poola, Leedu, Läti, Eesti, peaaegu kogu Ukraina NSV ja Valgevene NSV territoorium, Leningrad ja osa Leningradi oblastit.

Eesti valitsus ei võtnud midagi ette selleks, et teha lõpp niisugusele propagandale, mis oli ilmselt äärmiselt vaenulik eesti rahva ja naaberrahvaste suhtes; ta ei teinud ka midagi oma rahva valvsuse teritamiseks saksa fašistide koletislike sepitsuste suhtes. Vastupidi, Eesti võimud asusid suigutama rahva valvsust hitlerliku Saksamaa poolt ähvardava ohu ees. Seda tehti silmakirjalikult «Eesti riigi heade välispoliitiliste suhete» arendamise nimel. Valitsusele ilmselt ei meeldinud üksikute ajalehtede sõnavõttud, milledes kas või osaliseltki paljastati hitlerlaste ekspansioonipüüdeid Baltimaades. Ajavahemikus 6. aprillist kuni 15. oktoobrini 1934 külastas Saksa saadik Tallinnas mitmel korral Eesti välisministrit ja avaldas talle survet, et Eesti valitsus ei lubaks «Saksamaa suhtes vaenulikke» avaldusi ajakirjanduses, kusjuures niisuguste all ta mõtles just saksa fašismi plaane paljastavaid artikleid ja sõnumeid. Selle asemel et anda hitlerlikule diplomaadile vastulööök ja protesteerida Saksamaal levitatava Eesti-vaenuliku propaganda vastu, välisminister iga kord püüdis hitlerlast rahustada, vabandades tema ees ja lubades nõutud abinõud tarvitusele võtta ning mõjutada ajalehtede toimetajaid Saksa poolt soovitud suunas.³

Samal ajal aga saksa imperialistid enam ei piirdunud literatuursete harrastuste ja kõnedega Baltikumini tulevikust «Suur-Saksa» impeeriumi rüpes, vaid arendasid ka praktilisi ettevalmistustöid laiaulatuslikuks «rahulikuks» penetratsiooniks Balti riikides. Alates 1934. aasta sügissuvest elavneb märksa sakslaste diplomaatiline, majanduslik ja sõjaväeline tegevus selles suunas, mis kokkuvõetult moodustab terve abinõude süsteemi. Selles üldises aktiivsuses võib lähemal vaatlusel eraldada järgmisi eri aspekte ja suundi:

1. Majandusliku ekspansiooni uus elavnemine.
2. Eesti valitsevate ringkondade mõjukate esindajate otsene äraostmine.
3. Diplomaatilise surve tugevnemine, mis oli suunatud Eesti «lähendamisele» Saksamaaga, Nõukogude valitsuse rahuarmastavate ettepanekute nurjaajamisele jne. Üha visam «sõbralik» vahelesegamine Eesti siseasjadesse.
4. Sõjalise luuretegevuse elavnemine ja sidemete kõvendamine Eesti sõjaväe kõrgemate ohvitseridega — ilmse perspektiiviga

³ ENSV ORRKA, f. 957, n. 8, s.-ü. 1324, l-d 8, 15, 44, 141.

allutada hiljem, kui on loodud «jõupositsioon» Balti merel, endale ka Eesti sõjavägi.

Need aspektid ja suunad väärivad igaüks eraldi vaatlust.

Saksa majanduslik ekspansioon Eestis toimus vaa-
deldaval ajajärgul (kuni 1935. aasta sügiseni) peamiselt Saksa
kaupade ekspordi tugevdamise vormis, millega käis kaasas Ees-
tile teatud «prääniku» andmine mõnede — osalt üsna näiliste —
soodustuste andmise näol Eesti kaupade Saksasse eksportimise
alal.

Soodustused, mis anti Saksamaal Eesti eksportööridele, näisid
esimesel pilgul olevat õige tunduvad ja veensid paljusid kodan-
like tegelasi, eriti suurtaalupidajate huvide esindajaid, et kauba-
vahetus Saksamaaga oli Eestile väga kasulik. Nii näiteks määra-
sid sakslased eesti koorevõile Saksa turul üksvahe peaaegu kaks
korda kõrgema hinna kui selle eest maksti Inglise turul.⁴ See
aga ei olnud vähetähtis küsimus, sest või väljavedu moodustas
tol ajal 36 protsenti kogu Eesti ekspordist. Või turustamise proble-
em oli väga terav seoses ülemaailmse agraarkriisiga ja vähin-
dade järsu langusega, eriti aga veel seetõttu, et Inglismaa pärast
oma impeeriumi maade konverentsi Ottavas asus vähendama
põllumajandussaaduste oste teistest riikidest, sealhulgas ka Balti-
maadest. Saksamaa aga ostis Eestilt peale või veel peaaegu kogu
väljaveetava rukki ja 1934. aasta lõpul nõustus ka suurendama
eesti kanamunade, peekoni, kalasaaduste ja isegi mõnede tööstus-
toodete — puuvillakedruse, tselluloosi, vineeri — ostusid Eestist.

Kuid see ei olnud kaugeltki mitte peasi saksa fašistlike
majandusmeeste plaanides. Esikoht neis plaanides kuulus hoopis
Eestis leiduvatele strateegilistele toorainetele.

Juba 1933. aasta sügissuvel, kui algas uus ring Inglise—Saksa
konkurentsivõitluses Baltimaadel majandusliku ülevõimu saavu-
tamise pärast, oli üks võimsamaid Saksa sõjatööstuskontserne —
I. G. Farbenindustrie — astunud samme Eesti majanduses omale
tugevate positsioonide loomiseks. Selle aasta augustis külastasid
Eestit I. G. Farbeni direktor Ilgner ja fašistlik «majanduspoliitik»
Günther-Schiller. Tollest külastusest ette teatades kirjutas Eesti
välisminister majandusministrile täiesti salajaselt, et «... mõle-
maid härrasid tuleb võtta kui Hitleri mitteametlike emissare,
kes Eestisse ja teistesse Balti riikidesse on saadetud, et kohapeal
selgusele jõuda selle kohta, millisel viisil Saksa peaks hakkama
teostama oma kavatsust majanduslike vahetõrjad ümberorien-
teerumisel, teiste sõnadega — Hitleri programmis seisvat rün-
nakut Balti maade majanduslikuks vallutamiseks.» Välisminister
teatas oma kolleegile, et temaga tahavad need Hitleri emissarid
tõenäoliselt rääkida kaubavahetuse suurendamisest, kliiringu
sisseseadmisest kahe riigi vahelistes arveldustes jms.⁵

⁴ Vt. «Päevaleht» nr. 272, 3. okt. 1934.

⁵ Välisministri kiri majandusministrile 2. aug. 1933. — ENSV ORRKA, f. 969, n. 1, s.-ü. 198, l. 123.

Silmanähtavaid tulemusi tookordsed läbirääkimised I. G. Farbenindustrie ja Eesti valitsuse tegelaste vahel veel ei andnud. Küllap selles etendas oma osa Inglise valitsevate ringkondade surve Eestile, kes pidasid 1933. aastal Saksa-Eesti lähenemist, nagu me allpool näeme, «täiesti vastuvõtmatuks». Kuid 1935. aastaks oli sakslastel asi siiski juba küps.

1935. aasta alguses sõlmiti kokkulepe Eesti põlevkivisaaduste müügiks I. G. Farbenindustriale. Kokkuleppes ettenähtud müügingimused olid Eestile soodsad; sakslaste poolt pakutav hind põlevkivi-toorõli eest ületas tootmiskulud peaaegu kahekordselt. See salajane kokkulepe tähistas tervet kampaaniat, milles saksa monopolistid seadsid eesmärgiks Eesti põlevkivitööstuse allutamise endale. See eesmärk, nagu näeme allpool, ei jäänud saavutamata.

Kuid Eestile soodsatel väljaveotingimustel kaubavahetuses Saksamaaga oli ka väga oluline teine külg, mis sisaldas endas tõsist ohtu Eesti majandusele. Varsti pärast nn. võilepingu sõlmimist Eestiga (astus jõusse 15. aprillist 1934) ja mitmete taoliste kokkulepete sõlmimist teiste agrarmaadega seadis Saksa valitsus sisse range nõndanimetatud deviisidekontrolli ja lõi omamoodi täiusliku kliiringsüsteemi arveldustes teiste maadega. See süsteem, nagu kirjutab üks Hitleri-aegseid rahandusministreid Schwerin von Krosigk, andis Saksamaale 25,2 miljonit marka relvastusprogrammi finantseerimiseks, samal ajal kui elanikkonna hoiusummade riisumine sundriigilaenu abil andis selleks otstarbeks «kõigest» umbes 23 miljardit marka.⁶

Eesti suhtes viis see süsteem õige pea niikaugele, et Eesti Panga arvele Saksa Riigipangas kogunesid väga suured summad, mida Eesti ei saanud praktiliselt kasutada. Ilma avarate arenguvõimalusteta, ilma turgudeta kapitalistlik Eesti majandus ei saanud osta Saksamaalt vastaval hulgal masinaid ja sisseseadeid, pealegi veel Saksa poolt dikteeritavas valikus ja tingimustel. Eestis toimus küll pärast majanduskriisi põhikapitali teatud uuendamine, kuid piiratud ulatuses, ja suuremaid tööstusseadmete oste Eesti ei suutnud teha.

Aktiivne kliiringsaldo Berliinis, mis varsti tõusis 6—8 miljoni kroonini — Eesti jaoks väga suur summa —, sai Eesti majandusele tõeliseks nuhtluseks. See saldo tähendas õieti-ütelda seda, et väike ja nõrk agrarmaa Eesti krediteeris suurte summadega suurt ning võimsat tööstusriiki Saksamaad ja ühtlasi üha suurendas oma majanduslikku sõltumust viimasest. Ent maakodanluse ringkonnad, kellel oli Pätsi valitsuses suur mõju, ja Saksa kapitaliga seotud eksport-importärid tõukasid valitsust aina edasi Saksamaaga kaubavahetuse laiendamise hukatuslikul teel.

Eesti kaupade ostmisel eelistasid Saksa väliskaubanduse organid mitmesuguseid tooraineid ja poolvalmissaadusi. Saksa sta-

⁶ «Итоги второй мировой войны», Москва 1957, стр. 433, 438.

tistika andmeil suurenes eesti kaupade sissevedu Saksamaale 1934. aastal eelmise aastaga võrreldes valmistoodangu osas 64 protsenti, toorainete ja poolvalmissaaduste osas aga 200 protsenti.⁷

Hoolimata sellest, et Saksamaa poolt antavad soodustused eesti kaubanduspartnereile olid mitmeti illusoorseks, aitasid Eesti valitsejad meeeldi kaasa kaubavahetuse kasvuks Saksamaaga. Hitlerlased aga ruttasid oma huvides kasutama seda Eesti tegelaste valmisolekut punutavasse silmusesse ronimiseks. Juba vaadeldaval perioodil (1934—1935) kasutasid nad kaubandussuhteid Eestile surve avaldamiseks ja saksa fašistide agentuuri toetamiseks Eestis. See äratas mõnikord isegi välisajakirjanduse tähelepanu. Nii kirjutas läti ajaleht «Brihva Seme» 11. veebruaril 1935 sakslaste survest Eestile ja sellest, et impordilitsentside jaotamisel Eesti firmadele olid balti-saksa firmad suuresti eelistatud olukorras.⁸ Siinjuures tuleb silmas pidada, et sakslaste ekspordija impordiettevõtted Eestis olid pea eranditult sõltuvad pangamajast K. Scheel ja Co, mis oli neil aastail peamiseks hitlerlaste rahanduslikuks agentuuriks Eestis.

Mõningatele pingutustele vaatamata ei saavutanud Saksa monopolid tol ajal veel oma positsioonide tunduvat tugevnemist Eesti turul, sest neil oli siin tegemist tugeva konkurendiga Inglise kapitali näol. Tõsi küll, Eesti Panga ametlikud andmed näitavad, et saksa kaupade sissevedu Eestisse suurenes 8,8 miljonilt kroonilt 1933. aastal 11,7 miljoni kroonini 1934. aastal, ja eesti kaupade väljavedu Saksamaale kasvas samal ajal 9,7 miljonilt kroonilt 15,5 miljoni kroonini.⁹ Ent sealjuures ei tohi unustada, et ka Eesti—Inglise kaubavahetus sel aastal suurenes, ja pealegi umbes samas proportsioonis. Eesti väliskaubanduse käibe teatud kasv tol ajal ei olnud tingitud mitte majanduse «targast juhtimisest», nagu seda püüdis kujutada ametlik propaganda. Seda kutsus esile ühelt poolt ettevõtete põhikapitali intensiivsem uuendamine ja tarbekaupade turustamise mõningane kasv, mille poolest alati silma paistavad esimesed kriisijärgsed aastad. Teiselt poolt aitas väliskaubanduse laienemiseks kaasa see, et Pätsi valitsus kaubandusbilansi tasakaalustamiseks ja kriisiaastail palju kannatada saanud riigi rahanduse parandamiseks müüs välismaale suurel hulgal metsamaterjale, raisates riigi metsarikkusi ja reklaameerides sellise poliitika tulemusi «rahvamajanduse tõusuna». Kui 1933. aastal veeti Eestist metsamaterjale välja 5,5 miljoni krooni väärtuses, siis järgmisel aastal tõusis vastav summa 13,3 miljoni kroonini, s. o. suurenes peaaegu 2,5 korda.¹⁰

Laiialdaselt rakendasid hitlerlased oma ekspansiooni tollel etapil niisugust räpast meetodit nagu Eesti valitseva kliki esinda-

⁷ ENSV ORRKA, f. 1581, n. 1, s.-ü. 1290, l. 1—5.

⁸ ENSV ORRKA, f. 957, n. 1, s.-ü. 698, l. 60.

⁹ Estonian Economic Year-Book for 1938. P. 108.

¹⁰ ENSV ORRKA, f. 949, n. 1, s.-ü. 117, l. 153.

jate otsene äraostmine. Mõistagi saab selles küsimuses meie korralduses olla üksnes väike osa olemasolnud materjalidest, sest arusaadavalt põhjustel olid kodanlikud tegelased huvitatud eelkõige just niisuguste dokumentide kõrvaldamisest arhiividest, mis kõnelevad nende isiklikust müüdavusest.

Säilinud materjalid lubavad arvata, et peamiseks vormiks, milles toimus Eesti kodanlike poliitikategelaste ja majandusmeeste äraostmine, oli neile kõrgepalgaliste ametikohtade andmine saksa või balti-saksa kapitaliga töötavais ettevõtteis, millede tegevust enamikul juhtudel suunas ülalpool mainitud Scheeli pank.

Juba tol ajal said laialdaselt teatavaks Pätsi kaasdiktaatori kindral J. Laidoneri taolised sidemed saksa kapitaliga. Laidoner oli pidevalt rahalistes raskustes; 1935. aastal kustutati valitsuse salajase otsusega tema võlgasid 207 478 krooni ulatuses. Saksa fašismi agendid kasutasid kindrali kroonilist rahahäda selleks, et siduda teda lähemalt Saksamaaga, kuna varem teda tunti peamiselt anglofiilina.

Mõnesuguse kujutluse Laidoneri isiku «hinnast» annab üks luureagendi ettekanne, mis tol ajal sattus Laidoneri vastaste kätte. See dokument, mis kannab pealkirja «Andmeid kindral Laidoneri sõjajärgsest tegevusest», jutustab muuhulgas Laidoneri tuludest järgmist:

«1. On A/S. Scheeli Panga nõukogu liikmeks, mille eest saab palka... Scheeli panga aktsiaid tal ei ole, kuigi nõukogu liikmeks võib olla ainult aktsionäär. Et teha võimalikuks tema valimine nõukogu liikmeks, selleks deponeeris Scheel tema nimele vajaliku arvu aktsiaid.

2. Virumaa Elektriseltsi nõukogu liige, saab igakuist tasu. Seltsi osatähti tal ei ole.

3. Kreenholmi Manufaktuuri nõukogu liige, palgaga 50 000 senti kuus. Aktsiaid tal ei ole.

4. A/S. «Eesti Kiviõli» juhatuse liige 1922. aastast. Palka saab 25 000 senti kuus ja samapalju esinduskulusid... Aktsiaid ei ole. Scheeli panga ettevõtte.»¹¹

Need andmed leiavad kinnitust ka nimetatud ettevõtete aastaaruannetes. Väärrib märkimist, et näiteks Scheeli panga nõukogus istus Laidoner kõrvalt niisuguste balti mõisnike ja kapitalistide klassi nimekate esindajatega nagu parun E. Rosen, Wilhelm Zoega von Manteuffel, H. Koch, A. Siegel ja teised¹².

Mis puutub Pätsisse endasse, siis tema, olles märksa ettevaatlikum kui Laidoner, ajas oma rahaasju peamiselt vahemeeste kaudu. Pätsi peamiseks usaldusmeheks neis asjus kõnesoleval perioodil oli mõningatel andmetel majandusminister K. Selter, kuid ta ei põlanud ka teiste lähedaste isikute teeneid. Sellega

¹¹ ENSV ORRKA, f. 949; n. 1, s.-ü. 100, l. 12—14.

¹² Scheeli panga 1936. a. tegevusaruanne. — ENSV ORRKA, f. 1575, n. 1, s.-ü. 2187, l. 2.

seoses pakub huvi väike sõnum, mis lipsas 1935. aastal isegi ajalehte. See sõnum oli niisugune: «Riigivanema käsunduskindral G. Jonson valiti hiljuti Narva kalevi manufaktuuri peakoosoleku poolt sama ettevõtte juhatusliikmeks. Ühtlasi on kindral Jonson edasi oma senisel teenistuskohal...»¹³ Narva Kalevi Manufaktuuri kuulus saksa kapitalile ja tema juhatus koosnes peamiselt sakslastest.

1935. aasta alguses täiendati uute liikmetega Kreenholmi Manufaktuuri juhatus ja nõukogu, mis oli suuremaid saksa kapitaliga seotud ettevõtteid Eestis. Juhatusse võeti uue liikmena üks Pätsi lähemaid abimehi, mitmekordne minister A. Jürman. Nõukogusse valiti peale Laidoneri ja pankur Scheeli niisugune valitseva kildkonna suur figuur nagu Kaitseliidu ülem kindral Roska.¹⁴

Saksamaa diplomaatilises surves Eestile algas uus etapp samuti 1934. aasta kevade paiku, nagu sellest annab tunnistust Eesti vastavate ametkondade kirjavahetus. Nii kirjutas Eesti saadik Saksamaal Akel oma vestlusest Saksa välisameti riigisekretäri von Bülowiga, mis oli toimunud 30. aprillil, et vestlusest on talle, Akelile, jäänud mulje, et Saksamaa näeks meelevdi, kui eestlased püüaksid arendada lähenemist Saksamaaga, ühtlasi eemaldudes oma senisest orientatsioonist. Ei puuduvat ka balti sakslaste toetamise tendents. Von Bülow oli nõudnud ka eesti ajakirjanduse tooni muutmist Saksamaa ja natsismi kasuks.¹⁵

Diplomaatilise survega käisid kaasas mõned praktilised samud «lähenemise arendamiseks» ja luuretegevuse laiendamiseks Eestis. 20. mail saabus näiteks Eestisse Kieli maailmamajanduse instituudi õppejõudude ja üliõpilaste ekskursioon. «Ekskursandid» külastasid Tartut ja arusaadavalt ka NSV Liidu piiril asuvat Narvat. Vähemate gruppide Saksa kodanike külastused, mille eesmärgid ei olnud selged, muutusid tavalisteks.

Saksa fašistide «lähenemise» tõelised motiivid hakkasid ka laiemale avalikkusele õige pea selginema. Ööl vastu 7. juunit 1934 üritati Leedus riigipööret toime panna; rühm Saksa-sõbralikke ohvitseri — endise diktaatori Voldemarase pooldajaid — püüdis relvajõul võimu haarata. Kellelgi polnud kahtlust, et selle katse taga seisis hitlerlik Saksamaa. Kuigi riigipöördekatse nurjus, tekitas see kõigi Balti riikide, sealhulgas ka Eesti demokraatlikus avalikkuses tugevat rahutust. Tähelepanu äratas ka see, et Saksamaa oma kaubandussuhetes Balti riikidega rakendas «jaga ja valitse» põhimõtet: suurendades või sissevedu Eestist ja pakkudes eesti eksportööridele soodsaid tingimusi, Saksamaa samal ajal tegelikult keelas või sisseveo Leedust ja Lätist.¹⁶

Eesti valitsus aga ei pööranud neile Saksa poliitika ärevustteki-

¹³ «Vaba Maa» nr. 42, 18. veebr. 1935.

¹⁴ «Rahva Sõna» nr. 40, 25. mai 1935.

¹⁵ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 6, l. 8—10.

¹⁶ «Известия» № 118, 22 мая 1934 г.

tavaile «iseärasustele» tõsisemat tähelepanu ja tuli kõigiti vastu hitlerlaste «lähenemis»-püüetele, kuigi esialgu eemaldumata oma «senisest orientatsioonist», nagu seda oleks meeleldi näinud von Bülow.

Aktiivset tegevust Balti riikides arendasid hitlerlased ka sõjavalitselises liinis. 1934. aasta juulis sooritas Saksa sõjaminister kindral Blomberg «eraviisilise merereisi» Balti merel ja külastas Tallinna, Helsingit, Stokholmi. Külastus Tallinnasse oli kavatsetud rangelt salajasena, ja eesti ajalehed avaldasid selle kohta lühikesi sõnumeid alles kolmandal päeval pärast visiiti — pärast seda kui sellekohased teated olid ilmunud välisajakirjanduses. Blomberg ja Eesti ülemjuhataja sooritasid vastastikku «eraviisilisi» visiite.¹⁷ Saksa sõjaministri teekond tõmbas endale rahvusvahelise üldsuse terase tähelepanu. Prantsuse «Journal de Debat» märkis sel puhul, et traditsiooni kohaselt Saksa ministrid «tavaliselt üldse ei veeda oma puhkust välismaal, eriti nüüd, pärast 30. juuni sündmusi».¹⁸ (30. juunil 1934 teostas Hitler verise arveteõiendamise oma vastastega fašistlikus parteis.)

Vaevalt jõudis kindral Blombergi jaht Tallinna sadamast kaduda, kui sinna ilmus uus «eraviisiline» külaline — Saksa ristleja «Königsberg». Selle pardal oli ka Saksa luurelaevade koondivise komandör admiral Kolbe, kes tegi juuli lõpul visiite kindral Laidonerile, sõjaministrile ja sõjavägede staabiülemale.¹⁹

Niisugune oli lähenemise üks, nimelt «sõbralik» külg. See ei teinud võimatuks, vaid vastupidi, eeldas ka teise külje, nimelt toore surve ning šantaaži rakendamist.

28. juulil 1934 kandis Eesti saatkond Berliinis oma välisministeeriumile ette, et Saksa ajakirjanduses on avaldatud mõjuka hitlerliku ajakirjaniku, ajalehe «Lokal-Anzeiger» peatoimetaja Hornischi artikkel provokatsiooniliste pealkirjade all: «Kas on olemas Balti missioon? Eelpost kirdes. Ilma Saksa abita poleks olnud olemas mingit Lätit ega mingit Eestit». Artiklis süüdistati jämedas toonis Eesti ja Läti valitsust saksa vähemusrahvuste «tagakiusamises».²⁰

Berliinis võeti tarvitusele ka abinõud põrandaaluse ja poollegaalse hitlerliku agentuuri tegevuse uueks elustamiseks Baltimaades. Oktoobri keskel teatati Läti ajakirjanduses muudatustest Saksa nn. Idamaade Ühingu juhtkonnas. Selle salakuulamis- ja õonestustöö-keskuse juhiks, «reichsführeriks» sai üks kõige aktiivsemaid tegelasi hitlerliku «idapoliitika» tööpõllul, fašistlik «professor» Theodor Oberländer. (Toosama Oberländer on tänapäeval Bonni valitsuse minister ning arendab jälle ägedat revanši- ja valutuspropagandat Ida-Euroopa maade suhtes.) Juhtkonna vahetus tähendas ajalehtede arvates uue, «teravama» etapi algust

¹⁷ «Rahva Sõna» nr. 57, 24. juuli 1934.

¹⁸ Tsit. 1934. a. 28. juuli «Izvestija» järgi.

¹⁹ «Rahva Sõna» nr. 58, 27. juuli 1934.

²⁰ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 6, l. 37.

selle organisatsiooni tegevuses. Oberländer kutsus kohe kokku organisatsiooni grupijuhtide salajase nõupidamise Frankfurdis Oderi ääres.²¹

Sellega käiski kaasas Eestis tegutsevate saksa fašistlike organisatsioonide tegevuse uus elavnemine. Eestis, kus 1934. aasta rahvaloenduse andmeil oli 16 346 saksa rahvusest kodanikku, tegutses tervelt 157 mitmesugust ametlikult registreeritud balti-saksa organisatsiooni, — seega keskmiselt iga 104 sakslase kohta üks organisatsioon! Rõhuv enamik neist organisatsioonidest oli ühendatud «Saksa Ühingute Liitu Eestis», mille eesotsas olid hitlerlased. Teine keskus, mis ühendas Eestis elavaid Saksa riigi kodanikke, oli nn. «Volksnationale Vereinigung», mis oli faktiliselt hitlerliku partei osakond; tema tegevust juhtis Saksa Tallinna saatkonna ametnik Schiller.²² See «Vereinigung» tegi suurt tööd mitte ainult riigisakslaste, vaid ka saksa rahvusest Eesti kodanike hulgas. Kolmas keskorganisatsioon «Volksdeutsche Vereinigung» ühendas kõiki balti sakslasi territoriaalse põhimõtte järgi. Tema eesotsas oli «Landesleiter» von zur Mühlen, kes oli ka «Balti Vendluse» Eesti haruorganisatsiooni juhte. Mühleni alluvuses oli terve hulk piirkondlikke juhte. Ehkki üldiselt oli teada selle organisatsiooni ja tema kohalike rakukeste olemasolu, oli ta ametlikult «illegaalne».²³ See «illegaalsus» aga ei teinud organisatsiooni tegevusele mingeid takistusi; vastupidi, see soodustas tema aktiivsust, kuna tema tegelastel polnud vaja arvestada Eestis kehtiva «Ühingute ja nende liitude seaduse» norme ja muid kitsendusi.

Nende keskuste tugeva mõju all oli Saksa Kultuuroromavalituse administratsioon, kellele Eesti valitsus oli andnud rea ulatuslikke avalik-õiguslikke privileege ning kes pidevalt sai Eesti riigilt rahalist abi. Nüüd hakati kultuuroromavalitusele alluvaiks saksa koolides õpetama hitlerlikke «teooriaid». Kultuuroromavalituse tegeles ka saksa noortele töölaagrite korraldamisega, kus saksa rahvusest noori Eesti kodanikke kasvatati militarismi ja «orirahva» — eestlaste vihkamise vaimus. Hitlerlikku propagandat arendasid ka kolm saksakeelset ajalehte, kes said rahalist toetust ja tegevusjuhiseid Saksamaalt.

Eesti valitsuse ringkonnad teadsid väga hästi saksa fašistliku agentuuri tegevuse elavnemisest Eestis ja ka selle elavnemise eesmärkidest. Sellest annab kujukalt tunnistust näiteks Eesti välisministri salajane ettekanne riigipeale 1935. aasta veebruarikuust, mis kannab pealkirja «Sakslased Eestis».²⁴ Selles ettekandes minister J. Seljamaa jutustab üsna üksikasjaliselt natside

²¹ ENSV ORRKA, f. 957, n. 1, s.-ü. 670, l. 143. Üksikasjaline ülevaade Th. Oberländeri eluloost on antud ajakirjas «Novoje vremja» nr. 35, 1959, lk. 8—17.

²² «Deutsche Informationen», Paris, Nr. 15, 1936.

²³ Vt. ajakiri «ERK» nr. 6, 1939, lk. 268—272.

²⁴ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 181, l. 2—7.

organisatsioonidest Eestis, muudatustest nende juhtivas koosseisus, nende sidemetest Berliiniga. Muuhulgas kannab ta ette, et üks balti-saksa natside juhte O. Lutz on 1935. aasta jaanuaris külastanud Berliini ning saanud sealt uusi instruksioone. Nende instruksioonide peamine sisu on olnud — teostada «Durchdringung esimesel astmel» (Durchdringung — sissetungimine, penetratsioon. — *M. P.*). Lutzi Berliini instrueerijate arvates «Eestile tulevat sisendada NSDAP (hitlerliku partei — *M. P.*) maailmavaade, säilitades teatud kohalik koloriit». Ministri andmeil toetas seda poliitikat ka Saksa saadik Tallinnas, kellega Lutzil oli olnud vestlusi sel teemal.

Kuid ei selles ega teistes ministri ettekannetes ei leidu mingeid ettepanekuid selle kohta, kas ja kuidas tuleks Eesti valitsusel pidada võitlust saksa fašistide «Durchdringungi» vastu, ei leidu isegi viidet sellise võitluse vajadusele. Eesti valitsevale ladvikule oli võõras meie rahva viha igipõliste vaenlaste — saksa orjastajate vastu, tema kartus uue, hitlerliku vallutuse ohu ees. Olles osalt lausa ära osetud saksa fašistide poolt, osalt aga andes järele Saksa majanduslikule ja poliitilisele survele, olid Eesti valitsejad mures hoopis millegi muu üle. Neid erutas küsimus, kuidas võita uue võimsa imperialistliku suurriigi juhtide toetus ja poolehoid, ilma pahandamata sealjuures ka vanu peremehi — inglise imperialiste.

Lahendus sellele probleemile leiti Eesti välispoliitika Nõukogude-vastase suunitluse tugevdamise pinnal. NSV Liidu vastu suunatud intriigid, Nõukogude valitsuse rahuarmastava välispoliitika diskrediteerimise püüded, osavõtt tema diplomaatiliste ürituste nurjaajamisest, — selline sektor Eesti diplomaatia tööpõlul meeldis ühteviisi nii briti kui ka saksa imperialistidele, kes olid mõlemad huvitatud jõudude kogumisest ja platsdarmide ettevalmistamisest tulevaseks sõjaks sotsialismimaa vastu. Järelikult just selles sektoris oma tegevust laiendades ja süvendades võis Eesti välispoliitika teenida mõlema võistleva imperialistliku kiskja rahulolu, sattumata nendevaheliste vastuolude ohtlikku sfääri.

Nõukogude valitsuse poliitika Balti riikide suhtes lähtus NSV Liidu välispoliitika üldistest printsiipidest. Nõukogude valitsus teostas järjekindlalt väikerahvaste rahvuslike õiguste austamise ja silmaspidamise, nende sõltumatuse ja suveräänsuse austamise ja kaitsmise ning üldise rahu ja julgeoleku kindlustamise poliitikat. Sellest joonest pidas Nõukogude Liit rangelt kinni ka Balti riikide suhtes, taotledes igati rahu kindlustamist Ida-Euroopa Baltikumi lõigus, mis oli mõistetavalt väga tähtis ka NSV Liidu enese loodepiiride julgeoleku seisukohalt. Neil eesmärkidel püüdis Nõukogude Liit arendada ja laiendada ka majanduslikke, eriti kaubanduslikke suhteid Balti riikidega, kuigi ta pörkas siin peaaegu alati nende riikide valitsevate ringkondade visale vastutegevusele.

Oma olemasolu esimestest päevadest peale astus Nõukogude-maa alati välja eesti rahva rahvuslike õiguste kaitseks, imperialistide poliitika vastu, mis püüdis allutada kodanlikku Eestit võimalikult rohkem oma ülevõimule. Nõukogude valitsuse nõudmisel võeti Tartu rahulepingusse punkt, mis ei lubanud Eesti pinnal luua kolmandate riikide sõjalisi tugipunkte, ja seega aeti nurja inglise imperialistide püüded Eesti saarte muutmiseks Briti sõjalaevastiku baasiks. Nõukogude Liit taotles pikemat aega mittekallaletungi-paktide sõlmimist oma Balti naabritega, kuni see viimaks ka korda läks; vastavad paktid kirjutati alla, ja see oli oluliseks sammuks rahu kindlustamisel selles Euroopa osas. Seejärel Nõukogude diplomaatia saavutas agressiooni määratlemise konventsiooni sõlmimise Balti riikide osavõtul; samuti Nõukogude valitsuse ettepanekul toimus Balti riikidega sõlmitud mittekallaletungi-paktide kehtivuse pikendamine.

Viimati mainitud aktidel oli eriti suur tähtsus Baltimaade rahvaste huvide kaitse seisukohalt, sest need lepped kirjutati alla juba pärast hitlerlaste võimuletulekut Saksamaal, millega Balti riikide rahvusvaheline seisund märksa halvenes, kuna nüüd saksa imperialism seadis ilmselt üheks oma esmaseks eesmärgiks Balti mere idaranniku vallutamise. Nõukogude valitsuse allkiri neil rahvusvahelistel lepetel Balti riikidega aitas kindlustada Eesti, Läti ja Leedu autoriteeti rahvusvahelisel areenil. 1933. aasta lõpul, kui Balti riike ähvardas vahetu oht neis maades tegutseva hitlerliku agentuuri poolt, deklareeris Nõukogude valitsuse esindaja kogu maailma ees, et NSV Liit on huvitatud Balti riikide majandusliku ja poliitilise sõltumatuse säilitamisest, ja rõhutas: «... Me oleme sellest mitte üksnes huvitatud, vaid tunneme selle üle ka muret. Me jälgime mitte üksi nähtusi, mis kujutavad endast välist ohtu nendele maadele, vaid ka sisemiste poliitiliste protsesside arenemist, mis võivad kaasa aidata sõltumatuse kaotamisele või nõrgenemiseks.»²⁵

Väga suur tähtsus Baltimaade kaitsmiseks Saksa agressiooni vastu oli Nõukogude valitsuse ettepanekul ühise Saksa—Nõukogude garantii andmise kohta Balti riikide sõltumatusele.

28. märtsil 1934 tegi NSV Liidu välisasjade rahvakomissar M. M. Litvinov Nõukogude valitsuse nimel Saksa valitsusele ettepaneku üldise rahu ja eriti Ida-Euroopa rahu kindlustamise eesmärgil kirjutada alla protokoll, millega NSV Liidu ja Saksamaa valitsus töotaksid «oma välispoliitikas vankumatult arvestada kohustust säilitada Balti riikide sõltumatus ja puutumatus ning hoiduda mistahes tegevusest, mis võiks otseselt või kaudselt sellele sõltumatusele kahju teha».²⁶

Saksamaa fašistlikud võimumehed, kes olid selle otsekohe ja selge ettepanekuga vastu seina surutud, viivitasid kaua vastu-

²⁵ М. Литвинов. Речь на IV сессии ЦИК СССР 29 декабря 1933 г. Внешняя политика СССР. Москва 1935 г., стр. 66.

²⁶ «Известия» № 99, 27 апр. 1934 г.

sega ja lõpuks lükkasid Nõukogude ettepaneku muidugi tagasi. Nende argumendid kõlasid sealjuures äärmiselt võltsilt: kuivõrd nende arvates Balti riike keegi ei ohustavat, polevat ka vajadust nende sõltumatuse garanteerimiseks; niisuguse garantii andmine tähendavat võtta endale Balti riikide «protektori» osa jms.

Nõukogude valitsus paljastas hitlerlaste targutuste tegeliku olemuse ja näitas kogu maailma ees, et eitav vastus ettepanekule kindlustada Balti riikide sõltumatus ja puutumatus võib tegelikult tähendada ainult seda, et fašistlik Saksamaa kavatseb rikkuda nende maade sõltumatust ning ei taha endal käsi siduda.

«Eitada praegusel ajal ohtu mõnede väikeriikide julgeolekule võib ainult täielikult ignoreerides rahvusvahelise olukorra reaalsust ja kogu maailma avalikku arvamist,» öeldi avalduses, mille M. M. Litvinov sel puhul esitas Saksa suursaadikule. «Kõige vähem võib sellistest ohtudest vabadeks pidada neid riike, milliste kohta käis Nõukogude ettepanek...».²⁷ Mis aga puutus juttudesse «protektoraadist», siis juhtis Nõukogude valitsus tähelepanu sellele silmanähtavale tõele, et mingisuguse riigi julgeoleku tagamine ei tähenda protektoraati. Kui näiteks Locarno kokkulepetega omal ajal garanteeriti kolmandate riikide poolt Prantsusmaa idapiiri ja Saksamaa läänepiiri, siis pole seda Prantsusmaa ja Saksamaa poolt kunagi tõlgitatud protektoraadina nende üle. Käesoleva Nõukogude ettepaneku puhul polnud aga tegemist isegi mitte niisuguste garantiidega, vaid millegi vähemaga, nimelt kahe riigi poolt vabatahtlikult endale võetava kohustusega austada teiste riikide sõltumatust ja puutumatus.

Kuidas suhtus Eesti valitsus NSV Liidu rahuarmastavasse sammusse, mille aluseks oli hoolitsus Balti riikide, sealhulgas Eesti julgeoleku eest? Võiks arvata, et Eesti kodanluse ladvik, kes ju alati ja igalpool kuulutas ennast eesti rahva rahvuslike huvide, tema iseseisvuse ja sõltumatuse ainsaks ning patenteeritud kaitsjaks, soojalt tervitab ja toetab Nõukogude valitsuse initsiatiivi, — seda enam, et mõne viimase kuu jooksul oli Eesti tunda saanud tõsist ohtu kahe saksa fašistliku agentuuri poolt.

Ent Eesti valitsuse seisukoht osutus hoopis teistsuguseks.

Nõukogude Liidu valitsuse 28. märtsi ettepanekut ja Saksamaa valitsuse vastust arutati Eesti Riigikaitse Nõukogu välispoliitilises komisjonis, riigipea enda eesistumisel.²⁸ Komisjonis vastu võetud otsuse alusel teatas välisminister Seljamaa 28. aprillil Saksa saadikule, et «meie saame Saksa valitsuse seisukohtadest aru». Minister kinnitas saadikule, et Eesti valitsus usub Hitleri avaldusi selle kohta, et Saksamaal ei ole mingeid agressiivseid kavatsusi. Ometi oli Seljamaa sunnitud märkima, et Eesti avalik arvamus oli erutatud, et rahvas süüdistas välisministeeriumi aktiivsuse puudumises riigi huvide kaitsmise alal ja et just

²⁷ «Известия» № 99, 27 апр. 1934 г.

²⁸ ENSV ORRKA, f. 957, n. 13, s.-ü. 764, l. 24.

sellepärast oleks parem mitte lugeda seda küsimust am-
mendatuks. «Absoluutselt võimatu näib olevat siin lihtsalt päeva-
korras edasi minna,» ütles minister.²⁹ Ta ei märkinud ühegi
sõnaga Saksa ametlike ringkondade vahetul toetusel tehtavat
Eesti-vaenulikku propagandat ega nende ringkondade ilmseid
agressiivseid plaane Baltimaade suhtes.

Seega ainult rahva pahameel valitsuse poliitika üle hoidis Eesti
valitsejaid tagasi avalikult välja astumast Nõukogude ettepaneku
vastu, mis taotles Eesti kaitsmist hitlerliku agressiooni ohu vastu.
Eesti diplomaatial polnud midagi selle vastu, et jätkataks kõne-
lusi selles küsimuses, kuid seda mitte positiivsete tulemuste saa-
vutamiseks Nõukogude ettepaneku alusel, vaid üksnes rahvahul-
kade rahustamiseks. Ühtlasi soovis Eesti valitsus selle rahuliku
ürituse initsiatiivi Nõukogude Liidu käest ära rebida. Just selle
motiiviga on seletatav Eesti esindaja seisukoht selles küsimuses
läbirääkimistel, mis toimusid Eesti ja Läti vahel sama aasta mai
algul. Neil läbirääkimistel rõhutas Eesti välisministri abi, nagu
teatas Läti ajakirjandus, et Balti riigid sugugi ei vajavat niisu-
gust iseseisvuse kindlustamist, nagu ette pani Nõukogude valit-
sus; ei olevat aga halb, kui see küsimus tõstetaks üles teisel kujul
ja teises kohas, — kusjuures oli arusaadav, et «teise koha» all
mõtles Eesti esindaja Rahvasteliitu.³⁰ Sellega oleks olnud kind-
lustatud NSV Liidu eemalejätmine selle küsimuse arutamisest,
kuna ta ei kuulunud Rahvasteliidu liikmete hulka. Ometi oli NSV
Liit ainus suurriik, kes oli tõesti eluliselt huvitatud Balti riikide
sõltumatuse ja julgeoleku kaitsmisest Saksa agressiooni vastu,
ja läbirääkimised selles küsimuses ilma Nõukogude Liidu osa-
võtuta oleksid ilmselt kujunenud viljatuks jutuajamiseks.

Niisiis on selge, et Eesti valitsejad püüdsid selles Eestile elu-
liselt tähtsas küsimuses igati sakslastele meelepärased olla, kus-
juures nad aga meeeldi oleksid olnud nõus tegelema viljatute
juttudega Eesti sõltumatuse kindlustamise teemal, et jätta rah-
vale muljet, et Eesti valitsus tol äreval ajal pole unustanud
eesti rahva julgeoleku kaitsmise ja tagamise ülesannet. Juba idee
kõrvaldada suur Nõukogudemaa rahvusvahelistelt läbirääkimis-
telt, mis — nende toimumise korral — oleksid vahetult puudu-
tanud ka NSV Liidu julgeoleku huvisid, — juba sellise idee tek-
kimine Eesti diplomaatia rüpes andis ilmekalt tunnistust Eesti
valitsuse välispoliitika Nõukogude-vastase suunitluse teravnemi-
sest.

Kõige selgemalt tuli see suunitlus esile muidugi diplomaatili-
ses kirjavahetuses, mille salajanus kaitses kodanlikke poliitikuid
avaliku arvamuse hukkamõistu eest. Eesti välisministeeriumi ja
saatkondade vahelises kirjavahetuses näiteks iseloomustati kõnes-
olevat Nõukogude rahupoliitika avaldust laimavalt aktina, mis

²⁹ ENSV ORRKA, f. 957, n. 8, s.-ü. 1324, l. 33—35.

³⁰ Vt. Eesti välisministeeriumi välisajakirjanduse ülevaade. — ENSV
ORRKA, f. 957, n. 1, s.-ü. 669, l. 272.

olevat suunatud «Balti riikide välis- ja majandussuhete kontrollimiseks»³¹, mis kujutavat endast «rännakut Saksa vastu»³² jne.

Kuid see oli vaid Pätsi—Laidoneri diktatuurivõimu välispoliitika esimesi samme. Edaspidi, seoses fašistliku kursi tugevnemisega sisepoliitikas ja üha suurema sooviga pälvida Lääne imperialistlike ringkondade soosingut, veeres valitsus ikka enam ja enam välispoliitiliste intriigide teele, mis olid suunatud NSV Liidu rahupoliitika ja eesti rahva rahvuslike huvide vastu.

1934. aasta kevadel tekkis hitlerliku agressiooni ohjeldamisest ja rahu kindlustamisest huvitatud rahvusvahelistes ringkondades idee luua Ida-Euroopa riikide kollektiivse julgeoleku süsteem regionaalse vastastikuse abistamise pakti näol. Selle mõtte algatajateks olid NSV Liit ja Prantsusmaa; pakti sõlmijate hulka pidid kuuluma kavatsuse kohaselt peale Saksamaa ja Nõukogude Liidu veel rida väikesi ja keskmisi Ida-Euroopa riike, keda ähvardas vahetu oht fašistliku Saksamaa poolt: Tšehhoslovakkia, Poola, Leedu, Läti, Eesti, Soome. Pakti allkirjutajad pidid võtma endale kohustuse juhul, kui ükskõik kellele neist kallale tungitakse, osutada agressiooni ohvrile igasugust, sealhulgas ka sõjalist abi. Pakti garantideks olid ette nähtud Inglismaa, Prantsusmaa, Belgia ja Itaalia.

Ida-Euroopa regionaalse vastastikuse abistamise pakti ehk nn. Idapakti loomise projekti ümber puhkes kohe äge diplomaatiline võitlus. Euroopa idaosa riikidele sai suhtumine sellesse plaanisse nende välispoliitika põhiküsimuseks. Selle järgi, kas üks või teine valitsus toetas «Ida-Locarno» ideed või töötas selle vastu, võis neil aastail anda hinnangut — kas antud riik oli rahuarmastav riik või kuulus ta agressiivsete riikide leeri või oli suuremal või vähemal määral selle leeriga seotud.

Hitlerlik Saksamaa kui tolle aja peamine agressiivne suurriik, kelle ekspansiooniplaanid olid suunatud esijoones itta, suhtus Ida-Euroopa maade kollektiivse julgeoleku plaanidesse muidugi terava vaenuga ning arendas marulist aktiivsust rahvusvahelisel areenil Idapakti plaani nurjaajamiseks. Niisuguse pakti sõlmimise eeltingimuseks seadis Hitler kurikuulsa nõude «Üheõiguslus relvastumise alal!», s. o. nõudis Saksamaale «õigust» piiramatu relvastumise võidujooksu arendamiseks. Saksamaa kuulutas, et ta on valmis sõlmima oma naabritega kahepoolseid mittekallalitungi-pakte.³³ Igale Hitleri poliitikat jälgivale inimesele oli selge, et Saksamaa fašistlikud ninamehed tahtsid säilitada täielikku tegevusvabadust Ida-Euroopa maade suhtes; hitlerlaste seletused kahepoolsete paktide kohta olid neile aga vajalikud rahvusvahelise üldsuse petmiseks ja kollektiivse julgeoleku süsteemi pool-dajate ridade segipaiskamiseks.

Ebasõbralikult võttis Idapakti projekti vastu ka panide Poola,

³¹ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 10, l. 170.

³² ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 2, l. 21—22.

³³ Vt. «Известия» № 216, 14 сент. 1934 г.

kelle valitsejad tol ajal, pärast Saksamaaga mittekallaletungi-
pakti sõlmimist 1934. a. jaanuaris, libisesid üha enam Hitleri
agressiivse poliitika kaasosaliste teele. Reaktsioonilised Poola
liidrid, kes ise haudusid agressiooniplaane NSV Liidu, Leedu,
Tšehhoslovakkia ja teiste maade vastu, ei võinud sümpatiseerida
kollektiivse julgeoleku ideede, mille teostumine oleks püstitanud
tugevaid tõkkeid nende plaanide elluviimise teele. Poola valit-
sevad ringkonnad püüdsid Idapakti idee mõju nõrgendada sel-
lega, et vastandasid talle oma vana Nõukogude-vastase plaani —
luua laiem Balti mere äärsete riikide blokk Soomest kuni Poo-
lani, milles Poola kui kõige tugevam oleks hakanud etendama
juhtivat osa.

Positiivselt suhtusid kollektiivse julgeoleku ideedesse ja tea-
tasid oma valmisolekust ühineda Ida-Euroopa riikide regionaalse
vastastikuse abistamise paktiga peale Nõukogude Liidu ja Prant-
susmaa veel Tšehhoslovakkia ja Leedu.

Niisugune oli jämedates joontes üldolukord võitluses, mis puh-
kes Idapakti plaani ümber. Kuidas siis võttis selle plaani vastu
Eesti valitsus ja millist osa tema etendas selles võitluses?

Tuleb märkida, et selles küsimuses on nõukogude erialasesse
kirjandusse sattunud ebatäpseid ja vasturääkivaid väiteid. Nii
kirjutatakse «Diplomaatilise sõnaraamatu» esimeses köites, et
«jaatava vastuse andsid Nõukogude ettepanekule (võtta osa Ida-
paktist — M. P.) Läti ja Eesti (29. VII 1934)...»³⁴ Sama teose
teisese köites on öeldud, et «Balti riigid ei andnud kindlat vastust»
ettepanekule ühineda Idapaktiga.³⁵

Tänapäeval on aga meie käsutuses täiesti usaldusväärseid ma-
terjale, mis selgelt ja vastuvaidlematult näitavad, et Eesti valit-
sus, tema järel aga ka Läti valitsus, asus algusest peale vaenu-
likule seisukohale Ida-Euroopa vastastikuse abistamise pakti suh-
tes ja Inglise valitsevate ringkondade vaikselt heakskiidul võttis
aktiivselt osa selle väga tähtsa rahu kindlustamise abinõu nurja-
ajamisest. Seda faktilise materjali alusel näidata, sellesse küsi-
musse täielikku selgust tuues, on oluline muuseas ka selle tõttu,
et siin kukuvad haledasti sisse omaaegsed eesti kodanluse liidrid,
kes tänapäevani püüavad ennast ja oma rahvavaenulikku poliiti-
kat puhtaks pesta, võttes sealjuures appi otsesed valed ja võlt-
singud. Nii küsib kurikuulus A. Rei ülalpool mainitud brošüüri-
keses võltsi retoorikaga: «Kas pole selge, et Balti riigid oleksid
entusiasmi toetanud iga sammu, mida Nõukogude Venemaa
või mistahes teine riik oleks võinud ette võtta üldise rahu kind-
lustamise eesmärgil, ja oleksid meeleldi vastu võtnud suurriikide
garantii nende sõltumatusele ja terviklikkusele?»³⁶ Allpool me näe-
me, kuidas oli tegelikult lugu selle «entusiasmi» Eesti võimu-
meestel 1934.—35. aastal ning mida on väärt härra Rei retoorika.

³⁴ «Дипломатический словарь», том I. Москва 1948, столб. 432.

³⁵ «Дипломатический словарь», том II. Москва 1950, столб. 732.

³⁶ Have the Baltic Countries... P. 11.

Nõukogude autorid, kes kirjutasid Eesti valitsuse positiivsest suhtumisest Idapakti plaanisse, lähtusid nähtavasti Eesti välisministri J. Seljamaa avaldusest, mille ta tegi Moskvas külaskäigul viibides 29. juulil 1934. Tookord Seljamaa ütles, et Eesti suhtub heatahtlikult regionaalse Idapakti ideesse, «millest võtaksid osa NSV Liit, Poola, Saksamaa, Tšehho-Slovakkia ja Balti riigid»³⁷. Selleks ajaks oli ministril juba hästi teada, et Saksamaa ja Poola ei olnud nõus paktiga ilma eeltingimusteta ühinema. Seega niisugune avaldus ei kohustanud Eesti valitsust mitte millekski. Seljamaa avaldus polnud midagi muud kui vaid manööver, mis pidi desorienteerima rahvusvahelist üldsust ja — eelkõige — rahustama eesti rahva laiu hulki, kes suhtusid Nõukogude valitsuse ettepanekusse kollektiivse julgeoleku süsteemi loomise alal sooja poolehoiuga ja nõudsid tingimatult Eesti osavõttu sellest rahu kindlustamise abinõust. Väärrib märkimist ka see üksikasi, et Seljamaa kõneles Moskvas ebamääraselt Idapakti «ideest», mitte aga sellest konkreetsest plaanist, mille elluviimise eest võitles Nõukogude diplomaatia mõnede teiste valitsuste enam või vähem järjekindlal toetusel.

Eesti välisministri avalduse pette-iseloom saab vastuvaidlematult selgeks, kui tutvuda mõnede teiste sama ministri mitteavalike dokumentidega ja Eesti valitsuse diplomaatiliste sammudega, mis astuti ühenduses Idapakti projekti arutamiseга rahvusvahelisel arenil.

12. juunil 1934, s. o. poolteist kuud enne oma visiiti Moskvasse, kinnitas minister Seljamaa vestluses Läti saadikule, et «praegusel silmapilgul ja ka lähemas tulevikus ei ole Eestit ähvardamas mingisugune reaalne hädaoht, mis meid sunniks Ida-Locarno küsimust kiires korras üles võtma», ja lisas, et kui Saksamaa ei soovi garantiidest osa võtta, siis «vaevalt võiks küsimusest asja saada»³⁸. Eesti minister rõhutas selles vestluses Eesti ja Läti «seisukohtade kooskõlastamise» vajadust. Tuleb märkida, et Läti valitsus toleks ajaks veel ei määratlenud oma seisukohta Idapakti suhtes; niisugustes tingimustes ei tähendanud «seisukohtade kooskõlastamise» nõue midagi muud kui Seljamaa soovi, et Läti ühineks Eesti valitsuse eitava seisukohaga.

Sama aasta juulis sõitis Tallinna ametlikule külaskäigule Poola välisminister Beck, kes tegi suuri jõupingutusi Ida-Euroopa kollektiivse julgeoleku süsteemi loomise püüete nurjaajamiseks. Läbirääkimised Beckiga aitasid kaasa selleks, et Eesti juhtivate tegelaste eitav suhtumine Idapaktisse tugevnes. Nagu selgub Becki ja Seljamaa läbirääkimiste üleskirjutuse tekstist, deklareeris Eesti minister selgelt, et «kui Saksa ja Poola osa ei võta (Idapaktist — M. P.), oleks meil raske osa võtta».³⁹ Seda aga Beckil oligi vaja.

³⁷ «Известия» № 176. 30 июля 1934 г.

³⁸ ENSV ORRKA, f. 957, n. 8, s.-ü. 1324, l. 79.

³⁹ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 35, l. 3.

Kuid reaktsioonilised Eesti valitsejad läksid isegi kaugemale Idapakti vajaduse lihtsast eitamisest, — selle ürituse nurjaajamiseks vastandasid nad talle Saksamaaga sõlmitavate kahepoolsete lepingute idee, s. o. sama, mida hiljem Hitler pakkus Saksamaa naabritele. Beckiga toimunud läbirääkimiste üleskirjutuses on öeldud: «Samal ajal tõsteti meie (s. o. Eesti — M. P.) poolt Lätis üles ka küsimus bilateraalsete non-agressiooni lepingute sõlmimisest Saksa ja Eesti, Läti ja Leedu vahel. Kuna Läti sel korral mitmesugustel põhjustel asus eitavale seisukohale, jäi see küsimus esialgu kõrvale.»⁴⁰

Poola ajalehele «Kurjer Poranny» antud intervjuus teatas Seljamaa samal ajal, et Idapakti suhtes «Eesti ja Poola peavad välja töötama ühise tegevusbaasi. Eesti on otsustanud igal juhul minna selles küsimuses Poola järel».⁴¹ Tulles vastu Poola valitsejate püüetele kokku klopsida Nõukogude-vastane «suur Balti liit» kinnitas Eesti minister samas intervjuus poolakatele, et tema hindab Balti riikide lähenemist Poolaga «kui midagi absoluutselt vajalikku».

Välisministri seisukohti kinnitas ja kordas sõjavägede ülemjuhataja kindral Laidoner, kellel oli suur mõju Eesti välispoliitika küsimuste lahendamisel valitsuses. Ühes oma jutuaajamises ajakirjanikega seletas ta, et «on vaja Poola ja Eesti koostööd kõigil aladel» ja et tema «kahtleb Idapakti elluviimise võimalikkuses».⁴²

Eesti poliitika juhtide avalikud väljaastumised Idapakti vastu kutsusid avalikus arvamises esile märgatavat rahutust. Hoolimata sellest, et ajakirjandus oli valitsuse tugeva surve all, tungisid iseõi üksikute ajalehtede veergudele hääled, mis ühes või teises vormis kajastasid rahva laialdaste hulkade rahulolematust valitsuse välispoliitikaga. Valitsuse ringkondades ei olnud tol momendil veel ka täit selgust selles, milliseks kujuneb Inglismaa seisukoht Idapakti küsimuses, kuna parajasti toimusid Prantsuse—Inglise läbirääkimised ja Prantsuse välisminister Barthou — aktiivne Idapakti plaani toetaja — püüdis inglasi kallutada pakti idee pooldamisele. Kõige selle pärast Eesti valitsejad otsustasid selles küsimuses veidi jälgi segada ning võtsid ette manöövri, milleks oligi Seljamaa eespool tsiteeritud avaldus Moskvas juuli lõpul. Samal ajal ja vahetult pärast seda avaldust Eesti diplomaatia aga jätkas oma jõupingutusi Idapakti sõlmimise nurjaajamiseks, eriti avaldades selles suunas survet Lätile ja Leedule.

Tuleb märkida, et Läti ja eriti Leedu seisukoht esialgu märksa erines Eesti positsioonist Idapakti küsimuses. Leedu elas neil aastail alalises ohus langeda kahepoolse agressiooni ohvriks. Ühelt poolt ähvardas teda hitlerlik Saksamaa, kes nõudis leedu piir-

⁴⁰ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 35, l. 3.

⁴¹ Vt. «Известия» № 172, 26 июля 1934 г.

⁴² Vt. «Правда» № 204, 26 июля 1934 г.

konna Klaipeda (Meemeli) ühendamist Saksamaaga, teiselt poolt Poola, kes oli anastanud Leedu pealinna Vilniuse ja nüüd nõudis Leedu riigi alistamist enda kontrollile ja ülevõimule, tehes seda muidugi «suhete normaliseerimise» nõudmise süütu sildi varjus. Eriti kriitilisse olukorda sattus Leedu pärast pakti sõlmimist Saksamaa ja Poola vahel 1934. aasta jaanuaris, mis tähendas Saksa ja Poola valitsejate agressiivsete plaanide omavahelist kooskõlastamist. Niisugustes rasketes välispoliitilistes tingimustes ei saanud Leedu valitsevad ringkonnad täielikult ära põlata ja kasutamata jätta seda abi ja toetust, mida Leedule pakkus Nõukogude Liidu rahuarmastav poliitika, mis oli suunatud rahu kindlustamisele Ida-Euroopas, agressorite ohjeldamisele ja agressiooni ohvreile abi osutamisele. Leedu valitsejad, hoolimata oma klassivihast suure sotsialismimaa vastu, olid mõne aja jooksul sunnitud minema võrdlemisi tihedate majanduslike ja poliitiliste sidemete loomisele NSV Liiduga ja isegi osutama mõningat toetust Nõukogude valitsuse rahupoliitika sammudele. Muuhulgas deklareeris Leedu valitsus 1934. aastal, et ta tingimusteta toetab Ida-Euroopa kollektiivse julgeoleku süsteemi loomist Nõukogude poolt ettepanud Idapakti projekti näol.

Mis puutub Lätisse, siis ka temal oli vastuolusid Poolaga ja ka Saksamaaga, mis sundisid Läti valitsevaid ringkondi esialgu suhtuma «koostöösse» nende riikidega veidi ettevaatlikumalt kui seda tegid Eesti valitsuse juhid. Nii näiteks deklareerisid Poola valitsusele lähedalseisvad kodanluse ringkonnad avalikult, et nad pretendeerivad osale Läti territooriumist, kaasa arvatud Daugavpils linn.⁴³

Niisuguste erinevuste tõttu Leedu, Läti ja Eesti välispoliitika lähtekohtades panid hitlerlased ja Poola valitsejad neil aastail erilisi lootusi Eesti diplomaatiale ja tegid pingutusi, et kasutada Eestit oma poliitika tööriistana Baltikumis, muuseas ka Läti ja Leedu mõjutamiseks. Sel määral, kuivõrd need taotlused ei olnud vastuolus Briti poliitikaga Baltimaades, läksid Eesti valitsejad meeleldi Saksamaa ja Poola sõiduvees, saades neilt selle eest mõningaid almusi, millest oli juttu ülalpool. Vastutöötamine Idapakti plaani elluviimisele oli just niisuguseks tegevusväljaks Eesti diplomaatiale, kus Saksa ja Poola püüded langesid põhiliselt ühte Inglise imperialistide poliitikaga, kes ei soovinud, et Saksamaa idapiiridel oleks teoks saanud efektiivne kollektiivse julgeoleku süsteem, sest see oleks võinud takistada Hitleri agressiooni pöördumist Nõukogude Liidu vastu.

Samal ajal kui laiemal rahvusvahelisel areenil käis äge võitlus Idapakti poolt ja vastu, toimusid Eesti, Läti ja Leedu vahel elavad läbirääkimised, millede teemaks oli niinimetatud «Balti Entente'i». s. o. tihedama poliitilise, majandusliku ja diplomaatilise koostöö loomine kolme Balti riigi vahel. Selle bloki loomisega nagu ka «Balti Entente'i» edasise tegevusega seotud vastuolud

⁴³ Vt. «Латвия и ее армия». Москва 1938, стр. 85.

ja võitlus väärivad eraldi vaatlust. Siinkohal märgime üksnes seda, et Eesti diplomaatia üheks motiiviks selle bloki loomisel oli lootus, et «Entente'i» mehhanismi abiga läheb tal korda hoida Leedut tagasi tõsise toetuse osutamisest Idapakti projektile ja ka vältida Idapakti allakirjutamist Leedu valitsuse poolt.

See lootus osutus põhjendatuks, Leedu poliitikute katsed võtta osa Ida-Euroopa kollektiivse julgeoleku süsteemi loomisest paroluseeriti üsna pea. Kui mõni aeg hiljem Eesti saadik Londonis nõudis oma välisministeeriumilt informatsiooni «Balti Entente'i» tegevuse kohta, mis võiks õigustada Briti Foreign Office'i ees selle bloki olemasolu, siis kirjutas Eesti välisministri abi talle vastuseks järgmist: «Kolme riigi koostöö lepingu kohaselt oleme seni suutnud kooskõlastada oma välispoliitikat kõigis tähtsamates küsimustes, millest eriti võiks esile tõsta küsimusi, mis ühenduses olid Idapakti ja N. Vene—Prantsuse abistamislepinguga. Leedu oli nõus neis küsimustes kaasa minema N. Venega ja mitmel korral tegi meile vastavaid ettepanekuid. Meie ei saanud nendega nõustuda, ja Leedu andis järele.»⁴⁴

Peeaaegu niisama avameelselt kirjutati sellest isegi avalikus väljaandes «Eesti Kroonika», mida toimetasid välisministeeriumile lähedalseisvad isikud: «1934. aastal sõlmitud Balti riikide sõpruslepingust on olnud vähemalt see tulu, et Eestil ja Lätil on läinud korda mõjutada Leedut mitte sattuma omapead niisugusse olenevusse Nõuk. Venest, mis võiks olla kahjulik kõigile Balti riikidele.»⁴⁵

Reaktsiooniliste kirjameeste pahupidi-pööratud mõistete järgi tuli seega välja, et koostöö rahuarmastava Nõukogude Liiduga kollektiivse julgeoleku loomise ja seega esijoones väikerahvaste sõltumatuse kindlustamise alal oleks toonud Balti riikidele «kahju», aga osavõtt kollektiivse julgeoleku plaani nurjaajamisest agressiivsete riikide Saksa ja Poola näpunäidete järgi ei töötnud neile midagi muud kui lausa hüvesid!

Eesti diplomaatia pingutused Leedu eemaletõmbamiseks Idapaktist leidsid kajastust ka «Balti Entente'i» ametlikes dokumentides. Nii võeti kolme riigi välisministrite esimese konverentsi (detsember 1934) resolutsiooni Eesti delegatsiooni nõudmisel eri punkt selle kohta, et kolm valitsust tunnustavad Idapakti probleemi «ühise tähtsusega küsimuseks, mille kohta nad omavahel kokku lepivad».⁴⁶ Seda teesi korrati ka teisel ministrite konverentsil 1935. aasta mais. Niiviisi seoti Leedu poliitika Eesti ja Läti seisukohaga, ta ei saanud teha iseseisvaid otsuseid Ida-Euroopa julgeoleku kindlustamise küsimuses. Eesti välisministri ringkirjas välissaadikutele teise välisministrite konverentsi tulemuste kohta öeldi selle kohta otse välja, et «seega on... Leedul ära võetud võimalus mingisugust eriauksiooni ette võtta (koos

⁴⁴ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 324, l. 155.

⁴⁵ Eesti Kroonika 1935. Tallinn, lk. 20.

⁴⁶ ENSV ORRKA, f. 969, n. 1, s.-ü. 250, l. 7.

N. Venega!)). Vastutasuks olevat Eesti ja Läti poolt «antud Leedule lubadus mitte sõlmida non-agressiooni lepinguid Saksamaaga ilma Leeduta». ⁴⁷ Niisiis Eesti diplomaatia sundis Leedu loobuma koostööst rahuarmastavate riikidega kollektiivse julgeoleku tagamise küsimustes ja laskus sealjuures isegi šantaažini, ähvardades sõlmida separaatselt poliitilise lepingu hitlerliku Saksamaaga, kes ajas jultunud agressioonipoliitikat Leedu suhtes.

Pärast seda kui saksa fašismi agentidel läks korda tappa Prantsuse välisminister Barthou ja tema portfelli läks üle Idapakti varjatud vastasele Lavalile, muutus võitlus Ida-Euroopa kollektiivse julgeoleku eest veel raskemaks. Idapakti nurjaajamise eesmärgil esitas Laval kolmepoolse Prantsuse—Saksa—Poola garantiilepingu projekti, mis pidi ilmselt olema suunatud NSV Liidu vastu. Et pareerida seda kollektiivse julgeoleku maskeerunud vastaste malekäiku, tegi Nõukogude valitsus Prantsusmaale ettepaneku kirjutada alla eriline kokkulepe, milles kinnitatakse kahe maa — NSV Liidu ja Prantsuse — mõlemapoolset huvi Ida-Euroopa regionaalse julgeoleku pakti sõlmimise vastu. Oma maa avaliku arvamuse survele oli Prantsuse valitsus sunnitud niisuguse kokkuleppe Nõukogude Liiduga alla kirjutama, ja see toimus 5. detsembril 1934.

Selle kokkuleppe sõlmimine oli Nõukogude diplomaatia märkimisväärseks edusammuks tema keerukas võitluses kollektiivse julgeoleku tagamise eest Ida-Euroopas. Peale muu oli Prantsuse—Nõukogude kokkuleppe allakirjutamisel see positiivne tähendus, et ta avaldas mõningat mõju kõhklevaile elementidele nende riikide valitsevais ringkondades, kes pidid kavatsuse kohaselt Idapaktile alla kirjutama. Nii tegi Läti valitsus pärast 5. detsembrit oma partneritele «Balti Entente'is» ettepaneku esineda ühise deklaratsiooniga Prantsuse—Nõukogude kokkuleppe heakskiitmise kohta.

Eesti valitsus, olles ustav oma järsult eitavale seisukohale Idapakti suhtes ja püüdes Varssavis ning Berliinis kannuseid teenida, võttis selle ettepaneku vastu ebasõbralikult. «Meie olime alguses kategooriliselt seesuguse deklaratsiooni vastu,» kirjutas selle kohta Eesti saadikuile nende šeff, välisminister. «... Seesuguse deklaratsiooniga oleks meie asunud Vene—Prantsuse rindele.» ⁴⁸ Leedu ja Läti mõjutusel nõustus Eesti valitsus lõpuks esinema mingi suulise demaršiga selles suunas, kuid sellega seotud läbirääkimiste venitamise teel ajas asja lõpuks ikkagi nurja.

Eesti diplomaatia aktiivsus võitluses Idapakti plaani vastu tõusis järsult pärast seda kui Suurbritannia valitsus asus avalikult vastu töötama kollektiivse julgeoleku süsteemi loomisele hitlerliku Saksamaa idapiiridel.

Idapakti ideed vormiliselt heaks kiites Inglise valitsus tegeli-

⁴⁷ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 75, l. 51.

⁴⁸ ENSV ORRKA, f. 957, n. 13, s.-ü. 764, l. 66.

kult kogu aeg vargsi ergutas neid jõude, kes püüdsid seda üritust nurja ajada, sealhulgas Poolat ja Eestit. 1935. aasta alguses leidsid Briti valitsevad ringkonnad, et tingimused on valminud lõpliku hoobi andmiseks Ida-Euroopa kollektiivse julgeoleku projektile. Läbirääkimistel Prantsuse valitsuse juhtidega esitasid nad nüüd «üle-euroopalise julgeolekupakti» plaani, millel pidi olema ainult konsultatiivne iseloom, nõudmata vastastikust abistamist agressiooni vastu.⁴⁹ Seega tahtsid inglise imperialistid Idapakti projektist välja rookida tema põhilise sisu — vastastikuse abistamise põhimõtte, mis ainuüksi võis saksa fašiste nende jultunud agressioonipoliitikas peatada, — ja muuta selle pakti Ida-Euroopa rahvaste valvsuse suigutamise abinõuks.

Niipea kui Eesti välisminister Seljamaa kuulis Poola saadikult, et «läbirääkimised Londonis Prantsuse ja Briti riigimeeste vahel on tugevasti nõrgendanud Idapakti sõlmimise võimalusi»⁵⁰, saatis ta kohe välja uue ringkirja välissaadikuile, milles astus veel teravamalt kui seni Idapakti vastu ja noomis mõningaid saadikuid, kes polnud kohtadel ilmutanud küllalt järjekindlust ja visadust võitluses «teissuguste seisukohtade» vastu.⁵¹ Muutudes julgemaks, tegi ta nüüd katset õigustada Ida-Euroopa kollektiivse julgeoleku nurjaajamist ka juba üldsuse ees. Oma raadiokõnes 24. jaanuaril 1935 rõhutas minister kohustuste «komplitseeritust», mida Idapakt pidi panema allakirjutajaile, ja kinnitas, et olevat «arusaadav», et selle pakti «küsimus ei ole arenenud nii kiiresti, kui seda mõnelt poolt loodeti».⁵²

Inglise—Prantsuse läbirääkimiste tulemusena kirjutati 3. veebruaril Londonis alla kokkuleppele, mis nägi ette Hitleri peamise nõude — Saksamaa relvastumise lubamise nõude rahuldamist. Vastutasuks nõudsid lääneriigid, et Saksamaa kirjutaks alla nn. Doonau paktile, Idapaktile ning õhukonventsioonile ja tuleks tagasi Rahvasteliitu. Missugune aga oli see «idapakt», mille allakirjutamist lääneriigid nüüd nõudsid Hitlerilt? Inglismaa ja Saksamaa vahel toimunud nootidevahetusest selgus õige pea, et Suurbritannia valitsus mõtleb selle all rida mittekallaletungipakte, mis oleksid aluseks üldisele konsultatiivsele «Euroopa rahustamise» paktile.⁵³

Pärast niisugust hoopii Ida-Euroopa kollektiivse julgeoleku plaanile Inglismaa poolt ei pidanud Eesti valitsejad enam vajalikuks vähemalgi määral maskeerida oma positsiooni Idapakti küsimuses. Välisministri intervjuus, mis avaldati ajalehtedes 18. märtsil 1935, ei esinenud isegi sõna «Idapakt». Kui NSV Liidu saadik Tallinnas avaldas ministrile sel puhul oma imestust, vastas minister juba ilma igasuguste looritamisteta, et tema

⁴⁹ Vt. «Правда» № 31, 1 февр. 1935 г.

⁵⁰ ENSV ORRKA, f. 957, n. 8, s.-ü. 1324, l. 203.

⁵¹ ENSV ORRKA, f. 957, n. 13, s.-ü. 764, l. 66—74.

⁵² «Rahva Sõna» nr. 8, 26. jaan. 1935.

⁵³ Vt. «История дипломатии». Том третий. М.-Л. 1945, стр. 525—526.

valitsusele olevat täiesti ükskõik, kas regionaalne kokkulepe saavutatakse multi- või bilateraalsete* lepete alusel, peaasi olevat selles, et see kokkulepe «võetakse kindla osana üld-Euroopa patsifitseerimise akti»⁵⁴. Minister rõhutas ühtlasi, et tema soovid paktist osavõtjate suhtes, s. o. Saksamaa ja Poola tingimatu osavõtu nõudmine Eesti osavõtu eeltingimusena, ei ole muutunud.

Kõigist neist faktidest on näha, et Ida-Euroopa kollektiivse julgeoleku süsteemi loomine aeti nurja mitte üksi Saksamaa ja Poola, vaid ka Inglise diplomaatia jõupingutustega ja et jõudumööda võttis sellest nurjaajamisest osa ka Eesti valitsus, muidugi mitte ilma oma inglise hooldajate nõusoleku ja soovituseta. Mõni kuu hiljem Eesti valitseva kildkonna peamehed mitte üksi et ei varjanud oma osavõttu Idapakti plaani nurjaajamisest, vaid hoopis kiitlesid sellega. Nii seletas ülemjuhataja Laidoner Poola riikliku püha puhul 3. mail 1936 peetud kõnes, et Eesti ja Poola «on rahvusvahelises poliitikas tegutsenud ühes ja samas suunas. Tuletame meelde läinud aasta kurikuulsat idapakti... Arvasime aga, et meie mingil tingimusel ei astu niisugusesse liitu...»⁵⁵

Tabavaks iseloomustuseks Eesti võimumeeste poliitikale kollektiivse julgeoleku küsimustes on ka see asjaolu, et saksa fašistid ei olnud kitsid kiitusega Eesti valitsuse aadressil, kui jutt oli Idapaktist ja selle nurjaajamisest. Rääkimata juba hitlerliku ajakirjanduse korduvatest kiidulauludest Eesti välispoliitikale, — Saksamaa välisminister von Neurath ise ütles Eesti välisminister Seljamaale kokkusaamisel Berliinis 22. juunil 1935 (Seljamaa oli Berliinis läbisõidul Karlsbadist tulles), et tema «tunneb hästi Eesti välispoliitilisi seisukohti, eriti mis puudutavad idapakti küsimust, ja et Saksamaal ei ole selles asjas Eestile midagi ette heita».⁵⁶ Hitlerliku välisameti riigisekretär von Bülow aga kõneles Eesti saadikule 1935. aasta augustis, et Balti riikide poliitikat jälgides ta võivat ütelda, et Eesti teostab õiget joont. Von Bülow lisis, et Läti kohta ei saavat seda ütelda, headest suhetest Leeduga aga ei võivat juttugi olla.⁵⁷

Järelikult ei vasta mingil määral tegelikkusele väited, nagu oleks Eesti valitsus kunagi suhtunud positiivselt Ida-Euroopa regionaalse vastastikuse abistamise pakti mõttesse. Eesti valitsev ladvik, olles asunud sisepoliitikas fašismi teele, hakkas ka oma välispoliitikas üha kindlamalt toetama tolle aja kõige agressiivsema Nõukogude-vastase jõu — saksa fašismi «idapoliitilisi» kombinatsioonide peaeesmärgiks tol etapil oli kollektiivse julgeoleku süsteemi rajamise püüete nurjaajamine. Ida-Euroopa riikide ja rahvaste isoleerimine, eraldamine üksteisest. Üsna olulist

* s. o. mitme- või kahepoolsete. — Toim.

⁵⁴ ENSV ORRKA, f. 957, n. 8, s.-ü. 1324, l. 223.

⁵⁵ «Päevaleht» nr. 120, 4. mai 1936.

⁵⁶ Välisministri ettekanne riigivanemale. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 181, l. 47.

⁵⁷ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 10, l. 62—63.

osa Eesti poliitika suunamisel sellisele hukatuslikule teele eten-
dasid sakslaste mõningad almused, mis langesid osalt kogu eesti
kodanluse lauale — ekspordi-«soodustuste» näol eesti kaupadele
Saksa turul — või siis Eesti valitseva kliki üksikute kõige mõju-
kamate esindajate isiklikule lauale — otsese äraostmise kujul,
millest oli juttu ülalpool. Polnud kahtlemata mitte juhus, et Eesti
välisminister ühes oma ringkirjas 1935. aasta aprillis rõhutas, et
teissugune suhtumine Idapakti plaanisse «võib tuua kaunis
suuri raskusi meie majand. vahekordadesse Saksamaaga ja Poo-
laga»⁵⁸. Ja lõpuks ei või muidugi unustada, et ilma oma tolle-
aegse peamise imperialistliku peremehe — Inglismaa nõusolekuta
ja kaasabita ei oleks Eesti valitsevad ringkonnad saanud etendada
niisugust suhteliselt silmapaistvat osa — ja negatiivset osa —
sellises tähtsas rahvusvahelise poliitika küsimuses, nagu seda oli
Ida-Euroopa kollektiivse julgeoleku küsimus aastail 1934—1935.

1934. aasta oli Balti riikidele tähendusrikas ka selle poolest, et
sel aastal sai teoks kolme riigi — Eesti, Läti ja Leedu poliitilise
bloki ehk niinimetatud «Balti Entente'i» loomine. Eesti valitsuse
tolleaegse välispoliitika hindamisel ei saa mööda minna küsi-
musest, kuidas võttis Eesti diplomaatia osa selle bloki loomisest
ja tema tegevusest.

Balti riikide Nõukogude-vastase bloki kokkuklopsimise plaane
hauti Lääne imperialistide ringkonnis juba 1920. aastal, kusjuures
blokk kavatseti luua Poola ja Soome osavõtul, — ja sellest ajast
püsisid need plaanid visalt Baltikumiga seotud diplomaatilise
tegevuse päevakorras. Nende elluviimist takistasid muuhulgas
teravad vastuolud loodava nn. «suure Balti liidu» eeldatavate liik-
mete vahel, eriti Poola—Leedu konflikt Vilniuse pärast. Eesti
kodanlus oli 20-ndate aastate algupoolel Poola kõrval kõige aga-
ram Nõukogude-vastase Balti bloki organiseerija. Kiideldes oma
«teenetega» võitluses Nõukogudemaa vastu, seletas kindral Laido-
ner hiljem avameelselt, et «... meie olime esimesed, kes hakkasime
1920/21. a. liitu moodustama... Eesti, Soome, Läti, Leedu ja
Poola vahel», ja süüdistas Leedut ja Soomet selle algatuse nur-
jaajamises.⁵⁹ Kuivõrd «suurest Balti liidust» esialgu midagi välja
ei tulnud, sõlmisid Eesti ja Läti 1923. aastal omavahelise sõja-
lise liidu, mis oli ilmselt Nõukogude-vastase iseloomuga.

Hitlerlaste võimuletulek Saksamaal muutis järsult rahvus-
vahelist olukorda Ida-Euroopas, sealhulgas ka Baltimaadel. Kuna
kõik kolm Balti riiki olid nüüdsest peale otsese Saksa agressiooni
ohus, võis nende lähenemine ja tihe omavaheline koostöö teatud
tingimustel etendada positiivset osa vastupanu osutamisel hitler-
laste agressiivsele poliitikale Baltikumis. Selleks et leida mõnin-
gat tuge Saksamaa ja Poola kallaletungide vastu, esineski Leedu
valitsus 1934. aasta aprillis ettepanekuga seada jalule tihe polii-

⁵⁸ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 20, l. 89.

⁵⁹ Laidoneri kõne Eesti sõjaväe kõrgemate juhtide kinnisel koosviibimi-
sel 1. jaan. 1940. — ENSV ORRKA, f. 495, s.-ü. 208, l. 33.

tiline ja sõjaväeline koostöö kolme Balti riigi vahel. On iseloomulik, et Leedu ettepanek võeti vaenulikult vastu Saksa ajakirjanduse poolt, kes püüdis mõjutada Eestit ja Lätit. Järsult eitavaale seisukohale asusid selles küsimuses ka Poola valitsuse ringkonnad. Nagu selgub jutuajamisest Eesti välisministri ja Poola saadiku vahel 2. mail 1934, võttis Poola valitsus ette isegi erilise demarši Tallinnas ja Riias, et takistada Balti bloki loomist Leedu osavõtul.⁶⁰

Leedu, Läti ja Eesti valitsuste vahel algasid elavad läbirääkimised, mis kestsid 1934. aasta kevadest sügiseni. Läbirääkimiste käigus kujunes selgelt välja kaks eri joont, kaks vastandlikku kontseptsiooni loodava bloki eesmärkide ja ülesannete küsimuses. Ühelt poolt tahtis Leedu, kuigi mitte järjekindlalt, luua Balti riikide liidu niisugusel kujul, et see võiks olla mõningaks tõukeks Saksa agressiooni teel, mis kõige vahetumalt ähvardas Leedu territooriumi terviklust. Teiselt poolt Eesti valitsev ladvik hindas loodavat kolme riigi blokki üksnes vaheastmena teel «suure Balti liidu» asutamisele Poola ja Soome osavõtul, mille Nõukogudevastases suunitluses poleks saanud olla mingit kahtlust. Selline «suur Balti liit» oleks kujunenud kas otsesemalt või varjatumalt Hitleri poliitika tööriistaks või kaasaaitajaks Ida-Euroopas. Läti valitsevad ringkonnad, kes mõnevõrra kartsid Poola mõju tugevnemist Baltikumis, kõikusid «Balti Entente'i» loomise ja funktsioneerimise esimesel perioodil, ligikaudu 1935. aasta suveni, Leedu ja Eesti seisukoha vahel.

Et Eesti diplomaatia kaitses visalt just niisugust seisukohta Baltimaade koostöö perspektiivide küsimuses, seda näitab kogu läbirääkimiste käik kolme valitsuse esindajate vahel. Just Eesti valitsuse pealekäimisel võeti kolme riigi «üksmeele ja koostöö lepingu» teksti, mis sõlmiti Genfis 12. septembril 1934, artikkel 3, mille kohaselt bloki liikmesriikide kooskõlastatava poliitika sfäärist jäeti välja mistahes ühe liikmesriigi «spetsiifilised küsimused», millede all mõeldi Vilniuse ja Klaipeda piirkonna probleeme. Seega langes järsult lepingu väärtus Leedu jaoks, keda Saksa ja Poola imperialismi vallutuse oht ähvardas kõige vahetumalt, ja leping jättis ühtlasi ukse lahti hitlerlikule agressioonipoliitikale Baltikumis.

Kõige lühemalt ja selgemalt leidis Eesti valitsuse käitumisjoon «Balti Entente'is» väljendust ühes välisministri ringkirjas, milles on jutt Eesti vastusest ülalpool mainitud Poola demaršile. Selles ringkirjas, mis kannab 1935. aasta 22. jaanuari kuupäeva, teatas minister saadikuile järgmist:

«Poola ametlikud ringkonnad rahuldusid meie poolt Varssavis antud seletustega, et Eesti ei näe kolme riigi koostöös lõppsihti, vaid ainult sammu laiema koostöö arendamiseks ja et Leedu ühinemine Eesti ja Lätiga peab paratamatult soodsalt mõjuma

⁶⁰ ENSV ORRKA, f. 957, n. 8, s.-ü. 1324, l. 42.

ka Poola—Leedu vahekordadele. Lepingu allakirjutamise ajal Genfis Beck isegi tähendas, et nähtavasti Eesti teesid kolme riigi koostöö kokkuleppe mõjust Poola—Leedu vahekordadele paistavad olevat õigemad kui Poola omad.»⁶¹ Aga «Eesti teeside» tuum seisis selles, et kolme väikese Balti riigi lähem koostöö peab otsustaval määral kaasa aitama Leedu «lepitamiseks» Poolaga, s. o. allutamiseks Poolale ja seega Nõukogude-vastase «suure Balti liidu» kokkuklopsimiseks.

Samas kirjas, eriti aga Eesti saadikule Londonisse saadetud eri instruksioonis rõhutatakse «Balti Entente'i» Nõukogude-vastaseid aspekte. «Saksa—Leedu vahekordade teravamaks minnes oli karta, et Leedu heidab ennast täiesti Vene hõlma,» õpetab välisminister Londoni saadikut, kuidas viimane peab selgitama Eesti—Läti—Leedu bloki olemust ja sihte Inglise valitsevais ringkondades. «Arvesse võttes Vene—Saksa teravaid vahekordi ühelt poolt ja Poola lähenemist Saksale teiselt poolt, oli meil tõsine kartus, et Leedu isoleeritus Eestist ja Lätist ning tema lähem koostöö Venega loob Ida-Euroopas väga raske ja hädaohtliku seisukorra. Sellest tekkis idee luua kolmiklepingut.»⁶²

Nõukogude üldsuses hinnati positiivselt Leedu, Läti ja Eesti lähema koostöö jaluleseadmist, sest see sisaldas endas võimalust nende maade sõltumatuse tugevdamiseks ning Saksa ekspansiooni pidurdamiseks Baltimaades. Samal ajal ei võinud Nõukogude Liit muidugi arvestamata jätta seda, et loodavas Balti riikide blokis oli ka teissuguseid tendentse, mida esindasid, nagu me nägime, eelkõige Eesti valitsuse ringkonnad. Sellepärast rõhutati nõukogude ajakirjanduses tol ajal, et «Balti riikide koostöö võib anda nendele positiivseid tagajärgi üksnes sel juhul, kui nad oskavad kaitsta oma välispoliitika tõelist iseseisvust ja hoiduda muutumast tööriistaks mõne imperialistliku suurriigi käes.»⁶³

Tänu NSV Liidu rahupoliitika edusammudele ja sügavatele vastuoludele «Balti Entente'i» liikmete vahel ei läinud Eesti diplomaatial korda seda blokki laiendada Poola ja Soome suunas, ja ihaldatud «suur Balti liit» ei saanud teoks. Kuid teiselt poolt ei saanud Eesti—Läti—Leedu blokk ka Baltimaade rahvaste kaitsmise instrumendiks Saksa agressiooni ohu vastu, ja peatselt — pärast seda kui oli teoks saanud Inglise—Saksa kokkulepe Baltikumi küsimuses — veeres see blokk ikkagi Nõukogude-vastaste intriigide ja sepitsuste rappa. Oma olemasolu esimesel perioodil — kuni 1935. aasta sügiseni — paistis «Balti Entente» silma vaid poliitilise suuna segasuse, mõjupuuduse ja viljatuse poolest.

Kolme Balti riigi blokil ei olnud ka kindlat majanduslikku alust, sest need maad ei täiendanud üksteist oma majandusliku struktuuri poolest. Eesti, Läti ja Leedu olid agrarmaad, kes

⁶¹ ENSV ORRKA, f. 957, n. 13, s.-ü. 764, l. 65.

⁶² Ministri kiri 10. juunist 1936. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 324, l. 155.

⁶³ «Правда» № 241, 1 сент. 1934 г.

vedasid välja ühtesid ja samu tooteid ning võistlesid omavahel Inglise ja teistel turgudel. Nende omavahelise kaubavahetuse maht oli tühine. Hoolimata erilise «Balti klausli» kehtivusest ei ületanud näiteks Eesti kaubavahetus Lätiga 1,2—1,5 protsenti kogu Eesti väliskaubanduse käibest, s. t. oli vähem kui Eesti kaubavahetus niisuguste maadega nagu Belgia, Holland või Norra. Kaubavahetus Leeduga oli veelgi pisem.

Niisugustes tingimustes oli erinevustel bloki liikmete poliitilistes eesmärkides veelgi suurem tähtsus, — nad võtsid sellelt ühenduselt igasuguse reaalse pinna.

Kuivõrd viljatu too «Balti Entente» tegelikult oli, näitab kas või seegi, et peaaegu kõik Balti riikide välisministrite konverentside otsused jäid paberile. Nii loeme kokkuvõtlikust tabelist, mis koostati Eesti välisministeeriumis Balti riikide välisministrite I—VIII konverentsi otsuste täitmise kohta konkreetsetes küsimustes, ainult taolisi troostituid kokkuvõtteid, nagu «Pole käiku saanud» (ühtlase vahekohtu- ja lepituskonventsiooni väljatöötamine), «Jäi lahtiseks» (ühtlase kokkuleppe sõlmimine kolme riigi kodanike liiklemise kohta), «Pole asja edasi aetud» (uurimiskomitee asutamine Balti riikide kodanikesse puutuvate konventsioonide määruste ühtlustamiseks ja kodifitseerimiseks), «Pole paigalt nihkunud» (erikonverentsi kokkukutsumine majandusprobleemide uurimiseks), «Soov on jäänud paberile» (pideva sideme loomine kolme maa välisministeeriumi pressiteenistuste vahel) jne. jne.⁶⁴

«Balti Entente» püsis kuidagi vaevu kahel omapärasel «alusel». Need olid esiteks Eesti valitsejate lootus sellele, et kunagi vahest ikka õnnestub sundida Leedut astuma koos Poolaga «suurde Balti liitu», ja teiseks Leedu kodanluse kartus sattuda «liiga lähedastesse» suhetesse NSV Liiduga, tema püüe ühtaegu tugineda Nõukogude rahupoliitika toetusele võitluses Saksa ja Poola agressioonipoliitika vastu ja samal ajal siiski pidada häid koostöösuhteid ka teiste Balti riikide Nõukogude-vastaste valitsevate ringkondadega ja seega pälvida Lääne imperialistide heatahtlikku suhtumist.

Kolme Balti riigi välisministrite kaks esimest konverentsi, mis leidsid aset vastavalt 1934. aasta detsembris ja 1935. aasta mais, toimusid toore surve tähe all, mida avaldas Leedule Eesti delegatsioon, sageli Läti toetusel. Eesti valitsus nõudis Leedult — peale Idapakti toetamisest loobumise, millest oli juttu ülalpool — veel «Klaipeda küsimuse ärakorraldamist» ja «järeleandmisi Vilno küsimuses», samuti ka loobumist «sammudest ja otsustest, mis Saksamaad provotseerida võiks».⁶⁵ Tähendab, Eesti nõudis Leedult järeleandmist Saksa ja Poola agressiivsele survele kogu rindel ja ühtlasi loobumist oma piiride kaitsmise ettevalmistista-

⁶⁴ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 607, l. 54.

⁶⁵ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 181, l. 17—18.

miseks ettevõetud mõningatest tagasihoidlikest sammudest. Leedu delegatsiooni ettepanek — täpsemalt määratleda kolme riigi lepingu esimeses artiklis fikseeritud poliitilise ja diplomaatilise abi mõistet — pörkas Eesti valitsuse teravale vastuseisule ja lükkati tagasi. Eesti diplomaatide ainsaks motiiviks oli sealjuures väide, et selle mõiste täpsem määratlemine «oleks jätnud selge kaitselepingu mulje»⁶⁶, mis võiks irriteerida Saksamaad. Eesti fašiseeruvate võimumeeste orjalik «leplikkus» saksa fašistlike agressorite suhtes läks juba sel etapil nii kaugele, et nad keeldusid vähegi konkreetsemalt rääkimast oma naabritega isegi diplomaatilisest abistamisest, — kuidas sai seal siis veel juttu olla vastastikuse abistamise tõhusamatest vormidest, näiteks sõjalisest abist ühise vaenlase — Saksa imperialismi kallaletungi korral! Julgeoleku kindlustamise abinõudest oli küll juttu mõlema konverentsi resolutsioonis, kuid äärmiselt udustes väljendites, mis kedagi millekski ei kohustanud. Teise konverentsi resolutsiooni võeti Eesti delegatsiooni ettepanekul eriline märkus, et Balti riigid tahavad üldise julgeoleku pakti sõlmimise katsetele kaasa aidata, «laskumata blokipoliitikasse»; seega anti selgesti mõista, et kolm valitsust toetavad ainult sellist üldist «Euroopa rahustamise» deklaratsiooni, nagu seda ette pani Inglise valitsus, ning et nad ei taha midagi teada teatud kindlate Ida-Euroopa riikide kindlalt fikseeritud kohustustest vastastikuse abistamise alal juhul, kui neile peaks agressor kallale tungima.

Teine Balti välisministrite konverents leidis aset väga keerulises ja ärevas rahvusvahelises olukorras, kus Saksamaa oli äsja alustanud avalikku ümberrelvastumist, tallates kogu maailma ees jalge alla Versailles' rahulepingu artiklid, mis keelasid Saksa-maale relvastumise. Torkab silma, et isegi sellises ärevas öhkonnas «Balti Entente'i» konverents, erinevalt näiteks nn. Väike Entente'i* toleaegsest konverentsist, ei võtnud vastu mingit otsust või avaldust, mis mõistaks hukka Saksamaa relvastumise. Ida-Euroopa julgeoleku küsimustes aga piirdus Balti konverents tühipalja deklaratsiooniga oma valmisolekust «aktiivselt ning lojjaalselt kaasa aidata igale aktsioonile, mille sihiks on säärase julgeoleku tagatiste kõvendamine Ida-Euroopas».⁶⁷

Millega seletada Balti bloki liikmete niisugust üllatavat «külmaverelisust» taassündiva saksa militarismi sõjalise jõu ees, mille üheks esimeseks agressioonisuunaks oli Kaunas—Riia—Tallinn?

See oli seletatav tol etapil esijoonel fašismi tugevnemisega

⁶⁶ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 181, l. 19.

* Väike Entente — Tšehhoslovakkia, Rumeenia ja Jugoslaavia poliitiline liit (1920—1938). — Toim.

⁶⁷ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 75, l. 18—19. «Balti Entente'i» kohta vt. ka Ю. Егоров. «Балтийская Антанта» — орудие империалистической политики в Прибалтике (1934—1940 г.г.). Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik nr. 44, Tallinn, 1956, lk. 39—62.

Balti riikide siseelus, kusjuures eriti Eesti ja Läti valitsevad fašistlikud klikid püüdsid oma positsioone riigis tugevdada fašismi Saksa-sõbraliku tiivaga leppimise ja lähenemise teel, et ühiste jõududega kõvendada pealetungi töötavatele hulkadele, süvendada ühiskondliku elu kõigi külgede fašiseerimist.

Mis puutub Eestisse, siis toimusid siin 1934. aasta lõpul ja järgmise aasta alguses intensiivsed otsingud ja pinnasondeerimised, mille eesmärgiks oli kahe peamise fašistliku suuna — Pätsi ringkondade ja vapside — lähendamine ja ühteliitmine.

1934. aasta novembris põgenes Tallinna Keskvanglast vapside juht A. Sirk ja sõitis balti sakslaste abiga Soome, kus ta alustas küllaltki märkimisväärset tegevust vapside juhtimise, nende ridade koondamise alal. Sirgu põgenemine toimus mitmete veidrate «juhuste» kokkulangemise tingimustes, mis andis mõnedele välismaa ajalehtedele alust arvamus avaldamiseks, et Eesti võimud meelega lasksid Sirgu lahti, et luua alust ja eeldusi vapsidega läbirääkimiste pidamiseks. See oletus näib tõenäoline olevat, — seda enam, et varsti pärast Sirgu põgenemist tõepoolest algasid elavad läbirääkimised Pätsi usaldusmeeste ja vapside liidrite vahel.

Neist läbirääkimistest annavad tunnistust mitmed allikmaterjalid; erilist huvi pakuvad viimaste hulgas ühe vapside liidri H. Mäe (hiljem, Suure Isamaasõja aastail, hitlerlaste peamine käsilane okupeeritud Eesti territooriumil) jutustus, mis sisaldub tema ülekuulamise protokollis (ülekuulamine toimus 1935. aasta detsembris seoses vapside käremeelse, leppimatu tiiva riigipöörde-plaanide avastamisega poliitilise politsei poolt). H. Mäe jutustas muuhulgas, et vapside ja Pätsi esindajate läbirääkimistel pakuti vapsidele kolme ministrikohta valitsuses, mis pidi tulema vastavalt ümberkujundamisele, ja Mäe ise oli sealjuures ette nähtud ühe kandidaadina haridus- ja sotsiaalministri kohale.⁶⁸

Juba enne Sirgu põgenemist tegid valitsuse ringkonnad pingutusi vapside nn. «akadeemilise», s. o. korporantliku tiivaga koostöö loomiseks. Tartu fašistlike korporantide poolehoidu ja toetuse võitmiseks jagati nende juhtidele kõrgeid kohti riigiaparaadis (näiteks fašistliku ajaloolase J. Vasara nimetamine Haridusministeeriumi direktoriks), kustutati Tartu vapside rahahädas sipleva ajalehe «Vaba Sõna» võlad, organiseeriti suurem kingitus kirjastusühing «Looduse» ringkonnale sel teel, et «Looduse» väljaannete ostmine tehti koolidele kohustuslikuks jne. Kõigi nende korrupsiooni järgi lõhnavate ning riigile kalliks maksuma läinud abinõude tulemusel orienteerus enamik korporantlikke vapse ümber Pätsi klikile ja «Isamaaliidu» asutamisel (1935. aasta märts) sai selle ustavaks toeks. Vahendusega Pätsi ja vaps-

⁶⁸ ENSV ORRKA, f. 927, vapside ülekuulamise protokollide köide, lk. 394—396.

like äri- ning poliitikategelaste vahel tegelesid ka suurkapitalistid J. Puhk ja M. Pung ning Pätsi ringkonnas laialdasi tutvusi omav vaps dr. Leesment.⁶⁹

1935. aasta juunis toimus eelmise aasta märtsi riigipöörde ajal areteeritud vapside kohtuprotsess. Juhtivad vapsid, keda süüdistati seadusliku valitsuse vägivaldse kukutamise ettevalmistamises, mõisteti osalt õigeks, osalt määrati aga naeruväärselt kerged karistused — 6—12 kuud vangistust tingimusi. Kohtu esimeheks oli sellel protsessil... endine aktiivne vaps, «marksismi vastu võitlemise» fašistliku seaduseelnõu algataja Helk. Skandaalselt kerge kohtuotsus hitlerliku Saksamaa agentuurile näitas ka vähema poliitilise vilumusega inimestele päevselgelt, et Pätsi valitsus püüab igati vapsidega leppimise poole.

Tuleb märkida, et vapside protsess oli juba teine sedalaadi kohtukomöödia lühikese aja jooksul. 1934. aasta sügisel leidis nimelt aset ülalpool mainitud «Balti Vendluse» Eesti filiaali liikmete protsess. Et nende hitlerlaste faktilist rehabiliteerimist üldsuse pilkude eest võimalikult varjata, peeti see protsess mitte pealinnas, vaid väikeses provintsilinnas Rakveres. Hitlerlased käitusid kohtus väga ülbelt ning väljakutsuvalt. Neile mõisteti 2—12 kuud vangistust.⁷⁰ Ja see kõik toimus riigis, kus ainuüksi kommunistliku lendlehe lugemise või edasiandmise eest määrati vähemalt 10—15 aastat sunnitööd!

Sammuks, millega taotleti kõigi reaktsioonijõudude konsolideerimist ja ühtlasi lähenemist hitlerliku Saksamaaga, oli ka ennetähtaegne tasumaksmine balti-saksa mõisnikele võõrandatud suurmaaomandi eest. Varem sõlmitud lepingu kohaselt pidi Eesti riik maksma balti parunitele rea aastate jooksul üldsummas umbes kolm miljonit krooni. 1934. aasta sügisel jäi veel maksta ümmarguselt 1,8 miljonit krooni; see summa pidi tulema tasumisele järgneva seitsme aasta kestel. Endised mõisnikud aga avaldasid visalt soovi saada kogu see summa korraga kätte. Saksa diplomaatia toetas seda soovi, ja Pätsi valitsus tuligi neile vastu. Juba 1934. aasta novembris teatas Eesti välisminister Saksa saadikule, et valitsus on otsustanud kogu kompensatsiooni-summa sakslastele ühekorruga välja maksta.⁷¹ Lubadus täidetigi otsekohe, ilma Eesti üldsuse arvamust ära kuulamata.⁷² See toimus ajal, mil Eesti riigi rahandus oli küllaltki raskes olukorras, eriti veel hiljutise majanduskriisi tagajärjel, ajal, mil kõige hädavajalikumaidki kulutusi riigi eelarves armutult kärbiti, mil alustati uut laiaulatuslikku kampaaniat rahvaharidusele suunatavate assigneeringute vähendamiseks jne.

Seega Eesti valitseva kildkonna kasvav ebapopulaarsus rahva hulgas, tema süvenev isolatsioon isegi väikekodanlikest hulka-

⁶⁹ ENSV ORRKA, f. 949, n. 1, s.-ü. 97, l. 53.

⁷⁰ «Päevaleht» nr. 286, 17. okt. 1934.

⁷¹ ENSV ORRKA, f. 957, n. 8, s.-ü. 1324, l. 165.

⁷² ENSV ORRKA, f. 957, n. 13, s.-ü. 764, l. 63.

dest, mille kutsus esile valitsuse äärmiselt reaktsiooniline sise- poliitika, tõukas seda kildkonda otsima lähenemist ja liitu teiste äärmise reaktsiooni fraktsioonidega (vapsidega, balti sakslastega jt.), kes aga omakorda olid seotud fašistliku Saksamaaga. Tugine mine äärmise reaktsiooni jõududele sisepoliitikas kutsus parata- matult esile ka välispoliitikas nihkumise senisest veelgi reakt- sioonilisemale kursile. Oli ju vaja, et see kurs oleks meelepärane või vähemalt vastuvõetav valitsuse ringkonna värsketele liitlas- tele — vapside «möödukamale» tiivale, balti sakslastele. Siit tu- leb otsida üht olulist põhjust, mispärast Eesti valitsus teostas vä- lispoliitika valdkonnas 1934.—35. aastal maa rahvuslike huvide kahjuks reaktsioonilist joont, mis leidis konkreetset väljendust sellistes sammudes, nagu vastutöötamine Nõukogude valitsuse ettepanekutele Balti riikide julgeoleku tagamise küsimuses, osa- võtt Idapakti plaani nurjaajamisest ja püüded muuta «Balti Entente» laiemaks Nõukogude-vastaseks riikide liiduks.

Kuid oli olemas ka teine ja veel mõjukam tegur, mis põhjustas Eesti valitsuse välispoliitika järkjärgulist suundumist rööbastele, mis olid meelepärased hitlerlikule Saksamaale. See oli Inglismaa ja Saksamaa imperialistlike juhtivate ringkondade seisukohtade lähenemine teineteisele «Balti küsimuses», Inglismaa vastutege- vuse nõrgenemine ning vaibumine Saksa fašistide taotlustele Baltikumis, millest juba 1934. aasta lõppkuudel ja järgmise aasta algul jõudsid küllaltki läbipaistvad vihjed ja märguanded Eesti poliitika juhtijateni.

III

INGLISE—SAKSA 1935. AASTA MEREVÄEKOKKULEPE JA TEMA TAGAJÄRJED EESTILE

1933. aastal ja 1934. aasta algupoolel olid Eesti ja Läti kahe tähtsama Euroopa suurriigi Inglismaa ja Saksamaa monopolide ägeda konkurentsivõitluse areeniks. Selles võitluses oli kindel ülekaal inglaste poolel. Ülekaalu kindlustas neile, nagu 20-ndailgi aastail, Briti kapitalimahutuste suur ulatus Baltimaade majanduses, ja seda ülekaalu aitasid säilitada ning tugevdada Inglismaa laialdased kaubandussidemed Eesti, Läti ja Leeduga. Eesti väliskaubanduses näiteks olid Inglismaa ja Saksamaa 1933. aastal sisseveo lahtris küll peaaegu võrdsetel kohtadel, kuid Eesti eksporteeris Inglismaale peaaegu kaks korda rohkem kaupu kui Saksamaale.

Oma esikohta Baltimaade väliskaubanduses kaitses Inglismaa mainitud aastail valvsalt, rakendades selleks tõhusalt ka poliitilise surve vahendeid. Pidades silmas Saksa kaubandusliku ekspansiooni avaldusi Eestis, ütles Inglise välisministeeriumi Põhja-maade osakonna juhataja Collier 1933. aasta sügisel Eesti valitsuse esindajale selgesti ja rõhuga: «Saksa majanduslik lähene mine Balti riikidele ükskõik mis sildi all ei ole Britile mitte vastuvõetav.»¹

Vastuseks Saksa monopolide ekspansioonile teostas Inglismaa samal ajal võimsa «ekspordirünnaku» Baltimaadele, mida Eesti kaubandus- ja tööstusringkondade häälekandja «Päevaleht» hindas isegi katsena «laiendada Ottavas loodud majandussüsteemi Skandinaavia ja Balti riikidele»², s. o. luua Balti riikidega samasugused majandussidemed, nagu need eksisteerisid Inglismaa ja tema meretaguste impeeriumi-valduste vahel.

1932. aastal Ottavas toimunud Briti impeeriumi maade konverentsil sõlmiti kokkulepe, mille kohaselt Inglismaa kohustus säilitama ja real juhtudel suurendama soodustusi, mida ta andis oma dominioonidele toidu- ja toorainete sissevedamisel Inglismaale. Vastutasuks pidid dominioonide valitsused veelgi rohkem

¹ Eesti Londoni saatkonna ettekanne välisministeeriumile 19. sept. 1933. ENSV ORRKA, f. 957, n. 13, s.-ü. 743, l. 49.

² «Päevaleht» nr. 111, 24. apr. 1934. Juhtkiri «Ruupipoliitika Lääne-merele».

soodustama Briti kaupade sissevedu oma maadesse, eriti teiste maade kaupadelt võetavate tollide edasise tõstmise teel. Seega tähendas «Ottavas loodud majandussüsteem» seda, et tollesse süsteemi kuuluvad maad allutati senisest veelgi rohkem Londoni City diktaadile.

Tänu oma ülekaalukale mõjule Baltimaade majanduselus ja poliitikas läks Inglismaal korda 1934. aastal sõlmida temale väga soodsad kaubanduslepingud Eesti, Läti ja Leeduga. Need lepingud, mis sõlmiti tähtajaga 2½—3 aastat, andsid Inglismaale suuri eesõigusi tollitariifide alal, sidusid Balti riike kohustustega laiendada Inglise kaupade oste, kasutada kaupade vedamisel Briti laevu jne. Sellised tingimused sidusid veelgi enam käsist ja jalust Balti riike ning ühtlasi halvendasid Inglismaa peamise kaubandusliku võistleja — Saksamaa positsioone siinsetel turgudel.

Nii säilitas Suurbritannia esialgu oma positsioonid Balti riikide turgudel, hoolimata Saksa monopolide tugevast pealetungist.

Ühtlasi ei jätnud Inglismaa kasutamata ühtki juhust, et alla kriipsutada seda tähtsust, mida ta omistas Balti merele ja selle idakaldale sõjalis-strateegilises suhtes. 1934. aasta kevadel korraldas Briti admiraliteet Balti merel suure sõjalaevastiku-demonstratsiooni. Pärast Inglise laevastiku manöövreid Šoti ranniku lähedal suundus suur rühm laevu — liinilaevu, ristlejaid, miinilaevade salku — Balti merele. Üks ristlejate flotill külastas kõigi Balti riikide sadamaid.

Kuid kahe imperialistliku suurriigi konkurentsivõitlus majandusliku ja sõjalis-poliitilise ülevõimu pärast Baltikumis ei teinud hoopiski mitte võimatuks vastastikuseid pinnasondeerimisi ja otsinguid, millede eesmärgiks oli mõlema poole apetiite rahuldava kompromissini jõudmine. Üheks olulisemaks selliste otsingute aluseks olid imperialistlikud Nõukogude-vastased taotlused, mis olid ühteviisi omased ja südamelähedased nii Saksa kui ka Inglise valitsevatele ringkondadele. Suurt osa etendas siin ka imperialistide püüe jõuda kokkuleppele müügiturgude ja kapitalide rakendamise piirkondade rahuliku ümberjaotamise suhtes, et seda enam vabastada oma käsi võitluseks Nõukogude Liidu vastu ja asumaade rahvaste rahvusliku vabastusliikumise mahasurumiseks. Nagu tavaliselt niisugused imperialistlikud kompromissid, nii ka sobing Baltimaade küsimuses ähvardas teoks saada nende maade rahvaste arvel, nende eluliste huvide ignoreerimise ja kahjustamise teel. Mitte keegi imperialistliku tehingu sobitajaist ei küsinud Baltimaade rahvaste arvamist Nõukogude-vastase sõja ettevalmistamise poliitika kohta; rahvad aga olid huvitatud heanaaberlikest suhetest ja sõprusest Nõukogude Liiduga.

Juba 1934. aastal jõudsid Eesti valitsuse juhtideni teated, et Inglismaa mõjukad ringkonnad oleksid valmis leppima Saksa mõju tunduva kasvuga Balti mere idarannikul juhul, kui see tooks kaasa Inglise—Saksa seisukohtade lähenemise mõnedes

rahvusvahelise elu üldküsimumustes ning aitaks kaasa mõnede konkreetsete vaieldavate probleemide lahendamiseks Inglismaa valitsevatele ringkondadele soovitavas suunas. Peale tuntud Hitleri-sõbraliku «Clivedeni kliki», mille liikmed juba varem taotlesid lähenemist saksa imperialistidega, asusid nüüd ka näiteks lord Beaverbrooki ajalehetrusti lehed «Evening Standard» jt. propageerima loobumist «vahelesegamisest» Baltimaade asjusse, eriti Saksa—Leedu tüllisse Klaipeda pärast. Sellest andis selgesti tunnistust «Evening Standardi» 1934. aasta 1. mai numbri juhtkiri, mis äratas ka Eesti valitsuse ringkondade tähelepanu.

Sama aasta sügisel ilmusid Inglise ajalehtede veergudele teated, et Saksamaa kavatses taotleda Balti mere väinade kindlustamist ja «neutraliseerimist». Sealjuures märgiti «erapooletul» toonil, et Saksamaa ei kaotaks niisuguse «neutraliseerimise» korral mitte midagi, sest tema käsutusse jääks Kieli kanal. Ajaleht «Sunday Referee» ütles otse välja, et selle plaani elluviimine «isoleeriks NSV Liidu ning looks Saksamaale Balti meres valitseva seisundi. Veelgi enam, see tõmbaks Balti riigid automaatselt ühisrindesse Saksamaaga».³ «Sunday Referee» märkis, et just selle plaani läbisurumine oli tuntud hitlerliku diplomaadi von Papani Stokholmi-reisi eesmärgiks 1934. aasta oktoobris.

Nagu näitab Eesti välisministeeriumi tolleaegne kirjavahetus saatkondadega, jälgis Eesti diplomaatia tähelepanelikult selliste plaanidega seotud üritusi rahvusvahelisel areenil, ja valitsus võttis niisuguseid teateid riigi välispoliitilise kursi määratlemisel arvesse. Rahvusvahelise poliitika alal kõige vilunud valitsevate ringkondade esindajad tabasid kohe kõigi selliste plaanide ja nendega seoses lansseeritavate kuulduste mõtte. Nii kirjutas saadik Kaunases Leppik oma veerandaasta-aruandes 1935. aasta algul, rääkides Saksa—Leedu konfliktist Klaipeda piirkonna pärast: «Briti näib ikka enam toetavat autonoomiat (s. o. Klaipeda piirkonna autonoomiat — M. P.) Saksa interpretatsiooni kohaselt. ... Inglismaa ... näeks vast praegu rahuldusega Saksa diplomaatia kõvenemist teatud määral Balti riikides ja selle kaudu SSSR vastase frondi osalist kindlustumist.»⁴

1935. aasta veebruaris-märtsis hakkasid üha visamalt ringlema kuuldused kas ettevalmistatavast või juba teoks saanud kokkuleppesest Inglismaa ja Saksamaa vahel «Balti küsimuses». Sellest kirjutas isegi Eesti välisminister Seljamaa ühes oma ettekandes riigivanemale 1935. aasta veebruaris. Minister, kes kandis riigi-peale ette ainult tõsisematest küsimustest, mille tähtsuses ja tõepärasuses ta ise ei kahelnud, jutustas selles ettekandes instruksioonidest, mis olevat antud Berliinist Eesti sakslaste «füürerile» Lutzile seoses Eesti üleminekuga Saksamaa mõjupiirkonda. Seljamaa sõnade järgi oli Lutzile Berliinis kõneldud, et 1935. aasta

³ Tsit. 1934. a. 30. okt. «Pravda» järgi.

⁴ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 6, l. 231.

algul on Inglismaa ja Saksamaa kokku leppinud mõjupiirkondade ümberjaotamise küsimuses. Selle kokkuleppe alusel minevat Soome, Eesti ja Läti Saksamaa mõjupiirkonda.⁵

Mõistagi ei saa kodanliku Eesti diplomaatia arhiivides olla ammendavaid ja täiesti usaldusväärseid andmeid Inglise—Saksa läbirääkimistest ja kokkuleppest Baltikumi küsimuses. Nende läbirääkimiste käigust, nagu ka täpsemast ajast ja kohast ei ole esialgu veel lähemaid andmeid. Kuid mõned uued jooned, uued momendid Inglise diplomaatia tegevuses Balti riikides ja Poolas kinnitavad mõtet, et nimetatud ajal oli käimas vähemalt ettevalmistustöö, tee rajamine Inglise—Saksa tehingule Baltikumi asjus.

Niisugune uus moment on kõigepealt Inglise—Ameerika diplomaatia uus «hoolitsuse»-puhang Balti riikide iseseisvuse kindlustamiseks... Nõukogude Liidu vastu! 1935. aasta esimestel kuudel, kui hitlerlik Saksamaa arendas oma agressiivset tegevust Leedu ja teiste Balti riikide vastu, NSV Liit aga astus kindlalt välja nende riikide kaitseks agressiooni vastu, selgus, et Inglismaa diplomaatilised esindajad mitmetes pealinnades olid äkki mures selle üle, kas Eestit, Lätit ja Leedut ei ähvarda oht ida poolt. Nii ilmutas Briti saatkonna nõunik Berliinis Newton vestluses Eesti saatkonna nõunikuga elavat huvi selle vastu, kuidas Eestis hinnatakse olukorda Ida-Euroopas Eesti riigi julgeoleku seisukohast, ja soovitas mitte unustada, et Eesti olevat «esimeses järjekorras eksponeeritud mitte Saksa, vaid Vene hädaohule».⁶ Eesti valitsejate täielikust nõusolekust selle provokatsioonilise avaldusega annab tunnistust välisministri resolutsioon saatkonna nõuniku kirja serval: «Õige!».

Nõukogude-vastasest ässitustööst võttis agaralt osa ka Ameerika diplomaatia. 24. augustil 1935 külastas Eesti saadikut Moskvas Ühendriikide saatkonna nõunik Wiley ja teatas talle USA valitsuse eelseisvast «protestist» Nõukogude valitsuse ees Moskvas toimunud Kommunistliku Internatsionaali VII kongressi puhul. Nagu kirjutab oma vastavas ettekandes Eesti saadik Tofer, palus Ameerika diplomaat teda lugeda läbi USA noodi tekst, mida Ameerika suursaadik kavatses esitada NSV Liidu Välisasjade rahvakomissarile, ja isegi kirjutada üles «iseloomustavamad kohad» sellest dokumendist. Ilmselt ässitades Eestit esinema analoogilise provokatsioonilise sammuga, ütles Wiley, et «meie võiksimme minna ka siinse esinduse likvideerimiseni», s. o. Ühendriikide saatkonna sulgemiseni Moskvas.⁷

Otseseid tulemusi Ameerika diplomaadi demarš ei võinud anda: Eesti valitsus ei sõandanud astuda nii jultunud sammu, nagu seda oli Ühendriikide «protest» Moskvas. Kuid ameerika

⁵ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 181, l. 2—7.

⁶ Eesti Berliini saatkonna kiri välisministeeriumile 7. märtsist 1935. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 35, l. 35—36.

⁷ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 171, l. 25—29.

imperialistide Nõukogude-vastane demonstratsioon sisendas rõõmu ning südidust ka Eesti valitsejate südameisse ja tõukas neid omaendi Nõukogude-vastaste sepitsuste tugevdamisele.

Meie tähelepanu köidab aga praegu see asjaolu, et taolised sammud Inglise ja Ameerika diplomaatide poolt sagesid just 1935. aasta kevadel ja suvel — samal ajal kui Inglise—Saksa kokkulepe Baltikumi küsimuses hakkas võtma juba selgemaid piirjooni ja kui oli järelikult tarvis maailma avalikkuse tähelepanu millegagi kõrvale juhtida sellelt imperialistlikult tehingult, nagu oli tungivalt vaja tähelepanu kõrvale juhtida ka Nõukogude Liidu väsimatult võitluselt Ida-Euroopa rahvaste, sealhulgas Baltimaade rahvaste julgeoleku eest. Mõni aeg varem, 1933.—1934. aastail, Inglise diplomaatia käitus veidi teisiti ja mõnikord isegi hoiatas Eesti valitsevaid ringkondi tõelise ohu eest, mis ähvardas Balti riike hitlerliku Saksamaa poolt.

Uueks jooneks oli samuti Inglise diplomaatia otsene surve Leedule, et sundida viimast tegema järeleandmisi hitlerlastele Klaipeda küsimuses, samuti inglaste kaasabi Eesti valitsuse püüetele «lepitada» Leedut Poolaga. Nii üks kui teine oleks — Leedu järeleandmise korral — hõlbustanud saksa fašistide agressiivseid samme Baltikumis.

Inglise survest Leedule tol ajajärgul kõnelevad mitmed diplomaatilised dokumendid. Huvi pakub näiteks Eesti Londoni saadiku ettekanne 3. maist 1935. Selles teatab saadik Schmidt, et Briti välisministeeriumi Põhjamaade osakonna juhataja Collier on kordamööda vastu võtnud kõigi Balti riikide saadikud, ja «Leedu saadikuga on Mr. C. veel kõnelnud Saksa juurdetõmbamise vajadusest Ida lepete süsteemi non-agressiooni lepingu näol Saksa ja Balti riikide vahel...»⁸

1935. aasta märtsis kuulutas Hitler, et Saksamaa ei tunnista enam kehtivaks Versailles' rahulepingu sõjalisi artikleid; siitpeale algas Saksamaa avalik ümberrelvastumine tulevaseks sõjaks. Suurbritannia valitsus esines sel puhul oma paljasõnalise ja vaikse «protestiga» ja... saatis oma välisministri Berliini otsima kokkulepet Hitleriga. Kui otsustada Berliinis 24.—26. märtsil 1935 toimunud Inglise—Saksa läbirääkimiste üle ainuüksi Inglise välisministri Simoni aruande järgi, mille ta esitas parlamendis, siis võiks tulla arvamusele, et neil läbirääkimistel inglased üksnes kuulasid, kuidas Hitler loetles neile oma rohkeid nõudmisi. Tuleb aga arvata, et tegelikult mõlemad pooled neil läbirääkimistel võtsid aktiivselt osa kokkuleppe ettevalmistamisest kahe imperialistliku suurriigi vahel.

Et asi oli just nõnda, sellele viitab muuhulgas ka asjaolu, et pärast Hitleri—Simoni läbirääkimisi muutus märgatavalt Inglismaa suhtumine Balti riikidesse. Briti diplomaatide mõtteavaldustesse olukorra kohta Baltimaadel ilmuvad tütütuse ja kannata-

⁸ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 170, l. 3.

matuse toonid, vihjed sellele, et Inglismaale õigupoolest läheb vähe korda kogu Baltikumi saatus.

Iseloomulikke signaale sellisest meelemuutusest Londonis sisaldab Eesti Londoni saatkonna ettekanne 9. aprillist 1935. Selles märgitakse kõigepealt, et «meie laenupaberid Berliini kohtamise järel (s. o. Hitleri—Simoni läbirääkimiste järel. — M. P.) hakkasid Londonis langema». Selle väga paljutähendava fakti põhjuste kohta on «üks City ekspertidest» ütelnud, et «langus on tingitud ainult poliitilisest olukorrast». Edasi püütakse ettekandes diskrediteerida Idapakti plaani, asetades selle ühele pulgale hitlerlaste agressiooniga Leedu vastu: «Kisa Klaipeda küsimuse ja Idapakti ümber on tekitanud Londonis mulje, et Balti riigid asetsevad hädaohtlikus tsoonis.» Ettekande autorid tsiteerivad ka mõjuka Inglise ajalehe «Manchester Guardiani» 27. märtsi numbrit, kus on öeldud, et «üldine muutus kogu Ida-Euroopa olukorras on vältimatu ning see hõlmab ka Meemeli statuuti nagu paljusid teisigi asju».⁹

Pole huvitusest märkida, et saatkonna ainsaks kommentaariks selle juurde oli sooviavaldus, et Eesti väärtpaberite kursi edasise languse vältimiseks «kaoks närveeriv kisa Idapakti ümber», s. t. et Ida-Euroopa kollektiivse julgeoleku plaan maha maetakse.

Juba 1934. aasta sügisel, Londonis toimunud mererelvastuse läbirääkimiste ajal, esitasid hitlerlased nõude, et neil lubataks suurendada Saksamaa merejõude Balti meres. Briti valitsus pani tookord Saksamaale ette võtta osa viie suurriigi mererelvastusekonverentsist, kes omal ajal kirjutasid alla tuntud Washingtoni kokkuleppe «relvastuse piiramise» kohta. Vastuseks teatasid Saksa esindajad Inglise diplomaadile Craigie'le, et Saksamaa võtab Londoni mererelvastusekonverentsist osa üksnes tingimusel, et temale tagatakse hegemonia Balti merel NSV Liidu vastu. Inglise võtsid selle tingimuse põhimõtteliselt vastu. Edasi andsid saksa fašistid mõista, et Hitler sooviks sõlmida erilise kokkuleppe Inglismaaga, mis annaks Saksamaale võimaluse teostada oma Balti merel asetsevate sõjajõudude ümberrelvastamine, sealjuures ehitada ka mereväebaase Leningradi lähedal.¹⁰

Ülalpool mainitud läbirääkimistel Simoniga 1935. aasta märtsis kuulutasid sakslased juba täiesti selgelt, et nad taotleavad õigust ehitada endile sõjalaevastik, mille suurus oleks vähemalt 35 protsenti Suurbritannia sõjalaevastikust. Ühtlasi teatas Saksamaa, et ta kavatseb asuda ehitama «mõningaid väikesi» allveelaevu (rahulepingu järgi polnud Saksamaal õigust omada mingisuguseid allveelaevu). Inglismaal saadi hitlerlaste nende mõtteavalduste tõelisest tähendusest kohe õigesti aru. Ajaleht «Manchester Guardian» rõhutas, et kui Saksamaa tõesti saab sõjalaevastiku

⁹ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 20, l. 15.

¹⁰ «The Daily Worker», April 18, May 28, 1935.

35 protsendi ulatuses Suurbritannia tonnaazist, siis «on tasakaal Balti merel kohe häiritud... Põhilise pöörde ohus on praegu ka kogu Balti riikide probleem... Kui Saksamaa saavutab ülevõimu Balti merel, siis on kõik Balti riigid otseses ohus. Läti ja Eesti pealinnad Riia ja Tallinn on sadamad, ning nende üle võivad Saksa laevade suurtükid kergesti valitseda.»¹¹

Hitlerlastel ei tulnud mõttesegi varjata oma kavatsusi Balti mere suhtes lääneriikide valitsevate ringkondade eest. Teades, et inglise ja ameerika imperialistide suurimaks südamesooviks oli viia Saksamaa ja NSV Liit omavahelise kokkupõrkeni, spekulleerisid fašistlikud peamehed sellel asjaolul ja oma vestlustes Inglise—Ameerika tegelastega kirjeldasid pikalt-laialt oma agressiivseid plaane just selles suunas, mis viib Leningradi lähistele. Niisugused hitlerlaste jutud leidsid mõningat kajastust isegi juhtivate kodanlike diplomaatide trükis avaldatud memuaarides. Nii jutustab Ameerika Ühendriikide tolleaegne suursaadik Berliinis W. Dodd oma «päevikus» Inglismaa suursaadiku E. Phippsi tähendusrikkast jutuajamisest Hitleriga 1935. aasta aprilli keskel, mille kestel Hitler on põhjendanud oma nõudmisi sõjalaevastiku osas just sellega, et «meil peab olema sõjalaevu kogu Balti merel».¹² Veelgi avameelsemalt rääkis Saksamaa agressiivsetest plaanidest selles suunas hitlerlik välisminister von Neurath. Vestluses W. Doddiga 6. juulil 1935 ütles ta: «See piirkond peab olema meie kontrolli all, et hoida Venemaad ookeanist eemal.» Ja astudes veelgi sammu edasi «tõestas» Neurath samas Ameerika suursaadikule, et «Jaapan peab valitsema Kaug-Ida ning hõivama Vladivostoki. Saksamaa peab valitsema Euroopat, kõigepealt aga Baltikumi...»¹³ Hitlerlike poliitikutega peetud jutuajamiste alusel tuli Dodd põhjendatult järeldusele, et mereväekokkulepet tuleb hinnata esimese sammuna Saksa poliitikas, mis taotleb NSV Liidu «ümberpiiramist»; Saksamaa absoluutne kontroll, Balti mere üle aga oli Ameerika diplomaadi arvates «mereväe-kokkuleppe peapunktiks». Nii kirjutab ta ühes oma ettekandes Ühendriikide valitsusele.¹⁴

Ja justnagu vastuseks hitlerlaste sellisele avameelsusele kostsid samal ajal Inglismaalt häälled, mis rõhutasid, et Suurbritannia polevat üldsegi huvitatud Baltimaadest. Ajaleht «Daily Telegraph» oma 1935. a. 15. mai numbris kirjutab otse sõna-sõnalt nõnda: «Regionaalselt ei ole ta (Inglismaa — M. P.) Kirde-Euroopast huvitatud.» Umbes sama tunnistas ka Eesti saadik Londonis, kes oma ettekandes 20. juulil kurtis: «... on siin nüüd mitmel puhul korduvalt kinnitatud, nii sõnas kui kirjas, et julgeoleku tagatiste alal Briti Balti riikide suhtes ei saa oma peale

¹¹ «The Manchester Guardian», April 29, 1935.

¹² Ambassador Dodd's Diary 1933—1938. New York 1941, pp. 252—253.

¹³ Ibidem, pp. 256, 257.

¹⁴ Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers 1935. Vol. II. Washington 1953, pp. 337—338.

võtta mingeid kohustusi.»¹⁵ Ajaleht «Manchester Guardian» aga pani punkti i-le, kirjutades 7. mail rahulikus ja endastmõistetavas toonis: «Kuna Saksamaa mereväeprogramm annab talle tõenäoliselt kontrolli Balti mere üle, lähevad kõik Balti riigid Saksa välispoliitika mõju piirkonda.»

Nii valmistati Inglise ja teiste maade avalikku arvamist ette Inglise—Saksa tehingule Balti mere piirkonna küsimuses, Baltimaade rahvaste ohvrikstoomisele Hitleri agressiooni altarile.

Rööbiti sellega võttis Briti diplomaatia ette ka üsna konkreetseid samme Saksa agressiivse poliitika hõlbustamiseks Baltikumis, seades endale eesmärgiks veenda saksa fašiste, et inglasega kokkuleppele jõudmise korral pole neil tõesti enam midagi karta Inglismaa poolt, kui nad asuvad teostama oma plaane Balti mere idakaldal.

Kõige suuremaks takistuseks Saksa agressiooni teel selles suunas oli Nõukogude Liidu poliitika, kes igati toetas Baltimaade rahvaste võitlust oma sõltumatuse eest, imperialistliku alistamispoliitika vastu. Eriti konkreetselt tuli NSV Liidu abi Baltimaade rahvastele ilmsiks Saksa—Leedu tülis Klaipeda piirkonna pärast. Leides otsustavat toetust Nõukogude Liidu poolt, lükkas Leedu valitsus tagasi Hitleri jultunud nõudmised Klaipeda küsimuses, millede vastuvõtmine oleks tähendanud Klaipeda sadama ja rajooni eraldamist Leedu territooriumist ja lõppkokkuvõttes oleks viinud Leedu täieliku alistamiseni Saksamaa poolt, tema muutmiseni Hitleri impeeriumi abituks vasalliks. Ühtlasi võttis Leedu valitsus tarvitusele mõningaid abinõusid saksa fašistliku agentuuri õonestustegevuse ohjeldamiseks Klaipedas. 1935. aasta kevadel toimus Kaunases suur kohtuprotsess, kus süüpingil istusid Saksamaalt Klaipeda piirkonda saadetud hitlerlikud diversandid. Seda protsessi kasutasid mitte üksi saksa, vaid ka inglise imperialistid ettekäändena toore surve avaldamiseks Leedule. Mitmed Inglise ajalehed ja parlamendi liikmed asusid äkki «Meehimelima rahva jalge alla tallatud õiguste» kaitsjate poosi ja olid seega ühises rindes saksa imperialismi ideoloogidega selles mitte üksi leedu, vaid ka läti ja eesti rahvale eluliselt tähtsas küsimuses. Inglise valitsus, kes oli paljude riikide poolt allakirjutatud nn. Klaipeda statuudi üheks garandiks, kasutas seda oma positsiooni selleks, et mõjutada Leedut suuremale järeleandlikkusele tema konfliktis Saksamaaga. Asi läks nii kaugele, et välisminister Simon avaldas 29. mail 1935 Alamkojas Briti valitsuse rahulolematust Leedu valitsuse vastuse suhtes, mille viimane saatis Klaipeda statuudi garantide ühisele noodile selles küsimuses. Simon teatas, et Inglismaa võtab enesele algatuse uue noodi saatmiseks Leedule kõigi garantide nimel, milles sisalduks veel kategoorilisemas vormis nõue «normaliseerida olukord» Klaipeda

¹⁵ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 10, l. 53.

piirkonnas, s. o. tegelikult anda kõiges olulises hitlerlaste nõudmistele järele.¹⁶

Ometi oli Inglismaa valitsevaile ringkondadele küllalt hästi teada, mida õieti tähendasid Saksa nõudmised Klaipeda küsimuses. Nii kirjutab Briti vanameelsete autoriteetne ajaleht «Morning Post» 25. mail 1935, et Meemeli piirkond ei paku Saksamaale mingit majanduslikku huvi ning et «Meemelit on talle vaja «Drang nach Osten» idee realiseerimiseks».

Määrava tähtsusega sammu Saksamaa ja Inglismaa vahelise kokkuleppe vormistamisel Balti mere ja selle idakalda imperialistliku «juhtimise» küsimuses kujutas endast Inglise—Saksa mereväe-kokkulepe, mis sõlmiti 18. juunil 1935.

Inglise—Saksa mereväe-kokkulepe, nagu märgiti Nõukogude erialases kirjanduses juba tol ajal, oli «uueks teguriks, mis pidi hõlbustama saksa fašismi edasist ümberrelvastumist ja sõja ettevalmistamist, esijoones Idas, s. o. Nõukogude Liidu vastu».¹⁷

Mereväe-kokkuleppes nõustus Inglise valitsus rahuldama Hitleri põhilise nõudmise — anda Saksamaale õigus ehitada endale sõjalaevastik 35 protsendi ulatuses kõigist Briti impeeriumi merejõududest. Sellega sanktsioneeris Inglismaa Versailles' rahu lepingu viienda osa jämeda rikkumise Saksamaa poolt ja lõhkus endiste liitlasriikide — Inglismaa, Prantsusmaa ja Itaalia nn. «Stresa rinde», mida seni oli reklaamitud Euroopa rahu ühe kindlama tagatisena. Separaatse Inglise—Saksa kokkuleppe sõlmimine ülitähtsas merejõudude küsimuses tähendas ka tugevat hoopii kollektiivse julgeoleku süsteemi organiseerimise püüetele; see oli hitlerliku diplomaatia suureks edusammuks tema taotluse mitte lasta tekkida riikide ühiserinnet Saksa agressiooni vastu.

Üldise proportsiooni 35:100 raamides kehtestati selle kokkuleppega Saksamaale veelgi soodsam suhe allveelaevade osas: Hitlerile anti õigus omada allveelaevastikku, mis oli võrdne Briti impeeriumi maade allveelaevastikkude kogutonnaažiga. Tõsi küll, Saksamaa võttis endale kohustuse mitte ületada 45 protsenti Briti allveelaevastiku tonnaažist, välja arvatud «eriliste asjaolude» korral. Saksa valitsus võis «juhul, kui tekib olukord, mis tema arvates teeb vajalikuks Saksamaale kasutada tema õigust» eespool märgitud ülemmäära ületamiseks, informeerida sellest Inglise valitsust, et üheskoos temaga arutada seda olukorda, enne kui asuda oma «õigust» tegelikult kasutama. Nii püüdis Inglise imperialism hoida enda käes kontrolli taastatava Saksa sõjalaevastiku, eriti allveelaevastiku üle, kindlustada endale kaasarahimise-õigust selle laevastiku tegutsemissuundade määratlemisel. 1938. aasta detsembris esitaski Saksa sõjalaevastiku juhatus taotluse, et talle antaks luba suurendada Saksa allveelaevastiku

¹⁶ «The Times», May 30, 1935, p. 9.

¹⁷ Л. ИВАНОВ, Морское соперничество империалистических держав. М.-Л. 1936, стр. 107. (Selle raamatu lisa on avaldatud Inglise—Saksa 1935. a. mereväe-kokkuleppe täielik tekst.)

võimsust sedavõrd, et see oleks võrdne Briti allveelaevastikuga. Küsimus kooskõlastati Inglismaaga mereväe-läbirääkimistel Berliinis 31. detsembril 1938 ja vormistati 1939. aasta 18. jaanuari noodiga.¹⁸ Tegelikult ületas Saksa laevastiku käsutuses olevate ja ehitatavate allveelaevade arv juba enne 1938. aasta detsembril 1935. aasta mereväe-kokkuleppes ettenähtud määra — 45 protsenti Briti allveelaevastikust —, nagu seda kinnitas väga autoriteetselt hitlerliku sõjalaevastiku arhiivide ülem Assmann pärast Teist maailmasõda Nürnbergi protsessil.¹⁹

Mereväe-kokkulepe avas Saksamaale võimalused oma mere-sõjajõudude suurendamiseks väga suures ulatuses. 1935. aastal oli Saksa sõjalaevastiku tonnaaž 78 600 tonni; kokkuleppega sai ta õiguse pidada vähemalt 420 600-tonnist sõjalaevastikku.²⁰ Seega andis Inglise valitsus hitlerlikule Saksamaale loa suurendada oma sõjalaevastikku enam kui viiekordseks. Nagu märgiti tol ajal rahvusvahelises ajakirjanduses, olid nüüd Saksamaale avatud praktiliselt piiramatud võimalused oma mere-sõjajõudude suurendamiseks; rohkem poleks ta niikuinii suutnud sõjalaevu ehitada.

Tekib küsimus, mispärast tegi Inglise valitsus niisuguseid määratu suuri järeleandmisi Saksamaale sellises Briti impeeriumile eluliselt tähtsas küsimuses, nagu seda oli mererelvastuse küsimus? Paljudes artiklites ja uurimustes märgiti juba tol ajal, et puht-sõjalisest seisukohast ei olnud kuidagi võimalik pidada seda kokkulepet Inglismaale soodsaks, vaid vastupidi — see oli Inglismaale väga ebasoodus. Saksamaa ei andnud ju oma lepingupartnerile vastutasuks suurte järeleandmiste eest mingeid nähtavaid kompensatsioone. Kokkulepe Hitleriga põhjustas Inglismaale eba-meeldivusi ka poliitilisel alal, halvendas tema suhteid liitlastega, eriti Prantsusmaaga. Maailma avalikus arvamises võeti Inglise separaatne kokkulepe Hitleriga vastu üldise umbusu ja laialdase pahameelega. Sellest kõigest hoolimata kiitis inglise imperialistliku kodanluse põhiline osa valitsuse selle sammu heaks ja toetas teda.

Seda saab seletada üksnes silmas pidades inglise ja ameerika imperialistide kaugeleulatuvaid sõjalis-poliitilisi plaane, esijoones nende Nõukogude-vastaseid taotlusi, ja eri imperialistlike rühmituste püüdeid oma mõjupiirkondade rahulikuks ümberjao-tamiseks.

Ülitähtsaks motiiviks, mis ajendas inglise imperialiste sõlmima mereväe-kokkulepet hitlerliku Saksamaaga, oli nende soov suunata saksa fašistide agressioon itta, NSV Liidu vastu. Selle eesmärgi saavutamiseks oli neil vaja muuhulgas anda Saksamaale

¹⁸ Documents on German Foreign Policy, Series D, Vol. IV. Dok. nr. nr. 293 ja 294.

¹⁹ D. C. Watt. The Anglo-German Naval Agreement of 1935: An Interim Judgment. The Journal of Modern History, 1956, № 2, p. 175.

²⁰ «История дипломатии». Том третий. М.-Л. 1945, стр. 547.

sõjalis-majanduslikke ja sõjalisi platsdarme oodatava Nõukogude-vastase sõja kirdepoolses strateegilises suunas, mis viis Leningradi ja teiste tähtsate Nõukogudemaa keskuste lähistele. Esimese sammuna sellel teel oli inglise ja ameerika imperialistidel tarvis tagada Saksa sõjalaevastikule ülekaal ja ülevõim Balti merel, seejärel aga ka poliitiline ülevõim hitlerlikele diplomaatidele ja «idapoliitikutele» Balti mere idakaldal — kolmes väikeses Balti riigis.

Mereväe-kokkuleppe poliitiliste ja majanduslike eelduste väljaselgitamisel tuleb mees pidada ka seda tähtsat asjaolu, et 30-ndate aastate keskpaigaks Saksa monopolistlik kapital, eriti suurimad sõjatööstuslikud kontsernid, olid märksa tugevnenud, tänu ohtratele välislaenudele, eriti Ameerika allikaist, ja kogu riigi alanud militariseerimisest ning ümberrelvastamisest saada-vaile kasumitele. Saksa kontsernid konkureerisid edukalt paljude maade turgudel inglise, ameerika ja prantsuse eksportööridega ja hakkasid üha selgemal sõnal kuulutama oma pretensioone maailma majanduslikule ümberjaotamisele oma kasuks. Lääneriikide monopolistidel tuli tahes-tahmata kuskil koomale tõmbuda, saksa ambitsioonidele kohati ja osaliselt järele anda. Arusaadavalt eelistasid nad koomale tõmbuda seal, kus see võis neile tuua minimaalseid kaotusi ning ei seadnud ohtu nende peamisi imperialistlikke huvisid. Mis puutub Inglismaasse kui Eesti, Läti ja Leedu peamisse imperialistlikku eestkostjasse, siis tema põhilised imperialistlikud huvid ei olnud kaugeutki mitte Baltimaades ega üldse Balti merd ümbritsevais riikides, vaid asumaades ja Lääne-Euroopa nn. sterlingibloki maades. Oma huvide piiramine Baltimaades või isegi nende väikeste ja loodusvarade poolest suhteliselt vaeste riikide väljalangemine Briti mõjupiirkonnast ei saanud põhjustada suurt kahju Inglise imperialismile. See pidas paika seda enam, et Saksamaa, nagu näeme allpool, ei pretendeerinudki Inglise kapitali täielikule väljatõrjumisele Baltimaadest, vähemalt mitte esialgu. Eesti väliskaubanduse üldkäibes näiteks loovutas Inglismaa esikoha küll Saksamaale, kuid hoidis enda käes kuni sõja alguseni teist kohta, kusjuures Saksamaa ei teinud talle selles mingeid raskusi. Kuna tol ajal Inglismaal tehti pingutusi impeeriumi emamaa ja meretaguste valduste omavaheliste sidemete, sealhulgas kaubandussidemete kõvendamiseks — millest andsid selget tunnistust ka ülalpool mainitud «Ottava süsteemi» loomise püüded —, siis võeti Londonis isegi mõninga kergendustundega vastu mõte, et põllumajandus- saaduste sissevedu Inglismaale Balti riikidest lähemal aastail väheneb.

Igatahes ei kujutanud majanduslik ja poliitiline ülevõim Balti riikides Inglise monopolistlikule kapitalile nii suurt väärtust, et sellest lahtiütlemist oleks tulnud pidada liiga kõrgeks hinnaks niisuguse imperialistidele ihaldatava ürituse eest, nagu seda oli saksa fašismi oodatav sõjaretk Nõukogudemaa vastu.

Nagu mistahes muu imperialistlik tehing, ei toonud ka vaa-
deldav Inglise—Saksa kokkulepe Balti mere basseini probleemi
püsivat ja kindlat lahendust. Sellest kõneleb muuhulgas näiteks
see fakt, et just aastail 1935—1936 võis märgata Inglise ja Saksa
monopolide konkurentsivõitluse tugevnemist Skandinaavias. Kuid
Balti mere idaranniku riikidele tähendas see tehing ikkagi kahe
imperialistliku kiskja kohalike vastuolude järsku nõrgenemist
lähemaiks aastateks ning avas neile äärmiselt ohtliku perspek-
tiivi — muutuda hitlerliku Saksamaa satelliidiks.

Rahvusvahelises avalikus arvamises ei olnud pärast Inglise—
Saksa mereväe-kokkuleppe allakirjutamist peaaegu mingeid
lahkuminekuid selles, kuidas tuleb hinnata selle kokkuleppe taga-
järgi Balti mere ja tema idakalda maade tuleviku seisukohalt.
Ajakirjandusorganite rõhuv enamik tuli kohe järeldusele, et see
kokkulepe mitte üksnes loob eeldused Saksamaa ülevõimu keh-
testamiseks Balti merel, vaid ka tekitab tõsist ja vahetut ohtu
Balti riikide olemasolule.

Nii rõhutas Prantsuse mõjukas ajaleht «Temps» korduvalt, et
pärast Inglise—Saksa kokkuleppe sõlmimist on Saksamaal Balti
merel «vabad käed». Ajaleht märkis ühtlasi, et Balti riikidele
kuulub Saksamaa kavatsustes kahtlemata kõige tähtsam koht.²¹

Erilist saladust Inglise—Saksa plaanidest Balti mere suhtes ei
teinud ka Inglise valitsevate ringkondade häälekandja «Times»,
kes soojalt pooldas mereväe-kokkuleppe sõlmimist. 1935. aasta
6. juuli numbris tsiteeris see ajaleht mõnede Skandinaavia leh-
tede ärevaid mõtteavaldusi selle küsimuse kohta ja nõustus
nende järeldustega. Samas kirjutises «Times» justnagu ütles
Saksamaale ette, mis tal tuleks edasi teha Balti mere basseinis.
Inglise autoriteetne ajaleht märkis, et ükski riik «ei saaks kont-
rollida Balti merd, kontrollimata samal ajal Taani Belti ja Sundi
väinasid ja omamata mereväebaasi Ojamaa saarel või Ahvena-
maa saartel». Mereväe-kokkuleppe tagajärgedest Balti mere bas-
seini maadele see Briti monopolide häälekandja ei soovinud
vähegi pikemalt rääkida. Kuid isegi tema oli sunnitud tunnis-
tama, et «Soomes kujuneb Saksa mereväe võimsuse taassünd
ergutuseks vastutustundetuile natsionalistlikele elementidele, kes
...näevad Venemaal seaduspärase ekspansiooni piirkonda».²²
See oli õige muidugi mitte üksi Soome kohta, — nii oli lugu ka
teistes Balti mere idakalda maades.

Märksa avameelsemalt kui «Times» kirjutas inglise imperia-
lismi südamesoovidest seoses mereväe-kokkuleppega valitsusega
opositsioonis olev ajakiri «New Statesman and Nation». See aja-
kiri märkis, et Saksamaa nõusolek merejõudude suhtega 35:100
«on dikteeritud tema arusaamisest, et sellest relvastuse normist
on enam kui küllalt Balti mere muutmiseks Saksa järveks, nagu

²¹ Vt. Eesti välisministeeriumi välisajakirjanduse ülevaade. — ENSV
ORRKA, f. 957, n. 1, s.-ü. 698, l. 232.

²² «The Times», July 6, 1935.

ka arusaamisest, et kokkulepe saavutati tänu Inglismaa vaikivale nõusolekule Saksa ekspansioonipüüdluste teostamisega, mis on suunatud NSV Liidu ja Balti riikide vastu». ²³

Ka hiljem, ajaloolises tagasivaates, on mitmed kodanlikud tege- lased tunnistanud, et mereväe-kokkuleppe põhiliseks sisuks oli Saksamaa ülevõimu kindlustamine Balti merel. Nii kirjutas Winston Churchill oma memuaarides Teisest maailmasõjast, et «... Suurbritannia oli kulisside taga nõustunud Saksa laevasti- kuga, mis, ehkki vaid ühe kolmandiku suurune Briti laevasti- kust, võis olla Balti merel peremees». ²⁴

Inglise—Saksa mereväe-kokkuleppe Nõukogude-vastasest ole- musest andis tunnistust ka asjaolu, et selle tehingu kiitsid kohe heaks teised suured imperialistlikud mereriigid, kes unistasid Nõukogude Liidu purustamisest, nimelt Ameerika Ühendriigid ja Jaapan. Nende riikide valitsevad ringkonnad valvasid tavali- selt kiivalt, et mõne teise suurriigi merejõudude kasv ei muutuks ohtlikuks nende eneste võimupositsioonidele maailma ookeanidel ja meredel; käesoleval korral aga ilmutasid nad erakordset lee- bust Saksa imperialismi merejõudude järsu tõusu suhtes. Nagu märkis Londoni «Times», Ühendriikide ja Jaapani valitsused juba enne Inglise—Saksa mereväe-kokkuleppe vormilist sõlmi- mist «avaldasid oma soodsat suhtumist sellesse». ²⁵ Ameerika Ühendriikide riigisekretär Hull teatas oma suursaadikule Mosk- vas 1935. aasta kevadel, et Ühendriigid tunnevad Saksamaa mere- jõudude taasrelvastumise vastu üksnes «kaudset huvi». ²⁶

Kohe pärast Inglise—Saksa tehingu vormistamist mererelvas- tuse küsimuses, 1935. aasta juulis, esitas Ühendriikide riigidepar- temang niinimetatud «neutraliteediseaduse» eelnõu. See seadus sai üheks tähtsamaks tööriistaks ameerika imperialistide käes agressiivsete riikidega kokkuleppimise ja nende ergutamise poliitika teostamisel.

Nii viisi toetasid ja innustasid Ühendriikide valitsevad ringkon- nad inglise imperialistide poolt aetavat poliitikat mererelvastuse küsimustes — Hitleriga kokkuleppimise ja tema sõja-etteval- mistuste faktilise ergutamise poliitikat.

Berliinis võeti Inglise—Saksa mereväe-kokkuleppe sõlmimise teade vastu suure rõõmuga, kusjuures seda tõlgitseti just aktina, mis annab Saksamaale tegevusvabaduse Baltikumis. Peale saksa fašistliku ajakirjanduse sõnavõtude selles küsimuses annab sel- lest tunnistust huvitav ettekanne Berliinist, mille on Eesti või- mudele saatnud nähtavasti keegi informatsiooniteenistuse agent. Ettekandes jutustatakse olengust, millega A. Rosenbergi majas Berliinis tähistati mereväe-kokkuleppe sõlmimist ja «joodi Hitleri

²³ Tsit. 1935. a. 18. juuli «Pravda» järgi.

²⁴ W. Churchill. The Second World War. Vol. I. Boston 1949, p. 109.

²⁵ «The Times», June 14, 1935.

²⁶ Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers 1935. Vol. II, pp. 162—163.

esimese tähtsama välispoliitilise programmi sammu liike». ²⁷ Olengul oli avalikult räägitud eelseisvast Baltimaade jagamisest Saksamaa ja Poola vahel, mis pidi toimuma Inglismaa täielikul nõusolekul, kellele «India saatus ja huvid Hiinas on... tähtsamad kui tühine Baltimere rand». Ettekande autori kinnituse järgi pidas hitlerliku partei välispoliitika juht Rosenberg nüüd järjekordseks ja tähtsaks ülesandeks aidata Saksa-sõbralikel elementidel haarata võim Balti riikides, et nad seejärel paluksid «abi» Saksamaalt. Rosenberg on sellel olengul korduvalt kinnitanud oma külalistele, et nüüdsest peale Inglismaa ei tee Saksamaale Baltikumis takistusi.

Eestis nagu teisteski Balti mere basseini maades kutsus Inglise—Saksa lepe laiades rahvahulkades esile sügava rahunemise tunde. Isegi mõningates kodanlikes ringkondades tunnistati, et maa kohale oli kerkinud tõsine oht. Nii pühendas kaubandus- ja tööstusringkondade häälekandja «Päevaleht» mereväe-kokkuleppele rea artikleid, milles märkis ära ohtusid, mida toob kaasa Saksa hegemoonia Balti merel, ja isegi tunnistas, et see akt võib viia sõjani Saksamaa ja NSV Liidu vahel, kusjuures ka Balti riigid satuvad sõja keerisesse. Seega kinnitas «Päevaleht» kaudselt, et mereväe-kokkulepe oli suunatud Nõukogude Liidu ja Baltimaade rahvaste vastu. Kuid suurkodanluse häälekandja ei teinud neist arutlustest ainuõiget loogilist järeldust, järeldust Ida-Euroopa riikide kollektiivse julgeoleku süsteemi loomise äärmisest hädavajalikkusest, mida väsimatult rõhutas Nõukogude valitsus. Selle asemel pööras ajaleht oma paluvad pilgud jällegi lääneriikide poole, s. o. samade jõudude poole, kes parajasti just tõid Baltimaid ohvriks ida poole suunatava hitlerliku agressiooni altarile. Nimelt palus «Päevaleht» lääneriike kokku kutsuda rahvusvaheline konverents Balti mere statuudi kindlaksmääramiseks, pannes omalt poolt ette kuulutada see meri niinimetatud lahtiseks mereks, kuhu ka sõja ajal oleks tagatud vaba sissepääs kõikide riikide laevadele, ka Balti mere basseinist väljaspool asuvate riikide omadele. ²⁸ Ettearvatult ei leidnud see eluvõõras plaan vähematki vastukaja eesti kodanluse hooldajatelt Läänes ning vajus kuulsusetult igavikku. Inglise imperialistidele polnud enam vaja mingit konverentsi Balti mere statuudi määramiseks, sest Inglise—Saksa omavahelise tehinguga oli sellele merele ja tema idakalda riikidele juba antud imperialistidele meelepärase «statuut», nimelt Hitleri agressiooni kanali oma.

Üks tähtsamaid eesti kodanluse liidreid, endine riigivanem J. Tõnisson tunnistas veelgi selgemalt, et Inglise—Saksa kokkuleppel võib olla «saatuslik tähendus» Eestile. Ajalehes «Postimees» avaldatud artiklis kirjutab Tõnisson, et «meile tähendab Inglise—Saksa merekokkulepe Saksa sõjalaevastiku mõjulepääsu

²⁷ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 10, l. 71—73b.

²⁸ «Päevaleht» nr. 175, 27. juuni ja nr. 184, 6. juuli 1935.

Balti merel», ja lisas, et «Balti merel manööverdavate Saksa sõjalaevade suits... võib Balti mere idarannikul muutuda lähmatavaks». ²⁹ Ent ka Tõnisson ei võtnud omaks ainsat õiget, reaalselt väljapääsu — Ida-Euroopa riikide vastastikuse abi kohustust imperialistliku agressiooni vastu.

Olukorra tõsidust oli sunnitud hetkeks tunnistama isegi valitsusringkonna häälekandja «Kaja», kes hindas Inglise—Saksa kokkulepet «järsu pöördena Euroopa poliitikas». ³⁰

Eesti valitsuse ametlikud esindajad aga esialgu vaikisid. Neil oli ilmselt väga raske midagi ütelda. Tunnistada tõelist hädaohtu, mis ähvardas maad hitlerliku Saksamaa poolt, nad ei söandanud: see oleks kahtlemata kutsunud esile Berliini võimumeeste viha nende vastu ja tugevdanud neid tendentse, mis leidsid väljendust sõnades «... aidata Saksa-sõbralikel elementidel haarata võim Balti riikides...». Eitada aga täiesti ilmseid fakte oli ka lausa võimatu: see oleks kutsunud esile pahameeletormi laiaades rahvahulkades, kuna avalik arvamine oli niigi juba küllalt erutatud. Nii ei jäänudki valitsuse esindajail muud üle, kui vaikida selles Eesti saatuse seisukohalt ülitähtsas küsimuses. Oma vaikimisega aitasid Eesti ametlikud esindajad muidugi kaasa hitlerlaste eesmärkidele, kes olid huvitatud sellest, et avalikkuse silmis vähendada Inglise—Saksa mereväe-kokkuleppe tähtsust, mitte lasta rahvaste tähelepanu koonduda Saksa fašismi agressiivseile plaanidele Balti mere piirkonna suhtes.

Alles mitu kuud hiljem kogus ülemjuhataja Laidoner julgust ja ütles välja oma «autoriteetse» arvamuse Inglise—Saksa teingu kohta. See arvamus oli küll järsus vastuolus kogu maa avaliku arvamisega, kuid see-eest harmoneerus suurepäraselt kindralihärra üldiste Nõukogude-vastaste põhiseisukohtadega. «Saksa sõjalaevastiku arenemine pole aga Eestile kartuse põhjuseks,» seletas Laidoner ühes intervjuus, mida lantsseeriti rahvusvahelise ajakirjanduse veergudele. «Sõjalaevad Kielis on vastuksõjalaevadele Kroonlinnas.» ³¹ Laidoner jättis muidugi targu märkimata, et ühelt poolt Kroonlinna ja teiselt poolt Kieli sõjalaevade taga seisis kaks printsipiaalselt erinevat, vastandlikku poliitilist joont rahvusvahelisel areenil: kui «sõjalaevad Kroonlinnas» kedagi ei ähvardanud ja nende olemasolu Balti merel mõnevõrra kainenestas hitlerlikke ja muid imperialiste nende taotlustes muuta Balti riigid oma sõjatallermaaks, siis «sõjalaevad Kielis» olid niisuguse poliitika tööriistaks, mis oli kujunenud tõsiseks ohuks eesti rahva olemasolule.

Eesti valitsejad ei mõelnudki organiseerida oma rahva rahvuslike huvide kaitset fašistliku Saksamaa poolt ähvardava ohu vastu. Inglise—Saksa kokkuleppe ja Saksamaa mõju kasvu puhul

²⁹ «Postimees» nr. 178, 4. juuli 1935.

³⁰ «Kaja» nr. 146, 24. juuni 1935.

³¹ Vt. ajakiri «Rundschau über Politik, Wirtschaft und Arbeiterbewegung» (Basel), Nr. 77, 27. Dez. 1935, S. 2947.

tegi neile muret hoopis miski muu, — nimelt see, kuidas nad saaksid ka uue imperialistliku peremehe juures säilitada oma privileegid ja võimu eesti rahva üle, kuidas veenda hitlerlasi, et neil pole vaja otsida Eestis erilisi «Saksa-sõbralikke elemente», kellele marionetlik võim üle anda, sest Pätsi-Laidoneri klikk oli valmis tões ja vaimus teenima saksa fašismi ja oskas seda teha paremini kui keegi teine.

Just sel eesmärgil — hitlerlaste veenmiseks — saadetigi Saksa- maale silmapaistev kodanlik diplomaat ja jurist, endine Eesti välisminister professor A. Piip. Tema ülesandeks oli pidada Saksa- maal rida loenguid uuest režiimist Eestis ja saavutada saksa fašis- tide «arusaamine» ning poolehoid Pätsi-Laidoneri diktatuurile.

See Eesti valitseva ladviku usaldusmees esineski mitmete loen- gute ja kõnedega suuremate ja vähemate saksa fašistlike võimu- meeste ees. Mida ta neile rääkis? Üks tähtsam esinemine oli Piibul kahtlemata loeng Berliini «Ida-Euroopa Uurimise Ühin- gus» («Verein zum Studium Osteuropas») 25. juunil 1935. Nagu nähtub Eesti Berliini saatkonna vastavast ettekandest³², samuti aga ka — kuigi veidi looritatumal kujul — eribrošüürina saksa keeles välja antud loengutekstist³³, püüdis Piip selles loengus igati õigustada Pätsi riigipöörde toimepanekut ja vabandada hit- lerlike agentide — vapside — kõrvaldamise pärast. Ta veenas kõigiti oma auditooriumi — auditoorium aga koosnes hitlerliku ladviku esindajaist —, et noorte ning vähekegenud meestena ei oleks vapsid toime tulnud riigi autoritaarse valitsemise ülesan- dega, ja ülistas Pätsi «teeneid» sel alal. Pidades meeles oma kuu- luvust nn. demokraatliku opositsiooni ridadesse, iseloomustas Piip häbelikult uut Eesti režiimi kui «parlamendist sõltumatut, kuid ka mitte õieti autoritaarset valitsust». Kuid siin ruttasid lektorit kohe parandama kuulajad, kellel oli mõistagi rohkem vilumust fašismi teooria ja praktika küsimustes. Endine Saksa välisminis- ter Curtius, kes juhatas koosolekut, märkis oma sõnavõtus sõbra- likult, et «kuigi kõneleja on praegust Eesti režiimi nimetanud vaid «quasi»-autoritaarseks ülemineku korraks, omab Eesti siiski kõiki autoritaarse riigi tunnuseid...»³⁴

Pärast Inglise—Saksa mereväe-kokkuleppe sõlmimist tehti peatselt teatavaks Saksa mere-sõjajõudude arendamise programm 1935. aastaks.³⁵ Mõned selle programmi iseloomulikud jooned kinnitasid veelgi kord arvamust, et nüüdsest peale suunas hitler- lik valitsus oma peamised jõupingutused meresõja-poliitika alal Balti mere «omandamisele». Tähelepanu äratas näiteks asjaolu, et rõhuv enamik ehitamisele tulevaist Saksa allveelaevadest, ni- melt 20 laeva 28-st, kuulus väikeste laevade klassi: nende vee- väljasurve ei pidanud ületama 250 tonni. Niisugused allveelaevad

³² ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 169, l. 16—35.

³³ A. Piip. Estlands Weg zur neuen Verfassung. Tartu 1936.

³⁴ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 169, l. 16.

³⁵ Vt. «Правда» № 188, 10 июля 1935 г.

sobisid hästi operatsioonideks suhteliselt madala veega ja tugevasti liigestatud rannajoonega meredes, nagu seda on ka Balti meri. Saksa sõjalaevastikku hakati täiendama suure hulga tõkestuslaevadega, miinitraaleritega, kiires korras loodi suuri torpeedokutrite üksusi jne.³⁶

Saksa sõjalaevastik, kes varem näitas harva oma lippu Balti merel, asus nüüd aktiivselt uurima seda meretandrit ning temaga külgnevaid Soome ja Eesti baase. Soome skäärid olid ideaalseks tegutsemispiirkonnaks just sellistele väikestele allveelaevadele, torpeedokutritele jne., milliseid Saksa laevatehased nüüd üha kiiremas tempos välja lasksid. Ühtlasi võtsid Saksa sõjaväe eriteadlased hoolikalt arvele Soome aerodroomid ja maandumisväljakud ning astusid samme — koostöös Soome militaristlike ringkondadega — seal uute ehitamiseks. Nagu märkis ajaleht «Pravda», ei võinud Soome lennuväel olla vajadust nii laialdase lennuväljade ehitamise järele, siin valmistati ette baasi suurema, nimelt Saksa lennuväe tegutsemiseks. «Soome lahe meretandri tundmaõppimine ja sellel kanda kinnitamine,» kirjutas sellega ühenduses «Pravda», «kuulub nähtavasti koostisosana sellesse plaani, mille järgi Saksa imperialism valmistab ette sõda Idas.»³⁷

1936. aastaks viidi Saksamaal läbi ka mõned olulised muudatused sõjalaevastiku juhtimise süsteemis. Ühtlasi muudeti Kieli sadam Balti mere suudmes Saksa sõjalaevastiku peabaasiks, kuna Wilhelmshafen, mis oli omal ajal «avamere laevastiku» peabaasiks, jäi nüüd teisejärguliseks baasiks. See andis jällegi kinnitust selle kohta, et fašistlik Saksamaa «pöördus näoga Balti mere poole».³⁸

Hitlerlik diplomaatia tegi jõupingutusi, et kroonida oma valituse ja väejuhatuse tegevust Baltikumi suunas erilise «merepakti» sõlmimisega Saksamaa, Poola ja Soome vahel, mille teravik oleks pööratud NSV Liidu vastu. Seda eesmärki taotles muuhulgas Poola välisministri Becki visiit Helsingisse 1935. aasta augustis.³⁹ Eestit nagu ka Lätit ja Leedut kavatsesid saksa fašistlikud diplomaadid selle süsteemiga siduda «suure Balti liidu» kaudu, mille loomisele nüüd asuti kahekordse energiaga.

Erilist huvi pakub Inglise diplomaatia kaasabi laiema Balti riikide bloki kokkuklopsimiseks, mis oleks Poola juhtimise all, ja selle suunamiseks fašistliku Saksamaa Nõukogude-vastase poliitika sõiduvette. Kui veel 1934. aastal Inglismaa suhtus sellise laiendatud bloki ideesse umbusklikult ega toetanud seda milgi viisil, siis nüüd, pärast mereväe-kokkuleppe sõlmimist Saksamaaga, muutis ta järsult, kuigi avalikkuse eest varjatult, oma positsiooni selles küsimuses. Briti diplomaatia asus nüüd survet

³⁶ Vt. «Правда» № 180, 2 июля 1935 г.

³⁷ Sealsamas.

³⁸ Л. Иванов. Морское соперничество империалистических держав. Стр. 183.

³⁹ Vt. «Правда» № 221, 12 авг., № 224, 15 авг. 1935 г.

avaldama Balti riikidele, et nad teeksid kiiremini lõpu Poola—Leedu tüli Vilniuse pärast, kuna see tüli takistas nende riikide tõmbamist ühe «ümmarguse laua», nimelt «suure Balti liidu» laua taha. 5. juulil 1935 kirjutas Eesti saadik Varssavis Markus oma šefile, et Inglise ja Prantsuse sealsed suursaadikud olid avaldanud talle lootust, et Eestil õnnestub lepitada Leedut Poolaga. Sellest kirjast selgub, et Briti diplomaatia oli välja töötanud isegi teatud abinõude programmi, mille eesmärgiks oli Leedu — Poola lepitamine ja Balti blokki meelitamine, kusjuures Eesti diplomaatialt sooviti näha teeneid selle abinõude programmi elluviimisel. Inglise suursaadik soovitas Eestil teha ettepanek Poolale selle kohta, et võetaks tarvitusele «mõni eriline majanduslik käitumine leedulastega Vilno rajoonis, olgu see näit. Vilno rajoonile laiendatud piiririba soodustused või mõnel muul teel». Suursaadik kinnitas Eesti esindajale, et Inglismaa väga tervitaks ja toetaks niisugust Eesti sammu.⁴⁰

Erakordselt leplikuks muutus nüüd Inglise diplomaatiliste ringkondade reageerimine saksa fašistide mõtteavaldustele, milledes viimased arendasid oma plaane Baltimaade suhtes.

1935. aasta oktoobris esines silmapaistvalt avameelse seletusega Saksa valitsejate agressiivsetest plaanidest niisugune autoriteetne fašistlik tegelane nagu hitlerliku Saksamaa sõjamajanduse juht, Riigipanga esimees H. Schacht. Vestluses Rahvusvahelise Arvelduspanga esimehe Montegue Normaniga ja Prantsuse Panga direktori Tanneryga emissioonipankade direktorite nõupidamisel Baselis teatas Schacht, et Saksamaa ei taotlevat mingeid agressiivseid eesmärke Läänes, sest Saksa ekspansioon suunatavat Itta, esijoones Balti riikide vastu, seejärel aga ka Ukraina vastu, mida Saksamaa võiks jaotada Poolaga.⁴¹

Seda tähtsa Saksa fašistliku tegelase mõtteavaldust hinnati välismaa ajakirjanduses üksmeelselt ümberlökkamatu tõendina Saksamaa juhtide agressiivsetest kavatsustest Balti riikide suhtes. Inglise konservaatorite mõjukas ajaleht «Observer» kirjutas Schachti seletust kommenteerides: «Saksamaa praegune taotlus luua häid suhteid Lääne-Euroopaga on tingitud sellest, et tema jõude koondatakse vahetult ülesannetele Ida-Euroopas... Saksa diplomaatia lähemad ekspansiooniplaanid on suunatud Balti riikide, Poola ja Venemaa poole.»

Sellest hoolimata seletati Inglise välisministeeriumis Eesti saadikule, et Schachti mõtteavaldused tulevat lihtsalt panna «ad acta», sest — nagu tsiteeris Eesti saadik Inglise välisministeeriumi seisukohta — «neil võib praegu olla ainult akadeemiline tähtsus».⁴² Iseloomulik on ka see, et tervelt kuu aega pärast Schachti jutuaajamist Baselis põikles Briti välisministeeriumi Põhjamaade

⁴⁰ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 176, l. 10—13.

⁴¹ Vt. «Правда» № 305, 4. ноября 1935 г., samuti raamat: World Politics 1918—1936 by R. Palme Dutt. New York 1936, p. 294.

⁴² ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 175, l. 55.

osakonna juhataja Collier igasugusest seisukohavõtust selles küsimuses kõrvale, seletades, et tema olevat saanud sellest «vaid puudulikku informatsiooni». ⁴³

Nii anti Eesti valitsusele selgesti mõista, et hitlerlaste plaanidele, millest rääkis Schacht, ei ole oodata mingit vastutegevust Inglismaa poolt, et neile plaanidele on kindlustatud Briti valitsevate ringkondade heakskiit ja vaikiv toetus.

1935. aastal algas uus etapp ka Saksamaa majanduslikus ekspansioonis Eesti turul. Selle etapi üheks olulisemaks tunnuseks oli asjaolu, et Saksa ekspansioon toimus nüüd mitte ainult üksi ja peamiselt kaubavahetuse sfääris, nagu see oli varem, vaid hõlmas ka kapitali väljaveo valdkonda.

Augustis 1935 külastas Eestit hitlerliku välisameti kõrgem ametnik Leibbrandt, kelle ülesandeks oli tasandada teed Saksa monopolide uutele kapitalimahutustele Eesti majandusse. ⁴⁴ Tema külastus oli edukas. Juba järgmistel kuudel leidis aset intensiivne Saksa kapitalide mahutamise Eesti tööstuse mõnedesse tähtsamatesse harudesse.

Saksa kontsernid püüdsid enda kätte haarata või oma mõju alla võtta eelkõige neid Eesti tööstuse harusid, mis tootsid strateegilist toorainet ja sõjatööstusele tähtsaid materjale. Juba 1935. aasta suvel alustati töid saksa kapitaliga töötava põlevkivitööstuse «Eesti Kiviöli» laiendamiseks ja rekonstrueerimiseks. Neiks otstarveteks assigneeriti kohe algul kaks miljonit Saksa marka. Sealjuures planeeriti tõsta «Eesti Kiviöli» aastast põlevkiviöli toodangut seniselt 27 000 tonnilt 70 000 tonnini, mis moodustas juba tähelepanuväärse koguse isegi Saksa sõjamajanduse maataapides — Eesti majandusministri andmeil ligi 4 protsenti Saksa sõjamasina vajadusest. ⁴⁵ Eesti põlevkiviöli ekspordist suunati 1935. aastal Saksamaale ligi kaks kolmandikku (63 protsenti). ⁴⁶ Samal 1935. aastal, arvatavasti ülalpool mainitud Leibbrandti külastuse ajal või selle vahetul tagajärjel, sõlmiti eriline Eesti—Saksa salajane kokkulepe, mille järgi Eesti kohustus peaaegu kogu oma väljaveetava bensiini müüma Saksamaale. ⁴⁷

Kuidas suhtusid kõigesse sellesse mõjukad Inglise majandus- ja poliitilised ringkonnad, kes, nagu nägime ülalpool, alles paar aastat enne seda energiliselt hoiatasid Eestit «majandusliku lähene-mise» eest Saksamaaga?

Mõned inglise ajalehed justnagu vana harjumuse järgi löid veidi häiret Saksa kapitali ulatusliku ekspansiooni puhul senises Inglise monopolide pärisvalduses Eestis. Sel puhul pöördus Eesti majandusminister K. Selter välisministeeriumi poole palvega

⁴³ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 175, l. 47.

⁴⁴ Eesti Berliini saadiku kiri Eesti välisministeeriumile 4. dets. 1935. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 10, l. 105.

⁴⁵ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 54, l. 18.

⁴⁶ «Konjunktuur» nr. 11, 1935, lk. 726.

⁴⁷ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 181, l. 86.

astuda samme mõningate Inglise ringkondade rahustamiseks ning teha Briti välisministeeriumis teatavaks, et tema, Selter, aitaks meeeldi kaasa Inglise kapitali senisest laialdasemaks mahutamiseks Eesti põlevkivitööstusse. Niisugusele armastusväärsele ettepanekule järgnes aga vastus, mis oli väga iseloomulik inglaste suhtumisele Eesti asjadesse antud ajal: sama Collier, kes alles 1933. aasta sügisel deklareeris, et «Saksa majanduslik lähene mine Balti riikidele... ei ole Britile vastuvõetav», — teatas nüüd Eesti saadikule, et «õli toomisest Eestist Inglismaale ei ole... Briti eriti huvitatud, kuna ta saab õli küllaldaselt neilt seltsidelt, kus Briti kapital juba praegu mängib teatavat osa».⁴⁸ Saksa majandusliku «lähendamise» ohtudest ei lausunud Collier nüüd sõnagi, kuigi nüüd see «lähene mine» leidis aset märksa suuremas ulatuses kui aastat kaks tagasi.

Tugevnes Saksa surve Eesti majandusele ka kaubanduse alal. 1935. aasta novembri lõpul kirjutati alla Saksa—Eesti kaubanduslikule lisakokkuleppele. Selle juurde kuuluvas salajases protokollis oli ette nähtud Eesti või väljaveo suurendamine Saksamaale tervelt 90 protsendi võrra (3700 tsentnerilt 1935. aastal 7019 tsentnerini 1936. aastal). Ühtlasi andis Eesti valitsus nõusoleku Saksa kaupade sisseveo suurendamiseks vastavas ulatuses.⁴⁹

Inglise valitsevad ringkonnad ei ilmutanud seekord huvi uue Eesti—Saksa kaubanduskokkuleppe sätete vastu.

Alates umbes samast ajast — 1935.—1936. aastast Inglise imperialism mitte ainult et loobus vastutöötamisest Saksamaa sõjalis-strateegilisele penetratsioonile Baltikumis, vaid asus hitlerlastele selles asjas isegi kaasabi osutama.

Kohe pärast Inglise—Saksa mereväe-kokkuleppe sõlmimist tugevnes märksa kampaania Ahvenamaa saarte remilitariseerimise eest, mida arendati saksa fašistlikus ja soome parempoolses ajakirjanduses.⁵⁰ Sealjuures ei olnud mingit kahtlust, et neid saari kavatseti kindlustada Saksa sõjalis-strateegiliste kavatsuste realiseerimise huvides, ei olnud kahtlust, et sõja korral oleksid need Soome korralduses olevad, kuid Saksa «abiga» kindlustatud saared äkki osutunud Saksa merejõudude tähtsaks tugipunktiks, mis oli neile vajalik NSV Liidu merepiiri ründamiseks. Ahvenamaa saarestiku kui Soome lahte sulgeva «luku» militariseerimine kuulus Saksa väejuhatuse Nõukogude-vastase sõja plaanidesse sellel tandrill.

Ahvenamaa saarte sõjaline kindlustamine oli keelatud vastava rahvusvahelise konventsiooniga, millele paljude teiste riikide hulgas oli alla kirjutatud ka Eesti valitsus. Tegelikult olid Soome

⁴⁸ Eesti Londoni saatkonna kiri Eesti välisministeeriumile (nov. 1935). — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 54, l. 19.

⁴⁹ Eesti—Saksa kaubavahtuse lisakokkuleppe juurde kuuluv salajane protokoll. — ENSV ORRKA, f. 1581, n. 1, s.-ü. 1274, l. 22—24.

⁵⁰ Vt. «Известия» № 174, 27 июля, № 198, 24 авг. 1935 г.

militaristlikud ringkonnad juba mõne aasta kestel teinud ettevalmistusi saarestiku kindlustamiseks, ja 1936. aastal alustati intensiivseid töid sõjaliste ehituste püstitamiseks Ahvenamaale, millega jämedalt rikuti konventsiooni. Konventsiooni signatääride (allakirjutajate) enamik vaatas sellele «läbi sõrmede», kiites Soome sõjakate ringkondade sammud vaikides heaks. Nii talitas ka Eesti valitsus.

Inglise välisministeerium, selle asemel et protesteerida Ahvenamaa demilitariseerimise konventsiooni rikkumise vastu, astus hoopis samme selleks, et täiendada ja edasi arendada Ahvenamaa remilitariseerimisega loodavat merejõudude konstellatsiooni Soome lahe piirkonnas. Inglise välisametis juhiti Eesti valitsuse esindaja tähelepanu kahel korral sellele, et seoses Ahvenamaa militariseerimisega tekib «vajadus» kindlustada sõjaliselt ka Eesti saared.⁵¹ Sellel «sõbralikul nõuandel» ei puudunud Nõukogudevastane aspekt.

Lääne-Eesti saarestikul — Saaremaal, Hiiumaal jt. — on märkimisväärne sõjalis-strateegiline tähtsus, sest ta kontrollib sissepääsu Soome ja Riia lahte ning katab mere-ühendusteid nende lahtede vahel. Nende saarte positsioonidele tuginedes kaitses omal ajal Vene tsarism Balti mere poolseid Peterburi ja teiste Vene valduste lähiseid, tõrjudes tagasi merejõudude poolest ülekaalukamate vaenlaste kallaletunge. Briti imperialismi demarši varjatud tagamõte — mängida Eesti saared Ahvenamaa järel saksa fašistide kätte, et tagada viimaste edukamat kallaletungi Nõukogude Liidule Balti mere poolt, — väärib seepärast tõsist tähelepanu. Nagu me hiljem näeme, olidki Eesti müüdavad valitsejad sõjaeelse kriisi olukorras 1939. aastal valmis andma hitlerlastele Eesti saartel sõjalisi tugipunkte.

Saksamaa fašistlikud valitsejad asusid viivitamata kasutama neile inglise imperialistide poolt antud «vabu käsi» Baltimaades. 1935. aasta teise poole iseloomulikuks jooneks Eesti välissuhete seisukohalt on saksa diplomaatide, luureagentide ja mitut liiki natsismi jutlustajate üha kasvav aktiivsus Eestis.

Nii matkas tollel suvel (juulis-augustis) mööda Eestit suur grupp saksa noorfašiste — «Hitlerjugendi» liikmeid ja juhte. Noored hitlerlased külastasid Eesti fašistliku noorsoo-organisatsiooni «Noorte Kotkaste» laagreid, pidasid seal loenguid hitlerismist ja vahetasid fašistliku propagandatöö kogemusi, ühtlasi aga kogusid ka mitmesuguseid luureandmeid, hirmutasid kohalikke elanikke jne.

Sama aasta oktoobris korraldati Tallinnas «Saksa raamatu nädal» koos suure fašistliku kirjanduse näitusega. Näituse avamisel viibis diktaator Päts ise, rõhutades seega ürituse tähtsust. Organiseeriti ka mitmeid eesti ja saksa «kõrgema seltskonna» esindajate

⁵¹ Eesti Londoni saadiku ettekanded 16. juulist 1938 ja 24. jaanuarist 1939. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 571, l. 59—61, 237.

kohtumisi ja muid pidulikke sündmusi. Ühel sellisel peol, mis leidis aset sakslaste «Mustapeade Klubi» ruumides Tallinnas, toimus pikem jutuajamine Eesti riigipea ja Saksa saadiku vahel, mis «Päevalehe» sõnade järgi oli «väga sõbraliku iseloomuga». Eesti ajakirjanduses ja valitsusele lähedaste tegelaste avalikes sõnavõttudes hakati järjekindlalt rääkima «saksa ja eesti rahva sajanditepikkustest kultuurisidemetest»; saksa vallutajate kuriteod eesti rahva esivanemate vastu, milledest veel 20-ndal aastail oli sageli juttu ka kodanlikus trükisõnas, püüti võimalikult jätta unustusse.

Samal oktoobrikuul loodi Saksamaa sõjalise esindaja ametikoht Balti ja Skandinaavia riikide jaoks. Peatselt pandi ametisse ka tema abi, samuti asutati Saksa merejõudude atašee institutsioon. Uus hitlerlik sõjaväeline esindaja oberst Rössing asus esmajoonel ringsõidule just Eesti armee väeosadesse, mille juures Eesti sõjaväevõimud osutasid talle igakülgset vastutulekut ja abi. Kõige suuremat huvi tundis ta mõistagi nende Eesti väeosade asetuse ja tegevuse vastu, kes paiknesid NSV Liidu piiri ääres.⁵²

Hitlerlikele luureagentidele osaks saanud lahke vastuvõtt Eesti sõjaväes oli üks esimesi tunnuseid, mis kõneles Eesti kõrgema väejuhatuse ümberorienteerumisest Saksamaa suunas. 1935. aastast peale omandas Eesti sõjavägede staabis üha suurema mõju Saksa-sõbralik ohvitseride klikk eesotsas paadunud fašisti kolonel Maasinguga, kes oli staabi II (luure-) osakonna ülemaks. Maasing oli nüüd nii staabiülema kui ka sõjavägede ülemjuhataja üheks tähtsamaks nõuandjaks ning saatjaks nende rohkearvulistel välisreisidel. Peamiselt tema initsiatiivil asus Eesti kindralstaap looma «kontakte» Saksa armee vastavate asutustega relvastuse ja luuretegevuse küsimustes. Neist «kontaktidest» aga sai alguse Eesti sõjaväe vahetu allutamine hitlerlikule wehrmachtile, milline protsess võttis suure ulatuse järgnevail aastail.

Kõige selle eest pälvisid Eesti valitsejad ohtrat kiitust Saksa «ametlikelt ringkondadelt» — hitlerlikelt kõriloikajatelt. Natsismi ametlik häälekandja, ajaleht «Völkischer Beobachter» rõhutas 21. jaanuaril 1936 pikas artiklis Eesti eriti sõbralikku suhtumist Saksamaasse, märkides, et see sõbralikkus oli Eestis märksa suurem kui teistes Balti riikides. Seega seati hitlerlikul Saksamaal Eesti valitsejate käitumist teistele Balti riikide valitsevatele ringkondadele eeskujuks. Ühtlasi aga hitlerliku partei häälekandja, segades jämedalt vahele Eesti siseasjadesse, andis Eesti võimudele läbipaistvalt «nõu», kuidas tuleb teostada maa avaliku arvamise edasist mahasurumist, kuna selles esines tugevaid protestihääli saksa fašistliku propaganda ja ekspansiooni vastu, mida arendati teistes riikides.

⁵² Vt. Eesti välisministeeriumi kirjavahetus Saksa saatkonnaga Tallinnas ja Eesti sõjavägede staabiga. — ENSV ORRKA, f. 495, s.-ü. 83, l-d 3—6, 16—18, 22.

Eesti diplomaatia püüdis tol ajal igati kaasa aidata Poola aktsioonidele Balti mere piirkonnas, eriti aktiviseerides oma tegevust «suure Balti liidu» moodustamise valdkonnas. Eeskätt sellest seisukohast tuleb hinnata Eesti valitsuse ja sõjaväe esindajate tolleaegseid sagedasi külaskäike Soome, Poolasse, Lätisse, samuti uut kampaaniat Leedu «lepitamiseks» Poolaga, mida alustati ajakirjanduses ja diplomaatilistes ringkondades 1935. aasta suvel. Leedu valitsevaile ringkondadele toore surve avaldamisega Poolale alistumise suunas paistis eriti silma kindral Laidoner, kes oli tihedalt seotud Poola äärmiselt reaktiooniliste ning militaristlike tegelastega. Tema armastas aeg-ajalt anda välismaa ajakirjanikele intervjuusid, milledes harilikult süüdistas Leedut Balti mere basseini riikide edasise lähenemise nurjaajamises ja arendas laialdase riikide-bloki loomise plaane, millest pidid osa võtma Soome ja isegi Skandinaavia riigid.⁵³

Kavandatava Nõukogude-vastase Balti basseini bloki krooniks pidi Eesti reaktioonäride plaanide järgi olema rida «mittekallaletungi»-pakte selle bloki liikmesriikide ja Saksamaa vahel; see oleks faktiliselt toonud kaasa Saksamaa hegemoonia selle bloki üle. Juba 1935. aasta sügisel tegi Pätsi-Laidoneri valitsus ettepaneku sõlmida mittekallaletungi-paktid ühelt poolt kolme Balti riigi ja teiselt poolt Saksamaa vahel.⁵⁴ Kuid Eesti valitsejate püüdlikkus ei leidnud tol ajal hitlerlaste poolt veel väärilist hindamist. Viimased kartsid nähtavasti, et niisugused paktid, kuigi saksa fašismi eesmärkidele mitmes suhtes kasulikud, võiksid antud etapil mõnevõrra siduda nende eneste käsi nende agressioonipoliitikas Leedu vastu, ja pidasid nende paktide sõlmimist enneaegseks.

Kui kaugele läks Eesti välispoliitiline aparaat oma teenistusvalmiduses saksa fašistide ees, nähtub järgmisest esimesel pilgul väheolulisena tunduvast faktist. Eesti välisministeeriumi arhiivis säilinud ametlike ettekannete äärtel, mis on saabunud Eesti saatkondadest Moskvas ja Kaunases, on rohkesti pliiatsiga kirjutatud saksakeelseid märkmeid, mis annavad edasi vastavate ettekannete põhilise sisu.⁵⁵ Milleks või kelle jaoks oli vaja teha neid märkmeid ministeeriumi aparaadis, kus ei olnud eesti keelt mittevaldavaid ametnikke? Võib oletada, et Eesti välisministeerium laskus nii madalale, et hakkas saksa luurajaile-diplomaatidele süstemaatiliselt üle andma salajase iseloomuga andmeid kolmandate riikide poliitika ja majanduse kohta. Kui see oletus vastab tõsioludele, siis anti Eesti välisministeeriumis sakslastele materjale mitte ainult NSV Liidu kohta, kellesse Eesti kodanlus suhtus halvasti varjatud vihkamisega, vaid ka Leedu kohta, kes oli Eesti

⁵³ Vt. näit. intervjuu «Journal de Geneve'is» (ENSV ORRKA, f. 957, n. 1, s.-ü. 698, l. 267), samuti sõnum 1935. a. 14. augusti «Izvestijas».

⁵⁴ Vt. Eesti saatkonna kiri Berliinist 5. märtsil 1936. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 10, l. 155.

⁵⁵ Vt. ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 171, l-d 13, 19, 24, 42, 59 jt., samuti s.-ü. 166, l-d 81, 83, 107 jt.

liitlaseks Balti Entente'is! See seik on kodanliku moraali kujukaks illustratsiooniks rahvusvaheliste suhete valdkonnast.

1935. aastal tugevnes ka võimude poolt inspireeritud Nõukogude-vastane propaganda Eesti kodanlikus ajakirjanduses. Välisminister ise tunnistas ühes oma ringkirjas saadikuile, et Nõukogude Liidust kirjutades kasutab Eesti ajakirjandus saksa fašistlikke allikaid. Samas märkis minister, et «Saksa suhtes on meie press asunud tagasihoidlikumale seisukohale»⁵⁶, mis äraseletatult tähendab, et Eesti ajakirjandus oli lakanud paljastamast Hitlerlaste vallutusplaane.

Ülalpool kirjeldatud muutused Eesti välispoliitilises olukorras ja suunas, tema libisemine fašistliku Saksamaa mõjupiirkonda ei leidnud peaaegu mingisugust vastupanu eesti kodanluse liberaalse tiiva poolt, kes kiitles oma «demokraatlikkusega» ja «inglisepärase kultuuriga». Mõned nn. «demokraatliku opositsiooni» liidrid, nagu ülalpool mainitud Piip, toetasid täielikult valitsuse uut välispoliitilist hoiakut. Teised, kellede eesotsas olid isa ja poeg Tõnissonid, püüdsid küll ilmutada mitte-nõusolemist Pätsi ringkonnaga ka välispoliitika küsimustes, kuid nende opositsioon sel alal võttis täiesti eluvõimetu ja teostamatu «Skandinaavia orientatsiooni» idee vormi, mida nad püüdsid kujutada mingi «kolmanda teena» Inglise ja Saksa orientatsioonide kõrval.⁵⁷ Kuna see kodanlik rühmitus sama vaenulikult nagu valitsuse ringkonnadki suhtus kollektiivse julgeoleku süsteemi ideesse ning koostöösse NSV Liiduga rahu kindlustamisel — ainuüksi see koostöö aga võis tagada eesti rahva julgeolekut ja sõltumatust imperialismileeri vaenulikest tehingutest —, siis on täiesti loomulik ja arusaadav, et ka see rühmitus hiljem veeres valitsuse Hitleri-sõbraliku välispoliitika otsese toetamise rappa.

Eesti kodanluse ridadest ei tõusnud esile mingeid organiseeritud jõude, kes oleksid asunud kaitsma meie rahva rahvuslikke huvisid saksa fašistliku orjastuse surmaohu eest. Seega kannab kogu eesti kodanlus vastutust selle rahvusliku reetmise poliitika eest, mida ajas valitseva fašistlik ladvik. Eesti kodanlus, kes oma tekke ja arengu algupäevil — XIX sajandi rahvusliku liikumise tõusu aastail — kujutas endast juhtivat jõudu laiade rahvahulkade patriootilises Saksa-vastases vabastusliikumises, oli nüüdseks, meie sajandi 30-ndaiks aastaiks, kaotanud kõik oma progressiivsed jooned ja ühtlasi ka võime esindada ning kaitsta oma rahva kõrgemaid elulisi huvisid rahvusvahelisel areenil. See kodanlus, kuigi ta tegi ikka veel palju kära rahvuslikkusest, rahvuslikust sõltumatusest ja iseseisvusest, oli vaadeldavaks ajajärguks tõsiselt muutunud. Ta oli visanud üle parda mitte üksnes kodanlik-demokraatlike vabaduste lipu, vaid ka rahvusliku sõltumatuse ja suveräänsuse lipu. Ta oli valmis müüma eesti rahvuse huvisid ja õigusi Hitleri-Saksa markade eest, nagu ta varem

⁵⁶ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 181, l. 86.

⁵⁷ Vt. I. Tõnissoni artikkel ajakirjas «Akadeemia» nr. nr. 3 ja 6, 1937.

oli neid müünud Inglise naelte ja Ameerika dollarite eest. Seega aga juhtis ta eesti rahvast rahvusliku katastroofi lävele.

Eesti rahva õiguste ja rahvusliku sõltumatuse tõeliseks kaitsjaks tollel tema ajaloo vastutusrikkal ajajärgul oli töölisklass eesotsas oma kommunistliku parteiga. Juba 1935. aasta juunis, mil parajasti oli teoksil Inglise—Saksa imperialistliku tehingu vormistamine Baltimaade küsimuses, hoiatas Eestimaa Kommunistlik Partei töörahvast:

«Kui kergesti ei või juhtuda sarnane olukord, kus Inglismaa... Saksamaaga kokkuleppele jõuab ja Balti riigid Saksamaale lubab vastutasuks interventsioonist osavõtu eest Nõukogude Liidu vastu. Siis ei jää eesti kodanlusel muud üle, kui leppida selle olukorraga, sest see päästaks ikkagi kodanluse proletaarse revolutsiooni hädaohust. Proletaarse revolutsiooni hädaohust pääsmiseks pole eesti kodanlusele ka Eesti iseseisvuse kaotamise hind kallis. Pätsi valitsus ei liiguta sõrmegi selleks, et võidelda selle hädaohu vastu, mis ähvardab Eesti iseseisvust fašistliku Saksamaa poolt.»⁵⁸

Eestimaa Kommunistlik Partei jätkas üliirasketes illegaalsuse ja karmi jälitamise tingimustes jõudude kogumist suurkanaluse fašistliku diktatuuri kukutamiseks, et otsustavalt muuta Eesti kogu sise- ja välispoliitilist kurssi ning päästa maa hitlerlike agressorite viletsa satelliidi ja platsdarmi olukorda sattumast.

⁵⁸ EKP Tallinna Komitee lendleht «Võitlusele fašismi ja sõja hädaohu vastu!» Juuni 1935.

IV

FAŠISTLIKU REAKTSIOONI SÜVENEMINE SISEPOLIITIKAS AASTAIL 1936—1938

Esimesi aastaid pärast Inglise—Saksa kokkuleppe toimetulekut Balti mere basseini küsimuses ning Eesti riigi asendi muutumist imperialismi süsteemis iseloomustavad maa siseelus fašismi süvenemine, valitseva kliki järkjärguline üleminek üha julgematele üritustele töörahva mahasurumisel, ühiskonna elu kõigi külgede fašiseerimisel. Sellise kursi elluviimisel pidas valitsev kodanlik ladvik eelkõige silmas muidugi endale maksimaalsete kapitalistlike kasumite kindlustamise eesmärki, sest Eesti tööliklassi ja laiade töötavate hulkade ekspluateerimise astme edasine tõstmine oli teostatav just üksnes töörahva täieliku orjastamise olukorras, tema viimsetegi enesekaitse-võimaluste kaotamise tingimustes, nagu see oli läbi viidud hitlerlikul Saksamaal.

Kuid oli olemas veel teine ja väga oluline tegur, mis sundis Eesti diktatuurivõimu kiirustama maa fašiseerimisega. See oli imperialistide ja eelkõige saksa fašistide rahulolematu olukorraga Eestis, nende rahutus rahva fašismivastaste meeleolude ja nende pinnal tekkida võivate «ekstsesside» pärast. Saksamaa valitsevais ringkondades, nagu ülalpool märgitud, oldi enam-vähem rahul Eesti valitsuse välispoliitilise suunaga. Seevastu siseolukord Eestis ei olnud hitlerlastele mitte päris meeltemööda. Mõned vihjed tolelaegses saksa fašistlikus ajakirjanduses ja diplomaatilistes vestlustes kõnelevad sellest, et Saksa «idapoliitika» juhtide arvates toimus Eestis kõigi reaktsioonijõudude konsolideerumise protsess liiga aegamööda ja mitte küllalt edukalt. Läbirääkimised Pätsi ringkonna ja vapside liidrite vahel, mis toimusid 1934/35. aastal, ei viinud eesti fašismi kahe peamise fraktsiooni täieliku kokkuleppeni. Pätsi diktatuuri teenistusse astusid küll paljud vapsid-reamehed ja rohkesti liidreid vapside mõõdukamast, nn. «akadeemilisest» tiivast, kuid vapside kõige tähtsamad tuusad jäid valitsuse suhtes leppimatule positsioonile, ja seetõttu jäi teostamata Pätsi-Eenpalu valitsuse ümberkujundamine vapside liidrite osavõtul, mis oleks olnud väga meelepärane Berliini võimumeestele. Liiga väikesed olid saksa fašistide hinnangu järgi nähtavasti ka Pätsi-Eenpalu aparaadi edusammud ja aktiivsus Eesti rahvahulkade vabadustahte lammendamisel, eriti

nende fašismivastaste ja Saksa-vastaste meeleolude väljajuurimisel. Olukorras, kus eesti rahva põhihulkades endiselt hõõgus viha oma igipõliste vaenlaste — saksa mõisnike vastu, samuti hitlerismi vastu, ja kus maa reaktsioonilised jõud olid ikka veel lõhestatud omavahelise kisklemisega võimu pärast, ei töotanud Eesti olla küllalt kindlaks ja usaldusväärseks pinnaks Saksa sõjalise platsdarmi loomisel Nõukogude-vastase sõja pidamiseks.

Sellepärast võeti Berliinis ette mõningaid samme Eesti valitsejate hirmutamiseks, nende kiiremaks edasitõukamiseks fašismi teel. Just niisuguse hirmutamise aktina tuleb autori arvates hinnata läbini avantüristlikku, isegi veidi operetlikku riigipöördekatset, mida üritasid äärmuslikud, «leppimatud» vapsid 1935. aasta detsembris, muidugi mitte ilma Saksamaa «idapoliitikute» toetuseta.

Berliini ähvardavast viipest, mis sisaldus toetuse osutamises vapside detsembri-avantüürile, saadi Tallinnas õigesti aru. Eesti võimude ametlikes teadaannetes vapside mässukatse kohta ja valitusmeelse ajakirjanduse vastavais sõnavõttudes välditi hoolega mainimast mässumeeste sidemeid Saksamaaga ja üldse saksa fašismi agentuuri osa selles avantüüris. Seevastu soome fašistidelapualaste tegevusest vapside abistamisel räägiti üsna teraval toonil. — kuigi soomlased etendasid peamiselt ainult vahemehe osa sakslaste ja eesti mässumeeste vahel.¹

Berliini võimumeestele mõistagi meeldis niisugune delikaatsus väga, — seda peeti nähtavasti tundemärgiks, et Pätsi-Laidoneri klikk kavatseb olla igati sõnakuulelik ja alandlik hitlerlaste suhtes, ükskõik kui jämedate provokatsioonideni need Eesti vastu ka läheksid. Paar kuud pärast vapside putši, kui oli lõplikult selgunud, et Tallinnas vaikitakse surnuks sakslaste abi vapsidele, pidasid hitlerlased võimalikuks — pärast mõningat tagasihoidlikkuse perioodi — uuesti patsutada Eesti diktaatoreile õlale. 1936. aasta veebruaris pühendas «Völkischer Beobachter» Eestile pika artikli, milles muidugi ei puudunud komplimendid vapside aadressil ja viide Pätsi ning vapside täieliku liidu vaiadusele. Samas aga märkis ajaleht heakskiitvalt: «Algul läks Päts autoritaarse riigi suunas kõikumistega. Nüüd aga on juhtivate isikute sõnavõttudes selgesti näha autoritaarsele riigile omane mõttekäik. Tagasipöördumine parlamentlikule demokraatiale ei ole enam riigi juhtide eesmärgiks.»²

Neid saksa fašismi ametliku häälekandja kiidusõnu võib veel praegugi meelde tuletada neile, kes meie päevil, alles üsna hiljuti, avaldasid kahtlust, et kas Pätsi režiim ikka tõesti kujutas endast fašistlikku diktatuuri või oli siin tegemist millegi «vahepealsega» fašismi ja kodanliku demokraatia vahel, «poolfašismiga», «profašistliku» režiimiga jms.

¹ Mõningaid üksikasju selle kohta vt. «Rahva Sõna» nr. 7, 21. veebr. 1936.

² «Völkischer Beobachter» 24. Febr. 1936.

Hitlerliku partei häälekandjal oli antud juhul muidugi õigus: tagasipöördumine kodanlik-demokraatlike vormide juurde ei tulnud Eesti valitsevais ringkondades tõsiselt üldse kõne alla. Vastupidi, pärast Inglise—Saksa kokkuleppe teokssaamist ja selle üksikasjade selgumist, mis tähendasid Eesti asendi olulist muutumist imperialismi süsteemis — tema üleminekut fašistliku Saksa-maa mõjupiirkonda —, asusid Eesti valitsejad oma sisepoliitikas veelgi kindlamalt ja jultunumalt kogu maa elu — poliitilise, majandusliku ja kultuurilise — fašiseerimisele.

Sellise kursi läbiviimisel aga pörkas Pätsi-Laidoneri diktatuurivõim mõnede väga oluliste asjaolude vastu, mis takistasid valitsusel oma kavatsusi avalikult teostamast, sundisid teda tarvitusele võtma rafineeritud maskeerimisvõtteid ning viima oma sügavalt demokraatiavaenulikku joont ellu selle joone olemusele otse vastandlikes näiliselt-demokraatlike sammude ja ürituste vormides.

Millised olid need asjaolud, mis sundisid valitsevat kildkonda laveerima, maskeeruma?

Elkõige ei saanud Eesti valitsuse ringkonnad arvestamata jätta seda, et teiselpool Eesti idapiiri, suurel Nõukogudemaal, arenesid tol ajal ettevalmistustööd laialdase sotsialistliku demokraatia kehtimapanekuks kõigil ühiskondliku ja riikliku elu aladel, uue NSV Liidu Konstitutsiooni väljatöötamiseks kogu rahva aktiivsel osavõtul. Kuigi sellele suurele ajaloolisele protsessile vajutasid oma pitseri isikukultuse mõjud, mida rahvusvaheline kodanlus ei jätnud kasutamata oma laimukampaanias nõukogude demokraatia vastu, ometi jõudsid teated VII Nõukogude Kongressi otsustest, uue Nõukogude Konstitutsiooni ettevalmistamisest ja üldrahvalikust arutamisest Eesti töörahva hulkadeni, tungides läbi fašiseeruva eesti ajakirjanduse valede ja laimu eesriide, ning tõstsid töötajate silmis Nõukogudemaa autoriteeti. Töörahva hulkadele hakkas üha rohkem silma torkama terav kontrast ühelt poolt Nõukogude Liidu töörahva peremehe-seisundi ja teiselt poolt Eestis valitseva fašistliku omavoli, töörahva hulkade õiguseta olukorra ning rõhutud seisundi vahel. Võib-olla, et just uue Nõukogude Konstitutsiooni, nõukogude demokratismi ideede võidukäigu mõju vähendamiseks Eestis oligi Eesti valitsejail tarvis tulla mõttele, et ei oleks halb meil ka anda rahvale uus põhiseadus, mida võiks kergeusklikele serveerida ka demokrati-seerimisena.

Samuti ei võinud Eesti valitsejaile märkamatuks jääda see asjaolu, et «demokraatia kaitsmise» silt, millega nad varjasid oma esimesi fašistlikke samme pärast 1934. aasta märtsipööret, kippus õige kiiresti ära kuluma, hakkas muutuma läbipaistvaks ning seega kõlbmatuks. Kui esimestel kuudel pärast riigipööret leidis isegi töörahva hulgas veel rohkesti inimesi — eriti nende keskel, kelle klassiteadvus oli tumestatud sotsiaaldemokratismi ideoloogiaga —, kes siiralt uskusid, et Pätsi-Laidoneri karmid kitsendu-

sed ühiskondlik-poliitilises elus on vabandatavad või vähemalt seletatavad vapsismi ohu vastu võitlemise vajadusega, siis juba aasta-poolteise pärast võisid selle arvamuse juurde jääda ainult vähesed poliitiliselt täiesti pimedad. Pätsi režiimi töörahva- ja demokraatiavaenulik olemus ning tema suur sugulus vapsismiga sai üldiselt käegakatsutavaks tõsiasiaks. Selles olukorras oli tungivalt vaja «demokraatia kaitsmise» silti uuendada, riputades talle külge mõned pseudo-parlamentaarised hilbud ja juriidiliskonstitutsioonilised ehted.

Nende asjaolude survele otsustas Eesti valitsev klikk ilmselt fašistliku 1933. aasta põhiseaduse kõrvale heita ja asuda uue konstitutsiooni ettevalmistamise teel looma riigielu demokratiseerimise illusioone ning koguma endale seeläbi mõningat poliitilist kapitali.

Oma uusaasta-kõnes 31. detsembril 1935 tegi diktaator Päts teatavaks valitsuse otsuse korraldada rahvahääletus, mis pidi otsustama kokku kutsuda Rahvuskogu uue põhiseaduse koostamiseks. Selle sammuga tahtis valitsus esiteks tekitada muljet, nagu annaks ta järele maa avalikule arvamusele, kes juba ammu nõudis konstitutsiooniliste valitsemisvormide juurde tagasipöördumist, teiseks aga viia rahvahääletusega läbi teatud jõudude loendus enne uut suurt pealetungi demokraatlikele jõududele. Selleks, et tagada valitsusele kokkukutsutavas Rahvuskogus enamus, likvideeriti proportsionaalne valimisviis ja otsustati luua ka ülemkoda — korporatiivsel alusel asutatud nn. kutsekodade esindajaist, kes olid mitmeti sõltuvad valitsusvõimudest.

Hääletamine viidi läbi olukorras, kus tehti kõik selleks, et poliitiliste abinõudega igasugust opositsiooni maha suruda. Selle tulemusel sai valitsuse ettepanek poolt 61 protsenti hääleõiguslike üldarvust; 20 protsenti valijaist hääletas vastu, 19 protsenti ei võtnud hääletamisest osa. Vastu hääletasid kommunistliku partei ja pahempoolsete ametiühingute üleskutsele järgides kõik klassiteadlikud tööliselised ja maaproletaarlased, samuti tunduv osa töötavaist haritlastest. Selliseid tagasihoidlikke hääletamise tulemusi pidas valitsus «hiilgavateks», püüdes teha head nägu rääbalo võitu mängu juures. Tegelikult oli tolleks ajaks rahulolematu valitsuse poliitikaga vallanud märksa laiemaid rahvakihte kui see ilmnis hääletuse tulemustes. Seda tunnistasid omavahel ka valitseva ladviku esindajad ise. Nii ütles ülalmainitud kolonel Maasing ühel erajutuajamisel, et «valitsusele on teada, et umbes 50 protsenti elanikkonnast on valitsusega opositsioonis».³

Pidades plebistiidi «hiilgavate» tulemustega oma positsiooni mõnevõrra kindlustunuks, asusid võimud uuele pealetungile ametiühingute ja teiste demokraatlike organisatsioonide vastu, et uue parlamendi valimiste ajaks opositsiooni jõude kaugele tagasi pai-

³ Vapside mässukatsest osavõtnute ülekuulamise protokollid, lk. 690. — ENSV ORRKA, f. 927.

sata ning vältida Pätsi diktatuuri vastaste pääsemist parlamendi tribüünile. Juba 1935. aastal oli politseivalitsuse direktori käskkirjaga ametiühingute tegevuse üle sisse seatud süstemaatiline valve — avalik ja salajane.⁴ Nüüd algas selle luure andmete alusel uus sulgemiste laine, mille ohvriks langes rida üksikuid ametiühinguid ja muid töölisorganisatsioone, kellede tegevuse kohta esines politseiaparaadis kahtlusi, et see võiks kaasa aidata opositsiooniliste meeleolude levikule.⁵ Sealjuures tuli ette ka niisuguseid äärmuslikke akte, mis meenutavad Ameerika makkartistide hiljutisi pogrommi-vägitegusid. Nii suleti 1936. aasta juulis siseministri määrusega ühe Virumaa kultuur-haridusliku ühingu lasteaed(!), kusjuures seda otsust motiveeriti sellega, et kõnealuse lasteasutuse tegevus «tekitab riiklikke vastuolusid kodanikkude hulgas».⁶

Ettevõtjad ja valitsusvõimud asusid nüüd ellu viima uusi abinõusid töörahva ekspluateerimise kõvendamiseks ja elutaseme allasurumiseks. Esmajärguliste tarbainete hindade tõusu tagajärjel langes tööliste reaalpalk Töölisühingute Keskliidu andmeil 1936. aastal kümne protsendi võrra.⁷ Kohustusliku sotsiaalkindlustuse kehtimapaneku plaanid, milledest 1934/35. aastal valitsevas ladvikus demagoogia otstarbel üsna tihti juttu tehti, heideti nüüd ametlikult kõrvale. On iseloomulik, et vastava seaduseelnõu aruandjaks Riigi Majandusnõukogus nimetati ei keegi muu kui suurkapitalist, igasuguse sotsiaalseadusandluse äge vaenlane M. Pung. Viimane deklareeris sotsiaalkindlustuse seaduseelnõu «arutamisel» Majandusnõukogus otseselt, et «hoolekanne on ühekülgne abistamine ega ole ühiskondliku solidariteedi üldise põhimõttega kooskõlas».⁸

Sotsiaalkindlustuse alal ja teistel töörahva heaolu puudutavail aladel varem antud demagoogiliste lubaduste tagasivõtmist püüdsid kodanlikud võimumed ka «põhjendada», ja mõnikord püüdsid seda teha isegi — nii veider kui see ka ei oleks — «töötajate eneste huvidest» lähtudes. Nii kirjutas majandusministri abi Reinart 23. mail 1935 ametlikus ettekandes, et «puhkeaja laiendamine kaubanduse ja transportettevõtete teenijate ja tööliste peale ei annaks mingit tagajärge teenivate isikute kasuks, vaid, vastupidi, nende kahjuks», sest et nende alade töötajatele olevat puhkuseaeg «juba kombega fikseeritud». Vanem tööstusinspektor aga oma ettekandes 13. maist 1935 põhjendas lastetöö keelamise «kahjulikkust» järgmiselt: «... Praegusel ajal, kus tööliste perekondade teenistus on alla arvestatud elatismiinimumi, majanduslikult kehvast olukorras olevad perekonnad katsuvad väikest teenistust leida ka oma lastele, et sellega perekonna sissetulekuid

⁴ ENSV ORRKA, f. 949, n. 1, s.-ü. 17, l. 57.

⁵ ENSV ORRKA, f. 852, n. 2, s.-ü. 46, l. 525 ja 527.

⁶ ENSV ORRKA, f. 852, n. 2, s.-ü. 48, l. 1.

⁷ ENSV ORRKA, f. 994, n. 1, s.-ü. 27, l. 84.

⁸ «Päevaleht» nr. 350, 19. dets. 1935.

suurendada... Tähendatud võimaluste äravõtmine majanduslikult kehvadelt perekondadelt tekitaks ainult etteheiteid ja paha-meelt, mis sugugi soovitav ei ole.» Mõlema ettekande kohta kirjutas majandusministri kohusetäitja N. Kann resolutsiooni: «Nõus.»⁹

Töölisklass vastas politseilise surve ja ekspluateerimise tugevnenemisele streigiliikumise tõusuga. 1935.—36. aastal asetleidnud reast streikidest tõuseb eriti tähelepanuväärsena esile suur põlevkivitöölise streik 1936. aasta hilissuvel.

Seoses Eesti põlevkivitööstuse kasvuga ja eriti Saksa kapitali intensiivse juurdevooluga sellesse tööstusharru halvenesid järjekindlalt põlevkivitöölise töö- ja palgaolud. 1936. aasta augustis tõusid kaevurid ja õlitöölised eesotsas oma võitlustahtelise ja tugeva ametiühinguga streigivõitlusele. Streik hõlmas üle tuhande töölise ja ähvardas levida üle kogu põlevkivibasseini. Töölised nõudsid palkade tõstmist 25 protsendi võrra, kollektiivlepingu sõlmimist ja ametiühingu tunnustamist tööliste huvide täieõigusliku esindajana. Streik kujunes väga visaks ja kutsus esile laialdase vastukaja ning toetusaktsiooni kogu Eesti töölisklassis; üle kogu maa toimus politseivõimude keelust ja jälitamisest hoolimata tööliste keskel annetuste kogumine võitlevate põlevkivitöölise abistamise fondi.

Võimud ja kogu valitsev ladvik sattusid kõigest sellest tõsisesse ärevusse. Kuigi põlevkivitöölise streik oli majandusliku iseloomuga, näitas tööliste visadus, eriti aga laialdane solidaarsuse-kampaania teiste tööstusharude tööliskonnas, et Eesti töölisklassis toimus tõsine käärimisprotsess, mis võis õige pea viia suurte poliitiliste väljaastumiseni fašistlike võimude vastu. Ei tule unustada, et toleaegses Eestis valitsenud faktilise streikidekeelu olukorras omandas ka majanduslike nõudmiste visa kaitsmine streigi-vahenditega suurte töölisklasside poolt olulise poliitilise tähenduse, mis fašistliku diktatuuri üldise ebakindluse tingimustes ei tõotanud valitsevale klikile midagi head tulevikuks.

Sellepärast mobiliseeris valitsus kõik mõeldavad abinõud streigi lämmatamiseks. Põlevkivitöölise võitluse küsimus püsis nädalate kaupa valitsuse koosolekute arutluste päevakorras. Mitu ministrit tegeles katsetega tekitada lahkhelisid ja lõhet streikijate ridades ja ahendada töölisklassi solidaarsuse-aktsiooni. Samadel eesmärkidel võttis lõpuks streikijate esindajad vastu isegi diktaator Päts «ise». Kuid töölised jäid vankumatuks, nad ei lasknud end ei meelitustega petta ega provotseerida. Siis võttis valitsus tarvitusele äärmised vägivalda-vahendid. Streikijate vastu saadeti suured politseinike ja kaitseliitlaste salgad. Kõik aktiivsemad streikijad vallandati ja heideti viivitamatult koos perekondadega ettevõtte kasarmuist välja tänavale; hulgaliselt saadeti töölisi põlevkivibasseinist välja.

⁹ ENSV ORRKA, f. 969, n. 1, s.-ü. 302, l-d 2, 6.

Kohe seejärel läks valitsus pealetungile ametiühingute vastu, tasudes neile kätte selle eest, et nad olid julgenud osa võtta töö-
lisklassi solidaarsusaktsioonist põlevkivitöölise võitluse ajal. Sisekaitse ülema korraldusel kõrvaldati Eesti Töölisühingute Keskliidu juhatus ja seati Keskliidu etteotsa valitsuse agentidest koosnev «ajutine» juhatus. Sama saatust tabas ka mõningaid ametiühinguid. Algas fašistliku valitsuse laialdane pealetung viimsetele veel säilinud töölisorganisatsioonidele, kes polnud vajunud valitsusega «koostöötamise» rappa.

Fašistlike võimude erakordne ärevus põlevkivitöölise majandusliku streigi puhul, mis vahetult ei ähvardanud kehtivat korda riigis, on seletatav muuhulgas ka Eesti rahvusvahelise seisundi muutumisega, Pätsi valitsuse libisemisega üha suuremasse sõltuvusse Saksa sõjatööstuslike kontsernide ja hitlerlike võimude «heast tahtest». Asi seisis selles, et kaevurite streigi esiridades sammusid aktsiaselts «Eesti Kiviöli» põlevkivitöölised, selle firma aktsiate kontrollpakett kuulus aga — maskeeritult, vahe-meeste kaudu — kurikuulsale Saksa keemiakontsernile «I. G. Farbenindustrie». Streigiga ühinesid ka ehitustöölised, kes töötasid «Eesti Kiviöli» uute korpusete püstitamisel, ja need tööd, mida tehti suure kiirusega, jäid seisma. Sakslased olid tol ajal elavalt huvitatud Eestist saadava põlevkiviöli koguste kiirest suurendamisest, seega ka oma vastavate ettevõtete hoogsast laiendamisest. Neis tingimustes võis eesti kaevurite ja õlitöölise visa, kauakestev võitlus (streik kestis üle ühe kuu) hõlpsasti tõmmata endale Saksa monopolistide ja ka valitsusringkondade tähelepanu ning uuesti sisendada viimastele mõtet vajadusest otsida Eestis teisi Saksa-sõbralikke jõude peale Pätsi kliki, kellele võiks usaldada selle väikese, kuid siiski väga olulise hitlerlaste eelposti valitsemise ning kes võiks paremini kui Päts toime tulla kohaliku töörahva mahasurumisega. Küllap selline perspektiiv oli üks põhjusi, mis tekitas ärevust ja närvilisust Pätsi valitsuse juhtivais tegelastes ja tõukas neid tarvitusele võtma karme abinõusid streikijate vastu, kuigi need abinõud paljastasid valitsust kogu rahva ees tööliste tigidaima vaenlasena ning ajasid nurja ametliku propaganda püüdeid kujutada Pätsi kliki juhte tööliste suhtes «heade ja õiglaste» onudena. Küllap sellepärast ka Eesti välisministeerium ja kogu diplomaatiline aparatuur tundiski elavat huvi põlevkivitöölise streigi käigu, üksikasjade ja väljavaadete vastu, kuigi streik puht-sisepoliitilise sündmusena ei oleks nagu pidanud nende tähelepanu eriti köitma.

Siin on meil kujukas näide Eesti valitsuse sise- ja välispoliitika tihedast omavahelisest seosest. Ülalpool nägime, et reaktsiooni süvenemine sisepoliitikas pärast 1934. aasta märtsi riigipöört tõukas Eesti valitsevat ladvikut otsima lähenemist fašistliku Saksamaaga, mis oli teravas vastuolus eesti rahva rahvuslike huvidega. Nüüd aga välispoliitiline tegur — Eesti allutamine hitlerlaste agressiivse Nõukogude-vastase poliitika huvidele — oma-

korda mõjutas Eesti valitsejate sisepoliitikat, tõukas neid senisest julmemale töörahva mahasurumisele, maa fašiseerimise kiirendamisele. Niisugune on fašismi teele asunud suurkodanluse diktatuuri rahvavastase poliitika sisemine loogika: astunud mõned sammud edasi reaktsiooni ja fašismi teel poliitika ühes valdkonnas, on ta asjade loogika surve all sunnitud astuma sedasama musta reaktsiooni teed edasi ka poliitika teises valdkonnas.

Põlevkivitöölise streik oli kasulikuks poliitiliseks õppetunniks eesti tööliklassile. Selle streigi kogemused näitasid töölistele käegakatsutava selgusega, et tööliklassi ühisrindede taktika, mida viidi ellu kommunistide juhtimisel ka ametiühingute töös, oli ainuõige taktika. See asjaolu, et töölised-kommunistid tegutsesid ühtse rindena koos sotsiaaldemokraatlike töölistega, võimaldas organiseerida, hoolimata politsei repressioonidest, hoolimata paljude reformismi vaimust läbiimbunud ametiühingutegelaste kõhklustest, laialdase solidaarsuskampania streikijate toetuseks, mis oli selle streigi kõige tähelepanuväärsemaks isärasuseks. Samad kogemused näitasid samuti, et parempoolsete sotsialistide poolt propageeritud ametiühingute «poliitilise erapooletuse» loosung on hukatusliku mõjuga ka tööliste majanduslikule võitlusele, hõlbustades võimudel üleminekut vastupealetungile ja ametiühingute laostamist. Selle streigi kogemuste varal nägid eesti töölised selgesti ära, et Pätsi valitsus, kelle liidrid armastasid hoobelda oma «rahvuslikkusega», oli tegelikult tööriistaks mitte üksnes omamaiste kapitalistide, vaid ka Saksa monopolistide käes, kes üha jultunumalt sirutasid oma käsi Eesti loodusrikkuste järele.

Eestimaa Kommunistlik Partei, kes juba 1935. aastal oli sõlminud kokkuleppe ühiseks tegutsemiseks sotsialistlikust parteist lahkunud pahempoolsete sotsialistidega ja ametiühinglastega, laiendas 1936. aasta streigivõitluste käigus veelgi oma mõju tööliste hulkades. Valitsuse «võit» — põlevkivitöölise streigi mahasurumine, ametiühingute «tasalülitamine» — aga osutus peatselt Pyrrhose võiduks. Selle aasta võitluste lõpptulemusena tööliklassi ühisrindede ning kommunistliku partei mõju ning sidemed töölikhulkades ja ametiühinguis mitte ei vähenenud, vaid kasvasid märksa. Ametiühingute liikmeskond kasvas, ametiühinglaste hulgad boikoteerisid valitsuse poolt määratud fašistlikke juhatusi ja tugevdasid oma võitlust ühingute õiguste jaluleseadmise eest, nende juhtivate organite valitavuse eest, ametiühinguist valitsuse agentide väljakihutamise eest, seostades seda võitlust võitlusega tööliste igapäevaste eluliste vajaduste ja nõuete kaitseks. Ametiühingute töö raskuspunkt kanti keskusest, kus istusid valitsuse poolt määratud tegelased, kohtadele — osakondadesse, vabrikukomiteedesse; seetõttu kujunes peagi olukord, et ka ametiühingud, mida «juhtisid» valitsuse agendid, ei olnud valitsusele kindlaiks ja usaldusväärseiks tugipunktideks tööliklassi võitluse laostamise ja halvamise ürituses.

Ka riikliku «Tööliskoja» loomine, mis pidi järsult vähendama ametiühingute osatähtsust ja hõlbustama töölishulkade tõmbamist fašistlike võimude kiilvette, ei õigustanud talle pandud lootusi. Koda ei suutnud võita nimetamisväärset kõlapinda tööliste keskel ega — seda enam — kõrvale tõrjuda ühistrindeliikumisse kuuluvaid ametiühinguid tööliste võitluse juhtimiselt; ta ei suutnud seisma panna või osaliseltki halvata eesti tööliklassi kasvavat võitlust oma eluliste huvide, demokraatlike vabaduste eest, fašistliku režiimi vastu.

1937. aastal andis valitsus välja uue «töötülide lahendamise seaduse», mis süvendas veelgi 1934/35. aastal kehtimapanud streigiõiguse kitsendusi, viies need faktilise streikide-keeluni. Sellest hoolimata tõusid töölisel ka sellel ja järgnevail aastail korduvalt uuesti streigivõitlusele.

Valitsus asus pealetungile ka teiste demokraatlikult, fašismivastaselt meelestatud rahvakihtide vastu, eelkõige haritlaskonna demokraatliku osa — kooliõpetajate, üliõpilaste jt. vastu.

Töötavate haritlaste opositsioonilistest meeleoludest andsid tunnistust niisugused ilmekad faktid, nagu õpetajate üksmeelsed väljaastumised marureaktsioonilise koolireformi vastu ja valitsuse lüüasaamine ülikoolilinnas Tartus, kus rahvahääletusel põhiseaduse muutmise küsimuses enamik hääli anti valitsuse ettepaneku vastu.

Fašistlikud võimumehed vastasid neile ja teistele taolistele «mässumeele» avaldustele karmide survevahenditega. Haridusminister N. Kann, keda süüdistati «kõva käe» puudumises koolireformi läbiviimisel ja ülikooli autonoomia likvideerimisel, sunniti ametist lahkuma, tema asemele aga tuli sõjaväelane, sõjaväe-õppeasutuste ülem kolonel A. Jaakson. Viimane likvideeris eht-kolonelliku jämedusega ülikooli eriõigused ja unifitseeris ning allutas oma ametkonna hoolikale järelevalvele kõik üliõpilasorganisatsioonid. Fašistliku koolireformi läbiviimisel tuli aga isegi reaktsioonilise ohvitseri-deržimorda «kõvast käest» nappus: avaliku arvamuse, eriti õpetajate üksmeelse opositsiooni vastu põrgates tuli valitsusel siin mitmeid järeleandmisi teha, koolireformi esialgset plaani muuta tema tagurlikkuse kärpimise suunas.

Opositsiooni ja rahulolematuse kasvust elanikkonna laiades hulkades andsid tunnistust valimised nn. «Rahvuskogusse», kes pidi välja töötama ja kehtivaks kuulutama uue põhiseaduse. Need valimised (1936. aasta detsembris) toimusid täiesti demokraatiavastase valimisseaduse järgi ja jällegi ränga politseilise surve olukorras; valimiseelse agitatsiooni vabadus oli ainult valitsuse kandidaatidel. Valimistest võib antud juhul rääkida üldse üksnes tinglikult; paljudes valimisringkondades ei toimunud hääletamist üldse sel põhjusel, et vastavas ringkonnas oli esitatud vaid üks kandidaat, nimelt valitsuspartei «Isamaaliidu» oma, kes loeti siis automaatselt «valituks». Teiste kandidaatide

puudumine enamikus valimisringkondades oli aga tingitud sellest, et valijad ei saanud kasutada elementaarseid demokraatlikke vabadusi ning neid pidevalt hirmutati ja terroriseeriti fašistlike organisatsioonide (Isamaaliit, Kaitseliit jt.) poolt.

Valitsus lükkas tagasi kõik nõudmised kodanike õiguste ja vabaduste jaluleseadmiseks enne valimisi, põhjendades seda keeldumist silmakirjalikult vapsismi hädaohuga. Selle väite valelikkus paljastati töölisklassi ühisrinde poolt. Kommunistliku partei häälekandja «Kommunist» näitas valimiste eel täie selgusega, et «just kõikide demokraatlikkude jõudude ühendamine on kõige paremaks kindlustuseks fašismi vastu. Kuid just seda Päts ei taha. Pätsi valitsus teostab ise fašistlikku diktatuuri ja seepärast ei salli ta demokraatlikke vabadusi». ¹⁰ Kommunistlik partei kutsumisega üles valimiste komöödia aktiivsele boikoteerimisele, seostades boikotti võitlusega oma eluliste huvide kaitseks.

Valimiste tulemused näitasid, et kommunistide üleskutse leidis laialdast vastukaja töörahva hulkades, eriti töölisklassis. Võrreldes kümme kuud varem asetleidnud rahvahäätusega langes valimistest osavõtu protsent katastroofiliselt, saavutades vaevalt 50%. Tähtsamates linnades tuli valimiskastide juurde kõigest 30—40 protsenti hääleõiguslikest. Ja isegi neis tingimustes, kus suured hulgad kõige teadlikumaid valijaid jäid valimistest eemale, boikoteerides fašistlikke valitsejaid, kukkus hulk valitsuse kandidaate läbi. See oli fašistliku diktatuuri tõsine poliitiline ja moraalne lüüasaamine. See oli ühtlasi demokraatlike jõudude märkimisväärne võit, mis näitas, et kommunistliku partei kurs töölisklassi ühisrinde tugevdamisele ja laia fašismivastase rahvarinde loomisele oli edukas ning õige.

Kuid valitsev kodanlik lavdvik, vajudes üha sügavamini fašismi rappa, ei teinud mingeid järeldusi oma lüüasaamisest valimistel. Marionetlik «Rahvuskogu» kiitis riigipea poolt esitatud põhiseaduse eelnõu ilma oluliste muudatusteta heaks, ja seega sai riigis kehtima pandud fašistlik diktatuur ka juriidilis-konstitutsioonilise sanktsiooni.

Uue põhiseaduse järgi, mis hakkas kehtima 1. jaanuarist 1938, loodi näilise seadusandliku organina kahekojaline parlament. Üksnes esimene koda (Riigivolikogu) moodustati valimiste teel, sealjuures marureaktsioonilise valimissüsteemi alusel ning ilma kodanike põhiõigusi valimiste ajaks tagamata. Teine, ülemkoda (Riiginõukogu) koosnes presidendi poolt määratavaist isikutest, valitsusest sõltuvate kohalike võimuorganite esindajaist, kirikupeadest, fašistliku sõjaväelise organisatsiooni «Kaitseliidu» ülemast jne. Ja niisugusel kõige tagurlikumate elementide kogul olid seadusandluse alal võrdsed õigused Riigivolikoguga. Tegelikult oli selle põhiseadusega nii täidesaatev kui ka seadusandlik võim koondatud riigipea, diktaatori kätte.

¹⁰ «Kommunist» nr. 8, 1936, lk. 18.

Selleks et vältida uut lüüasaamist Riigivolikogu valimistel, võtis valitsusvõim tarvitusele veelgi rangemaid abinõusid opositsiooniliste kandidaatide esinemise takistamiseks. Valitsuse kandidaadid aga esinesid petise kombel nn. «põhiseaduse elluviimise rahvarinde» sildi all, püüdes spekuloida rahvarinde idee populaarsusele rahva laiades hulkades ja ära röövida töölisklassilt tema võitlusloosungit. Ajakirjanduse «päitsed» tõmmati veel enam pingule, nagu seda eriti selgelt näitab peaministri salajane eeskiri ajalehtedele 7. jaanuarist 1938.¹¹ Selles pikas, üheksast punktist koosnevas eeskirjas andis Eenpalu ajakirjandusele käsu, et valitsuse poolt loodud «põhiseaduse elluviimisse rahvarindesse» «tuleb suhtuda täie heatahtlikkusega» ja «mingisugused muude rinnete ehk poolte tekkimised kas voolude või üksikisikute näol ei leia lehtedes kajastust». Opositsiooniliste kandidaatide pooldajate jaoks — juhul, kui selliseid kandidaate ikkagi veel esineks — ei tohtinud olla mingit selgitustöö tegemise vabadust.

Ent rahva laiade hulkade fašismivastaste meeleolude ja üldse poliitilise aktiivsuse tõusule tuginedes läks mitmesugustel opositsioonilistel ringkondadel siiski korda esitada oma kandidaate rõhuvas enamikus valimisringkondades ja seega vältida isamaaliitlaste automaatset, ilma hääletamiseta «valimist» neis ringkondades. Juba see asjaolu tähendas valitsuse teatud lüüasaamist.

Valimiseelse raske võitluse käigus tihendas Eestimaa Kommunistlik Partei veelgi oma koostööd parteitute ametiühinglastega ja pahempoolsete sotsialistidega, tugevdades töölisklassi ühisrinnet. Kommunistid tegid pingutusi töölisklassi ühisrinde laendamiseks ja ka fašismivastase rahvarinde organisatsiooniliseks vormistamiseks, taotledes koostööd valimisvõitluses kodanluse liberaalse tiivaga ja nende parempoolsete sotsiaaldemokraatidega, kes polnud astunud fašistliku diktatuuri teenistusse. Ent kodanliku nn. «demokraatliku opositsiooni» liidrid keeldusid visalt koostööst kommunistidega, eelistades valitsuse kandidaatide löömiseks astuda mõnes kohas blokki hoopis vaslike tegelastega. Parempoolsete sotsialistide ihid olid töölisklassi ühisrinde ja töölishulkade survel sunnitud loobuma oma tavalisest sotsialismia Nõukogude-vastases laimukampaaniast, kuid valimiseelsele koostööle kommunistidega üleriiklikus ulatuses ei läinud ka nemad. Mitmel pool esinesid parempoolsed sotsid ja Tööliskoia tegelased oma kandidatuuridega samades valimisringkondades, kus olid esitatud töölisklassi ühisrinde kandidaadid, ja aitasid seega otseselt kaasa tööliste häälte killustamiseks ning valitsusmeelsete kandidaatide läbiminekuks.

Isegi ennenähtamatu valimiseelse surve ja terrori olukorras suutis rahvas anda fašistlikule diktatuurile hoope: paljudes valimisringkondades kukkusid valitsuse kandidaadid läbi. Eriti suurelt ja silmapaistvalt kukkusid isamaaliitlased läbi neis üksikuis

¹¹ ENSV ORRKA, f. 495, s.-ü. 45, l. 109.

kohtades, kus pahempoolsete tööliste eestvõttel ja survele läks korda saavutada seda, et valitsusega opositsioonis olevad ning demokraatlike loosungitega esinevad rühmitused — tööliklassi ühisrinne, parempoolsed sotsialistid ja kodanlikud «demokraadid» — loobusid üksteise vastu võitlemast, esitasid ainult ühe valitsusvastase kandidaadi ja osutasid sellele üksmeelset toetust. Nii kukkusid Tartu linnas läbi kõik valitsuse kandidaadid, ja Riigivolikogus hakkasid seda suuruselt ja tähtsuselt teist Eesti linna esindama neli opositsioonilist saadikut, neist kaks tööliste esindajat.

Riigivolikogus tekkisid peale võltsi «rahvarinde» rühma veel kaks opositsioonilist fraktsiooni: kodanlik nn. demokraatlik opositsioon ja tööliklassi ühisrinde esindus parlamendis — Töötava Rahva Ühtlusrühm. Rõhuv enamus uue parlamendi mõlemas kojas kuulus valitsuspartele, — nagu see mõistagi teisiti ei saanudki olla fašistliku diktatuuri tingimustes.

Uue põhiseaduse kehtimapanekuga ja ülireaktsioonilise parlamendi loomisega viidi 1938. aasta sügiseks põhiliselt lõpule maa poliitilise elu halvasti maskeeritud fašiseerimine.

Kui veel mõni aeg enne seda valitseva ladviku esindajad pidasid vajalikuks aeg-ajalt teha demagoogilisi avaldusi oma kavatsusest kunagi tulevikus seada riigis jalule demokraatlik kord, siis nüüd ütles fašistliku «Isamaaliidu» peamine ideoloog J. Uluots otse välja, et Eestis võib juttu olla üksnes demokraatia taastamisest nõndanimetatud «juhitava demokraatia» või «moraalse demokraatia» näol. Veelgi avameelsemalt hakkas rääkima peaminister Eenpalu. Esinedes uue parlamendi ees valitsuse programmilise avaldusega, seletas ta juba varjamatult fašistlikus keeles «tööliküsimuse lahendumisest ilma klassivõitluse kahjustava mõjuta», kodanike «ühiskondlikust solidariteedist» jms. Kui valitsus paar-kolm aastat varem andis veel tühje lubadusi kehtestada «mõne aja pärast» seadus töötajate mõningate liikide sotsiaalkindlustuse kohta, siis nüüd kuulutas peaminister ülbelt, et sotsiaalseadusandluse alal «nii mõndagi on seni korraldatud liialdustega», — s. o. töörahval oli tarvis oodata senisegi viletsa töökaitse- ja sotsiaalseadusandluse tühistamist või kärpimist. Valitsuse juht hoiatas samuti ette, et koolivõrk kuulus koondamisele: ta ütles, et rahvaharidusele «ei tule kulutada asjata ja rohkem kui meie avalik elu seda vajab». Ja seda sõandas ta ütelda samas kõnes, milles ta oli sunnitud tunnistama, et juba senise olukorra juures ligi 40 protsenti kooliõpilasi lahkus algkoolist seda lõpetamata ja et «üle 40 protsendi koolimajadest on puudulikud, sealhulgas hulk maju on otse kõlbmatud».¹²

Rööbiti maa poliitilise elu järkjärgulise fašiseerimisega jätkus aastail 1936—1938 äärmusliku reaktsiooni pealetung ideoloogia rindel — teaduse, kunsti, kultuuri aladel.

¹² ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 448, l. 107—151.

Juba varem, kui eesti kodanlus teostas oma diktatuuri veel kodanliku demokraatia vormides, püüdis ta muuta kogu tolle aja Eesti kultuuri — kirjandust, kunsti, teadust — oma klassi-eesõiguste kindlustamise vahendiks, näotu tegelikkuse kunstliku ilustamise ja natsionalistliku propaganda levitamise vahendiks. Nüüd, olles üle läinud fašistlikele valitsemisviisidele, kasutas valitsev ladvik kõiki vaimse kultuuri liike ühiskonna vaimuelu fašiseerimiseks, — kõige reaktsoonilisemate natsionalismi ja rassismi ideede, geopoliitika, maltusiaanluse ja eugenika mürgiste teooriate istutamiseks Eesti pinnale. Oma kultuuripoliitikat suunas võimulolev kildkond neil aastail nii, et see igati oleks kooskõlas hitlerliku Saksamaa poliitiliste eesmärkidega Baltikumis ning aitaks teed tasandada uute «kultuurtreegerite» «Ida-missioonile», s. o. saksa fašistide itta-tungi ideoloogilisele ettevalmistamisele. Eesrindlike, progressiivsete eesti kultuuriloojate suureks teeneks tuleb lugeda seda, et nad suutsid tol väga raskel ajal, tuginedes laiade töötavate hulkade kasvavatele fašismivastastele meeleoludele ja eriti tööliklassi revolutsioonilisele liikumisele, vastu seista fašistlike kultuurifüürerite pealetungile ja laostavaile mõjudele ning rikastada oma rahvuskultuuri uute väärtteostega, mis mitmekesistes vormides adekvaatselt kajastasid rahva võitlust oma vabaduse eest tol etapil ja ühtlasi relvastasid teda vaimselt selle võitluse jätkamiseks ja tugevdamiseks.

Käesoleva teema vaatekohalt pakuvad erilist huvi Eesti fašistlike kultuuripoliitikute pingutused meie rahva ajaloo võltsimise alal, kuna need heidavad täiendavalt mõningat valgust neile muutustele ja nihetele, mis toimusid tol ajal Eesti valitsejate välispoliitilises orientatsioonis, ja näitavad eriti reljeefselt, kuivõrd sügavale oma rahva põhiliste huvide reetmise sohu vajus eesti kodanlus oma ajaloolise tee lõpuosas, 30-ndate aastate teisel poolel.

Eesti fašismi ideoloogid asusid vastupidiselt ajaloolistele faktidele «tõestama», et meie rahva minevikus polevat olnud olulisi ning püsivaid vastuolusid eestlaste ja saksa vallutajate vahel, et palju aastaid kestnud verine võitlus nende vahel, kui see üldse ikka on aset leidnud, võis tekkida üksnes arusaamatuste pinnal, mitte aga põhiliste huvide ristumise tõttu.

Sellise ajaloo võltsimise kampaania avas «Isamaaliidu» üks peamisi juhte, Eestimaa õiguse ajaloo professor J. Uluots. Pikemas artiklis, mis avaldati 1935.—36. a.,¹³ esitas Uluots nn. «lepinguteooria», millega pidi pandama «teaduslik» alus eesti rahva lepitamisele oma ajalooliste vaenlastega — saksa vallutajatega, hakates rahva teadvusest järk-järgult kustutama raskeid, põlvest põlve edasi kandunud mälestusi Saksa—Skandinaavia vallutusretkedest XIII sajandil ja järgnevast orjastamisest. «Lepingute-

¹³ Ajakiri «Õigus» nr. 2, 1935, lk. 75—94 ja nr. 2, 1936, lk. 49—72. Vt. ka J. Uluots. Die Verträge der Esten mit den Fremden im XIII. Jahrhundert. Tartu 1937.

teooria» järgi toimus eestlaste maa alistamine Saksa ordule ja piiskoppidele põhiliselt mitte toore vägivalda tagajärjel, mida röövvalutajate ülekaalukad jõud eestlaste kallal toime panid, vaid õigusliku akti — alistumislepingute alusel. Siin oli tegemist katsega ilmselt suurendada, üles puhuda üksikute tõepoolest aset leidnud leppevahekordade tähtsust eestlaste ja maa vallutajate vahel, mis näitavad üksnes eestlaste visadust ja jõudu, kuna nad suutsid sundida vallutajaid enestega arvestama ning vähemaid järeleandmisi tegema isegi pärast sõjalisi lüüasaamisi; neid kokkuleppe-momente liialdades ja nende mõju ning kehtivuse valdkonda kunstlikult laiendades püüdis Uluots varju jätta, tagaplaanile suruda vallutajate-sakslaste vägivalda maa päriselanike kallal, püüdis kõiki õigus- ja moraalinormide rikkumisi, mida vallutajad toime panid, looritada «lepingute» rüüga ja neid seega sanktsioneerida.

Ühtlasi taotles Uluots aujärjele tõsta neid eesti ülikaid, kes tõepoolest loobusid vastupanust vaenlasele juba võitluse algetap-
pidel ja õigupoolest üle jooksid röövvalutajate poole. Seda eesmärki teenisid «lepingute-teoorias» esinevad arutlused riigivõimu ja õiguskorra «järjekestvusest» Eesti maa-alal, «osa Vana-Eesti õiguse säilimisest» maa vallutanud sakslaste õiguses jne. Neis pseudoteaduslikes targutustes sisaldus selgesti läbinähtav viibe Uluotsa kaasaegsetele: kui talitasid õigesti need Vana-Eesti ülikad, kes — oma egoistlikel eesmärkidel, lisame vahele! — loobusid võitlusest saksa vallutajatega, jättes maha oma rahva, siis nähtavasti tuleks sellest õppida ka XX sajandi eesti «ülrikatel»-kodanlastel — ja samuti loobuda mõttestki osutada mingit vastupanu kaasaegseile saksa vallutajaile-hitlerlastele, kes ilmselt valmistusid kordama XIII sajandi röövrüütlite sõjaretke; sellise «aruka» käitumise korral võis eesti kodanlus lootuda, et ka seekord õnnestub tal «säilitada osa tänapäeva-Eesti õigust», s. o. oma klassi-eesõigusi, võimalust jätkata eesti töörahva kurnamist ja mahasurumist.

Nõnda valmistusid Isamaaliidu «isamaalased» juba 1935.—36. aastail saama kvisingiteks, saksa fašistide käsilasteks, põhjendades ajaloolis-teoreetiliselt oma valitsuse reetlikku välispoliitikat. Eesti fašistliku kodanluse ideoloogide ajaloo-«teaduslike» harrastuste, nagu ka tema praktilise välispoliitika sihtjoonte juur-
rest viis otsetee hitlerlike okupantide eesti soost käsilaste sõja-
aegsete kuritegude juurde.

Uluotsa «objektiivsusele» on iseloomustav ka see asjaolu, et samal ajal kui ta erakordse usinusega otsis lepinguliste suhete elemente eestlaste välissuhetest lääne- ja lõunapoolsete rahvastega, «ei märganud» ta tõelisi lepinguid, mis XII—XIII sajandi eestlastel olid sõlmitud venelastega ühise võitluse pidamiseks samade saksa röövvalutajate vastu, «ei märganud» niisuguseid reaalselt eksisteerinud ja historiograafias fikseeritud leppeid nagu eestlaste võitlusliit Polotski vürsti Vladimiriga 1216. aastast,

liidud Novgorodi ja Pihkva vürstidega 1217. aastast jt. Fašistliku professori selline «hajameelsus» illustreerib väga kujukalt tema teooria poliitilist suunitlust.

«Lepingute-teooria» esilekerkimist just 1935.—36. aastal ei saa kuidagi pidada juhuslikuks. Samal ajal esinesid ka mõned teised valitseva ladviku ideoloogid samasuunaliste «uudistega ajaloo-teaduse vallast». Huvi ajaloo vastu avastas endas äkitselt ka ei keegi muu kui... kindral Laidoner. Ülemjuhataja valis oma ajaloolise ekskursi objektiks Liivi orduriigi, mille saksa feodaalid-röövvalutajad rajasid Baltikumis.

Liivi ordu oli eesti ja läti talupoegade kõige julmema ekspluaateerimise tööriist. Selle kohta on ajaloolistes ürikutes ja kirjan-duses rohkesti vääramatuid tõendeid ja värvikaid illustratsioone. Nüüd aga võttis Eesti kindral-kaasdiktaator selle riikliku moodustise oma kõrge kaitse alla. Esinedes kõnega «Isamaaliidu» noorte pidustustel Tartus 6. veebruaril 1938. aastal rõhutas Laidoner, et «eesti rahva minevikku pole seni õigesti tõlgitsetud», ja kukkus igati ülistama Liivi ordu. «Unustades» rohkearvulised talurahva-ülestõusud, mis leidsid aset Liivimaal XIV—XVI sajandeil, ja ka selle, et eesti talupoegade maa haarati neil sajandeil järk-järgult mõisnike kätte, seletas Laidoner selles kõnes: «Meil valitses tol ajal võrdlemisi rahulik olukord, talupoeg haris oma maad, võim oli tasakaalustatud...» Kindrali erilist kiitust pälvis see asjaolu, et teatud arv eestlasi Liivi ordu aegadel saksastus ja läks üle valitseva klassi — saksa aadlike ridadesse.

Ajaloolistest allikatest on teada, et Liivi sõja ajal eesti talupojad mitmeil puhkudel abistasid Vene vägesid, kellelt nad loot-sid abi võitluses oma rõhujate-sakslaste vastu; orduvõimude katsed mobiliseerida talupoegi oma väkke aga ei andnud tule-musi. Talupojad hoidusid mobilisatsioonist kõrvale; kui neid vägivaldselt võeti orduväkke, jooksid nad laiali. Kohaliku elanik-konna viha ordu vastu ja tema toetus ordu vaenlastele — vene-lastele — oli selles sõjas üheks ordu ja piiskoppide nõrgaks kohaks ning aitas kaasa ordu lüüasaamisele ja lagunemisele.

Niisugused on laialdaselt tuntud ajaloolised faktid. Kuid Laidoneril polnud asja faktidega. Tema teatas, et eestlased olevat võtnud osa Liivi sõjast... Ordu poolel! Ja vahetus seoses selle valega manitses ta oma kuulajaid — noori, et «ajalugu peab hin-dama natuke julgemalt ja sellest peab ammutama julgust tule-viku jaoks». ¹⁴ Sellist ütlust — ja niisuguses seoses — ei olnud muidugi võimalik teisiti tõlgitseda kui otsese üleskutsena olla koos Liivi ordu järeltulijate ning pärijatega valmis sõjaretkeks vene rahva vastu, Nõukogude Liidu vastu.

Pole ime, et see Laidoneri kõne võeti suurima vaimustusega vastu saksa fašismi «idapoliitikute» leeris. Hitlerlik ajaleht «Dan-ziger Vorposten» avaldas oma veergudel selle kõne peaaegu täie-

¹⁴ «Uudisleht» nr. 21, 8. veebr. 1938.

likult, varustades teksti ülistavate kommentaaridega. Müüdava eesti kindrali reetmisakt oli saksa fašistliku lehekese jaoks «värskendav» ning «otsekohene ja iseteadev seisukohavõtt», mida «teised Ida rahvad peaksid endale eeskujuks võtma». ¹⁵ Ajaleht lisas paljutähendavalt, et Laidoneri mõtteavaldused «omavad praktilist tähtsust», ja samas rõhutas uuesti saksa rahva «võimupoliitilist kui ka kultuurilist raskekaalusisust idaruumis», millest «Danziger Vorposten» oli varemgi korduvalt kirjutanud.

Ülevoolavalt kiitis Laidoneri tema Tartu kõne eest ka hitlerlik ajakiri «Jomsburg», mis tegeles eriliselt «Ida- ja Põhja-Euroopa rahvaste ja riikide uurimisega». ¹⁶ Pole huvituseta märkida, et selle käre-fašistliku ajakirja toimetajate hulgas oli ka ülalpool mainitud kurikuulus Theodor Oberländer.

Uluotsa ja Laidoneri väljaastumised eesti rahva ajaloo küsimustes olid signaalid laiaulatusliku «väärtuste ümberhindamise» kampaania arendamiseks, mille sisuks oli meie rahva ajaloo moonutamine saksa «kultuurtreegerluse» teooria elementide sissetassimise vaimus, saksa röövvalutajate kuritegude mahavaikimise vaimus, nagu see oli meelepärane ja kasulik kaasaegse saksa agressiooni jõududele. Alustati vastavate muudatuste läbiviimist koolide ajalooõpetuses, sundides õpetajaid moonutama ajaloolisi fakte Uluotsa—Laidoneri vaimus. Ühel ajalooõpetajate konverentsil 1939. aasta kevadel andis ohvitserist haridusminister Jaakson otseselt käsu «kõrvaldada» meie ajaloost «700-aastase orjapõlve nutulaul» ja näidata kooliõpilastele, et «XIII sajandi algusel meie iseseisvuse kadumisega ei olnud kadunud ei meie kultuur, ei meie majanduselu ega sotsiaalne kord». ¹⁷ Teine kõneleja samal konverentsil, fašistlik ajaloolane ja Riigivolikogu liige J. Tandere aga rõhutas, et ajaloo õpetamise ülesanne Eesti koolis seisvat selles, et see «peab aitama õpilasi varustada maailma kõigi aegade parema relvaga, s. o. hea ja kindla sõduri moraaliga...». ¹⁸

Pole raske näha, et seda kõike oli fašistlikel Eesti kultuuripoliitikuil vaja nii Pätsi—Laidoneri diktatuuri rahvusliku reetmise välispoliitika õigustamiseks kui ka rahva, eriti noorsoo ettevalmistamiseks meie maa edasisele veelgi põhjalikumale allutamisele Hitleri agressioonipoliitika eesmärkidele.

Eesti valitsev fašistlik kildkond oli seega väga kiiresti, paari kolme aastaga jõudnud passiivselt mitte vastupaanult saksa fašismi ideoloogilisele pealetungile (1934. a.—1935. a esimene pool) aktiivse osavõtni hitlerismi Ida-Euroopat käsitlevate kontseptsioonide jutlustamisest, istutades neid Eesti pinnale (aastad 1937—38). Selline kiire edasiliikumine rahvusliku reetmise teel oli tihedalt seotud Eesti riigi siseelu järjekindla fašiseerimi-

¹⁵ «Danziger Vorposten» 17. Sept. 1938.

¹⁶ Arved Baron Taube. Estnische Geschichtsforschung und Geschichtsschreibung. «Jomsburg», Heft 1, 1938.

¹⁷ «Uus Eesti» nr. 100, 13. apr. 1939.

¹⁸ «Uus Eesti» nr. 101, 14. apr. 1939.

sega ning toimus seda suurema hooga, mida avalikumalt vaenu-likule positsioonile asus valitsev ladvik oma maa töötavate rahva-
hulkade suhtes. Kihutades Eesti võimumehi edasi sellel teel, kasutasid hitlerlikud diplomaadid ja «idapoliitika» spetsialistid osavasti ära lõhet eesti fašistide leeris: Pätsiga konkureeriva vapside partei jäänused olid saksa fašistide käes omapäraseks piit-saks, millega nad sundisid Pätsi valitsust üha edasi rahvusliku reetmise radadel. 1935. aasta detsembri mässu ettevalmistamine oli ilmselt üheks selliseks piitsalöögiks.

20-ndail aastail ja 30-ndate aastate algul armastasid eesti ko-danluse ideoloogid veel aeg-ajalt rääkida eesti rahva sajandeid kestnud võitlusest oma põliste vaenlaste — saksa vallutajate vastu, samuti hiljutiste balti mõisnike vastu. Need jutud, tõi küll, ei takistanud eesti kodanluse ja balti mõisnikeklassi jää-nuste vahelise faktilise klassiliidu funktsioneerimist alati, kui oli tegemist võitlusega töölisklassi vastu. Kuid ikkagi aitasid need jutud tekitada rahva keskel muljet, et kodanlus on eesti rahva rahvuslike huvide kaitsja saksa taassündiva militarismi kallale-
kippumiste vastu. Nüüd kaotas kodanlus võimaluse uhkeldada võltsi rahvusluse lipuga oma «saksavastasuse» pinnal, sest tal tuli astuda sellesama saksa imperialismi teenistusse ja vastavalt muidugi kohendada ja uue löike järgi ümber teha ka oma polii-tika ideoloogilise rüütamise hilpe. Meie rahva igipõlise vaenlase amnesteerimise jutlustamine just samal ajal, kui ähvardavalt kõrgele tõusis uus saksa agressiooni laine, — see aitas olulisel määral paljastada kodanlikku ladvikut rahvusevastase, antina-tionaalse jõuna. Fašistliku eesti kodanluse uued ideoloogilised hilbud jätsid tema alasti töörahva valvsate silmade ette.

MÖNINGATEST MUUDATUSTEST EESTI MAJANDUSELUS SEOSE RIIGI UUE VÄLISPOLIITILISE KURSIGA

Kodanlik Eesti oli üks neid maid, millede kohta käivad V. I. Lenini sõnad tervest reast ülemineku-vormidest riikliku sõltumuse alal, mida loovad finantskapital ja temale vastav rahvusvaheline poliitika, s. o. suurriikide võitlus maailma majandusliku ja poliitilise jaotamise pärast.¹ Olles poliitiliselt, vormiliselt iseseisev, sattus kodanlik Eesti riik oma olemasolu algusest peale «finants- ja diplomaatliku sõltumuse võrkudesse».

Riigivõimu sattumine kodanluse kätte kodusõja tagajärjel ja tema edasine Nõukogude-vastane poliitika viisid ajalooliselt kujunenud tihedate majanduslike sidemete katkemiseni Eesti ja Nõukogude Venemaa vahel ning Eesti majanduse allutamiseni Lääne imperialistlike riikide monopolistlikule kapitalile. Eestis, kus tsaari-Venemaa tingimustes oli kujunenud suhteliselt enam arenenud tööstus, algas 20-ndail aastail desindustrialiseerumise protsess — rasketööstuse harude allakäik ja kergetööstuse pihustumine väikeettevõteteks. Rasketööstuse südamik — masinaehitus — hävines peaaegu täielikult.

Desindustrialiseerumine süvendas veelgi Eesti majanduse sõltumust välisturgude konjunktuuri muutustest ja andis välismaistele monopolidele laialdasi võimalusi Eesti majanduse kurnamiseks mitte-ekvivalentse vahetuse teel, s. o. müües Eestile kaupu selliste hindadega, mis märksa ületasid nende väärtust, ja ostes Eesti kaupu madalate, nende väärtusest märksa madalamate hindadega. Eestist pumbati iga aasta välja väga suuri summasid ka väliskapitali ettevõtete kasumite, välisvõlgade protsentide jne. näol. Meie rahvas oli kodanliku diktatuuri aastail seega julma imperialistliku ekspluateerimise objektiks; töörahva osaks oli kahelikordne ike — eesti ja välismaiste kapitalistide oma —, ränk ekspluateerimine ja selle tagajärjena suhteline ning absoluutne vaesumine.

Siin vaadeldava ajajärgu algusele on eriti iseloomulik, et tolleks ajaks märksa kasvas mitte-ekvivalentse vahetuse osatähtsus teiste vormide hulgas, milledes toimus Eesti majanduse kurnamine rahvusvahelise monopolistliku kapitali poolt. Eesti

¹ Vt. V. I. Lenin, Teosed, 22. kd., Tallinn 1953, lk. 244.

kodanliku statistika andmeil suurenes Eesti väliskaubanduses vahe sisseveo- ja väljaveokaupade hindade vahel 1934. aastaks, võrreldes kriisieelse 1929. aastaga, tervelt 27,3 punkti võrra.² (Nii ühtede kui teiste hindade tase 1927.—31. a. moodustab 100 punkti.) Selle tagajärjel alanes Eesti majanduse ostuvõime välisturgudel vähemalt 20 protsenti.³ Mitte-ekvivalentse vahetuse selline järsk süvenemine ülemaailmse majanduskriisi aastail tähistas teatud uut astet Eesti rahvamajanduse allutamisel väliskapitalile. Eesti röövimise tugevnemine nn. «hinnakääride» järsu laienemise tõttu oli kogu rahvamajandusele eriti valusalt tunda, sest väliskaubandus etendas maa majanduselus küllaltki suurt osa.

Nii tuli ka eesti töörahval võtta oma õlgadele ülejõukäivalt suur osa rahvusvahelise kapitali kriisiraskustest — tuli tööpuuduse ja viletsuse kasvu hinnaga päästa kriisi kuristikust mitte ükski eesti, vaid ka välismaisi kapitaliste, kuna viimased rabelesid kriisist välja muuhulgas just asumaade ja sõltuvate riikide töötajate ekspluateerimise tugevdamise teel.

Majanduskriisi aastail tehtud «edusamme» sõltuvate riikide majanduse allutamisel ja väljakurnamisel püüdis rahvusvaheline monopolistlik finantskapital jäädvustada, kindlustada ka kriisijärgseks perioodiks. Seetõttu ei toonud ka üldine turukonjunktuuri paranemine seoses kriisi sügavpunkti ületamisega olulist paranemist Eesti väliskaubanduse olukorda; tõsi küll, väliskaubanduse üldmaht mõnevõrra kasvas, kuid «hinnakäärid» jäid peaaegu kriisiaastate tasemele ega tõmbunud koomale, tagasi kriisieelsete aastate seisundisse.⁴

Niisugused olid mõned uued jooned Eesti rahvamajanduse olukorras, mis kujunes välja toleks ajaks, kui valitsev suurkodanlus asus läbi viima riigielu fašiseerimist. On arusaadav, et väliskapitali ikke tugevnemine Eesti majanduses, mis eriti raskelt tabas töötavaid hulki, riivas mõnevõrra ka rahvuslikku kodanlust, neid tema kihte, kelle huvid polnud tihedalt läbi põimunud väliskapitali omadega. Kitsenes nende kihtide tegevusväli eesti töörahva ekspluateerimisel, tekkis ohtusid nende kasumitele. See omakorda tugevdas «arusaamatusi» ja tülisid kodanluse eri kihtide ja fraktsioonide vahel, oli poliitilise kriisi teravnemise üheks teguriks.

Eesti kodanlusel tuli kuidagi katsuda muutunud olukorraga kohaneda, et ka majanduslike abinõudega kindlustada oma võimu rahva üle, mis oli poliitilise kriisi tõttu kõikuma löönud, ja saada võimalikult suuremaid kasumeid. Pätsi-Laidoneri diktatuuri võimu abinõusid, mis taotlesid seda eesmärki, võiks tinglikult — vaatluse hõlbustamise otstarbel — jaotada järgnevasse kolme liiki, mis mõistagi olid omavahel tihedas seoses ja läbipõimumises:

² «Konjunktuur» nr. 62/63 (1/2), 1940, lk. 25.

³ «Konjunktuur» nr. 15, 1936, lk. 99.

⁴ Vt. tabel ajakirjas «Konjunktuur» nr. 62/63 (1/2), 1940, lk. 25.

1. Töölisklassi ja töötava talurahva ekspluateerimise astme tõstmine, selleks et veeretada nende turjale võimalikult täielikult kõik väliskapitali surve kõvenemisest tingitud raskused.

2. Kapitalide ja tootmise, samuti ka turustamise kontsentreerimine ja tsentraliseerimine, selleks et tagada ning hõlbustada kapitalistliku ratsionaliseerimise läbiviimist (sellesamaga aga ka tööliste ekspluateerimise astme tõstmist) ja hoida kaupade hinnad siseturul kõrgel tasemel, ühtlasi püüdes tõsta Eesti majanduse konkureerimisvõimet välisturgudel.

3. Uute väliskapitalide juurdeõmbamine Eesti majandusse, selleks et tagada maa loodusvarade senisest intensiivsemat ekspluateerimist ekspordi suurendamise eesmärgil, tehes niiviisi tasa «hinnakäärde» laienemise tagajärjed ja mõned muud parandamatud haavad, mis majanduskriis oli löönud maa väliskaubandusele. Muidugi lootis eesti kodanlus sealjuures, et tal läheb korda tõmmata enda kaukasse mõnedki kübemed neist rikkalikest kasumitest, mida juurde tulev väliskapital pidi kindlasti saama Eesti tööjõu ja loodusvarade laiendatud ekspluateerimisest.

Kõik need suunad valitsuse majanduspoliitikas ja majanduselu objektiivses arenemises viisid monopolistliku riigikapitalismi elementide tekkimisele Eestis, kusjuures see oli tihedalt seotud sõltumuse süvenemisega välismaisest monopolistlikust kapitalist, mis oli jõudnud monopolistliku riigikapitalismi teel palju kaugemale. Need suunad ühtlasi tõid kaasa ebasoodsaid muudatusi Eesti tööstustoodangu ja väliskaubanduse struktuurisse. Kokkuvõetult tähendas see, et Eesti majandus liikus edasi suunas, mis üha enam lähendas teda poolkoloonia seisundile. Selles leidis väljendust kapitalismi roiskumise süvenemine 30-ndate aastate Eesti konkreetsetes tingimustes, kus kapitalism ei olnud suhteliselt kuigi kõrgel arengutasemel.

Eesti rahvusvahelise seisundi vaatekohalt hinnates aitasid kõik need majandusliku arenemise suunad 30-ndate aastate teise poole üldise rahvusvahelise olukorra tingimustes kaasa sellele, et järsult kasvas Eesti majanduslik ja poliitiline sõltumus hitlerlikust Saksamaast. Eesti valitsuse majanduspoliitika tõukas meie maad iga aastaga üha kaugemale saksa fašismi avantüristliku agressioonipoliitika sõiduvette, ähvardades muuta teda viimase abituks satelliidiks.

Pöördume faktide juurde, mis kinnitavad ülalpool mainitud kolme tendentsi olemasolu Eesti majanduselu arenemises ja juhtimises 30-ndate aastate teisel poolel. Sealjuures piirdume kahe esimese tendentsi või arenemisjoone vaatlemisel põgusate andmete esitamisega, et pikemalt peatuda kolmanda juures, sest viimane on käesoleva teema puhul muidugi kõige olulisem.

Töölisklassi ja maatööraha hulkade ekspluateerimise astme tõstmine toimus ka vaadeldavail aastail vanade äraproovitud meetoditega: esmajärguliste tarbeainete ja põllumajanduslike tootmisriistade hindade järjekindel tõstmine koos maksukoorma, eriti

kaudsete maksude suurendamisega, kusjuures visalt hoiti endisel tasemel tööliste palku, põllumajandussaaduste hinnapoliitikat aga aeti suurtalunike huvides.

Isegi kodanlikud ajakirjandusorganid ja ülevaateteosed olid sunnitud aeg-ajalt tunnistama, et Eestis laiatarbekaupade hinnad pidevalt tõusid, samal ajal kui palkade tõus oli tühise ulatusega.⁵ Kõige üldistavamate andmete järgi, mis avaldati 1939. aastal Eesti Panga aastaraamatus, tõusis elukallidus 1938. aastaks 1935. aastaga võrreldes 24 protsendi võrra, kusjuures toiduainete hinnad tõusid 31%, korterite üürid — 27%, kütte- ja valgustuskulud — 38%, riietusesemete hinnad — 8% jne.⁶ Tegelikult tõusid need kulud, eriti riietusesemete hinnad märksa suuremal määral kui seda tunnistas ametlik statistika. Elukalliduse tõusust andis tunnistust ka kaudseist maksudest saadavate riigitulude suur tõus.

Kapitali ja tootmise kontsentratsioon leidis Eestis aset isegi 20-ndail aastail, rööbiti samaaegse desindustrialiseerumisega ja tööstuste pihustumisega pisiettevõtteks. Ülemaailmse majanduskriisi algul oli Eestis mitu tööstusharu, kus igapähe võimutses üks monopolistlik rühmitus: sellised olid tuletiku-, tselluloosi- ja paberitööstus, vineeri- ja mööblitööstus ning tsemenditööstus. 1929.—33. a. majanduskriis andis tõe edasiseks kapitali ja tootmise kontsentratsiooniks. Vaadeldaval kriisijärgsel perioodil see protsess jätkus, omandades mõningaid uusi jooni, mis andsid tunnistust algavast üleminekust monopolistlikule riigikapitalismile, samuti ka riigiaparaadi monopolidele allutamise märgatavast tugevnemisest.

Esmajoones tsentraliseeris Pätsi valitsus peamiste põllumajandussaaduste kokkuostu ja turustamise välisturgudel. Seda tehti 1935.—37. aastail kõigi või, liha ja kanamunade kokkuostu ning väljaveoga tegelevate era- ja ühistegelike ettevõtete sund-ühendamise ning sellel alusel kolme suure riiklik-monopolistliku organisatsiooni — «Võiekспорт», «Lihaeksport», «Munaeksport» — asutamise teel. Juba varem, 1930. aastal, oli pandud alus riiklikule teraviljamonopolile.

Põllumajandussaaduste kokkuostu ja ekspordi koondamine riiklike monopolide kätte tagas monopolistlikele koondistele maksimaalsed kasumid. See samm suurendas mõnevõrra Eesti konkurentsivõimet mõnedel välisturgudel. Oma monopolisti-seisundi tõttu oli riiklikel koondistel võimalus mõjutada vastavate saaduste hindade kujunemist siseturul, hoides neid tarbijate jaoks kõrgel tasemel, palju kõrgemal välisturu hindadest. Nii asetati «oma» töörahva õlgadele need raskused, mis olid tingitud Eesti ebavõrdsest seisundist maailmaturul. Kokkuostu ja turustamise tsentraliseerimine hõlbustas valitsusele ka oma eksportpreemiate poliitika teostamist, millega jõukamatele talupidajatele tagati soodsad

⁵ Vt. Eesti Kroonika 1936, lk. 43, 56—57 ja «Konjunktuur» nr. 11/12, 1937, lk. 723.

⁶ Estonian Economic Year-Book for 1938. Tallinn 1939, p. 62.

müügihinnad töötavate hulkade — maksumaksjate ja tarbijate arvel. See poliitika kindlustas fašistliku valitsuse sotsiaalset baasi maal, tõi talle kulakute poolehoiu ja toetuse. Suurte monopolistlike koondiste loomisega sai valitsus enda korraldusse hulga kõrgepalgalisi direktori- ja muid ametikohti, mis võimaldas valitsevate ringkondade eri fraktsioonide esindajaid ära osta ning valitsuse tugiala ka ladvakhihtides laiendada. Samal ajal aga oli tsentralisatsioon soodus ka Eesti peamistele kaubanduspartneritele välismaal, nimelt hitlerlikele «majandusjuhtidele»: ta hõlbustas neil Eesti põllumajandusele oma soovide pealesurumist, oma diktaadipoliitika teostamist Eesti suhtes.

Tööstuse alal tuli Eesti sõltumuse tugevnemine koos monopolistliku riigikapitalismi arenemisega samuti väga selgesti nähtavale.

Nagu ülalpool oli märgitud, taotles Pätsi valitsus kriisiraskuste ületamise ja tootmise laiendamise eesmärgil uute väliskapitalide meelitamist Eesti tööstusse, eeskätt maa loodusvarade intensiivsemaks ekspluateerimiseks. Kuna Inglise—Saksa kokkuleppe teokssaamisega inglise imperialismi üldine huvi Baltikumi vastu märgatavalt langes, ei ilmutanud Briti äriühingud huvi Eestise kapitali eksporteerimise vastu. Meeleldi olid investeringuteks valmis aga mõned Saksa kontsernid, kusjuures nad olid huvitatud peaaegu ainuüksi sellistest tootmisharudest Eestis, mis võisid olla kasulikud Saksa sõjatööstuse arendamise seisukohalt, s. t. mis võisid viimast varustada poolfabrikaatide ja toorainetega. Peale selle, kasutades oma faktilist monopolisti seisundit Eesti kapitaliturul ja Eesti majanduslikku nõrkust, nõudsid saksa kapitalistid oma kapitalimahutusteks eriti soodsaid tingimusi. Hoolimata nende tingimuste orjastavast iseloomust nõustus Eesti valitsus nendega, — peaasi, et aga oleks tagatud kapitali juurdevool ja niinimetatud «majanduslik tõus» koos kodanliku ladviku kasumite kasvuga — põlevkiviõli, tselluloosi ja muude sõjatööstuslike poolvalmissaaduste väljaveo suurenemise arvel.

Tingimused, millistel Saksa kontsernid olid nõus «önnistama» Eestit oma kapitalidega ning tehnilise abiga, olid niisugused, et isegi Eesti arhiivides säilinud puudulike andmete alusel võib ütelda, et see hitlerlike majandusmeeste «abi» tõi eesti rahvale tõelist majanduslikku orjastust.

Eelkõige nõudsid sakslased, et Eesti töökaitse normidel ei pea olema kohustuslikku iseloomu Saksa kapitaliga töötavate uute ja laiendatavate ettevõtete suhtes. Ja Eesti valitsejad tulid neile selles küsimuses armastusväärset vastu. Tegelikkus näitas, et Eesti puudulik seadusandlus töökaitse kohta ei leidnud rakendamist Saksa kapitalile kuuluvais põlevkivitööstuse ettevõtetes. Tööliste töötingimused olid seal niivõrd rasked, et isegi ülireaktsioonilise Riigivolikogu liikmed tegid sellest parlamendi kõnetoolilt korduvalt juttu. «Täie jõulised töölised invaliidistuvad seal kümne aasta jooksul,» nurises L. Metslang Riigivolikogu majanduskomisjoni

ja välis- ning riigikaitsekomisjoni ühisel istungil 9. novembril 1938. «... Seal on praegu nagu koloniaaltööstus...»⁷ Kuid Eesti töökaitse-inspektoritel polnud sellega midagi tegemist.

Saksa kapitalistid nõudsid samuti, et tänuks nende majandusliku «abi» eest peab Eesti riik tegema neile suuri soodustusi ettevõtete maksustamise alal. See nõudmine läks nii kaugele, et nad näiteks faktiliselt soovisid oma põlevkivitööstuse ettevõtete täielikku vabastamist tulumaksust.

Ka selles tuli Eesti valitsus sakslastele suurejooneliselt vastu. Saksa kapitali peamisele põlevkivitööstuse-ettevõttele «Eesti Kiviöli» anti õigus amortiseerida oma sisseseaded täielikult viie aastaga, kuigi põlevkivitööstuse seadmete kulumine ei ületanud 5—6 protsenti aastas. Tohutult kõrge amortisatsiooni-normi rakendamiseга loodi ettevõtte arvepidamises määratu suured fiktiivsed amortisatsioonikulud, mis neelasid ära lõviosa ettevõtte kasumest, ja seega olidki saksa monopolistid vabastatud suurte summade maksimisest Eestile riigimaksude näol. Sel puhul esitati ühes Riigivolikogu komisjonis valitsusele järelepärimine. Majandusminister Sepa vastus sellele küsimusele illustreerib kujukalt neid koloniaalseid alistumis- ja valitsemissuhteid, mis neil aastail kujunesid välja Eesti põlevkivitööstuses. Minister seletas, et «meil tuli» nõustuda niisuguse lühikese amortisatsiooni-tähtaja kehtestamisega selle tõttu, et ... täpselt sama pikk oli hiljuti sõlmitud kokkuleppe tähtaeg, mis reguleeris Eesti põlevkiviöli müüki Saksamaale.⁸ Pole midagi ütelda, põhjus oli küllalt veenev ja viide küllalt selge!

Erakordsetest soodustustest, mis valitsus andis väliskapitalile põlevkivitööstuses, ja selle tööstusharu poolkoloniaalsest seisundist rääkisid aeg-ajalt ka mõned kodanlikud tegelased. Nii peatus sellel Tartu Ülikooli majandusteaduskonna dekaan E. Poom oma ettekandes Helsingis 1938. a. veebruaris, kutsudes sellega esile Eesti valitsusringkondade pahameele, kes pidasid tõsiolude avalikukstegemist selles küsimuses «karuteeneks».⁹

Peamine saksa kapitali ettevõtte, mis oli hoolikalt maskeeritud «eesti rahvuslikuks» firmaks, — aktsiaselts «Eesti Kiviöli», kuulus tegelikult hiiglasuurele Saksa keemiakontsernile «I. G. Farbenindustrie». «Eesti Kiviöli» oli üks selle kontserni paljudest välismaistest maskeeritud ettevõtetest, milledest jutustab oma raamatus ameerika majandusteadlane R. Sasuly, kes kohe pärast Teise maailmasõja lõppemist lähemalt uuris «I. G. Farbeni» kui ühe suurema Saksa sõjatööstusliku kontserni tegevust, välismaisi valdusi ja sidemeid.¹⁰

Siinkohal pole ülearune lisada, et kontsern «I. G. Farben-

⁷ ENSV ORRKA, f. 84, n. 1, s.-ü. 924, l. 8.

⁸ Sealsamas, l. 8—9.

⁹ Eesti Helsingi saadiku ettekanne 26. veebr. 1938. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 444, l. 28.

¹⁰ Vt. P. Сэюли. И. Г. Фарбениндустри: Москва 1948, стр. 116—118, 112.

industrie» etendas Teise maailmasõja eelseil aastail olulist osa hitlerlaste «viienda kolonni» — spionaaži, õonestustegevuse jne. organiseerijana mitmetes Euroopa riikides. Pärast sõda on välismaised uurijad, kes tutvusid Ameerika vägede kätte langenud «I. G. Farbeni» arhiiviga, nimetanud selle kontserni agentuuri natside «peamiseks tööriistaks teistes riikides intriigide kudumisel». ¹¹ Mis puutub Eestisse, siis ei pildunud see «viienda kolonni» staap siin asjata rahasid tulde ega tegelnud teise-kolmanda järgu suurustega: nagu ülalpool nägime, sai temalt palka «Eesti Kiviöli» juhatuse liikmena ei keegi muu kui J. Laidoner, sama firma asjaajaja-direktoriks aga palgati Eesti majandusministeeriumiga tihedais sidemeis olev J. Meerits.

«Eesti Kiviöliga» ei piirdunud suure Saksa sõjatööstuskonserni võimkond Eesti põlevkivibasseinis. «I. G. Farben» koos mõnede teiste saksa monopolidega allutas endale suurel määral ka Eesti suuruselt teise põlevkivitööstuse-ettevõtte — Riikliku Põlevkivitööstuse. Varsti pärast seda kui «I. G. Farbenindustrie» 1935. aasta sügisel sõlmis «Eesti Kiviöliga» kokkuleppe tehnilise abi andmise kohta, asus ka riiklik põlevkivitööstus oma kaevanduste ja vabrikute laiendamisele ning rekonstrueerimisele, kusjuures «I. G. Farben» andis talle laenu 1,5 miljonit riigimarka ja osutas temalegi vahendusteenuseid seadmete saamiseks Saksamaalt. Peatselt tekkis olukord, et Eesti riigi põlevkivitööstuse-ettevõtte laiendamise ja täiustamise võimalused olenesid tegelikult sakslastest. Ühtlasi sattus riiklik põlevkivitööstus sõltumusse Saksa kontsernidest ka toodangu turustamise alal. «I. G. Farbenilt» saadud krediidi kasutamine pidi toimuma ainult Saksamaal, kusjuures kaks kolmandikku summast tuli kulutada ostude teostamiseks «I. G. Farbeni» firmades; krediidi andmise eeltingimuseks oli, et tööstuse laiendamisel saadav enamtoodang saadetakse «I. G. Farbenindustrie'le», jne. ¹²

Faktiliselt kujunesid ühelt poolt saksa «Eesti Kiviöli» ja tema peremeeste ning teiselt poolt Eesti riikliku põlevkivitööstuse vahel välja kartellisuhed, kusjuures otsustav sõna selles kartellis kuulus muidugi sakslastele kui tohutult palju tugevamale poolele. Siin on kohane meenutada ülalpool mainitud R. Sasuly sõnu, kes oma raamatus muuhulgas kirjutas: «... I. G. kodus väsimatult kartellisidemete ämblikuvõrku, millega ta lõpuks kattis peaaegu kogu maailma. Peaaegu kõigil juhtudel sai I. G. valitsevaks liikmeks selles kartellis, millesse ta astus.»

Nii libises suurem osa Eesti põlevkivi tootmisest ja ümbertöötusest kiiresti Saksa kontsernide kontrolli alla, kusjuures see saatus tabas just paremate arenemisväljavaadetega ja kiiremini laienevaid ettevõtteid. Saksa kontsernide mõju alla läinud ettevõtete kapitalimahutused tõusid juba 1937. aasta alguseks üle

¹¹ L. Snyder, German Nationalism: the Tragedy of a People. Harrisburg 1952, p. 295.

¹² ENSV ORRKA, f. 969, n. 1, s.-ü. 297, l-d 86—87.

24 miljoni krooni, samal ajal kui kõigi teiste põlevkivibasseini ettevõtete investeringud kokku moodustasid kõigest 6,5 miljonit krooni.¹³

Eesti põlevkivitööstuse, sealhulgas riikliku, allutamine Saksa monopolistlikule kapitalile läks nii kaugele, et sakslased võisid Eestile dikteerida põlevkivitoodete sortimenti, seades selleski suhtes Eesti tööstusele kindlad piirid, mis olid soodsad ja meelepärased hangete ja varustusküsimustega tegelevatele Saksa kontsernidele ja riiklikele organitele. Nii ei lubanud sakslased ühel korral 1938. aastal valmissaaduse bensiini tootmise suurendamist Eesti riikliku põlevkivitööstuse vabrikus, kuigi ettevõttel olid olemas kõik tehnilised ja muud eeldused parimate bensiinisortide tootmise mitmekordistamiseks ning Eesti bensiinile leidis ka turgu väljaspool Saksamaad — Skandinaaviamaades, Soomes, Lätis ja mujal. Sakslased pidasid tol korral paremaks osta Eestist odavat poolvalmissaadust — põlevkiviõli. Hiljem, tõi küll, sai Eesti uuesti võimaluse ka bensiinitootmise suurendamiseks. Episood bensiinitootmise takistamisega on aga tähelepanuväärt Saksa diktaadi ning ülevõimu konkreetse näitena. Tookord haaras rahulolematuse sellise peremehetsemise üle Eesti tähtsaimas tööstus- ja riigivolikogus, mille mõned liikmed sakslaste võimutsemisest põlevkivitööstuses juttu tegid.¹⁴ Nii märkis üks neist, ühistegelike ringkondade esindaja Põdra, et põlevkivi «toorõli tootmise arendamine köidab meid Saksamaa külge, kuna teised riigid toorõli üldse ei saa osta — neil pole töötlemistehaseidki».

Kuid kodanluse ühe osa frondeerimine ei saanud tegelikus olukorras midagi muuta. Eesti põlevkivitööstuse — ja mitte ainult põlevkivitööstuse — allutamine Saksa sõjatööstuslikele kontsernidele jätkus ning läks üha kaugemale, tekitades määratu suurt kahju Eesti majandusele, rääkimata selle küsimuse väga negatiivsetest poliitilistest aspektidest.

Põlevkivi kaevandamine ja töötlemine laienes aastail 1934—1939 järjekindlalt ning märksa kiiremas tempos kui varem, kusjuures kasvu tempo tõusis eriti aastail 1937—1939, s. o. ajal, mil hitlerlik Saksamaa eriti intensiivselt valmistus agressiivseks sõjaks ja vajajas selleks suuri koguseid mitmesuguseid toor- ja kütteaineid, viimaste hulgas ka põlevkiviõli kui sõjalaevastikule ja lennuväele vajaliku bensiini toorainet.

Eesti põlevkivitööstuse kasvu neil aastail iseloomustab alljärgnev tabel, mis on koostatud kodanlikes väljaannetes avaldatud statistiliste andmete alusel.

¹³ Arvestuse aluseks on andmed ajakirjast «Konjunktuur» nr. 3/4, 1937, lk. 201—202.

¹⁴ Riigivolikogu majanduskomisjoni istungil asetleidnud läbirääkimiste üleskirjutus 23. nov. 1938. — ENSV ORRKA, f. 84, n. 1, s.-ü. 923, l-d 4 ja 6.

Põlevkivi kaevandamine			Põlevkiviõli tootmine	
Aastad	tuhandis tonnides	%-des	tuhandis tonnides	%-des
1933	487	100	37,0	100
1935	604	124	47,0	127
1936	765	157	63,3	171
1937	1156	237	111,0	300
1938	1472	302	140,0	378
1939	1642	337	180,1	487

Rööbiti põlevkivi kaevandamise ja töötlemise üldise suhteliselt kiire kasvuga tõusis veelgi kiiremini Saksa kapitaliga töötavate ja temale suuremal või vähemal määral allutatud ettevõtete osa põlevkivitööstuses. Kui enne 1935. aastat Saksa kapitaliga töötas vaid üks keskmise suurusega ettevõtte, mis kaevandas mõnikümend tuhat tonni põlevkivi aastas, siis juba 1938. aastaks oli olukord põhjalikult muutunud: Saksa kapitalile kuuluvaisse või Saksa kontsernide tunduva kontrolli all töötavaisse ettevõtteisse oli nüüd koondunud mitte üksnes kaugelt üle poole põlevkivi kaevandamisest, vaid ka umbes 78 protsenti põhilise põlevkivisaaduse — toorõli tootmisest.¹⁵ Ainuüksi «Eesti Kiviõli» andis 1937. aastal 60 000 tonni põlevkiviõli, mis moodustas üle poole Eesti kogutoodangust. 1938. aastal aga laskis see saksa ettevõtte käiku uue õliretordi 45 000-tonnise aastatoodanguga. Toorõli tootmise kasv aastail 1938—1939 toimus peaaegu täiesti «Eesti Kiviõli» arvel.

Põhiliselt Saksa kapitali kontrolli alla langenud põlevkivitööstuse toodang läks oma suuremas osas hitlerliku sõjamasina kasvavate vajaduste rahuldamiseks. Seda näitavad põlevkivisaaduste väljaveo andmed; kuigi kodanlikud väljaanded ei avaldanud neid andmeid pidevalt ning süstemaatiliselt, võimaldavad ka olemasolevad katkendlikud arvud saada pilti, mis näitab Saksamaa osatähtsuse kiiret tõusu Eesti põlevkivitoodete ostmisel. Kui 1935. aastal müüdi Saksamaale üle 63 protsendi väljaveetavast põlevkiviõlist, siis 1937. aasta esimesel poolel tõusis see protsent üle 78, 1938. aasta seitsme esimese kuu kokkuvõttes — 82-ni, 1939. aasta samal perioodil aga juba 88-ni.¹⁶ Sealjuures ei tule unustada, et neil aastail ka väljaveo üldmaht kiiresti kasvas.

Suurenes neil aastail ka teise poolvalmissaaduse tootmine ja väljavedu, mis samuti oma tunduvas osas pakkus huvi sõjatööstuslikele ringkondadele; see poolvalmissaadus oli tselluloos. Eesti tselluloositööstus oli juba varasemaist aegadest Saksa monopolis-

¹⁵ Arvestuse aluseks on andmed ajalehest «The Baltic Times» № 5, Febr. 26, 1938.

¹⁶ Andmed ajakirjast «Konjunktuur» nr. 11, 1935, lk. 726, nr. 9, 1937, lk. 603, nr. 8/9, 1938, lk. 454—455, nr. 8/9, 1939, lk. 428.

tidega tihedalt seotud balti-saksa kapitali käes. Nüüd laiendati tootmist Tallinna Põhja Paberi- ja Puupapivabrikus, mis oli üldse üks suurimaid sakslaste ettevõtteid Eestis, ja ehitati Eesti riigi kapitaliga ning sakslaste tehnilise abiga uus sulfaat-tselluloositehas Kehrasse. Kaks tehas kokku andsid enam kui 100 000 tonni tselluloosi aastas. Sõjaeelse rahvusvahelise kriisi arenemise olukorras kasvas tselluloosi väljavedu kuust kuusse kiiresti. Augustis 1939 näiteks ületas selle toote väljavedu eelmise aasta sama kuu väljaveo tervelt 72,5 protsendi võrra.¹⁷ Milline oli Eesti tselluloositööstuse ja tselluloosi ekspordi kasvu seos Saksamaa sõjaettevalmistustega ja -plaanidega, see küsimus vajab veel lähemat uurimist; et aga seos oli siin olemas, selles võib vaevalt kahtlust olla.

Kaks nn. strateegilise tooraine liiki — tselluloos ja põlevkivitoorõli — võistlesid omavahel esikoha pärast Eesti tööstuslikus ekspordis. 1939. aasta algul aga läks põlevkiviõli tselluloosist mööda ja asus kindlalt esikohale (väärtuse järgi). See toimus vaatamata sellele, et ka tselluloosi müük välismaile hoogsalt kasvas.

Samal ajal kui nimetatud kahe sõjatööstusliku poolvalmisaaaduse väljavedu hüppeliselt kasvas, vähenes mõnede teiste mittesõjaliste tööstusharude saaduste väljavedu Eestist 1937/38. aastal alanud uue majanduskriisi tõttu tunduvalt. Selline saatus tabas Eesti tekstiili- ja puidutöötlemistööstust jt. harusid. Eesti Panga andmeil vähenes 1938. aastal näiteks mõnede Eesti tekstiilitoodete — puuvillaste ja linaste kangaste ja kedruse — eksport 16—20 protsendi võrra.¹⁸ Seetõttu vähenes tekstiilitöölise arv; ametiühingute andmeil vallandati ainuüksi 1937. aastal tekstiilitööstuse ettevõtetest 1500 töölise.¹⁹ Kriisinähtuste tõttu, mis esinesid mittesõjalistes tootmisharudes, vähenes tööstussaaduste üldine eksport 1938. aasta seitsme esimese kuu jooksul eelmise aasta sama perioodiga võrreldes 2 protsendi võrra, hoolimata põlevkivisaaduste ja tselluloosi väljaveo kasvust.²⁰

1937. aastal alanud majanduskriisi üheks iseärasuseks oli see, et agressiivsetel riikidel, eeskätt hitlerlikul Saksamaal, läks korda kriisi saabumist edasi lükata, viies oma majanduse üle sõjamajanduse rööbastele. Nagu näitavad ülalesitatud arvud, peatati Eestis 1937/38. aasta kriisi süvenemine tootmise suhteliselt kiire laiendamisega neis tööstusharudes, mis valmistasid poolvalmistooteid Saksamaa sõjatööstuse tarbeks. Kriisi edasilükkumine saavutati Eestis maa rahvamajanduse hitlerlikule sõjamajandusele allutamise hinnaga, selle protsessi süvenemise hinnaga, mille sisuks oli Eesti majanduse järkjärguline muutumine saksa fašistide sõjamasina ripatsiks.

¹⁷ Riigi Statistika Keskbüroo salajane ettekanne. — ENSV ORRKA, f. 969, n. 1, s.-ü. 580, l. 59—60.

¹⁸ Estonian Economic Year-Book for 1938. Tallinn 1939, p. 51.

¹⁹ Ajakiri «Töölise Hääl» nr. 1, 1938, lk. 11.

²⁰ «Konjunktuur» nr. 8/9, 1938, lk. 456—457.

Säärane «hind» seadis muidugi ka kodanliku Eesti kogu poliitika sõltumusse saksa fašismi agressiivsest poliitikast ning lõppkokkuvõttes tekitas suurimaid ohte eesti rahvale. Kuid kodanluse liidreil polnud sellest mingit muret. Neid huvitasid üksnes isikliku rikastumise omakasupüüdlikud sihid ja oma võimu kindlustamine rahva töötavate hulkade üle. Neid eesmärke lootsid nad kätte saada just nimelt hitlerlike ringkondadega lähedase majandusliku ja poliitilise koostöö teel.

Tuleb märkida, et kõnesolevaks ajaks saavutatud aste Eesti majanduse allutamises Saksa kontsernidele ei rahuldanud hoopiski Eesti valitsuse tegelasi. 1936. aastal püstitas majandusminister Selter ühes oma kõnes «suurejoonelise patriootilise» ülesande — tõsta põlevkivi-toorõli tootmine 500 000 tonnini aastas.²¹ Selle eesmärgi saavutamiseks oli tarvis suurendada Saksa kontsernide ja Eesti riiklikke kapitalimahutusi veel vähemalt kolm-neli korda, millele vastavalt oleks siis tõusnud ka hitlerlike kontsernide erikaal Eesti majanduses. Taolise «patriootilise» õhina varjatud lätted saavad nähtavaks, kui tuletada meelde, et toosama Selter oli juba tol ajal mõningais ärisidemis «I. G. Farbenindustrie» kontserniga ja — nagu sellest Tallinna «salongides» poolavalikult kõneldi — unistas saada edaspidi selle kontserni huvide peaesindajaks Eestis. Niisuguse ülenduse ootel ei pidanud minister muidugi mingit vaeva paljuks, et leivaisade heasoovlikkust pälvida.

Maa loodusvarade röövekspluaterimine Saksa sõjatööstuskontsernide poolt tõi kaasa ebasoodsaid muudatusi Eesti tööstuse toodangu ja väliskaubanduse struktuuri. Valmistoodete osatähtsus Eesti tööstuslikus ekspordis kahanes pidevalt, impordis aga valmiskaupade osatähtsus üha tõusis, samal ajal kui toorainete ja poolvalmissaaduste sissevedu vähenes.²² On näiteks iseloomulik, et rööbiti tselluloosi ekspordi järsu suurenemisega valmistoote paberi ekspord vähenes aastail 1930—1938 peaaegu kolmekordselt.²³ Kahanemist pidurdas tööstuslikult toodetava strateegilise tooraine väljaveo tõus.²⁴ Eesti oli sunnitud ostma välismaalt oma vajaduste rahuldamiseks kõrgete hindadega paljusid valmissaadusi, mille tooraineks olid Eestist väljaveetavad poolfabrikaadid, nagu superfosfaati, mida valmistati fosforiididest, samuti kunstsiidi, mida valmistati tselluloosist, mitmesuguseid keemiakaupu, mida hakati valmistama põlevkiviõlist jne.

Seega hitlerliku Saksamaa mõju tugevnemine ja Saksa monopolistliku kapitali intensiivne sissetung Eesti majandusse andsid uue tõuke Eesti tööstuse muutumisele koloniaalset tüüpi tööstuseks, ühe imperialistliku riigi sõjamajanduse ripatsiks.

²¹ Vt. «Konjunktuur» nr. 3/4, 1937, lk. 202.

²² Vt. Estonian Economic Year-Book for 1938, p. 103.

²³ Ibidem, p. 107.

²⁴ Ibidem, p. 51.

Meil ei ole veel usaldusväärseid andmeid väliskapitali investeeringute suurusest Eestis üksikute kapitali ekspordeerinud riikide järgi; kodanlike andmete äärmise segasuse ja puudulikkuse tõttu vajab see küsimus hoolikat eriuurimist. Siiski võib kindlalt ütelda, et kui 1926. aasta paiku umbes 70—75 protsenti kõigist välismaistest kapitalimahutustest Eestis kuulus Inglise ja Ameerika Ühendriikide monopolidele,²⁵ siis kolmekümnendate aastate teisel poolel nende erikaal vähenes, kuna Saksa kontsernid tegid suuri kapitalimahutusi. Saksa kapital mitte ükski haaras oma ülevõimu alla Eesti tolle aja kõige tähtsama tööstusharu — põlevkivitööstuse, vaid tugevdas oma positsioone ka mitmeis teistes tööstusharudes. Saksa ja balti-saksa kapitalile kuulusid oma põhilises osas niisugused suured ettevõtted nagu Kreenholmi manufaktuur ja Balti manufaktuur (mis ühinesid monopolistlikuks koondiseks «Kreenbalti» nime all), Põhja Paberi- ja Puupapivabrik, Fr. Krulli masinatehas, Kohila paberivabrik, tsemenditehas «Port-Kunda», «Põhjala» kummitoodete-tehas jt. Saksa kapital arendas ka aktiivset «koostööd» ning põimus küllaltki ulatuslikult läbi — eriti Scheeli panga kaudu ning kaasabil — nn. eesti rahvusliku kapitaliga, sealhulgas niisuguste firmadega, mis varem olid tihedas seoses inglise kapitaliga.

«Eesti Rahvuslaste Klubi» ajakirja arvestuste järgi kuulus 1938/39. aastal 150-st Eesti suuremast tööstusettevõttest sakslastele 27 ettevõtet 10 320 töölisega, eestlastele aga 73 ettevõtet 8513 töölisega.²⁶ Neisse andmetesse tuleb suhtuda muidugi terava kriitikaga: siin on ühte hunnikusse heidetud balti sakslaste ettevõtted riigisaksa kapitaliga töötavate ettevõtetega; tuginedes formaalse statistika andmetele ei ole arvestatud saksa ja eesti kapitali läbipõimumist jne. Kuid ajakirja poolt esitatud pilt kujutab ometi tõetruult seda asjaolu, et saksa kapital oli enda kätte haaranud eelkõige just suuremad ettevõtted, eestlastele aga jäid kesk- ja väiketööstusettevõtted.

Veel suuremal määral oli saksa kapitalile allutatud Eesti väliskaubandus, eriti importkaubandus. Ülalmainitud ajakirja kinnituse järgi oli neli viiendikku kõigist välismaa ettevõtete siinsetest esindusäridest välismaalaste käes, neist «lõviosa sakslaste käes».²⁷

Eesti tööstuse ja kaubanduse sõltumuse kasv Saksamaast peegeldub ka Eesti ettevõtete välisvõlgnevuse näitajates. Välisvõlgnevuse üldise järjekindla tõusu juures kasvas Eesti firmade võlgnevus Saksamaale märksa kiiremini kui nende võlgnevus näiteks Inglismaale. Ligikaudsete arvestuste kohaselt võlgnesid 1938. aasta algul Eesti ettevõtted Saksamaale juba rohkem kui Inglismaale. Tõsi küll, Eesti kodanlik statistika, lähtudes võla-

²⁵ ENSV ORRKA, f. 949, n. 1, s.-ü. 117, l. 49.

²⁶ «FRK» nr. 6. 1939, lk. 290—291.

²⁷ Sealsamas, lk. 291.

usaldaja määratlemisel formaalsetest tunnustest, asetab selles suhtes esikohale Inglismaa. Nimelt jättis see statistika arvestamata asjaolu, et real juhtudel, kus formaalsete tunnuste järgi otsustades oli tegemist võlgnevusega näiteks Hollandi või Rootsi firmadele, oli tegelikult võlausaldajaks Saksa monopolist — vastavate «hollandi» või «rootsi» firmade tõeline valdaja. 1938/39. aastal jätkus Eesti ettevõtete Saksamaa-võlgnevuse suhteliselt kiirem kasv. Ligikaudsete arvestuste järgi tõusis Eesti ettevõtete võlgnevus Saksamaale 1938. aasta jooksul 20 miljonilt kroonilt 21,5 miljoni kroonini; võlgnevus Inglismaale kasvas samas ajavahemikus märksa vähem — 18,2 miljonilt kroonilt 18,7 miljonini.²⁸ Eesti tööstuse juhtiv haru — põlevkivitööstus — võlgnes 1. jaanuaril 1939 Saksa kontsernidele ja nende välisfiliaalidele umbes 9 miljonit krooni, Inglismaale — 4,1 miljonit, Rootstile — 4,3 miljonit krooni.²⁹

Samal ajal aga mõned teised tööstusharud, mis olid endiselt jäänud sõltumusse peamiselt Inglismaast, — sellised nagu puidutöötlemistööstus ja tekstiilitööstus, — said oma krediidid Inglismaalt. Nii võlgnes Eesti tekstiilitööstus 1938. aasta alguseks Inglismaale 5 miljonit krooni, Saksamaale kõigest 1,2 miljonit krooni.³⁰

Eesti panganduses esindas Briti finantskapitali huvisid peamiselt aktsiaselts «Tartu Pank», kelle aktsiate kontrollpakett kuulus Londoni pangale «Overseas Bank Ltd.». Saksa peamiseks rahanduslikuks agentuuriks Eestis oli pangamaja «K. Scheel ja Ko», kes kolmekümne aastail arendas suurt aktiivsust mitte üksnes finantsmajanduslikul alal, vaid taotles ka küllaltki selgeid poliitilisi sihte.

Scheeli panga ajalugu on õpetlik — ta justnagu sümboliseerib Saksa finantskapitali võitlusteekonda Eestis Weimari vabariigi ja Hitleri «kolmanda riigi» aegadel. Kodanliku Eesti algaastail oli see väike pangakontor, kes esindas siin rahvusvahelise Mendelssohni panga huvisid; viimane muide ühines 1928. aastal «Vene laenu kaitsmise rahvusvahelise komiteega»³¹, tunnistades seega oma sidemeid rahvusvahelise finantskapitali kõige agressiivsemate Nõukogude-vastaste ringkondadega. Scheeli pank laiendas märksa oma tegevust 20-ndate aastate lõpuks, eriti aga pärast Hitleri võimuletulekut Saksamaal. Scheeli kaudu finantseeriti kõiki hitlerlaste agentuure Eestis — nii «Balti Vendlust» kui ka vapside organisatsiooni —, kuid samal ajal anti Scheeli organiseerimisel kõrgepalgalisi kohti Pätsi ja Laidoneri ringkonna juhtivatele tegelastele saksa ja balti-saksa kapitaliga töötavates ettevõtetes. Scheel arendas laialdasi sidemeid ka lääneriikide

²⁸ Andmed ajakirjast «Konjunktuur» nr. 7, 1938, art. «Ettevõtete välisvõlgnevus», ja nr. 6/7, 1939, lk. 351.

²⁹ «Konjunktuur» nr. 6/7, 1939, lk. 347.

³⁰ «Konjunktuur» nr. 7, 1938, lk. 399.

³¹ Ajalehe «Ny Dag» teade. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 1, s.-ü. 669, l. 441.

finantsmaailmas; mõnede andmete kohaselt oli ta ka inglise «naftakuninga» Deterdingi usaldusmeheks.³² Peale Mendelssohni panga oli «Scheel ja Ko» ühenduses ka ühe suurima Saksa pangaga «Dresdnerbank», kes koopereeris 30-ndail aastail Briti firmaga «Overseas Bank» — tollesamaga, kes oli Tartu Panga pere-meheks. Nii olid Saksa ja Inglise peamised finantsagentuurid Eestis omavahel seotud oma «metropolide» kaudu. Võib-olla peitub siin ka üks põhjus, miks 30-ndail aastail oli nii vähe hõõrumisi saksa ja inglise kapitali vahel Eestis, miks vastavate ettevõtete suhted arenesid märksa harmoonilisemalt kui varem.

Kolmekümnendate aastate keskel laiendas Scheeli pank oma tegevust niivõrd, et tema käive ulatus peaaegu 20 protsendini Eesti riigieelarvest.³³ Kuid sellega asi veel ei piirdunud. 1937. aastal näiteks suurenes panga käive veel 25 protsendi võrra eelmise aastaga võrreldes.³⁴ Tema põhikapital tõusis tolleks ajaks ühe viiendikuni kõigi Eestis tegutsevate pankade põhikapitalidest. Eriti suurt osa etendas Scheel väga tähtsatel aladel — hüpoteegikrediidi ja valuutaoperatsioonide valdkonnas. Ajakirja «ERK» andmeil moodustasid Scheeli hüpoteegilaenu 1937. aastal 44,1 protsenti kõigist Eesti pankade seda liiki operatsioonidest, tema tehingud valuutaturul aga tõusid 50 protsendini erapankade valuutaoperatsioonidest. Ühe erapanga selline enneolematu aktiivsus ülitähtsal valuutaoperatsioonide alal ohustas isegi Eesti Panga positsioone, nagu seda konstateerisid ka mõned Riigivolikogu liikmed.³⁵ Midagi aga Scheeli tegevuse kitsendamiseks ette ei võetud.

Peaaegu kõik Eestis tegutsevad saksa ja balti-saksa kapitali tööstus- ning kaubandusettevõtted ja paljud eesti «rahvuslikud» firmad — eriti need, kes olid ärisidemeis sakslastega, neid aga oli väga palju, — sõltusid rahanduslikult suurel määral Scheeli pangast, paljud ka teisest sakslaste pangast — «Tallinna Aktsiapangast», mille eesotsas oli parun Stackelberg. Scheeli ja Stackelbergi pankade osa Eesti rahaturul oli niivõrd suur, et see andis sakslastele võimaluse — nagu märgiti eesti ajakirjanduseski — «tegutseda juhtiva jõuna meie erakrediidi valdkonnas». Tänu oma sidemetele Eesti valitsuse ringkondades suutis Scheel hankida oma ärisõpradele suuri soodustusi sisseveolubade saamisel, uute ettevõtete asutamise lubade osas jne. Scheeli pangamaja — see hitlerliku «idapoliitika» majanduspoliitiline tööriist — kasvas välja «hariliku» krediidasutuse raamidest ning muutus kogu Eesti majandust, eriti majanduslikke välissuhteid suuresti mõjutavaks staabiks. Tallinna äri-ringkondades teda muide nimetatigi «nurgapealseks staabiks», arvestades pangamaja asukohta mitme kesklinna tänava ristumiskohal.

³² «Ny Dag» 2. Juli 1934.

³³ Vt. «Правда» № 98, 8 апр. 1936 г.

³⁴ «ERK» nr. 1, 1938, lk. 27.

³⁵ Riigivolikogu välis- ja riigikaitsekomisjoni 1938. aasta 9. nov. istungi läbirääkimiste üleskirjutus. — ENSV ORRKA, f. 84, n. 1, s.-ü. 924, l. 5.

Scheeli panga osavõttu Saksa ekspansionistide kaugemate, «perspektiivsete» sihtide taotlemisest näitab tema tegevus maatükkide kokkuostu finantseerijana, mida sakslased, eriti endiste balti mõisnike ringkonnad, aeglaselt, ilma suure kärata, kuid järjekindlalt Eestis teostasid. Maade kokkuostmine elavnes märksa aastail 1936—1939. 1939. aasta sügiseks osutus sakslaste käes olevaks jällegi küllalt suur põllumajanduslike maade pindala — mittetäielike andmete järgi vähemalt 60 000 hektarit. Väga paljudel juhtudel teostati kokkuostu vahemeeste-estlaste kaudu, ja see raskendab aktsiooni üldulatuse kindlakstegemist. Igatahes ainuüksi nende sakslaste valduses, kes tegutsesid otseselt, ilma vahendajateta, oli 1939. aasta sügiseks, sakslaste ümberasumise ajaks, 60 mõisat 100—650 ha suuruses.³⁶ Rahvusvahelises üldsuses pöörati tähelepanu sellele, et saksa kolonistid kõige meelsamini ostsid maatükke Aseri, Kunda, Paldiski ja Tallinna ümbruskonnas³⁷, s. o. Soome lahe ranniku piirkonnas, juba olemasolevate või võimalike loodavate sadamate lähedal.

Maade kokkuost kandis, eriti 30-ndail aastail, organiseeritud iseloomu, mis vihjas ühtse keskuse ja finantseerimisallika olemasolu tõenäolisusele. Arhiiviallikad lubavadki tulla järeldusele, et kokkuost toimus organiseeritult ja seda finantseeriti — vähemalt 30-ndail aastail — väljastpoolt, Saksamaalt. Subsiidiumide allikaks oli Eesti Berliini saatkonna andmeil saksa fašistliku organisatsiooni «SS» ülesaksamaaline keskus «SS-Reichsleitung»³⁸. Kuni 1936. aastani tegeles subsiidiumide jaotamisega poollegaalne hitlerlik agentuur «Balti Vendlus», kes pärast 1934. a. kohtuprotsessi oma tegevust ei lõpetanud. Peatselt aga jäid «Balti Vendluse» organisatsiooni raamid selle aktsiooni läbiviimise jaoks nähtavasti liiga ahtaks, ja maade kokkuostu finantseerimisega hakkas tegelema Scheeli pank «ise». 1938. aastal, millal sellekohane aktiivsus eriti kasvas, asutas Scheeli pank isegi oma eri kontori maal, Sõmerpalus, kes tegeles maaoperatsioonidega. Kokkuostjad maksid kruntide eest kõrgeid hindu.³⁹

Saksa monopolistliku kapitali positsioonide tugevnemisega Eestis ja mõnede tähtsate tööstusharude vallutamise ja hitlerlike sõjatööstuskontsernide poolt käis kaasas ka Eesti—Saksa kaubavahetuse järsk kasv ning Inglismaa osatähtsuse mõningane kahanemine Eesti väliskaubanduses. Viie aasta kestel — aastail 1934—1938 — suurenes Eesti sissevedu Saksamaalt peaaegu kolm korda, nimelt 11 706 000 kroonilt 33 366 000 kroonini, väljavedu Saksamaale aga tõusis samal ajal enam kui kahekordseks — 15 500 000 kroonilt 32 676 000 kroonini.⁴⁰ Juba 1936. aasta esime-

³⁶ Ümberasunud sakslastele kuuluvate suuremate maavalduste nimekiri. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 772, l. 46—47.

³⁷ Vt. «Правда» № 356, 27 дек. 1936 г.

³⁸ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 324, l-d 74—78.

³⁹ Riigivolikogu majanduskomisjoni 1938. a. 8. nov. istungi läbirääkimiste üleskirjutus. — ENSV ORRKA, f. 84, n. 1, s.-ü. 923, l-d 14, 16—18.

⁴⁰ Estonian Economic Year-Book for 1938, p. 108.

sel poolel hakkas Saksamaa kõrvale tõrjuma Inglismaad esikohalt Eesti väliskaubanduse üldkäibes,⁴¹ aasta hiljem aga, 1937. aastal läks Inglismaast kindlalt mööda ning asus esikohale. Nii-suguste Eesti põllumajandussaaduste nagu või ja kanamunade väljaveos oli Inglismaa ikka olnud esikohal, nüüd aga asus sellele kohale Saksamaa. Eesti piimasaaduste ostu alal läks ta Inglismaast mööda 1938. aastal, kanamunade ostu alal — juba 1936. aastal.⁴²

Tehes kokkuvõtteid Saksamaa kaubandusliku ekspansiooni tulemustest Baltimaades, võis hitlerliku majandusministeeriumi riigisekretär Landfried 1939. aasta augustis rahuldusega konstateerida, et Saksamaa kaubavahetus Eestiga oli aastail 1933—1938 kasvanud 207 protsendi võrra. Samal ajavahemikul suurenes Saksa kaubavahetus Lätiga 143 protsenti, Soomega — 111 protsenti, Leeduga — 24 protsenti.⁴³

Kaubavahetuse kiire laienemine hitlerliku Saksamaaga mõjus Eesti majanduse üldolukorrale väga negatiivselt. Eesti aktiivne saldo kliiring-arvestustes Saksamaaga, mis aasta-aastalt kasvas, põhjustas Eestis alalist valuutapuudust ja kitsendas Eesti võimalusi arendada kaubavahetust teiste maadega peale Saksamaa. See asjaolu hakkas hajutama «Saksa sõpruse» esialgset vaimustust neis eesti kodanluse ringkondades, kes polnud muutunud vahetult Saksa kontsernide agentuuriks; paljud kodanlikud tegelased hakkasid kurtma sakslastega kauplemisel esitatavate mitmesuguste ebasoodsate tingimuste, saksa kaupade madala kvaliteedi üle jne. Nii seletas üks valitsusleeri esindaja, ülalpool mainitud Põdra 1938. aasta novembris Riigivolikogu komisjonis, et «meile ei müü nad (sakslased — M. P.) üldse esimese järgu kaupa», ja näitas, et Eesti oli sunnitud andma oma parimaid saadusi Saksa madalakvaliteediliste kaupade vastu, mille tagajärjeks oli kliiringsaldo kasv, mis sundis jällegi Saksamaalt ostma, ja nii edasi lõputult. Samast nõiareringist, millesse oli Eesti viinud tema fašistlikud valitsejad, kõneles sellel istungil ka J. Tõnisson; tema tsiteeris rahva keskel tekkinud kõnekäändu: «Saksamaal on palju odavaid asju, mis aga kallid tuleb kanda», märkis sõjaliste tellimuste Saksa maale suunamise ohtlikkust ja nimetas kliiringsaldot Eesti «kalamiteediks».⁴⁴

Eesti valitsejail oli valmis ka retsept, millisel viisil «likvideerida» saksa markade aktiivne kliiringsaldo Saksa Riigipangas: olevat vaja rohkem tellida Saksamaalt relvastust ja raudteevarustust. Sealjuures aga vaikisid valitsuse esindajad sellest, et neil oli juba mõningaid kogemusi Saksamaalt relvastuse tellimise alal. Nimelt peeti 1937. aasta lõpul ja järgmise aasta algul läbi-rääkimisi Saksamaalt partii relvastuse ja sõjaväevarustuse ost-

⁴¹ «Konjunktuur» nr. 20, 1936, lk. 488—491.

⁴² ENSV ORRKA, f. 969, n. 2, s.-ü. 671, l-d 13, 43.

⁴³ «Päevaleht» nr. 225, 21. aug. 1939.

⁴⁴ ENSV ORRKA, f. 84, n. 1, s.-ü. 924, l-d 3—4.

mise küsimuses, ja Saksa pool nõustus tehingut sõlmima üksnes tingimusel, et 50 protsenti tellimuse summast tasutakse Inglise valuutas ja põlevkiviõli parimate sortide saatmisega ning ainult ülejäänud 50 protsenti kustutatakse kliiringsüsteemi kaudu.⁴⁵ Seega viited kliiringsaldo «likvideerimise» võimalustele relvastuse ostmise teel olid üksnes abinõuks, millega Eesti valitsejad püüdsid õigustada Eesti sõjaväe allutamist Saksa staapidele ja sõjatööstusele. Uute relvastuse ja sõjaväevarustuse tellimuste suunamine Saksamaale ei likvideerinud kliiringsaldot, vaid tugevdas veelgi Eesti majanduslikku, poliitilist ja sõjalist sõltumust hitlerlikust Saksamaast.

Eesti valitsus ajas järjekindlalt Saksamaaga kaubavahetuse laiendamise poliitikat. Aastail 1937—1939 sõlmis ta Saksamaaga neli kaubanduslikku lisakokkulepet, milledes olid ette nähtud kaugeleulatuvad tollitariifide alandamised paljudele Saksa kaupadele — keemiatööstuse toodetele, tsellvillale ja -kedrusele, veinidele, mineraalvetele jne.⁴⁶

Saksa poole järeleandmised tollitariifide osas ei vastanud neis kokkuleppeis hoopiski Eesti järeleandmistele, nagu seda märgiti ka Riigivolikogu komisjonis. Mõned nende kokkulepete punktid, nagu näiteks tunduv tariifide alandamine Saksa tsellvilla-kedrusele ja kergetele villastele kangastele, tegid tõsist kahju Eesti tööstuse vastavale harule. Kaupade vedu Eesti sadamaist Saksamaale ja Saksamaalt Eestisse pidi nende lepete järgi toimuma ainuüksi Saksa laevadel; see tegi suurt kahju Eesti kaubalaevandusele ja suurendas tööpuudust Eesti meremeeste keskel.⁴⁷

Eesti—Saksa kaubanduslikud lisakokkulepped olid Eestile ebasoodsad, mõnedes oma osades olid nad lihtsalt mitteüheõiguslikud, ebavõrdsete partnerite lepped. Tähelepanu äratav nende kokkulepete juures ka asjaolu, et Saksa valitsus nõustus alandama oma tollitariife enam-vähem tunduvas ulatuses üksnes niisuguste Eesti kaupade osas, millede tootmisega siin tegelesid saksa või balti-saksa kapitali ettevõtted. Kogu oma kaubanduspoliitikaga Baltimaades taotles hitlerlik valitsus saksa kapitali mõju ja võimu kõvendamist, ja Eesti valitsus tuli talle selles asjas vastu.

Samal ajal hoidusid Eesti valitsevad ringkonnad endiselt visalt kaubandussuhete arendamisest NSV Liiduga, kuigi oli täiesti ilmne, et kaubavahetus suure sotsialismimaaga, kes ei sidunud kaubanduse arendamist mingite orjastavate taotlustega ega tingimustega, oleks olnud Eestile ülimalt kasulik. Eesti—NSV Liidu kaubavahetus oli vaadeldaval ajajärgul endiselt väga piiratud ulatusega. Nii moodustas 1938. aastal Nõukogude Liidu osa Eesti ekspordis kõigest 4,2 protsenti, impordis — 4,9 protsenti.

⁴⁵ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 497, l. 50.

⁴⁶ ENSV ORRKA, f. 84, n. 1, s.-ü. 727, l. 8; s.-ü. 202, l. 15; s.-ü. 733, l. 8; s.-ü. 734, l. 8.

⁴⁷ ENSV ORRKA, f. 84, n. 1, s.-ü. 923, l-d 15—19, 21—22.

Saksamaa majanduslikule ekspansioonile Eestis oli tagatud edu ennekõike seetõttu, et inglise imperialistid 30-ndate aastate keskel, eriti pärast ülalpool puudutatud Inglise—Saksa mereväekokkuleppe sõlmimist, loobusid vastutegevusest hitlerlaste ülevõimu-püüetele Balti riikides. Ei kapitali väljaveo alal ega Saksa—Eesti kaubavahetuse suurendamise küsimustes teinud Suurbritannia valitsevad ringkonnad enam Saksa monopolidele tõsiseid takistusi, mõnedes asjades aga, vastupidi, osutasid neile isegi kaasabi ja toetust. Sellest kõnelevad mitmed faktid.

1936. aastal, samal ajal kui Berliinis olid käimas läbirääkimised Eesti—Saksa kaubavahetuse tunduva laiendamise küsimustes, ruttas Inglise valitsus Eestile teatama, et eelseisvail Inglise—Eesti kaubanduslikel läbirääkimistel tuleb arvestada — «Päevalehe» sõnade järgi — «mõningaid muudatusi, eriti karjasaaduste ekspordi alal. Siin võib olukord kujuneda kitsamaks senisest.»⁴⁸ On iseloomulik, et «Päevaleht» varustas selle teate suure pealkirjaga, milles öeldi: «3 miljoni krooni väärtuses lisakontingente Saksast... Briti pidurdab importi.»

Ka edaspidi, Saksa «kaubandusliku pealetungi» järgmistel etappidel, ei võtnud Inglise juhtivad majandusringkonnad ette mingeid katseid takistada suure osa Eesti turu ja ressursside haaramist sakslaste poolt. Tõsi küll, Inglise valitsevad ringkonnad deklareerisid 1938. aastal välisministri abi Butleri suu läbi, et Suurbritannia tahtvat ka edaspidi näha Balti riike «lahtise turuna».⁴⁹ Siinjuures tuleb aga silmas pidada, et «lahtise turu» mõiste oli sõltuvalt olukordadest ja poliitiliste eesmärkide muutumisest küllaltki veniv mõiste, mille sisu sageli muutus; samuti tuleb meeles pidada, et kuni 1939. aasta kevadeni Saksamaa ei taotlenudki inglaste täielikku väljatõrjumist Baltimaade turgudelt. Hoopis vastupidi, — hitlerlikud «majandusjuhid» olid kõige vahetumalt huvitatud sellest, et Inglismaa endist viisi varustaks Balti riike neile vajaliku kivisööga, naftaga, puuvillaga, kummiga, villaga, fosfaatidega jt. toorainete ning kütteainetega, mil-liseid Saksamaa ei võinud neile anda, kuna ta ise tundis neist puudust. Sellele Saksa kaubanduspoliitika iseloomulikule joonele juhtis tähelepanu ka Eesti Londoni saatkonna kaubandusnõunik Raud oma kirjas 19. novembrist 1938 Eesti välisministeeriumi nimele.⁵⁰ Peale selle asjaolu tuleb veel arvesse võtta, et teistel küljest polnud sakslased vähem huvitatud sellest, et Briti turg neelaks ära need Baltimaade väljaveokaubad, mida hitlerlik sõjamajandus ei vajanud ja mille ostmisel oleks Saksamaal tekkinud raskusi valuutapuuduse tõttu ja teistel põhjustel. Asjaolu, et Inglismaa ikka veel oli esikohal Eesti ekspordis, Saksamaa omakorda aga importeeris Eestisse peaaegu kaks korda rohkem

⁴⁸ «Päevaleht» nr. 279, 14. okt. 1936.

⁴⁹ Eesti Londoni saadiku ettekanne 9. dets. 1938 (Butleri kõnest Inglise—Balti Ühingu dineel). — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 571, l. 181.

⁵⁰ ENSV ORRKA, f. 31, n. 4, s.-ü. 323, l-d 28—29.

kaupu kui Inglismaa, oli Saksa majandusele väga soodus: selle tagajärjel tekkis olukord, kus suur osa Inglise valuutast, mida Eesti sai oma kaupade eest Inglismaalt, sattus Saksamaale, kelle majandus tundis teravat puudust välisvaluutast, eriti Inglise naelsterlingitest.⁵¹ Kuni sõja alguseni ei võtnud Inglismaa midagi ette sellise olukorra likvideerimiseks Eesti turul.

1937. aasta kevadel sõitis Suurbritannia välisministri abi lord Plymouth külastusreisile Soome ja Balti riikide pealinnadesse. Mõnedes rahvusvahelise ajakirjanduse organites rajati sellele visiitide seeriale lootusi, et siitpeale hakkab Inglise valitsus rakendama vastuabinõusid Saksa ekspansioonile Balti mere maades ja ajab hitlerlaste püüded selles piirkonnas nurja. Niisugused arvestused aga ei õigustanud end. Hästiinformeeritud inglise ajakiri «Economist» kirjutas muide juba Plymouthi retke algul, et viimase ülesanne seisvat üksnes selles, et näidata Balti mere idaranniku riikidele, kui kõrgelt hindab Inglismaa nende neutraliteedi-poliitikat.⁵² Niinimetatud «neutraliteedi-poliitika» aga oli Balti riikidele, nagu me allpool näeme, vaid suitsukatteks, millega nad maskeerisid oma ümberorienteerumist hitlerlikule Saksamaale.

Eesti kodanlikud allikad ei sisalda küllaldasi lähtekohti selleks, et jõuda ligikaudselegi selgusele selle üle, mida õieti Plymouth Tallinnas rääkis. Väga huvitav on aga Eesti Helsingi saadiku ettekanne 5. juunist 1937, milles see teatab Eesti välisministeeriumile üksikasju Inglise diplomaadi viibimisest Soome pealinnas ja tema sealsetest kõnelustest.⁵³ Selles ettekandes teatab saadik, et ta on küsinud Soome välisministrilt Holstilt, milliseid märkusi on Plymouth teinud Soome välispoliitika kohta, kas ta on hoiatanud liigse sõpruse eest Saksamaaga, kas ta avaldas soovi, et Soome kaubavahetus Inglismaaga laieneks. Soome minister on vastanud neile küsimustele eitavalt ja öelnud, et midagi taolist pole Inglise välisministri abi mõtteavaldustes olnud. Holsti kinnitas Eesti saadikule, et Plymouthil on olnud Helsingis vaid üldise iseloomuga kõnelusi rahvusvahelisest olukorrast. Sellest võiks vist järeldada, et Briti juhtivat diplomaati rahuldab täielikult tollaegse Soome valitsuse Saksa-sõbralik ja Nõukogude-vastane välispoliitiline suund.

Mis puutub Eestisse, siis igatahes ei muutunud pärast Plymouthi visiiti Eesti välis- ja väliskaubanduspoliitikas midagi. Saksamaa majanduslik ekspansioon Eestis jätkus takistamatult endise jõuga.

1938. aastal pöördus Eesti valitsus Londoni poole palvega konverteerida välislaen, mille Eesti sai Rahvasteliidu vahendusel enam kui kümme aastat tagasi. See Eesti palve lükati tagasi

⁵¹ Vt. ka «Правда» № 183, 5 июля 1937. Я. Виктор, «Конференция Балтийской Антанты».

⁵² «The Economist» № 4892, May 29, 1937, p. 502.

⁵³ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 444, l. 10.

ja laenu konversiooni ei toimunud.⁵⁴ Seniajani olid peaaegu kõik Eesti valitsuse rahanduslikud tehingud sooritatud Londoni või New Yorgi börsil; Ühendriikide ja Inglismaa nimel oli üle 90 protsendi Eesti riigi välisvõlast. Niisuguses olukorras ei võinud Londoni City keeldumine Eesti laenu konversiooni korraldamisest tähendada midagi muud kui Inglise valitsevate ringkondade soovi sundida Eestit minema hitlerliku Saksamaa finantsmagnaatide palvele. Just nõnda saadigi Tallinnas aru inglaste äraütlemisest. Eesti valitsus kasutas seda selleks, et õigustada oma Saksa-sõbralikku kurssi kui «paratamatut». Majandusminister L. Sepp, teatades Riigivolikogu komisjoni koosolekul, et London keeldus laenu konversioonist, lisas paljutähendavalt: «...Saksamaalt aga on tulnud pakkumisi nii uuteks finantseerimisteks kui ka uuteks ostudeks.»⁵⁵

Inglise imperialism hoidus edasisest kapitali ekspordist Eestisse ka otseste kapitalimahutuste vormis. Ülalpool on juba märgitud, et 1935. aasta sügisel tuli Londonist eitav vastus ettepanekule organiseerida Briti investeeringuid Eesti põlevkivitööstusse. Samasugusest joonest pidasid Inglise valitsevad ringkonnad kinni ka järgnevail aastail, kuigi Briti monopolidel olid kõik eeldused selleks, et edukalt konkureerida siin saksa kapitaliga nii põlevkivitööstuses kui ka mitmeil teistel aladel.

Ka Ameerika kapitalistid ilmutasid Eesti kodanluse diktatuuri perioodil korduvalt huvi Eesti põlevkivi vastu. Sellest tehti jälle kind juttu 1938. aasta kevadel, kui Balti riike külastas Rahvusvahelise Kaubanduspalati esimees ameeriklane Watson. Siis vilkatasid ajakirjanduses teated, et ameeriklased olevat teinud Eesti majandusministrile ettepanekuid Eesti «tooraineressursside kasutamise» kohta. Kuid need plaanid jäid realiseerimata, ameerika kapitalistid samuti ei asunud investeeringute tegemisele Eesti põlevkivibasseinis, jättes siin vaba tegevusvälja Saksa kontsernidele.

Lääneriikide äri- ja rahandusringkonnad ei teostanud mingeid uusi investeeringuid ka teistes Eesti tööstusharudes, millistes Saksa monopolid arendasid oma aktiivsust.

Samal ajal säilitas inglise kapital põhiliselt oma endised positsioonid neis tööstusharudes, kus talle olid sõja järel sülle langenud suuremad põhikapitalid ning kus ta oli seejärel investeerinud ka mõningaid uusi kapitale, — tekstiilitööstuses, metsatööstuses, vineeri- ja mööblitööstuses ja mujal. Just nende tootmisharude suhtes ei ilmutanud erilist aktiivsust saksa kapital, kes taotles ilmselt eelkõige nende tehaste ja kaevanduste enda kätte haaramist, mis pakkusid huvi sõjatööstuse arendamise

⁵⁴ Riigivolikogu välis- ja riigikaitsekomisjoni 1933. a. 9. nov. istungi läbirääkimiste üleskirjutus. — ENSV ORRKA, f. 84, n. 1, s.-ü. 924, l-d 1—3.

⁵⁵ ENSV ORRKA, f. 84, n. 1, s.-ü. 924, l. 3.

seisukohalt, samuti ka põllumajandussaaduste haaramist. Mitmesugused tandemärgid vihjavad sellele, et nii Briti kui ka Saksa finantskapitali keskused, kes tegelesid Baltimaadega, seda enam aga vastavate valitsuste esindajad, püüdsid võimalust mööda vältida omavahelisi konkurentsi-kokkupõrkeid, mitte takistada oma imperialistliku «naabri» tegevust ühisel söödamaal — Eestis — ja luua aluseid koostööks «naabri» imperialistlike huvide vastastikuse arvestamise alusel. Mõistagi ei saanud see taotlus vältida üksikuid kokkupõrkeid ja konkurentsi-puhanguid mõnede tööstusharudes ja eriti kaubanduses üksikutel aastatel.

Niisuguse koostöö- ja huvide piiritlemise taotluse poliitiliseks aluseks oli Inglise—Saksa imperialistlik kokkulepe Balti mere ja tema idaranniku küsimuses, mis, nagu nägime ülalpool, sai teoks 1934/35. aastal. Just selle kokkuleppe põhimotiiv — inglise imperialistide püüe suunata Saksa agressioon itta, Nõukogude Liidu vastu, ja tagada mõjupiirkondade teatud vähemaulatuslik ümberjaotamine võimalikult väikeste kaotustega endale, — just sama motiiv tõukas Suurbritannia valitsevaid monopolistlikke ringkondi järsult piirama ka oma majanduslikku ekspansiooni-püüdu Eestis ning andma hitlerlikule Saksamaale siin avaraid võimalusi nii oma majanduslike kui ka — seda enam — poliitiliste ülevõimu-taotluste realiseerimiseks.

Kui majanduse alal inglise imperialism säilitas esialgu oma põhilised positsioonid ja langes üksnes tema erikaal kapitalimahutustes ja eriti Eesti väliskaubanduses, siis poliitika valdkonnas andis ta 1935. aastast peale hitlerlikule Saksamaale tegelikult piiramatud võimalused hegemoonia jaluleseadmiseks Balti mere idakaldal, eriti Eestis. Aastail 1936—1939 tekkis Eestis olukord, mis mõnevõrra meenutab samaaegset olukorda Soomes, kus inglise imperialismi majandusliku ülekaalu tingimustes⁵⁶ valitsevate ringkondade Nõukogude-vaenulikku välispoliitikat suunati siiski peamiselt Berliinist, muidugi mitte ilma Londoni ja Washingtoni heakskiiduta. Eesti rahvusvaheline seisund erines aga Soome omast muuhulgas ka selle poolest, et Eesti majandus libises neil aastail palju suuremasse sõltumusse Saksamaast. Sellega ongi seletatav, et Eesti valitsejad läksid suurema orjalikkusega rahvusvahelise elu küsimustes hitlerliku Saksamaa sõiduvette, hoolimata surmaohust, mida säärane kurss paratamatult tekitas meie rahva elulistele huvidele ja olemasolule.

⁵⁶ 1938. aastal näiteks ületas Soome eksport Inglismaale peaaegu kolmekordselt tema ekspordi Saksamaale. Soome impordis jäi Saksamaa samuti tugevasti maha Inglismaast. — Vt. М. Марков. Финляндия. Москва 1939, стр. 16.

**EESTI VALITSUS SAKSAMAA AGRESSIIVSE POLIITIKA
SÕIDUVEES AASTAIL 1936—1939**

Rööbiti Eesti majandusliku sõltumuse kasvuga hitlerlikust Saksamaast tugevnes pärast Inglise—Saksa mereväe-kokkuleppe sõlmimist aasta-aastalt Eesti valitsevate ringkondade koostöö Saksa fašistliku ladvikuga ka poliitilisel ja sõjaväelisel alal. Sealjuures arenesid rahvusvahelise poliitika valdkonnas Eesti valitseva kliki sidemed hitlerlastega veel märksa kaugemale kui majanduse valdkonnas.

1936. aastale oli Eestis iseloomustav hitlerliku agentuuri määrgatav aktiveerumine ja mitmete abinõude tarvituselevõtt — nii Saksamaa kui ka Eesti valitsejate poolt — kahe maa poliitiliseks «lähendamiseks».

Rohkearvulised saksa organisatsioonid Eestis, nii seaduslikult registreeritud kui ka illegaalsed, laiendasid järjekindlalt oma tegevust, mida üha vahetumalt ja operatiivsemalt juhiti Saksamaalt. Nii teatas Eesti saatkond Berliinis oma välisministeeriumile 1936. aasta suvel, et «Balti Vendluse» Eesti filiaali (mis mäletavasti «suleti» juba 1933. aastal!) tegelased olid hiljuti olnud erilistel kursustel, mis toimusid nn. «juhtide kooli» juures Bad-Tölze linnas, et balti-saksa noorsoo- ja naisorganisatsioonide liikmed saavad ohtraid toetusi nõndanimetatud «Välismaasakslaste Ühingult» ja hulgaviisi viibivad hitlerinoorte suvilaagreis, et nationaalsotsialistlik partei oli värvanud enesele 360 uut liiget Eesti kodanike hulgast jne.¹

Mitmesugused «ekskursandid» ja «turistid» Saksamaalt ujutasid Eesti üle ja kutsusid oma ülbe käitumisega rahva hulgas esile nii suurt rahulolematust, et isegi Eesti siseministeerium oli sunnitud sellest ametlikult teatama välisministrile ja paluma viimast «võimaluse piirides takistada, vähemalt mitte toetada sakslaste selliseid üritusi», sest «sakslaste sagedane ja rohkearvulistes rühmades marssimine mööda Eestit... on kutsunud esile rahulolematuse laiades rahvahulkades».² Teises kirjas kirjeldas siseminister üksikasjaliselt Saksa sõjalise luure jultunud tegevust Eestis ja esitas fakte selle kohta, et spionaažiga tegelesid Saksa saatkonna kõrgemad ametnikud.³

Eesti võimud ei võtnud kõigi selliste signaalide puhul tarvitusele mitte mingeid abinõusid. Vastupidi, valitsus tegi nii mõndagi

¹ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 324, l-d 74—78.

² Kiri 30. juunist 1936. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 167, l-d 44—52.

³ Kiri 12. maist 1936. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 325, l. 2.

selleks, et hõlbustada hitlerlastele nende luure- ja muude ülesannete täitmist. Sellega seoses on kohane märkida, et tolleks ajaks läks saksa fašistidel korda veelgi tugevdada oma mõju Eesti valitsuse enda ridades. 1936. aasta kevadel nimetati Eesti välisministri kohale germanofiil, endine saadik Berliinis Fr. Akel. Samal ajal vahetas hitlerlik valitsus ka oma saadikut Tallinnas; senine saadik Reinebeck asendati Frohweiniga, kelle kohta Eesti saatkond Berliinis juba ette teatas, et ta «tegutsevat partei huvides palju agaramalt kui Reinebeck».⁴

Selle asemel et anda jultunud hitlerlikele agentidele vastu lööke, tugevdasid Eesti valitsuse juhid oma sidemeid nendega ja ülistasid üha avalikumalt Saksamaa poliitikat. Ikka teravamalt jälitati ajakirjandust vähemagi katse eest kritiseerida Saksa fašismi ideoloogiat või hitlerliku valitsuse agressiivset tegevust; kaks ajalehte («Vaba Maa» ja «Rahva Sõna») suleti selliste katsete eest. Hitlerliku propagandaministeeriumi ja Välisameti kulul ja organiseerimisel komandeeriti Tallinna ajalehtede toimetajad 1937. aasta sügisel pikemale ekskursioonile mööda Saksamaad, selleks et nad tagasi tulles «parandaksid» kõige selle käsitlemist oma lehtedes, mis puudutab hitlerlikku Saksamaad ja tema poliitikat.⁵ Diktaator Päts, kes väga harva võttis vastu eesti ajakirjanikke, leidis aega pikkadeks vestlusteks kohaliku saksa lehe «Revalsche Zeitung» peatoimetaja Hasselblatiga. Viimase seisund Eestis oli muide küllaltki veider: olles Eesti riigi kodanik, töötas ta pikemat aega Berliinis «Välissakslaste keskel töötamise ühingus»;⁶ Berliinist juhtis ta ka mainitud ajalehte, mis oli Göbbelsi propaganda hääletoruks Eestis.

Pätsi lähim kaasosanik kindral Laidoner seadis ilmselt enda ülesandeks Hitleri-vastaste meeleolude väljarookimise eesti rahva keskel, et seega pälvida Berliini üha soojemat kiitust ja soosingut. 1936. aasta novembris ülistas ta ühes oma kõnes juba täiesti otseselt Saksamaa fašistlikku režiimi ja seletas, et «... praeguse Saksa valitsusega meie oleme jõudnud täielikule üksteisest arusaamisele... Üksteisest arusaamise tõttu on kujunenud teatud usaldus, mida seniajani kerge ei olnud luua.»⁷ Aasta hiljem, 1937. aasta detsembris deklareeris Laidoner veel selgemalt, et just nimelt «viimaste aastate jooksul, sellest ajast saadik, mil Saksamaal on maksev natsionaal-sotsialistlik kord, on meie vahekorrad muutunud paremaks...» ja et «suure Saksa riigiga oleme saavutanud vastastikuse arusaamise, ma ütleksin, isegi hea vahekorra. Ja see on meie välispoliitikas suur saavutus.»⁸

Seega siis müüdava kindrali arusaamiste järgi oli asi nii, et

⁴ Kiri 9. juulist 1936. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 324, l. 78.

⁵ Saksa saadiku jutuaajamine Eesti välisministri abiga 25. aug. 1937. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 452, l. 14.

⁶ «Правда» № 98, 8 апр. 1936 г.

⁷ «Uus Eesti» nr. 325, 30. nov. 1936.

⁸ «Uus Eesti» nr. 332, 6. dets. 1937.

Saksa ekspansiooni uue laine veeremine Balti mere rannikule oli eesti rahvale õnnistuseks, orjalik tammumine hitlerlaste agressiivse poliitika jälgedes aga oli Eesti valitsejate välispoliitika «suur saavutus»! Pole ime, et Laidoneri niisugused avastused «jätsid Berliinis väga hea mulje», nagu kandis ette sealse Eesti saatkonna nõunik.⁹

Eesti kodanluse fašistlikud peamehed ei mõelnudki selle üle, kuidas tuleks kindlustada maad hitlerliku agressiooni eest või mõnevõrragi piirata Saksa ekspansiooni meie maal. Neile tegi muret hoopis teine küsimus: kuidas saavutada edasist lähenemist hitlerliku klikiga ning oma tihedate suhete lepingulist vormistamist. Eesti valitsuse diplomaatilises kirjavahetuses tõuseb mitmel korral esile mõte, et oleks soovitav sõlmida mingi Saksa—Eesti poliitiline pakt või esineda mingi ühise deklaratsiooniga. See idee läbib punase niidina näiteks Eesti Berliini saatkonna pikka poliitilist ettekannet 29. aprillist 1937, mis kannab pealkirja «Saksa välispoliitika ja Eesti julgeolek».¹⁰ Selles dokumendis rõhutatakse, et «niikaua kui Saksa laevastik valitseb Balti merel», töötavat kollektiivse julgeoleku süsteem tuua Balti riikidele «peamiselt sekeldusi», ja nõutakse, et Eesti toetuks Saksa võimsusele ning taotleks «mittekallaletungi deklaratsiooni» või vastava pakti sõlmimist Saksamaaga.

Pole raske näha, et pakti Saksamaaga oli Eesti võimumeestele vaja mitte maa julgeoleku tõeliseks kindlustamiseks, vaid peamiselt oma sisepoliitilise olukorra kõvendamiseks. Teades, et laiad rahvahulgad olid ärevil Saksa agentuuri tegevuse pärast, kavatsesid valitseva ladviku peamehed neid selle paberilipaka abil rahustada, kujutades pakti sõlmimist Hitleriga mingi «diplomaatilise võiduna», mis suutvat kaitsta eesti rahva huvisid rahvusvahelisel areenil. Teisest küljest oleks võinud hitlerlaste allkirja Pätsi valitsusega sõlmitud lepingul tõlgitseda Pätsi kildkonna lõpliku tunnustamisena saksa fašismi poolt ning lõpliku loobumisenä teiste «Saksa-sõbralike jõudude» Eestis võimule aitamise mõttest.

Saksa fašistidele ei olnud aga tol etapil niisugune pakt veel vajalik. Nad eelistasid paberilipakatele konkreetseid tegusid. Tugevdades oma vahelesegamist Eesti siseasjadesse, nõudsid nad ühtlasi Eesti valitsuselt üha aktiivsemat toetust Saksa agressiivsele poliitikale Ida-Euroopas ning Eesti välispoliitika Nõukogudevastase suunitluse teritamist. Eesti välispoliitikale osutatava erilise «usalduse» märgiks hakati Eesti diplomaatiale Berliinis andma mõningaid vähemaid ülesandeid Eesti naabrite ja eriti Balti Entente'i riikide poliitika mõjutamise alal.

Üks niisugune juhus oli näiteks 1937. aastal. Tol ajal võttis Soome valitsus ette mõningaid, tōsi küll, väga poolikuid samme oma suhete parandamiseks Nõukogude Liiduga, ja Soome välis-

⁹ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 441, l-d 29—30.

¹⁰ Sealsamas, l-d 7—14.

minister Holsti külastas Moskvat. See kutsus esile pahameele Berliinis, ja hitlerlik diplomaatia asus «läbimurde ohtu» likvideerimisele. Sealjuures võttis Berliin appi ka Eesti diplomaatilise aparraadi, arvestades Eesti lähedasi suhteid Soome valitsevate ringkondadega. Eesti esindajale Berliinis räägiti Saksa välisametis, et «silmas pidades Eesti praegust head positsiooni dr. Holsti juures, oleks soovitav, et ta mõjutaks ka Holstit realistlikuma arusaamise poole.»¹¹ Selle ülesandega käisid muidugi kaasas rohkearvulised komplimendid Eesti «välispoliitilise joone stabiilsuse ja otstarbekohasuse» kohta. Tuleb küll lisada, et käesoleval juhul Eesti diplomaatia ilmselt ei tulnud oma ülesandega toime, ja hitlerlastel tuli võtta tarvitusele «tugevamaid» vahendeid, et Soomes «korda majja» saada. 1938. aastal oli Holsti sunnitud Saksamaa nõudel lahkuma välisministri kohalt.¹²

Pidevalt täitis Eesti diplomaatia Berliini ja Varssavi ülesandeid «Balti Entente'i» asjus. Siin oli Eesti valitsuse põhiline joon algusest peale täies kooskõlas Saksa ja Poola püüdlustega. See joon seisis selles, et taotleda kolme Balti riigi koostööpakti laiendamist lõuna ja põhja poole — Poola ja Soome suunas —, ühtlasi muutes senise lõdva ja ebamäärase koostöölepingu sõjaliseks liiduks. Sellega oleks blokk muutunud selgelt väljendatud reaktsioonilise, Nõukogude-vastase iseloomuga moodustiseks ja tema väärtus hitlerliku poliitika seisukohalt oleks suuresti tõusnud. Ühtlasi oleks niisuguse liidu olemasolu hõlbustanud reaktsiooni- ja fašismijõudude tegevust iga liikmesriigi sisepoliitika valdkonnas, oleks kergendanud demokraatlike jõudude mahasurumist.

Kõige innukamalt võitles «Balti Entente'i» raamides sellise arengusuuna eest just Eesti diplomaatia, kuna Leedul ja ajuti ka Lätil oli selles suhtes mõningaid kahtlusi ja kõikumisi. Sealjuures lootsid Eesti valitsejad lühinägelikult, et Baltimaade koostöö sellise arengu korral võib kannatada saada üksnes Leedu ja võib-olla ka Läti; eesti kodanlusele lootsid nad sellest arenguteest ainult kasu. Nad arvasid nimelt, et Saksa ja Poola egiidi all läheb Eestil korda seada jalule oma «juhtiv seisund» kogu Baltikumis ning etendada senisest märksa suuremat osa Baltimaade töörahva ekspluateerimisel. Õiguslikke vorme sellise «juhtiva seisundi» jaoks oli Saksamaa soosingu korral alati võimalik leida — kas või eesti kodanlusele soodsa tolliuniooni sisseseadmise teel.

Siinkohal ei ole vaja tõestada, et säärane välispoliitiline kontseptsioon ei olnud tegelikult sugugi vähem ohtlik eesti rahvale kui tema lõunapoolseile naabritele. Ometi avaldas see 1936. aastast peale üha kasvavat mõju Eesti valitsuse Baltikumi-poliitikale. See kontseptsioon paistis läbi juba esimeses intervjuus, mille uus välisminister Akel andis ajakirjanikele 1936. aasta juunis.

¹¹ Eesti Berliini saatkonna nõuniku kiri 27. maist 1937. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 441, l-d 15—17.

¹² Eesti Helsingi saadiku kiri 21. nov. 1938. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 439, l. 258.

Akel seadis juba täiesti varjamatult Eesti välispoliitika esmaseks ülesandeks «suure Balti liidu» viivitamatu loomise Poola osavõtul. 1934. aasta koostöölepingut Läti ja Leeduga nimetas ta rõhutatult probleemi «esiaalgseks lahenduseks» ja avaldas kahetsust, et omaaegne nn. «garantiileping» Läti, Poola, Soome ja Eesti vahel, mis kirjutati alla Varssavis 1922. aastal, ei astunud jõusse. (See leping, mis oli otseselt suunatud Nõukogude Venemaa vastu, nägi ette, et tema osalised ei astu oma välispoliitikas minneid samme ilma omavahel eelnevalt konsulteerimata ja üksteist informeerimata.) Akel kirjeldas ilukõneliselt «Eestis valitsevaid sõbralikke tundeid poola rahva suhtes» ja deklareeris vajadust laiendada Balti riikide koostööd «Poola suunas», kuna see pidades tugevdama nende poliitilist kaalu.¹³

Veel resoluutsemalt astus suure Nõukogude-vastase Poola-Balti bloki loomise eest välja Laidoner. Saksa monopolistliku kapitali poolt äraostetud kindral ei lasknud nüüd mööda ühtki juhusust, et avalikult esineda jämedate süüdistustega Leedu aadressil, kes oma vastupanuga Poola imperialistide agressiivseile püüetele ajas nurja plaanid Poola kaasatõmbamiseks Balti liitu. Ühes oma kõnes 1936. aasta kevadel, järjekordse Balti riikide välisministrite konverentsi eelõhtul, katsus Laidoner Leedut «Balti Entente'i» koosseisust juba lausa «välja heita» ja andis mõista, et õieti olevat olemas vaid liiduleping Eesti ja Läti vahel, mille laiendamisele Leedu oma kangekaelsusega takistusi tegevat.¹⁴ Niisugune mõtteavaldus kutsus esile isegi diplomaatilise intsidendi: Leedu ja Läti delegatsioonid Balti välisministrite konverentsil avaldasid Laidoneri kõne puhul Eesti valitsusele protesti.¹⁵

Eesti välispoliitika juhid läksid otseste šantaaziaktideni Leedu suhtes, selleks et sundida teda järeleandmistele, loobumisele vastupanust Poola ja Saksa agressiivsetele taotlustele Vilniuse ja Klaipeda küsimustes. Nii ähvardasid nad, et Eesti isegi lahkub «Balti Entente'i» koosseisust, kui Leedu ei ilmuta suuremat järeleandlikkust oma tülides «naabritega».¹⁶ Eesti valitsus deklareeris teisel juhul, et ta nõustub muutma «Balti Entente'i» sõjaliseks liiduks — mida ette panid leedulased, — üksnes juhul, kui Leedu eelnevalt seab korda oma suhted Poolaga,¹⁷ s. o. tingimusel, et luuakse kõik eeldused sõjalise kolmikliidu laiendamiseks Poola kaasatõmbamise teel. Nagu nähtub ühest Eesti välisministeeriumi dokumendist, mis kuulub «Balti Entente'i» IV konverentsi ettevalmistamise materjalide hulka, loeti Eesti välisministeeriumis seda, kui Leedus tekiks teatud julgeoleku-tunne, «miinuseks», sest see

¹³ «Правда» № 175, 27 июня 1936 г.; vt. ka «Päevaleht» nr. 168, 25. juuni 1936.

¹⁴ ENSV ORRKA, f. 957, n. 1, s.-ü. 714, l-d 319—320.

¹⁵ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 220, l-d 148—152.

¹⁶ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 166, l-d 31—33.

¹⁷ Eesti välisministeeriumi kiri saadikule Londonis 10. juulist 1936. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 324, l. 156.

«raskendaks Vilno probleemi lahendamist», s. o. Leedu sundimist Poola diktaadile alistuma.¹⁸ Tõesti omapärane oli kolme Balti väikeriigi «liit», milles üks lepinguosaline pidi hoolikalt vältima selliste sammude astumist, mis võiksid tugevdada teise lepinguosalise julgeoleku-tunnet!

Eesti valitsuse niisugune reetlik positsioon leidis muidugi täielikku heakskiitu Varssavis ja Berliinis. Poola ja saksa fašistlikus ajakirjanduses aastaist 1936—1938 võib leida rohkesti kiitvaid sõnavõtte Eesti valitsuse poliitika kohta, mis taotles kõigi väikeste Balti riikide allutamist Poola diktaadile ja sealtkaudu nende muutmist Nõukogude-vastase agressiooni tööriistaks hitlerliku Saksamaa ülemjuhatusel all. Selline poliitika õnnestas kõige ohtlikumal kombel kõigi Balti riikide sõltumatuse hapraid aluseid, — kuid just see Berliini võimumeestele meeldiski. Nii kirjutas Eesti saatkond Berliinis 1937. aasta detsembris selle kohta, kuidas hitlerliku välispoliitika juhid hindasid Eesti—Läti—Leedu koostöölepingut ja Eesti osa selles blokis: «Välisametis näikse asuvat seisukohal, et 1934. aasta koostöölepingu tulemused pole Saksamaale mitte olnud eitavad. Seda peamiselt sel põhjusel, et koostööleping andis Eestile aluse oma mõju avaldamiseks kahele lõunapoolsele naabrile... Võib öelda, et just Eesti osavõtt ja usaldus, mille Eesti oma stabiilse ja selge välispoliitikaga siin möödunud nelja aasta jooksul võitnud, teevad Balti bloki Saksamaa silmis talutavaks ja mõnede silmis isegi positiivseks nähteks.»¹⁹

Kuid hitlerlaste kiitus Eesti võimumeestele oli tunduvas osas jagatud avansina, lootuses sellele, et Pätsi-Laidoneri kliikil läheb korda mitte piirduda Eesti—Läti—Leedu bloki muutmisega saksa fašismile «positiivseks nähteks», vaid ka seda blokki suuresti laiendada ning tugevdada. See ülesanne aga ei kuulunud kergete hulka. Eesti valitsejate silmapaistev sõbrutsemine poola imperialistidega ja saksa fašistidega ning suurema Nõukogude-vastase sõjalise liidu kokkuklopsimise idee oli esiteks ebapopulaarne isegi ühe osa eesti kodanluse hulgas, rääkimata juba sellest, et töörahva hulgad olid otsustavalt igasuguste Nõukogude-vastaste avantüüride ning Hitleri ees roomamise vastu. Teiseks takistas «suure Balti liidu» idee elluviimist NSV Liidu rahuarmastav välispoliitika, kes astus aktiivselt välja Balti riikide sõltumatuse kaitseks hitlerlaste ja Poola reaktionäärade kallalekippumiste ning sepitsuste vastu. Kolmandaks etendasid märkimisväärset osa Eesti valitsuse Baltikumi-poliitika pidurdamisel ja nurjaajamisel ka kolme Balti riigi valitsevate ringkondade omavahelised vastuolud ning huvide kokkupõrked. Läti ja eriti Leedu kodanluse liidrid, kuigi nad vihkasid Nõukogude Liitu mitte vähem kui eesti fašismi peamehed, olid sunnitud Nõukogude-vastaste avantüüride sepitsemisel ometi arvestama ka seda asjaolu,

¹⁸ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 220, l. 105.

¹⁹ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 441, l-d 29—31.

et Berliinis ja Varssavis hauti plaane Leedu ja osa Läti territooriumi jaotamiseks Saksamaa ja Poola vahel.²⁰ Niisuguste plaanide osalinegi teostamine, näiteks Leedu allutamine Poola ülevõimule tema riikluse vormilise säilitamisega — see aga oleks «suure Balti liidu» raamides kahtlemata teoks saanud —, oleks loonud juba tõsiseid ohte leedu kodanluse kasumitele, Poola—Leedu «liidu» või «uniooni» mistahes vormide rakendamise korral oleks leedu kodanlus olnud sunnitud taganema omaenda siseturult tugevama poola kodanluse ees, ühtlasi kaotades ka suure osa oma poliitilisi privileege. See asjaolu oli teada ka Eesti kodanlikele tegelastele, kes, võideldes Poola—Leedu «lepitamise» eest, pidid süvenema ka selle tüli sügavamatesse põhjustesse. Nii kirjutas eesti diplomaat Leppik 1936. aastal välisministeeriumile: «Leedul pole Poolale midagi müüa, ... Lodz ja Poola sisetööstus aga ujutaks Leedu oma odavate kaupadega üle ja saaks kardetavaks Leedu—Inglise kaubavahetusele.»²¹ Lähtudes oma kapitalistlike kasumite kaitsmise huvidest, astusid Leedu valitsevad ringkonnad välja Poola—Eesti plaanide vastu, ja ka kaugenägelikumad läti kodanluse esindajad ilmutasid neis küsimustes kõikumisi ja kartusi.

Kõigil neil põhjustel ei saanudki eesti kodanliku ladviku unisatud «suure Balti liidust» teoks kuni 1939. aastani.

Kuid kodanlikud eesti diplomaadid ei lasknud end ebaedust heidutada ja töötasid väsimatult Poola—Leedu kurikuulsa «lepitamise», samuti Saksa—Leedu vahekordade parandamise mitmesuguste projektide kallal, tehes seega tunduvalt kahju Baltimaade rahvaste rahvuslikele huvidele. Kuigi «suur Balti liit» ei saanud teoks, hõljus tema vari siiski kogu aeg kurjakuulutatavalt Baltimaade kohal, ja juba diplomaatilised askeldused selle sõjalise bloki kokkuklopsimise ümber halvendasid rahvusvahelist olukorda ning soodustasid saksa fašistide kavatsuste elluviimist Balti mere piirkonnas.

Ajal, mil hitlerlased üha tugevdasid oma Leedu-vastaseid provokatsioone Klaipedas, manitsesid Eesti valitsejad leedulasi üha uuesti ja uuesti olema «järeleandlikud», hirmutades neid sõja võimalikkusega, «kus Leedule keegi appi ei tuleks».²² Ühtlasi tegi Eesti diplomaatia suuri pingutusi, et segada ja takistada Leedu koostööd Nõukogude Liiduga Saksa ja Poola agressiivsete taotluste tõrjumisel. Päevast päeva sisendati leedu tegelastele mõtet, et «liigne sõprus Nõukogude Venemaaga» olevat «ohtlik», kuigi ilma NSV Liidu toetuseta poleks Leedu suutnud kuidagi vastu seista rohkearvulistele šantaaži ja provokatsiooni aktidele Poola ja Saksamaa poolt. Vastuseks leedu diplomaatide kaebus-

²⁰ Vt. «Правда» № 150, 2 июня 1938 г. Г. Грибов «Планы фашистских аггрессоров в Прибалтике».

²¹ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 324, l-d 36—37.

²² Eesti Kaunase saadiku kiri Eesti välisministeeriumile 30. nov. 1937. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 439, l-d 33—36.

tele Eesti valitsejate sõprade — poola imperialistide Leedu-vastase tegevuse üle arendasid Eesti esindajad erilist «teooriat», mille kohaselt kõigis Leedu välispoliitilistes raskustes pidid süüdi olema Leedu liiga lähedased suhted NSV Liiduga!

Kuigi suurest Poola—Balti sõjalisest blokist midagi välja ei tulnud, oli Eesti diplomaatia pingutustel ometi niipalju tagajärgi, et kolme Balti riigi «Entente» ei kujunenud agressiooni ohjeldamise ning Baltimaade rahvaste julgeoleku kindlustamise teguriks, — nagu selleks olid esialgu olemas vastavad eeldused. Balti riikide välisministrite konverentsidel, mis toimusid regulaarselt kaks korda aastas, ei sõnastatud kordagi rahu ja Baltimaade rahvaste julgeoleku kindlustamise tõelisi ülesandeid. Vastupidi, nende konverentside resolutsioonidesse kirjutati — tavaliselt Eesti delegatsiooni nõudmisel või toetusel — uduseid formuleeringuid, mis võisid ainult desorienteerida avalikku arvamust ja suigutada Baltimaade rahvaste valvsust agressiivsete fašismijõudude ees. Ei puudunud «Balti Entente'i» ametlikes dokumentides ka laused, mis andsid tunnistust nende autorite püüdest osutada toetust agressiivsete riikide sellistele nõuetele, nagu Rahvasteliidu «universaliseerimise» nõue, mille all tol ajal mõisteti fašistlike agressorite tõmbamist Rahvasteliidu ridadesse iga hinna eest, mistahes järeleandmiste tegemisega nende jultunud nõudmistele²³ jms. Balti välisministrite VIII konverentsil, mis toimus juunis 1938, s. o. varsti pärast Austria annekteerimist hitlerliku Saksamaa poolt, kui maailma avalik arvamus oli vapustatud sellest jultunud agressiooniaktist, leidis Eesti välisminister Selter olevat võimaliku rääkida, et «ei saaks vististi väita, et üldolukord vahepeal (s. o. pärast VII konverentsi, 1938. a. esimesel poolel — *M. P.*) kindlalt oleks muutunud halvenemise mõttes». Selter lisan, et pigemini olevat riikide vahekorrad «teatud mõttes selginenud ja on näidanud konsolideerumise tendentse».²⁴ Seega siis hitlerliku Saksamaa avaliku agressiooni algus Euroopas, mis vahetult ohustas ka eesti rahvast, tekitas kodanliku välispoliitika juhis täielikku rahulolu ning oli temale rahvusvahelise olukorra «selginemise» ja paranemise tunnuseks!

Eesti fašistlike valitsejate poliitika «Balti Entente'i» raamides aitas märksa kaasa selleks, et alates 1937. aastast hakkas Leedu valitsus tegema reas üksikküsimustes järeleandmisi saksa fašistide survele, rajades seega hitlerlastele teed Klaipeda piirkonna anastamiseks.²⁵ Väärrib märkimist ka see asjaolu, et 1938. aasta märtsis, kui Poola valitsus lõpuks relvade ähvarduse abil saavutas seda, et Leedu «tunnustas» Vilniuse piirkonna anastamist Poola poolt, vahendajaks vastavatel Poola—Leedu läbirääkimistel oli Eesti valitsus, kelle «teeneid» Poola agressorite ees ülevoolava

²³ Vt. Balti riikide välisministrite V konverentsi resolutsioonid, 9.—11. dets. 1936. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 365, l-d 78—80.

²⁴ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 597, l-d 73—74.

²⁵ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 439, l-d 33—36, s.-ü. 572, l. 62.

tänuavaldusega ära märkis Poola välisminister, kurikuulus Beck.²⁶

Suure Nõukogude-vastase Poola—Balti bloki loomise üritusi toetas ka Briti diplomaatia. Selle bloki kokkuklopsimise peamise takistuse — Poola ja Leedu vahelise konflikti — likvideerimiseks pani aga London ette veidi painduvamaid abinõusid kui need, mida kasutasid selles küsimuses Poola ja Eesti valitsus. Inglise välisministeeriumi ametnikud soovitasid Poolale ja Eestile mitte nõuda Leedult kohe sajabrotsendilist järeleandmist, vaid leppida esialgu Poola vallutuse kaudse ning osalise tunnustamisega Leedu poolt — näiteks Leedu ja Poola vaheliste konsulaarsuhete loomise teel. Hiljem oleks siis võimalik Leedut järk-järgult juba täiesti põlvili suruda ja läbi viia ka saadikute vahetamine Leedu ja Poola vahel, millega Leedu valitsus oleksi lõplikult tunnustanud Vilniuse annekteerimist Poola poolt.²⁷ Eesti valitsus aga eelistas järgida ka selles küsimuses Saksa—Poola taktikalist joont ning nõuda Leedult kohest kapituleerimist Balti mere riikide «solidaarsuse ja üksmeele» nimel.

Reaktsiooniliste Eesti diplomaatide unistused lendasid ajuti isegi kaugemale Balti—Poola liidust: nad oleksid meeleldi soovitud selle liidu osaliste Nõukogude-vastastes üritustesse kaasa tõmmata ka Skandinaaviamaid, eeskätt Rootsit. Selles suunas võeti ette ka mõningaid konkreetseid samme, peamiselt sidemete loomise näol Rootsi äärmiselt reaktsiooniliste elementidega. 1936. aasta suvel korraldasid Eesti valituse ringkonnad koos Rootsi reaktsionääridega kärarikka Nõukogude-vastase demonstratsiooni Eesti—NSV Liidu piiril — mälestussamba avamise Rootsi kuningale Karl XII-le Vene ja Rootsi vägede 1700. aasta ajaloolise Narva lahingu kohale. Seda eesti ja rootsi fašismi-meelsete tegelaste kokkutulekut iseloomustasid rootsi demokraatlikud ajalehed kui üht lüli katsete ahelas kõita Rootsit Nõukogude-vastase Saksa—Soome bloki külge.²⁸ Neist katsetest aga ei tulnud midagi välja, sest Rootsi demokraatlikud ja rahuarmastavad jõud andsid oma «Eesti-sõbralike» reaktsionääride taoliste sepitsustele väärilisi vastulööke. Eesti saadik Stokholmis kurtis oma ettekannetes korduvalt, et Eestiga lähenemise idee on Rootsis äärmiselt ebapopulaarne ja leiab seal toetust ainult «parempoolsete noore sugupõlve» kitsamas ringkonnas, kus valitsevad «esijoones venevaenulikud» meeleolud²⁹, s. o. lühemalt öeldes — rootsi fašistide hulgas.

Kõiki oma põhilisi aktsioone välispoliitika alal teostasid Eesti

²⁶ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 452, l-d 66—75, s.-ü. 444, l-d 115—116.

²⁷ Vt. Eesti Londoni saadiku ettekanne 27. maist 1936. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 324, l-d 149—151.

²⁸ Vt. Eesti Stokholmi saatkonna ettekanne 20. okt. 1936. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 320, l-d 8—9.

²⁹ Ettekanded 14. juunist 1936 ja 7. veebr. 1937. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 322, l. 103, 110—112.

valitsuse ringkonnad aastail 1936—1939 niinimetatud erapooletuse poliitika lipu all. Seda poliitikat kujutas kodanlik propaganda kõige kindlama abinõuna selleks, et vältida Eesti kiskumist teiste riikide konfliktidesse ja kokkupõrgetesse ning säilitada ja kindlustada rahu ja «väikese Eesti iseseisvust ning sõltumatust».

Kuid kodanliku Eesti «erapooletuse» objektiivne analüüs näitab, et selle sildi all aetava poliitika tõelistel eesmärkidel ei olnud midagi ühist niisuguste ülevate loosungitega nagu «rahu» ja «sõltumatus». Faktid näitavad ümberlökkamatult, et süütu erapooletuse-lipik oli Eesti vaitsevale klikile vajalik selleks, et paremini maskeerida oma ümberorienteerumist hitlerlikule Saksamaale, Ida-Euroopa kollektiivse julgeoleku loomise püüete nurjaajamist ja Nõukogude-vastase «suure Balti liidu» kokkuklopsimise taotlusi.

Möödamannes võiks märkida, et nüüd, pärast Teist maailmasõda, ei saa isegi mõned välismaale pagenud eesti kodanluse ideoloogid päriselt eitada 30-ndate aastate «Eesti erapooletuse» seost samaaegse «kasvava Saksa ülevõimuga». Niisugune poolik tunnistus on sattunud näiteks Inglismaal väljaantud raamatukesse, mis kannab pretensiooset pealkirja «Eesti rahva ajalugu». See raamatuke kannab küll kogu oma ulatuses tugevat ajalooliste faktide moonutamise pitsertit, kuid ométi on tema koostajailt välja lipsanud tunnistus, et «neutralistlik» suund «hakkas Eesti välissuhetele mõju avaldama 1935. aastast»,³⁰ — s. o. just sellest ajast, mil sai teoks Inglise—Saksa kokkulepe Balti mere piirkonna küsimuses. Märksa selgemalt kinnitas kodanliku Eesti «erapooletuse» põlvnemist hitlerlaste agressioonipoliitika rüpest üks teine emigrantlik väljaanne — ajaleht «Teataja», kes kirjutas 1955. aastal, et «hitlerliku Saksamaa mõju reflekteerus Euroopa riikide eluavaldustes, muuseas ka väga silmapaistvalt Eesti selleaegses selterlikus välispoliitikas...», et «meie ametlikul erapooletuse poliitikal olid iludusvead juures», ja tunnistas, et Eesti toliaegne välispoliitika oli «rõhutatult saksasõbralik».³¹

Kuid pöördugem emigrantlike mineviku varjude riigist tagasi reaalsesse maailma, ajalooliste faktide juurde.

Selle rahvusvaheliste suhete süsteemi tingimustes, mis eksisteeris Teise maailmasõja eelseil aastail, kõigi riikidevaheliste vastuolude järsu teravnemise ja üha suurema läbipõimumise tingimustes tulid väga selgesti nähtavale toimuvate sündmuste universaalne iseloom ning rahu jagamatus. Seetõttu isegi niisuguste riikide neutraliteet, kes asetsesid kõrval, eemal imperialistliku agressiooni peamistest suundadest, — nagu seda olid näiteks Skandiinaaviamaad, — ei suutnud tagada vastavate riikide julgeolekut, nende eemalejäämist agressiooni ja sõja keerisest, rääkimata juba sellest, et nende neutraliteet vähemalgi määral ei aidanud kaasa üldise julgeoleku kindlustamiseks, vaid pigemini vastupidi.

³⁰ The History of Estonian People by E. Uustalu. London 1952, p. 198.

³¹ «Teataja» nr. 11 ja 12, 1955.

Eesti, nagu ka teised Balti riigid, aga ei asetsenud kõrval, eemal saksa fašistliku agressiooni peamistest suundadest, vaid seisis otse ühe sellise suuna sees, südamikus, olles selles Euroopa osas kahtlemata üheks esimeseks hitlerliku agressiooni objektiks. Eesti oli 30-ndail aastail juba tunda saanud mitte üksi Saksa majanduslikku ekspansiooni ja poliitilist survet, vaid ka selliseid välismaise vahelesegamise teravamaid vorme, nagu hitlerlike agentide maalesaatmine ja väljastpoolt toetuse osutamine fašistlikele (vapside) salaorganisatsioonidele, kelle eesmärgiks oli Eesti muutmine Saksa protektoraadiks. Niisugustes tingimustes tähendasid jutud «Eesti erapooletusest» paremal juhul ohtlike illusioonide külvamist ja rahva valvsuse uinutamist hitlerliku vallutusretke ähvarduse ees; tegelikult peitus «erapooletuse» viigilehe taga peale selle veel püüe ajada nurja teiste Ida-Euroopa rahvaste pingutused luua kollektiivse julgeoleku süsteem barjääriks saksa fašistide «ittatungi» teel. Olles majanduslikult ja poliitiliselt sõltuvad Saksa monopolidest ja hitlerlikest «idapoliitikutest», muutusid Selteri tüüpi eesti «neutralistid» Berliini välisameti salajasteks käsutäitjateks võitluses rahvaste kollektiivsete rahu kindlustamise ja agressorite ohjeldamise taotluste vastu.

Neutraliteedi-poliitika algatajateks 30-ndate aastate teisel poolel, üha laieneva saksa fašistliku agressiooni olukorras olid nn. «Oslo grupi» riigid — Skandinaaviamaad, Belgia, Holland jt. Viidates sellele, et Itaalia-Abessiinia sõja ajal Itaalia kui agressori vastu kollektiivsete sanktsioonide rakendamise katse nurja läks, deklareerisid «Oslo grupi» riikide valitsused 1936. aastal, et nad jätavad endale tegevusvabaduse küsimuses, kas tuleb täita või mitte Rahvasteliidu põhikirja üht kõige tähtsamat punkti, nimelt p. 16-ndat — kollektiivsete sanktsioonide rakendamisest agressori vastu. Hiljem, 1938. aastal, need riigid avaldasid erilised neutraliteedi-deklaratsioonid ja kehtestasid vastavad seadused; nende seadustega ütlesid nad lõplikult lahti põhimõttest, mille järgi põhikirja p. 16 ettenähtud sanktsioonide rakendamine oli Rahvasteliidu liikmesriikidele kohustuslik. «Oslo riikide» niisugune poliitika leidis toetust Briti diplomaatia poolt.

Nõukogude Liit astus järjekindlalt välja Rahvasteliidu põhikirja p. 16-s sõnastatud ülitähtsa kollektiivse julgeoleku printsiibi kaitseks. Nõukogude esindajad Rahvasteliidu organites näitasid veenvalt, et sanktsioonide kohustuslikkusest lahtiütlemine tähendab tegelikult agressiooni ergutamist, kollektiivse julgeoleku nurjaajamist ja Rahvasteliidu aluste õõnestamist. Juba 1936. aasta septembris toimunud Rahvasteliidu täiskogu istungjärgul naeris NSV Liidu esindaja M. M. Litvinov tabavalt välja neid riigitegelasi, kes pidasid võimalikuks sõja-tulekahju eest peitu pugeada sel moel, et püstitatakse oma riigi piiride äärde tahvlike pealkirjaga «Neutraliteet». Ta näitas, et selline poliitika valas vett agressorite veskile.³²

³² Vt. M. M. Литвинов. В борьбе за мир. Москва 1938, стр. 116.

Vahetult «Oslo grupi» kujunemise järel kõitsid rahvusvahelise üldsuse tähelepanu nn. sanitaarkordoni maade reaktsiooniliste ringkondade püüded luua veel teine «neutraalne» blokk ehk «neutraalne vöönd», mis ulatuks Balti merest Musta mereni — Soomest Rumeeniani. Selle idee eestvedajaiks olid Poola valitsejad, eriti välisminister Beck. Selle «vööndi» loomise pooldajad toetusid «Oslo grupi» riikide pretsedendile ja püüdsid näidata, et nende üritus olevat igati identne Skandinaavia- ja teiste neutraalsete maade suunaga.

Tegelikult ei olnud asi aga hoopiski mitte nii. Kui «Oslo riikide» puhul oli tõesti tegemist püüdega jääda eemale suurriikide konfliktidest ja vaieldav oli üksnes selle püüde elulisus ning väga kahtlane ja otse negatiivne selle püüde mõju tolle aja rahvusvahelise olukorra kujunemisele, siis «erapooletu vööndi» puhul ei saanud juttugi olla, et selle bloki riigid jääksid eemale konfliktidest, sest enamik neid riike asus vahetult hitlerliku agressiooni pealöögi suunas — Ida-Euroopas, NSV Liidu lähistel. Nende riikide «neutraalsuse» juttude otseseks eesmärgiks oli juhtida rahvaste tähelepanu kõrvale kollektiivse julgeoleku ning agressioonivastase võitluse vajaduselt, desorganiseerida Ida-Euroopa rahvaste võitlust Hitleri «ittatungi» vastu, tasandada teed tema agressioonile Nõukogudemaa vastu ja värvata talle selleks Ida-Euroopa maadest liitlasi ja «suurtükiliha». Poola reaktsioonilisi valitsejaid ohutas sealjuures veel lootus, et neile langeb loodavas «vööndis» juhtiv osa, kui mitte kogu «vööndi» ulatuses, siis vähemalt Baltimaade mastaabis kindlasti.³³

See Saksa—Poola sepitsus, mida rüütati rahvaste eest süütu «erapooletuse» looriga, leidis kõige soojemat toetust Tallinna valitsevais ringkondades. Samal ajal kui reas teistes plaanitsetava «vööndi» maades see Becki kava äratas isegi valitsuste esindajais tõsiseid kahtlusi, kuna ta oli liiga ilmselt Nõukogude-vastane ja provokatsiooniline, haarasid Eesti valitsejad sellest ideest ohinaga kinni, nähes temas neile südamelähedase «suure Balti liidu» lajendatud varianti. Eesti diplomaatia hakkas oma mõju ulatuses agarasti organiseerima «erapooletu vööndi» aluseid.

Muidugi, Eesti diktaatorite mõju ulatus ei olnud kuigi suur, ta hõlmas põhiliselt ainult Eesti kaht partnerit «Balti Entente'is». Seepärast seadis Eesti diplomaatia nüüd oma eesmärgiks saavutada seda, et ka Läti ja Leedu võtaksid omaks «erapooletuse» põhimõtted nende poola tõlgitsuses, loobuksid agressori vastu sanktsioonide rakendamise kohustusest ja hakkaksid toetama Rahvasteliidu «universaalsuse» ideed, mille katte all püüti saavutada agressiiivsete fašistlike riikide kuulumist Rahvasteliitu iga hinna eest.

Enne nende küsimuste ülestõstmist «Balti Entente'is» pidasid

³³ Vt. «Правда» № 169, 21 июня 1938 г. Я. Викторов ««Нейтралитет» и безопасность малых стран».

Eesti välispoliitika juhid läbirääkimisi Rootsi ja Soome esindajatega, et seega kõvendada oma kaalu Balti naabrite hulgas.³⁴ Seejärel, Balti välisministrite VIII konverentsil 1938. aasta juunis, tõi Eesti delegatsioon välja oma programmi neis küsimustes, rõhutades ühtlasi — suurema «veenvuse» saavutamiseks — Soome valitsuse täielikku nõusolekut selle programmiga.

Eesti välisminister Selter kriipsutas sellel konverentsil eriti visalt alla agressioonivastaste sanktsioonide kohustusest lahtiütlemise «vajadust», nõudes selle kohta kolme riigi ühise deklaratsiooni avaldamist. Leedu ja Läti ministritel oli mõningaid kahtlusi sellise dokumendi otstarbekuse suhtes; nad arvasid — muidugi mitte ilma aluseta —, et niisugust deklaratsiooni võidaks rahvusvahelises üldsuses «tõlgitseda Saksa poliitika toetamisena». Selter vastas, et see olevat Eestile «kõrvalise tähtsusega». Läbirääkimiste tulemusena andsid Läti ja Leedu esindajad Eesti survele lõpuks põhimõttelise nõusoleku Eesti poolt pakutava deklaratsiooni avaldamiseks, kui selleks «leitakse sobiv vorm». Sellise «vormi» otsimine tehti ülesandeks Eestile.³⁵

Seega oli Eesti fašistlik valitsus eestvedajaks Balti riikide aktsioonis, mille eesmärgiks oli kõigi kolme riigi lahtiütlemine — esimestena Ida-Euroopas — agressori tõkestamisest kollektiivsete sanktsioonide abil.

Pärast seda võitu leedulaste ja lätlaste loiduse üle hakkas eesti ministritele juba selgesti kangastuma nende «juhtiv koht Baltikumis» ja nad töötasid innuga edasi — Saksa välisameti suureks meelega. Rahvasteliidu 1938. aasta sügisistungjärgul kuulutas Eesti ametlikult, et ta ütleb lahti põhikirja p. 16 sättest.³⁶ Vahemärkusena võiks mainida — Pätsi—Eenpalu—Uluotsa «juhitava demokraatia» iseloomustamiseks —, et see ülitähtis samm astuti ilma parlamendi arvamist küsimata ja isegi ilma teda eelnevalt informeerimata.

Eesti valitsuse «erapooletuse»-püüete tõelisi lähteid ning tõekehte läbi näha aitavad ka mõned hilisemad välismaised allikmaterjalide publikatsioonid ja eesti emigrantlike tegelaste mälestuskatkendid.

Lääneriikides, eriti Inglismaal, Ameerika Ühendriikides ja Prantsusmaal sõjajärgseil aastail avaldatud välispoliitiliste dokumentide kogumikud on koostatud sel põhimõttel, et võimalikult paremas valguses näidata vastavate riikide enest sõjajärgset poliitikat, jätta dokumentide valiku tegemisel kõrvale kõik see, mis näitab nende imperialistlikku poliitikat, hitlerliku Saksamaa agressiooni soosimist ja ida poole suunamist jne. Jõudumööda püütakse neis väljaannetes puhtaks pesta ka Hitleri mõju alla langenud väikeriikide tegelasi, kelledest paljud on vahepeal oma

³⁴ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 445, l. 2, ja s.-ü. 570, l. 25.

³⁵ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 597, l-d 74—78. Vt. ka «Правда» № 197, 19 июля 1938 г.

³⁶ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 641, l. 23.

rahvaste tahtel pidanud ministritooli oma maa pealinnas vahetama emigratsiooni tagahoovide vastu. Kuid nende tegelaste suhtes ei ole tavaliselt siiski ilmutatud niisugust tähelepanu ja hoolikust avaldavate dokumentide väljavalimisel, ja seetõttu võib mõnest kogumikust leida ajuti isegi dokumente, mis lausa paljastavad mõne Ida-Euroopa väikeriigi omaaegsete valitsejate reetlikkust, Hitleri ees lõmitamist jms. Sellised libastumised suurriikide «autoriteetsetes» publikatsioonides sunnivad siis asjast puudutatud «endisi inimesi» eneseõigustamise eesmärgil sõna võtma ja avaldama mälestuste katkendeid, mis muidu oleks targu jäetud unustuse hõlma.

Ligilähedalt taoline ebameeldiv lugu juhtus ka kodanliku Eesti omaaegse välisministri K. Selteriga — tollesamaga, kelle eestvedamisel toimus Eesti lahtikiskumine Rahvasteliidu põhimõtetest ja juhtimine Saksa-sõbraliku võlts-erapooletuse radadele. Lääneriikide sõjajärgses publikatsioonis «Saksa välispoliitika dokumente 1918—1945» (seeria «D», V köide) avaldati muuhulgas hitlerlikule välisministrile Ribbentropile lähedalseisva saksa ajakirjaniku K. Megerle üleskirjutus tema 1938. aastal toimunud jutuajamistest Selteriga, mille Megerle saatis ettekandena Ribbentropile. Sellest dokumendist selgub üsnagi läbipaistvalt, et just hitlerlik diplomaatia tõukas Eesti valitsust «erapooletuse» teele ja et selterid teenistusvalmilt viisid oma maa sellesse püüsnisse. Emigrant Selter, kes seni ei iitsatanudki oma läbirääkimistest Ribbentropi volinikuga, tundis nüüd, pärast selle dokumendi trükis ilmumist, et ta on sunnitud selle piinliku asja kohta midagi ütlema, ja seetõttu ilmus temalt artikkel Lääne-Saksa reaktioonilises ajakirjas «Internationales Recht und Diplomatie»³⁷, milles autor võtab õigeaks oma jutuajamised Megerlega Eesti «erapooletuse» teemadel ja, püüdes ennast välja vabandada, tahtmatult mässib end veel enam sisse.

Muuhulgas selgub siit, et kõnesolevad läbirääkimised leidsid aset 1938. aasta augusti algul Selteri algatusel, kelle kutsel Megerle Tallinna sõitis. Läbirääkimiste käigus lubas Selter Megerlele, et «erapooletu» Eesti hakkab «abi otsima Venemaa vaenlastelt» (Selteri sõrendus. — *M. P.*), kusjuures Selter märgib, et tal ei olnud raske «tolleaegses olukorras» arvata, kes oleksid sõja korral «Venemaa vaenlased». Muidugi mainiti jutuajamisel, et jutt on abist «Nõukogude agressiooni» vastu, — niisugune žargoon on fašistidel omavahelises läbikäimises teatavasti vältimatu. Megerle avaldas survet, et Eesti valitsus loobuks Rahvasteliidu põhikirja p. 16 kohustustest, tõmmates endaga kaasa ka Läti, — ja Selter raporteeris mõni päev hiljem toimunud uuel jutuajamisel Eesti valitsejate valmisolekust seda teha juba eel- seisval Rahvasteliidu Täiskogu septembri-istungjärgul. Muide,

³⁷ K. Selter. Zur Rechtslage der Baltischen Staaten. «Internationales Recht und Diplomatie», 1956, Heft 1/2, S. 33—51.

tollelt istungjärgult tagasi tulles tahtis Selter Berliinis isiklikult oma tegevusest aru anda Ribbentropile, kuid viimane ei saanud teda vastu võtta, olles üle koormatud tähtsamate asjadega — toimus ju parajasti Saksa agressioon Tšehhoslovakkia vastu ja Müncheni tehingu ettevalmistamine.

1938. aasta detsembris pandi Eestis, Lätis ja Leedus kehtima identsed «erapooletuse-seadused»; selle sammu algatajaks oli jällegi Eesti valitsus. Sellega viisid Balti riikide valitsused lõpule oma maade lahkumise kollektiivse julgeoleku põhimõtte pinnalt ja astusid tegelikult juba loomisel oleva Nõukogude-vastase «neutraalse võõndi» koosseisu. «Balti Entente» oli nüüd lõplikult saanud agressiivse Nõukogude-vastase poliitika tööriistaks Poola ja Saksamaa valitsejate käes.

Millest oli tingitud selline ohtlik areng just 1938. aastal?

Peamist vastutust «Balti Entente'i» niisuguse evolutsiooni eest kannab kolme valitsuse hulgast just toleaeagne Eesti valitsus, kes kolme riigi koostöölepingu kehtivuse esimestest päevadest peale tõukas seda blokki kõigi vahenditega just selles suunas. Kui esialgu, aastail 1934—1937, Eesti diplomaatia pingutused ei kandnud küllaldast vilja, siis sellepärast, et vastupidises suunas mõjusid Balti riikide omavahelised vastuolud, ja samuti sellepärast, et Baltimaade rahvaid nende võitluses sõltumatuse eest. hitlerlikule Saksamaale ja Poolale alistumise vastu abistas Nõukogude Liit, tema rahuarmastav välispoliitika. NSV Liit toetas kogu aeg Leedu tema vastupanus Saksa ja Poola agressioonile ning aitas temal ajada suhteliselt sõltumatut poliitikat. Nõukogude valitsuse rahuarmastav ja väikerahvaste sõltumatust kaitsev poliitika ajas rea aastate jooksul nurja hitlerlaste plaane Baltimaade suhtes, paiskas segi Saksa agressiooni «graafiku» selle piirkonna osas. See tõttu ei olnud ka Eesti valitsuse pingutustel kuni 1938. aastani küllaldast edu. 1938. aasta märtsis aga, olukorras, kus üldine rahvusvaheline olukord märksa halvenes agressoreid soosiva nn. «mittevahelisegamise» poliitika tõttu, mida ajasid Lääne «suured demokraatiad», andis Leedu valitsus järele Poola survele, keda varjatult või avalikult toetasid nii Saksamaa kui ka lääneriigid, ja alistus Poola diktaadile, tunnustades Vilniuse piirkonna ärakiskumist Leedu küljest. Sellega ühtlasi kaotas Leedu võimaluse teostada suhteliselt sõltumatut joont oma välispoliitikas; Leedu valitsus hakkas «Balti Entente'i» asjus sõnakuulelikult sammuma Eesti järel.

Niisiis oli Eesti valitsus nüüd saavutamas oma välispoliitilist eesmärki Baltimaade küsimuses: kolme Balti riigi blokk oli saanud agressiivse Nõukogude-vastase poliitika tööriistaks, mida maskeeriti «erapooletuse» sildiga, oli saanud laiema Nõukogude-vastase bloki, ammu ihaldatud «suure Balti liidu» laiendatud teise valmis tuumikuks, ja Eesti valitsev ladvik võis loota, et Poola ning Saksa võimumehed ei unusta oma väikese, kuid virga abimehe teeneid «Balti Entente'i» sisemuses. Eesti kodanluse «juh-

tiv positsioon» Balti tolliliidus või vähemalt Eesti—Läti tolliunioonis näis muutuvat üha reaalsemaks, muidugi «Suur-Saksa kirde-majandusruumi» üldistes raamides.

Kuid viimasel momendil tabas Eesti valitsejaid ometi raske petumus, ja kõik tema diplomaatide töö ja vaev osutus Sisiphose tööks: «suure Balti liidu» laiendatud väljaanne, suur «neutraalne» blokk Balti merest Musta mereni osutus surnult sündinuks, sest selle bloki kaks ämmaemandat — Saksa ja Poola — läksid omavahel ägedasti tülli. 1939. aasta esimestel kuudel alustas hitlerlik Saksamaa avalikku agressiooni Poola vastu, mis muutis järsult kogu jõudude paigutust selles Euroopa osas ning paiskas peamiste agressorite väikeste vasallide plaanid ja lootused põhjalikult segi. Olukord Balti mere rannikul muutus veel komplitseeritumaks ja ohtlikumaks selle piirkonna rahvastele.

Ent tulgem veel kord tagasi Eesti «erapooletuse» iseloomustamise juurde.

Eesti ja teiste Balti riikide «neutraliteedi» tõeline olemus peegeldub väga selgesti ka selles, kuidas käsitasid seda «neutraliteeti» saksa fašistid oma avalikkudes sõnavõttudes, milliseid hinnanguid nemad talle andsid. Saksa fašistid aga suhtusid üsna tseremooniavaeselt igasugusesse neutraliteedisse, eriti veel Baltimaade omasse.

Hitlerlased üldiselt ei varjanudki, et nad pooldavad või sallivad teiste riikide neutraliteeti üksnes niivõrd, kui võrd see on kasulik nende agressiivse poliitika lähematele või kaugematele eesmärkidele. Sellest lähtudes tegid ka nemad Euroopas selget vahet kaht liiki «neutraalide» vahel, suhtudes kummassegi liigisse märksa erinevalt. Kui nad «Oslo grupi» maadest rääkisid ning nende poole pöördusid uduste väljendustega, nõudes neilt näiteks «täielikku valmisolekut, raudset tahet ja süstemaatilist enesekasvatust» jms.³⁸, siis Baltimaade «erapooletutega» kõnelesid hitlerlikud välispoliitika planeerijad palju selgemat keelt. Nii kirjutas «Frankfurter Zeitung» kodanliku Läti aastapäeva puhul 1938. aasta novembris, et Balti riikidele olevat jäänud «ainult üks käitumise võimalus» ja et nende neutraliteedi-poliitika olevat omandanud «uue mõtte», mis seisvat selles, et «enam ei saa olla sentimentaalseid poolehoiuavaldusi Ida ideoloogiale».³⁹

Veel avameelsemalt väljendasid hitlerlased oma mõtteid selles küsimuses muidugi isiklikel kokkusaamistel Baltimaade tegelastega. Nagu kandis ette Eesti saadik Riias, oli Saksa välisameti mõjukas direktor Wöörmann vestluses Läti välisministri Munteriga 1938. aasta oktoobris Balti riikide äsjast «erapooletuse»-deklaratsiooni arutades püstitanud otseselt ja ilma mingisuguste ilustusteta küsimuse Saksa «õhulaevade» vabast läbilaskmisest üle

³⁸ «Monatshefte für Auswärtige Politik», Heft 10, Oktober 1938, S. 923—924.

³⁹ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 572, l. 79.

Balti riikide territooriumide.⁴⁰ Selline oli saksa fašistide arvates loogiline järgmine samm edasi Baltimaade «erapooletuse» välja kuulutamise järel!

Väärib tähelepanu ka see asjaolu, et neutraliteedi teele asunud Skandinaavia riigid ei tunnistanud Balti riike neutraalseteks, ei võtnud neid vastu erapooletute perre. Õigupoolest ei tahtnud mitte keegi peale agressiivsete riikide tunnistada seda «neutraliteeti», mille kuulutasid välja Eesti ja tema partnerid Balti blokis.

Heaks illustratsiooniks Eesti «erapooletusele» võivad olla ka niisugused «juhuslikud» asjaolud, nagu Eesti piirivalvevõimude provokatsioonid NSV Liidu—Eesti piiril just samal ajal, kui Eesti diplomaatia arendas aktiivset võitlust kõigi Balti riikide «erapooletuse» eest — 1938. aasta algul —, ja Eesti sõjajõudude järkjärguline allutamine «koostööle» Saksa väejuhatusega samal Eesti «erapooletuse» võidukäigu perioodil — aastail 1937—1939. Ühenduses piiri-vahejuhtumitega väärib äramärkimist, et Eesti «erapooletuse» ristiisa, kurikuulus Poola välisminister Beck otsestelt õhutas eesti fašiste provokatsioonide jätkamisele ja süvendamisele NSV Liidu piiril, teatades oma saadiku kaudu Tallinnasse, et Eesti võivat olla kindel Poola toetusele, «kui ta võtab ette mingi aktsiooni» seoses vahejuhtumiga Eesti—Nõukogude piiril.⁴¹

Mis puutub Eesti sõjajõudude üha suuremasse allutamisesse Saksa kontrollile, siis sellel küsimusel tuleb peatuda veidi pikemalt.

Pidev koostöö Eesti sõjaväe juhtkonna ja Saksa staapide vahel sai alguse 1936. aastal, pärast Eesti kindralstaabi ülema Reegi kaht pikemaajalist külaskäiku Saksamaale. Esimene neist visiitidest oli «eraviisiline» ja valjult salajane. Teise külastuse ametlikuks otstarbeks öeldi olevat tutvumine Saksa sõjaväe asutustega ja sõjatehastega, visiitide tegemine Saksa armee ja lennuväe juhtidele, sõjaministrile jt. jms.⁴² Tegelikult aga oli Eesti kindrali jutuajamise peamiseks aineks Berliinis Saksa luurevõrgu organiseerimine ja väljaarendamine Eesti territooriumil, Nõukogudevastase sõjaväelise luure teostamiseks. Reegi mõlemal visiidil oli tema saatjaks Eesti sõjaväe luure ülem kolonel Maasing, kellel oli seal erakordselt hea kontakt kurikuulsa admiral Canarisega Saksa luureteenistuse keskusest. Hiljem annetati samale Canarisele muide Eesti valitsuse kõrge orden. Maasing kirjutas pärast sõda eesti kodanlike emigrantide memuaaridekogus, et neil külaskäikudel olevat Reegil ja temal «läinud korda» leida hitlerliku armee kõrgemas juhtkonnas sõpru...

Sellest ajast alates oli Eesti territoorium tegelikult täiesti avatud Saksa sõjaväelise luure agentidele luuretegevuse arendamiseks NSV Liidu vastu.

⁴⁰ Eesti Riia saadiku kiri 6. okt. 1938. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 439, l. 81.

⁴¹ Vt. Eesti välisministri abi Õpiku jutuajamine Poola saadikuga 22. veebr. 1938, üleskirjutus. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 452, l. 30.

⁴² Vt. «Правда» № 326, 27 ноября 1936 г.

Varsti pärast Reegi visiite Saksamaale hakkas Eestisse saabuma Saksa ohvitseride, mitmesuguste väeliikide, intendantuurlaala jm. spetsialistide. Eesti väeosades viibis kord siin, kord seal pidevalt mitmesuguseid «külalisi», «stažööre» ja «puhkuseliikijaid» Saksamaa relvastatud jõudude koosseisust. Selliste spioonide üldarvu kohta ei ole täit selgust, sest vastavast kirjavahetusest on säilinud ainult katkendeid. Mõnedes Saksa sõjaväe-atašee säilinud kirjades, mis on saadetud Eesti sõjavägede staabi II osakonnale 1937. aastal, on näiteks juttu kokku seitsmeteistkümne vanema Saksa ohvitseri suunamisest Eesti armee väeosadesse; neist kaks saabusid siia «võõrkeelte õppimise» otstarbel, ülejäänud — «puhkusele».⁴³ Eestit külastasid üha sagedamini ka Saksa lennukiväe ja sõjalaevastiku terved allüksused: 1937. aasta sügisel ristleja «Leipzig», 1938. aasta kevadel suurem lennukiväeüksus ja sõjalaev «Rolshoven», edasi — raskeristleja «Admiral Hipper» jt.

Eesti sõjaväel ei olnud enam mingeid saladusi Saksa luure ees. Hitlerlik sõjaväe-atašee ja mereväe-atašee saatsid perioodiliselt Eesti sõjavägede staabile pikki küsimuslehti, milledes nõuti üksikasjalisi andmeid mitte üksi kogu Eesti sõjaväe kui terviku, vaid ka üksikute väeliikide ja isegi väeosade organisatsiooni ja arvu- lise koosseisu kohta, samuti nende relvastuse ja varustuse kohta jne., — ja neile anti iga kord täpsed vastused. 1937. aasta aprillis saatis Eesti kindralstaabi II osakonna ülem Saksa sõjaväe-atašee korraldusse tabeli, mis sisaldas üksikasjalisi andmeid Eesti sõjaliste kulutuste kohta 1936/37. eelarveaastal; tabelist nähtub — ja kaaskirja autor juhib sellele erilisel Saksa ohvitseri tähelepanu —, et Eesti sõjaliste kulutuste kohta ajakirjanduses avaldatud andmed olid tugevasti vähendatud.⁴⁴

Rööbiti Eesti relvastatud jõudude allutamisega Saksa staapide kontrollile toimusid Eestis aktiivsed sõjalised ettevalmistused, mis olid ilmselt suunatud NSV Liidu vastu. Eesti idapiiril tehti kogu aeg kindlustustöid. 1939. aasta algul pikendati kohustusliku sõjaväeteenistuse aega 1 aastalt 1,5—2 aastani ja formeeriti veel üks jalaväediviis. Aastast aastasse kasvasid riigieelarves sõjalised kulutused. Kui 1938/39. aasta eelarves oli ette nähtud assigneerida sõjaministeeriumile 21,3 miljonit krooni, siis järgmisel aastal tõusis vastav summa juba 25,5 miljoni kroonini, mis moodustas 24,1 protsenti eelarve kuludest.⁴⁵ Kuid sõjaministeeriumi algeelarve kaudu ei assigneeritud kaugeltki mitte kõiki sõjalisi kulutusi: sõjalisteks otstarveteks läks suur osa teedeministeeriumi ja mõnede teiste ametkondade kulu-eelarvetest, peale selle paljud assigneeringud nn. eri- ja lisaelarvetest. Juba 1934. aastal vastu võetud valitsuse eriootsuse kohaselt varjati pidevalt suur osa sõjaministeeriumi kulusid ära (ehk «dešaržeeriti», nagu seda ametli-

⁴³ ENSV ORRKA, f. 495, s.-ü. 83, 1-d 43—50.

⁴⁴ ENSV ORRKA, f. 495, s.-ü. 83, l. 69.

⁴⁵ «Päevaleht» nr. 24, 24. jaan. 1939. Majandusministri eelarvekõne Riigivolikogus.

kus kirjavahetuses nimetati) tsiviilametkondade eelarvetesse. Selle otsusega kohustati näiteks teedeministeeriumi peitma oma eelarvetesse sõjaväe veo-, side- ja postikulud, sõjaväele vajalike ehituste püstitamise, remondi ja korrashoiu kulud jm., siseministeeriumi — passiivse õhukaitse korraldamise kulud, põllutöökultuuride ja haridus- ja topograafiliste tööde kulud, siseministeeriumi — noorsoo sõjalise ettevalmistuse kulud, siseministeeriumi ja teedeministeeriumi — rannakaitse organiseerimise kulud jne.⁴⁶ On huvitav, et Tallinnas ilmuv ingliskeelne ajaleht «Baltic Times», andes ülevaadet 1938/39. aasta Eesti riigieelarvest, summeeris sõjaministeeriumi ja teedeministeeriumi kulu-eelarved ning näitas need ühise summana.⁴⁷ Kõikide teiste ministeeriumide ja ametkondade eelarveid vaatles ajaleht üksikult, eraldi. Nähtavasti lääneriikide valitsevais ringkonnis, kuhu suunati levitamiseks «Baltic Times'i» tiraaž, tohiti teada õigemaid andmeid Eesti tõelistest sõjalistest kulutustest kui meie kodumaises lugejaskonnas. Sõja- ja teedeministeeriumi kulu-eelarved kokku moodustasid nimetatud aastal 51,7 protsenti kogu riigieelarve kuludest.

Väga oluliseks sõjaettevalmistuste finantseerimise kanaliks olid nn. erieelarved, s. t. eriseaduste, -põhikirjade ja -määruste alusel tegutsevate riiklike ettevõtete ja eriotstarbeliste kapitalide eelarved. Nende eelarvete tuludest ja kuludest läks ainult osa riigi põhieelarve tuludesse ja kuludesse. Need erieelarvete summad, mida ei kantud läbi riigi põhieelarvest, moodustasid ligi 30 protsenti põhieelarvest, ja tunduv osa neist suunati sõjaliste kulutuste katmiseks. Nii anti 1938/39. aasta erieelarvetest side ja liikluse arendamiseks (lennuasjanduse ja teedekapitali erieelarve) üle 7,3 miljoni krooni, Kaitseliidule üle 1,1 miljoni krooni, gaasikaitse fondile 0,3 miljoni krooni jne.⁴⁸

Kõiki neid assigneeringuid peeti aga «erapooletu» Eesti valitsevais ringkondades siiski vähesteks. 1938. aasta aprillis anti majandusministrile õigus lasta välja 12 miljoni kroonine riigilaen sõjaliste kulutuste katteks. Aasta hiljem, 1939. aasta maikuu, anti välja seadus «riigikaitse fondi» loomise kohta, mille alusel tõseti elanikkonna maksukoormat umbes 10 protsendi võrra.⁴⁹ Ühtlasi lasti välja riigilaen 7 miljoni krooni ulatuses. «Riigikaitse fond» loodi selleks, et teostada viie aastaga laialdane relvastumisprogramm, mis varem oli kavetatud kümneks aastaks. Viie aasta jooksul kavatseti relvastumisele kulutada täiendavalt, peale tavaliste assigneeringute, veel 27 miljoni krooni.

Peaaegu pool «riigikaitse fondi» üldsummast suunati kohe relvastuse ja sõjalise varustuse ostmisele Saksamaalt. Saksa sõja-

⁴⁶ Vt. vabariigi valitsuse otsus 27. juunist 1934. — ENSV ORRKA, f. 969, n. 1, s.-ü. 258, l. 19.

⁴⁷ «The Baltic Times» №. 7, March 26, 1938.

⁴⁸ ENSV ORRKA, f. 969, n. 1, s.-ü. 5542, l-d 15—29.

⁴⁹ Vt. «Päevaleht» nr. 128, 12. mai 1939.

tehastele anti üha uusi Eesti tellimusi.⁵⁰ Sõjaministeeriumi varustusvalitsuse ühe kokkuvõtte järgi telliti Saksamaalt relvastust ja sõjalist varustust 1936/37. aastal kokku 1 800 277,65 Saksa marga eest, 1937/38. aastal kavatseti tellida (kokkuvõte pärineb 1937. a. veebruarist) 1 907 776 Saksa marga eest.⁵¹ Need arvud on aga mittetäielikud, neis ei kajastu «sõjaväe varustamise erikava» alusel «riigikaitse fondist» ja teistest allikatest antud tellimused.

Sõjaliste tellimuste suunamisega peamiselt Saksamaale suurenes muidugi veelgi Eesti sõjaline sõltumus hitlerlastest. «Kui me ostame Saksamaalt omad suurtükid, siis oleme sõja korral temast sõltuvad,» kurtis J. Tõnisson Riigivolikogu majanduskomisjoni ja riigikaitsekomisjoni ühisel istungil 1938. aasta novembris.⁵² Keegi ei vastanud talle. Õigupoolest olid vastuseks sellistele kurtimistele sõjavägede ülemjuhataja ja sõjaministri üha uued krediidide-nõudmised uute tellimuste saatmiseks Saksamaale. Relvastumise otstarbeks kasutati ka nn. «rahvamajanduse elustamise fondi» summasid, mida Pätsi—Laidoneri klikk oli aastate vältel laialt reklameerinud kui oma «targa majanduspoliitika» ja «majandusliku õitsengu» musternäidet. Majandusministeeriumi ühes dateerimata dokumendis on näiteks juttu ühe miljoni krooni üleandmisest «rahvamajanduse elustamise fondist» sõjaväe arsenalil põhikapitalisse; sellest summast 310 000 krooni oli dokumendi koostamise ajaks juba üle antud.⁵³

Nii mobiliseeris Eesti valitsus kõiki võimalikke jõude ja ressursse, et olla valmis osa võtma Nõukogude-vastastest avantüüridest hitlerliku Saksamaa satelliidina, kelle külge ta oli oma riigi kõitnud tugevate poliitilise, majandusliku ja sõjalise sõltumuse võrkudega.

Samal ajal muutus rahvusvaheline olukord järjest süngemaks ja ähvardavamaks, sealhulgas eriti ka Balti mere idaranniku piirkonnas.

1939. aasta kevadeks muutus olukord ning jõudude asetus Baltimaade vahetus naabruses märksa, ja muutus halvemuse poole. Leedu, kelle riikliku olemasolu alused olid õõnestatud juba 1938. aasta märtsis, kui Leedu valitsus laskus põlvili Poola diktaadi ees, langes aasta hiljem veelgi jõhkrama ning kurjakuulutavama agressiooni ohvriks. 22. märtsil 1939 kirjutasid Leedu esindajad Berliinis alla «lepingu» Klaipeda piirkonna üleandmise kohta Saksamaale, alistudes hitlerlaste survele, mida need «täiendasid» nüüd juba täiesti jultunult vahetu sõjaähvardusega. Ühtlasi sunniti Leedule peale orjastav kaubandusleping, millega Leedu langes kõige sügavamasse majanduslikku sõltumusse Saksamaast, langes viimase orjusse. Samal ajal alustasid hitlerla-

⁵⁰ Vt. näit. ENSV ORRKA, f. 969, n. 1, s.-ü. 503, l-d 102—105, 113—118, 199—201, 331—332, samuti f. 957, n. 14, s.-ü. 497, l-d 2—50, s.-ü. 444, l-d 69—71, s.-ü. 832, l. 4.

⁵¹ ENSV ORRKA, f. 969, n. 1, s.-ü. 297, l-d 91—95.

⁵² ENSV ORRKA, f. 84, n. 1, s.-ü. 924, l. 3.

⁵³ ENSV ORRKA, f. 969, n. 1, s.-ü. 484, l. 17.

sed avalikku agressiooni oma senise faktilise liitlase Poola vastu, nõudes jõuga ähvardades Danzigi ühendamist Saksamaaga ja nn. «Poola koridori» likvideerimist.

Need sündmused tähendasid peale muu ka seda, et fašistlik Saksamaa asus vahetult teostama oma ammuseid, mitme aasta jooksul ette valmistatud plaane, mis nägid ette kogu Baltikumi vallutamist, selleks et luua soodsamat lähtealust kallaletungiks Nõukogude Liidule. Seda tunnistas ühe- või teissuguses sõnastuses ka suur osa kapitalistlike maade ajakirjandusest. Et tuua siinkohal vaid üks näide, viidakem autoriteetsele Inglise ajalehele «Manchester Guardian», kes kirjutas just hitlerlaste Klaipeda-agressiooni päevil Saksa välispoliitika kohta järgmist: «Kui alles üsna hiljuti näis, et ta (hitlerlik diplomaatia. — M. P.) pidas Venemaa kõige nõrgemaks kohaks Ukrainat ja kavatses sellest küljest Venemaa lähedale hiilida, siis nüüd arvatakse, et märksa sobivam on Venemaale kallale tungida kirdest, Balti riikide kaudu, tegutsedes üheaegselt õhust ja merelt.»⁵⁴

Hitlerliku orjuse ja füüsilise hävingu oht, mis oli Baltimaade rahvaste kohale kerkinud juba 1933/34. aastast peale, muutus nüüd vahetult lähedaseks reaalsuseks. See asjaolu, et hitlerlaste reetsid oma viimaste aastate liitlase — panide Poola — ja alustasid otsesest agressiooni Baltimaade vastu mitte üheskoos Poolaga, vaid ilma temata ja tema vastu, ei kergendanud eesti, läti ja leedu rahva olukorda, vaid, vastupidi, süvendas veelgi hitlerlikku ohtu neile rahvastele.

Pärast Klaipeda anastamist Saksamaa poolt ja Leedu sõltumatusete tegelikkude likvideerimist ei olnud rahvusvahelises üldsuses enam suuremaid kahtlusi selles, et kogu Baltikumi okupeerimine Saksa vägede poolt oli vaid lühema aja küsimus. Lätis ja Eestis elunevad hitlerlikud agendid balti sakslaste perest asusid lavastama provokatsioonilisi «kallaletunge» Saksa saatkondadele Riias ja Tallinnas, et seega luua siin ettekäänat Saksa valitsuse vahelesegamiseks ning anastuslike nõudmiste esitamiseks. Riias pildusid balti-saksa noorukid puruks Saksa saatkonna aknad, Tallinnas aga «leidsid» kohaliku Saksa saatkonna ametnikud saatkonnahoone aiast lõhkeainega täidetud paki koos enneaegu läbi põlenud süütenööri. Siinsete hitlerlaste agarus säärase provokatsioonide alal näitas selgesti, et nad pidasid juba aega küpseks «anšlussi» läbiviimiseks ka Lätis ja Eestis. Läti siseministeriumi 1939. aasta märtsikuu ülevaates tuldi olukorra analüüsimise põhjal järeldusele, et pärast Tšehhoslovakkia vallutamist levib hitlerlik ekspansioon Baltimaade poole, «liites järk-järgult Suur-Saksamaa külge Klaipeda, Leedu, Läti ja Eesti».⁵⁶

⁵⁴ «The Manchester Guardian» March 23, 1939.

⁵⁵ «Правда» № 83, 25 марта 1939 г.

⁵⁶ П. Б. Вамбитис. Советско-латвийский пакт взаимопомощи 5 октября 1939 г. Вопросы новой и новейшей истории. Москва, Академия общественных наук при ЦК КПСС, 1958. Стр. 372—373. Vt. ka «Правда» № 92, 3 apr. 1939 г.

Ka «vaterlandis» tegutsevad hitlerlased läksid 1939. aasta märtsis oma käitumises Eesti ja Läti esindajate suhtes märksa ülbe- maks, kui nad olid varem. Berliini välisameti kolmandajärgulised ametnikud hakkasid Balti ministritele häbematusi ütleva. Hitlerlasi ei rahuldanud nüüd enam toosama Balti riikide «erapooletus», mis alles aasta tagasi neile väga meeldis, kuna ta aitas siis kaasa saksa fašismi eesmärkide saavutamiseks. Nüüd aga seletas keegi von Grundherr Saksa välisametist, et Balti riikide neutra- liteet olevat «mõeldamatu» ja et nad pidavat tegema valiku: «kas — või». Selgi juhul ei jätnud hitlerlane tegemata kompli- menti Eesti valitsejate aadressil, lisades, et «selles küsimuses on eestlased positiivsed».⁵⁷

Isegi selles olukorras, kus saksa fašistid läksid üle otsestele agressiooniaktidele Balti mere äärsete maade vastu ning anasta- sid osa Eesti liitlase Leedu territooriumist, jätkasid Eesti valitse- jad oma rahva valvsuse uinutamist, deklareerides üha uuesti ja uuesti, et Eestit ei ähvardavat mingi oht Saksamaa poolt. Ülem- juhataja Laidoner läks oma reetlikkuses nii kaugele, et kiitis tuli- selt heaks Klaipeda vallutamise Saksamaa poolt. Mõni päev pä- rast seda hitlerlaste jultunud röövakti teatas ta kõnes Eesti sõja- väe vanematele juhtidele, et «Meemelimaa oli paise, mis on nüüd opereeritud ruttu ja rahulikult», ja rahustas oma alluvaid ohvit- sere, et «Saksamaale Balti riigid ei ole probleemi lahenduseks».⁵⁸

Kui Eesti valitsuse juhtidel oleks säilinud kas või ivakenegi vastutustunnet rahva saatuse pärast, siis oleksid nad nüüd pida- nud tingimata järsult muutma oma välispoliitikat, loobuma hit- lerlaste agressioonipoliitika toetamisest ja astuma, kuigi suure hilinemisega, kollektiivse julgeoleku pooldajate ja kaitsjate rida- desse. Midagi niisugust aga ei juhtunud. Liiga tihedalt olid eesti kodanluse peamehed seotud hitlerlike sõjatööstuskontsernidega ja muude saksa sissetuleku-allikatega, liiga sügavalt olid nad vaju- nud müüdavuse ning reetlikkuse rappa, et nad oleksid võinud tagasi pöörduda. Ka pärast Saksa agressiooni Leedu vastu jätkas ja tugevdas Eesti valitsus oma koostööd Saksamaaga majanduse, poliitika ja sõjaettevalmistuste valdkondades.

Kuid eesti rahvas ei jäänud rahvusvahelisel areenil kaitseta. Nõukogude Liit, kes seisis kindlalt rahu ja kõigi rahvaste — nii suurte kui väikeste — sõltumatuse kaitsel, jälgis valvsalt saksa fašismi sepitsuste arenemist Baltimaadel ja nägi selgelt seda vahetut ohtu, mis 1939. aasta kevadeks tõusis Baltimaade rahvaste kohale. Nagu mujalgi, nii ka Baltimaade julgeoleku kindlustami- sel lähtus NSV Liidu valitsus nii väikerahvaste sõltumatuse aus- tamise ning säilitamise üldpõhimõttest kui ka NSV Liidu piiride puutumatus tagamise huvidest, sest Saksa agressioon

⁵⁷ Üleskirjutus Leedu saadiku teatest Eesti välisministri abile 20. märtsist 1939. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 580, l. 43.

⁵⁸ Ajakiri «Sõdur» nr. 16, 1939, lk. 345. Kokkuvõte Laidoneri kõnest Eesti sõjaväe vanemate juhtide koosolekul 28. märtsil 1939.

Baltimaade vastu tekitas vahetut ohtu Nõukogudemaa eluliste keskuste julgeolekule. Eesti rahva ja teiste Baltimaade rahvaste kõrgemad elulised huvid langesid siin silmanähtavalt ühte Nõukogude Liidu kaitse kindlustamise huvidega. See oli eesti rahva suur õnn, et tal oli 1939. aasta kriitilistel momentidel ustav sõber suure sotsialismimaa näol, kes — hoolimata Eesti valitsuse Nõukogude-vaenulikust poliitikast — oli väga lähedalt huvitatud Eesti kaitsmisest Saksa agressiooni eest. Just tänu sellele ei langenud Eesti juba 1939. aasta sõjaeelse kriisi ajal hitlerliku okupatsioonile alla, kuigi Eesti fašistliku valitsuse reetlik poliitika lõi soodsaid tingimusi Saksa agressiooni arenemiseks selles suunas.

Kohe pärast Klaipeda anastamist Saksamaa poolt pöördus Nõukogude valitsus Eesti ja Läti valitsuse poole avaldusega, milles hoiatas neid tungivalt Baltimaade kohale kerkinud tõsise hädaohu eest. Avalduses, mis anti Eesti saadikule Moskvast üle 28. märtsil 1939, rõhutas Nõukogude valitsus, et ta omistab Eesti vabariigi iseseisvuse säilitamisele määratu suurt tähtsust, kuna see vastas nii Eesti rahva kui ka Nõukogude Liidu elulistele huvidele. Nõukogude valitsus kriipsutas erilisel allal, et ta esineb selle avaldusega siira heasoovlikkuse vaimus eesti rahva suhtes, taotledes eesti rahva julgeoleku ja kindlustunde tugevdamist. Tundes meetodeid ja võtteid, milledega hitlerlased taotlesid oma agressiivseid sihte, ja samuti ka Eesti valitsejate müüdavust, hoiatas Nõukogude valitsus erilisel, et «mistahes kokkulepped, «vabatahtlikud» või välise surve all sõlmitud, millede tagajärjeks oleks Eesti Vabariigi sõltumatuse ja iseseisvuse vähendamine või kitsendamine, Eestis kolmanda riigi poliitilise, majandusliku või muu ülevõimu võimaldamine, talle mingisuguste erioiguste või privileegide andmine kas Eesti territooriumil või sadamais, tunnistaks Nõukogude valitsus talumatuks ning kokkusobimatuks nende lepingute ja kokkulepete vaimuga, mis praegu reguleerivad tema vastastikuseid suhteid Eestiga, ja isegi nende kokkulepete rikkuamiseks koos kõigi siit tulenevate tagajärgedega». Nõukogude valitsus rõhutas, et NSV Liit on valmis vajaduse korral tegudega tõestama oma huvitatust selles, et Eesti vabariik säilitaks tervikuliselt oma iseseisva riikliku olemasolu ning poliitilise ja majandusliku sõltumatuse, samuti kinnitama, et Nõukogude Liidul ei ole võimalik jääda osavõtmatuks pealtvaatajaks, kui tehakse katseid avalikult või maskeeritult seda iseseisvust ja sõltumatust hävitada.⁵⁹

Nõukogude valitsuse see hoiatus, nagu avalduse tekstist selgesti näha, oli ühtlasi tõsiseks abipakkumiseks Eestile saksa fašistide sepitsuste ja kallalekippumiste tagasitõrjumiseks. Kui Eesti valitsus oleks Nõukogude avaldusele vastanud samasuguses siira ja sõbraliku heatahtlikkuse vaimus, siis oleks Eesti rahvusvaheline olukord kohe märksa paranenud. Ühiste huvide alusel,

⁵⁹ Avalduse tekst vt. ENSV ORRKA, f. 31, n. 4, s.-ü. 326, l-d 4—5.

mis olid Nõukogude Liidul ja Eestil saksa fašistliku agressiooni pidurdamise, tõkestamise vajaduse näol, oleks Eesti võinud saada olulist abi Nõukogude Liidult Saksa agressiooni ohu likvideerimiseks ning oma rahvusliku sõltumatuse ja olemasolu kindlustamiseks. Ühtlasi oleks sellega märksa kindlustatud rahu Balti mere piirkonnas ja välditud selle rajooni muutumist sõjaseelse kriisi üheks tulipunktiks.

Ent vastupidiselt eesti rahva rahvuslikele huvidele võtsid Eesti võimumehed Nõukogude valitsuse avalduse vastu äärmise tige-dusega. Eesti valitsejatele, kes olid läinud nii kaugele oma maa allutamisel Saksa imperialismi majanduslikule ja sõjalis-poliiti-lisele ülevõimule, ei saanud mõistagi meeldida Nõukogude avalduse õiglasel sõnad, mida läbis siiras mure ning hoolitsus rahvus-vahelise rahu ja eesti rahva saatuse eest ning milledes hoiatati just sellesama «kolmanda riigi poliitilise, majandusliku või muu ülevõimu» eest, mille tekkimiseks ja tugevdamiseks Eesti valit-sejad olid aastate jooksul nii palju kaasa aidanud. Nõukogude välispoliitika sõbralikku ja heatahtlikku akti püüdsid Eesti valit-suse esindajad kasutada ettekäändena toore Nõukogude-vastase laimu levitamiseks välismaal. Näiteks Eesti saadik Prantsusmaal Strandmann, andes Pariisis «selgitusi» Nõukogude avalduse kohta, tõlgitses seda nõnda, et «Nõukogude Vene tahab ilma Eesti nõus-olekuta Eestisse tungida» (!) jms.⁶⁰

Eesti valitsuse vormiline vastus Nõukogude valitsuse avaldu-sele koostati üleolevas toonis, mis halvasti varjas vastuse auto-rite vaenulikkust Nõukogude valitsuse avalduse eesmärkide vastu. Vastuses toonitati, et Eesti valitsus kavatsevat ise kaitsta oma «erapooletust» «kõigi tema käsutuses olevate vahenditega». Mõnin-gate andmete järgi otsustades oli Eesti valitsejate üleolev toon tin-gitud sellest, et tolleks ajaks — 1939. aasta kevadeks — nad tund-sid end juba täielikult «Saksa võimsuse kilbi varjus» olevat.

Eesti valitseva ladviku tõeline vastus Nõukogude valitsuse sõb-ralikule läkitusele ei sisaldanud tema vastusnoodi tühjades fraa-sides, vaid mõnedes Eesti valitsuse diplomaatilistes sammudes, mis ta astus vahetult pärast nootide vahetust NSV Liidu valit-susega. Niisugused sammud olid läbirääkimiste alustamine hitler-liku Saksamaaga demonstratiivse «mittekallaletungi»-pakti sõl-mimiseks ja kategooriline äraütlemine Eesti sõltumatuse garan-teerimisest Nõukogude Liidu, Inglismaa ja Prantsusmaa poolt, nagu seda ette pani NSV Liidu valitsus.

Tuginedes Ameerika Ühendriikide presidendi Rooseveldi läki-tusele, mis saadeti Hitlerile ja Mussolinile 15. aprillil 1939,⁶¹ pöördus hitlerlik Saksa valitsus mitmete Euroopa «neutraalsete» riikide valitsuste poole ettepanekuga sõlmida Saksamaaga mitte-kallaletungi-leping. Rootsi, Norra ja Soome valitsus vastasid

⁶⁰ Strandmanni kiri 26. juunist 1939. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 701, l. 37.

⁶¹ Vt. История дипломатии, том третий, стр. 664—665.

sakslastele eitavalt, ilmselt kartes diskrediteerida ennast maailma üldsuse ees hitlerlastega pakti sõlmimisega ajal, mil viimased rebisid puruks ühe rahvusvahelise lepingu teise järel.⁶² Rahvusvahelisele avalikule arvamisele oli täiesti selge, et selle ettepaneku näol oli tegemist hitlerliku diplomaatia manöövriga, millega taotleti nurja ajada uusi rahuarmastavate jõudude konsolideerimise katseid ja veelgi enam allutada Berliinile neid valitsusi, kes olid langenud vähemal või suuremal määral sõltumusse saksa fašismi poliitikast.

Eesti valitsus aga, vastupidi, võttis hitlerlaste ettepaneku rõõmuga vastu, ja Berliinis algasid läbirääkimised Saksamaa ja Eesti vahel «mittekallaletungi»-pakti sõlmimiseks. Sama teed läks ka Läti valitsus.

Juba ainuüksi see fakt, et Eesti valitsus võttis vastu sakslaste ettepaneku ajal, mil hitlerlik agressioon Ida-Euroopas oli täies hoos, oli ilmne demonstratsioon hitlerlaste kasuks ja ühtlasi tõend selle kohta, et Eesti oli langenud tõepoolest väga sügavasse sõltumusse Saksamaast. Läbirääkimiste käik aga ja lepingu tekst, mis 7. juunil 1939 Berliinis alla kirjutati, näitavad täie selgusega, et siin oli tegemist uue etapi algusega Eesti järkjärgulises allutamises saksa fašistide «juhtimisele» — niisuguse etapi algusega, mille sisuks oli poliitiline ettevalmistus Eesti vallutamiseks saksa fašismi relvastatud jõudude poolt.

Ei ole vist ülearune siinkohal esile tuua, kuidas käsitles Baltimaade probleemi tol ajal Hitler ise. Oma kõrgemate väejuhtide ees peetud kõnes 23. mail 1939 — s. o. just samal ajal kui oli käimas Saksa—Eesti lepingu vormistamine — ütles fašistliku Saksamaa diktaator muuhulgas järgmist:

«Küsimus ei seisa mitte Danzigis. Küsimus seisab meie jaoks selles, et laiendada eluruumi Idas ja kindlustada toitlustamine, samuti Baltikumini probleemi lahendamine. Elatusvahendeid on võimalik hankida ainult sealt, kus on vähene asustus...

Euroopas ei ole näha mingit muud võimalust.»⁶³

Saksa—Eesti läbirääkimistesse puutuvad dokumendid ja lepingu tekst näitavad, et tegelikult oli Berliinis kõne all peamiselt Eesti valitsuse poliitika edasine kooskõlastamine hitlerlaste agressiooni-poliitikaga ning Eesti «erapooletuse» täielik allutamine fašistliku Saksamaa agressiooni toleks ajaks saavutatud uue etapi huvidele. Tuleb silmas pidada seda, et kui varem Saksa valitsus sageli taotles oma järjekordest poliitilisi eesmärke Baltimaades oma faktilise liitlase Poola kaudu, siis nüüd, pärast hitlerliku agres-

⁶² Nende valitsuste seisukohast selles küsimuses vt.: «Documents on International Affairs 1939—1946. Vol. I. London, New York, Toronto 1951, p. 256.

⁶³ Geheime Kommandosache. Aus den Dokumenten des Nürnberger Prozesses gegen die Hauptkriegsverbrecher. Berlin, 1956, S. 54. Veidi «lahendatud» kujul esineb see dokument ka Lääne-Saksa publikseeringus: Geschichte des zweiten Weltkrieges in Dokumenten II. An der Schwelle des Krieges 1939. München 1955, S. 351.

siooni teraviku pöördumist Poola vastu, langes see poliitilise mõjutamise, sidumise ja allutamise süsteem automaatselt kõrvale ning tuli asendada otseste Saksa—Eesti ja Saksa—Läti sidemete ning valitsemis-alistumissuhete vastava tugevdamisega. Selleks muuseas oligi tarvis ka Saksa—Eesti läbirääkimisi ja lepingu allakirjutamist. Nimetus «mittekallaletungi-pakt» oli selle lepingu tõelise olemuse maskeerimise abinõuks.

7. juuni Berliini pakti iseloomustab küllalt hästi juba see asjaolu, et tema tekstist jäeti välja mittekallaletungi-paktide tavaline säte selle kohta, et juhul, kui üks lepinguosalistest paneb toime agressiooni kolmanda riigi vastu, võib teine lepinguosaline pakti ilma ette teatamata tühistada. Nagu on märgitud Eesti välisministeeriumi ametlikus ülevaates läbirääkimiste käigu kohta, olid sakslased kategooriliselt selle sätte vastu, ja Eesti delegatsioon nõustus nendega ilma igasuguse diskussioonita. «Ka meile oli selge, et seda ei saa teha», — s. t. ei saa võtta lepingusse ülalpool mainitud sätet —, kirjutatakse selle kohta Eesti välisministeeriumi ülevaates.⁶⁴

Et hinnata selle küsimuse tähtsust, tuleb mees pidada, et NSV Liidu—Eesti mittekallaletungi-paktis, mis sõlmiti 1932. aastal, oli vastav säte olemas (art. 6). Sellega, et analoogiline säte jäeti välja Saksa—Eesti paktist, tekkis olukord, et Eesti võis rahvusvaheliste komplikatsioonide puhkemise korral mistahes momendil tühistada oma pakti NSV Liiduga, süüdistades teda «agressioonis», kuid oma pakti Saksamaaga ei tohtinud ta tühistada ühelgi juhul, ükskõik kui ilmsete agressiooniaktide korral Saksamaa poolt kolmandate riikide vastu. Saksamaa kallaletungi korral Nõukogude Liidule näiteks oleks Saksa—Eesti leping jäänud jõusse, Nõukogude Liidu—Eesti leping oleks aga muidugi annulleeritud. Ja seda nimetasid Eesti valitsejad oma «erapooletuseks»!

Eesti valitsus oli väga hästi teadlik sellest kisendavast vastuolust kahe oma rahvusvahelise lepingu vahel. Seda küsimust arutati pikemat aega välisministeeriumis ja kirjavahetuses välisesindajatega, kuid arutati üksnes sellest seisukohast, kuidas oleks parem seda vastuolu varjata ja õigustada ning «pareerida eventuaalset Vene protesti». Kaaluti isegi NSV Liidu—Eesti mittekallaletungi-pakti art. 6 tühistamise võimalust, et vabastada oma käsi koostööks Saksamaaga viimase agressiooniaktide korral. Arutluse lõpptulemusena ei võetud aga selle vastuolu õigustamiseks midagi ette.⁶⁵ Nähtavasti jõuti otsusele, — ja mitte ilma aluseta —, et igasugune õigustamiskatse võiks ainult veelgi enam tõmmata rahvusvaheliste ringkondade tähelepanu neile seikadele Eesti valitsuse välispoliitikas, mis ei sobinud kuidagi kokku Eesti varasemate rahvusvaheliste kohustustega, samuti tõelise neutraliteedi põhimõttega.

Saksa—Eesti lepingu esimeses artiklis võttis Eesti valitsus en-

⁶⁴ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 717, l-d 2—7.

⁶⁵ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 702, l-d 71—74, s.-ü. 717, l-d 4—5.

dale kohustuse, et ta ei asu ühelgi juhul Saksa riigi vastu sõdima ega muud laadi vägivalda tarvitama ega toeta teiste riikide seesuguseid aktsioone. Seega ütles ta ühtlasi lõplikult lahti igasugusest võimalusest, et Eesti võiks osa võtta rahvusvahelistest sanktsioonidest Saksamaa kui agressori vastu, juhul kui Rahvasteliit oleks asunud selliseid sanktsioone Saksamaa suhtes rakendama. Oma 1938. aasta deklaratsiooni järgi Eesti valitsus vormiliselt veel säilitas õiguse igal konkreetsel juhul ise otsustada, kas võtta osa sanktsioonidest või mitte. Nüüd, pärast Saksa-maaga säärase lepingu sõlmimist, võis Eesti sanktsioonidest osavõtu küsimust kaaluda küll teiste riikide vastu sanktsioonide rakendamise korral, peamise tollaegse agressori — Saksamaa vastu sanktsioonide rakendamise korral ei oleks Eesti osavõtt neist sanktsioonidest üldsegi saanud enam kõne alla tulla.

Ülalöeldust selgub, et Saksa—Eesti 7. juuni leping läks oma sisult märksa kaugemale tavalisest mittekallaletungi-paktist, eeldades kaugeleulatuvat poliitilist koostööd kahe lepinguosalise vahel. Pakti mõned sätted olid vastuolus Eesti teistest välislepingutest tulenevate rahvusvaheliste kohustustega — niisugustega, nagu mõned NSV Liidu—Eesti mittekallaletungi-pakti ja Rahvasteliidu põhikirja kohustused. Sõlmides niisuguse lepingu hitlerliku Saksamaaga silmapilgul, mil viimane arendas enneolematult laialuluslikku agressiivset tegevust Ida-Euroopas, ja silmapilgul, mil Moskvast peeti Inglise—Prantsuse—Nõukogude läbirääkimisi kolme suurriigi ühise tegevuse kohta hitlerliku Saksamaa agressiooni ohjeldamiseks, tegi Eesti valitsus demonstratiivse žesti Saksamaa kasuks, osutas faktiliselt toetust Hitleri agressiivsele poliitikale, eriti aidates Saksa fašistlikul diplomaatial nurja ajada rahuarmastavate jõudude uusi katseid organiseerida riikide ühist agressioonivastast rinnet, mis oleks suuteline Saksamaad tagasi hoidma Euroopa sõja vallapäästmisest. Selle lepingu allakirjutamisega näitas Eesti valitsus, et ta tõmbas meie maa vargsi, rahva eest varjata püüdes, agressiivsete riikide leeri.

Rahvusvahelise üldsuse seisukohavõetud Saksa—Eesti ja Saksa—Läti lepingute kohta kinnitavad seda järeldust. Isegi kõige ettevaatlikumad ja tasakaalukamad ajalehed ja -kirjad lääneriikides tunnistasid ühes või teises vormis seda asjaolu, et nende paktide allakirjutamine tähistas Hitleri uut edusammu Balti riikide allutamisel oma diktaadile ning ühtlasi tõsiselt ohtu Baltimaade rahvastele.

Niisugune autoriteetne kodanliku ajakirjanduse organ nagu «Neue Zürcher Zeitung» kirjutas kohe järgmisel päeval pärast Saksa—Eesti ja Saksa—Läti pakti allakirjutamist hitlerlaste «silmanähtavast edust» ja tuli järeldusele, et «Balti riikide otsus kuulub laiemas mõttes Müncheni poliitika tagajärgede hulka, mis sanktsioneeris põhimõtteliselt väikeste maade ohvriks toomise . . .»⁶⁶ Ajaleht jättis aga sellise hinnanguga silmapaari vahele Eesti ja Läti

⁶⁶ «Neue Zürcher Zeitung» Nr. 157, 8. Juni 1939. «Das deutsche Pakt-system in der Ostsee».

fašistlike valitsuste osa. On ju tõsiasi, et Eestit ja Lätit ei surutud vägivallaga põlvili Saksamaa ette, nagu lääneriigid seda tegid Tšehhoslovakkia Münchenis 1938. aastal, ning et Balti riikide alistumises Saksa diktaadile etendas palju suuremat osa nende maade valitsevate kodanlike ringkondade rahvusliku reetmise poliitika, kui see leidis aset Tšehhoslovakkias. Kuid ikkagi on väga tähelepanuväärne, et niisugune rahvusvahelistes küsimustes kompetentne ajaleht nagu «Neue Zürcher Zeitung» aetas Saksa—Eesti lepingu ühte ritta häbiväärse Müncheni kokkuleppega.

Samalaadseid paralleele tõmbas ka Ameerika ajaleht «New York Times». Tema kirjutab, et Saksamaa pakke Eesti ja Lätiga «asetatakse ühte ritta pealetungi- ja kaitseliiduga, mis on sõlmitud (Saksamaal — *M. P.*) Itaaliaga, samuti Leedu ja Taaniga sõlmitud mittekallaletungi-paktidega, Jugoslaaviaga sõpruse süvendamisega ja Rumeeniaga sõlmitud kaubanduslepinguga...»⁶⁷ Ajakiri «News Review» aga märkis ühenduses Saksa—Baltimaade lepingutega lühidalt ja selgelt, et «Eestit hindavad natsid juba kui riiki, mis on poliitiliselt ja majanduslikult nende kätes.»⁶⁸ Inglismaa avalikkuse hinnangust neile lepingutele kirjutab Eesti saadik Londonis oma välisministeeriumile, et Saksa—Eesti ja Saksa—Läti lepingute tagajärjel olevat tekkinud «laialdasemais inglise ringkondades arvamine, et Balti riigid on käeldunud ehk kaldumas Saksamaa mõju alla».⁶⁹

Eesti ajakirjandus, mis oli fašistliku valitsuse poolt tugevasti «tasalülitatud», ei saanud muidugi avaldada mingit kaalukat seisukohta Hitleriga sõlmitud tehingu kohta. Üksnes ajakiri «Tänapäev» riskis möödaminnes ja pooleldi mõistukõnes märkida, et Eesti pakt Saksaga ei tähenda Eesti erapooletuse tugevnemist, kuna see erapooletus oli nüüd seotud «kolmanda riigi» poolt ette pandud «tähelepanu äratava diplomaatilise tehinguga».⁷⁰

Hitlerlased kasutasid laialt ära oma uut diplomaatilist saavutust. Juba paktide allakirjutamine Eesti ja Lätiga korraldati Berliinis võimalikult suure käraga ning kriiskava demonstratiivsusega, püüdes sellega üldsuse tähelepanu kõrvale juhtida Saksa äsja sooritatud ja ettevalmistatavalt agressiooniaktidelt ning kujutada sõlmitavaid pakke Hitleri «rahuarmastuse» tõenditena. Eesti välisminister Selter, kes selleks puhuks Berliini kutsuti, esines selles «tsirkuses» sõnakuuleliku statisti osas. Oma kodumaal, tõsi küll, püüdsid Eesti valitsejad Hitleriga sõlmitud lepingust võimalikult vähe juttu teha, tundes kogu oma Saksa-sõbraliku poliitika äärmist ebapopulaarsust elanikkonnas.

Pakti sõlmimisest ruttasid saksa fašistlikud diplomaadid tegema

⁶⁷ «The New York Times», June 8, 1939. «Estonia and Latvia sign German Pacts».

⁶⁸ «The News Review», June 15, 1939.

⁶⁹ Eesti Londoni saatkonna tegevusaruanne 1939. a. II veerandi kohta. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 709, l. 21.

⁷⁰ «Tänapäev» nr. 5, juuni 1939, lk. 133.

ka vahetuid järeldusi Saksa—Eesti suhete kohta. Juba pakti allakirjutamise päeval teatas Saksa välisameti kultuuriosakonna juhataja von Twardowski Eesti delegatsiooni esindajale, et tema osakonnas koostatakse mitmesuguseid plaane Eesti—Saksa kultuurisidemete süvendamiseks, mis oleks «heaks vahendiks täna allakirjutatud lepingu aluste laiendamiseks».⁷¹ «Kultuurisidemete süvendamise» all mõistsid hitlerlased teatavasti oma agentuuri õonestustegevuse aktiveerimist teistes maades. Tolleaegse Eesti tingimustes, kus saksa fašistlikud agendid viimase kahe-kolme aasta jooksul niigi juba olid tegutsenud täie hooga ja takistamatult, võis nende «kultuurilise» töö edasine süvendamine tähendada ainult vahetute ettevalmistuste tegemist meie maa vallutamiseks hitlerlaste poolt.

Kui maailma üldsuses Balti riikide lepingud Hitleriga kutsusid esile tõsist rahutust, siis Suurbritannia ja Ameerika Ühendriikide valitsevad ringkonnad suhtusid sellesse Eesti ja Läti samusse täie rahuloluga. Selles pole ka midagi imestusväärset: nad olid ju viimaseil aastail pidevalt ja mitmel viisil kaasa aidanud Balti riikide lähenemiseks hitlerliku Saksamaaga ja muuseas tõuganud neid ka poliitiliste kokkulepete sõlmimisele saksa fašistlike võimumeestega.

Juba 1936. aasta jaanuaris võis Eesti Kaunase saadik Leppik teatada oma täiesti salajases ettekandes, et Briti diplomaat «mister P.» oli temale rääkinud, et kuivõrd «Vene—Prantsuse kombinatsioonid (s. t. Ida-Euroopa kollektiivse julgeoleku süsteem — *M. P.*) ei moodustavat rahu garantiid Kirdes, siis Briti valitsus otsib uusi teid ja vast võiks seisma jääda Balti—Saksa nonagressiooni lepingute juures».⁷² Aasta hiljem, veebruaris 1937, kandis umbes samast ette Eesti saadik Londonis Schmidt.⁷³

1939. aastal, enne Saksa—Eesti pakti allakirjutamist, küsis Eesti valitsus Inglise valitsuse arvamist lepingu projekti kohta. Nagu teatas kõigile Eesti välisesindajatele Eesti välisministri abi Öpik, ei olnud Briti valitsus Saksa—Eesti pakti sõlmimise vastu, kuigi ta arvas, «et sarnase pakti vastuvõtmine ei ole kooskõlas tõelise neutraliteediga», nagu kirjutas Öpik.⁷⁴ Välisminister Selter teatas Riigivolikogu välis- ja riigikaitsekomisjoni koosolekul 25. mail 1939 samuti, et «Inglismaa on põhimõtteliselt nõus» Saksa—Eesti pakti sõlmimisega.⁷⁵ Ajakiri «Time and Tide» aga arvas, et asi siin ei piirdunud «põhimõttelise nõusolekuga»: oma 5. augusti numbris ütles see inglise ajakiri otse välja, et «Pätsile avaldati tugevat survet, et ta ei ütleks ära Saksa ettepanekutest, ja see

⁷¹ Eesti Berliini saatkonna nõuniku ettekanne. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 708, l. 7.

⁷² ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 166, l-d 94—96.

⁷³ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 324, l. 247.

⁷⁴ Eesti välisministeeriumi ringkiri välisesindajatele 9. VII 1939. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 717, l. 6.

⁷⁵ ENSV ORRKA, f. 84, n. 1, s.-ü. 1046, l. 12.

surve nähtavasti lähtus — kui veider see ka olekski — Briti välisministeeriumiga seotud ringkondadest». ⁷⁶

Inglise kodanluse kõige mõjukam häälekandja, ajaleht «Times» ei varjanud oma heameelt nende lepingute üle, mis Eesti ja Läti valitsus sõlmisid hitlerliku Saksamaaga. «Times» kirjutab, et «Läti ja Eesti saavutasid kasuliku kompromissi Saksamaaga...» ja väitis, et need paktid «ei saa põhjustada mingit kahju...» ⁷⁷ Omast vaatevinklist oli ajalehel muidugi õigus, sest Inglise valitsevate ringkondade kõige reaktsioonilisema tiiva Nõukogude-vastastele kavatsustele ei saanud need lepingud tõesti mingit kahju teha, vaid olid ainult kasulikud Hitleri agressiooni itta suunamise seisukohalt, Balti riikide Nõukogude-vastase agressiooni platsdarmiks muutmise seisukohalt. Et Hitleri lepingud olid äärmiselt kahjulikud rahu ja rahvaste julgeoleku üritusele, eriti Baltimaade rahvaste ja NSV Liidu julgeoleku huvidele, see mõistagi ei teinud inglise suurvõimude häälekandjale mingit muret.

Ka Ameerika Ühendriikide reaktsiooniline ajakirjandus püüdis õigustada Balti riikide üha suuremat allutamist hitlerlaste poliitilisele juhtimisele. Ajaleht «New York Times» läks sealjuures nii kaugele, et püüdis Eesti—Saksa ja Läti—Saksa pakke ära kasutada Nõukogude-vastase propaganda eesmärkidel, süüdistades nende rahuüritusele ohtlike paktide teokssaamises... Nõukogude Liitu! Ajalehe sõnade järgi olevat just Nõukogude Liidu ettepanek tagada Balti riikide julgeolekut neile rahvusvaheliste garantiide andmisega Saksa agressiooni ohu vastu «tõuganud» NSV Liidu nõrku naabreid «Saksa ettepanekute vastuvõtmisele». ⁷⁸ Sellise mõtteavalduse absurdus on täiesti käegakatsutav, ja Eesti valitsuse tollaegse poliitika põguski vaatlus näitab seda eriti selgesti.

Samal ajal kui Eesti ja Läti valitsus sõlmisid kaugeleulatuva tähendusega poliitilised lepingud hitlerliku Saksamaaga, mis sidusid neid tugevasti saksa fašismi agressioonipoliitika vankri külge, ütlesid nad järsult ära oma vastavate riikide iseseisvuse garanteerimisest Inglismaa, Prantsusmaa ja NSV Liidu poolt, nagu seda ette pani Nõukogude valitsus Moskva läbirääkimistel Inglismaa ja Prantsusmaa valitsusega 1939. aasta kevadel ja suvel.

Tol pineval ajal, kus rahvusvahelise elu atmosfäär oli tulvil imperialistide mitmesuguseid agressiivseid kombinatsioone ja sõjaohu, tuli eriti reljeefselt nähtavale NSV Liidu osa võimsa rahu-tegurina, fašistlike agressorite paljastajana ning Lääne reaktsiooni salakavalate plaanide nurjaajajana. Oma maade laiade rahvahulkade surve all olid Inglismaa ja Prantsusmaa valitsus lõpuks sunnitud astuma kontakti Nõukogude valitsusega ja alustama läbirääkimisi saksa fašistliku agressiooni ohjeldamise konkreetsete

⁷⁶ «Time and Tide» No. 31, August 5, 1939, p. 1049.

⁷⁷ «The Times», June 9, 1939. «Baltic States and Peace. A Well-balanced Neutrality. The German Pacts.»

⁷⁸ «The New York Times», June 9, 1939. «Neutrality in the Baltic.»

võimaluste ning abinõude üle, kolme suurriigi ühise tegevuse üle sel ülitähtsal alal. Soovides siiralt ja tungivalt hitlerlike agressorite ohjeldamist ning sõja vältimist, pani NSV Liidu valitsus alanud läbirääkimistel Moskvas Inglise ja Prantsuse delegatsioonidele ette konkreetsete poliitiliste ja sõjaliste abinõude süsteemi, mille elluviimine oleks vähemagi kahtluseta teinud hitlerlastele agressioonipoliitika jätkamise võimatuks ning likvideerinud sõja-ohu Euroopas. Selle abinõude süsteemi ülitähtsaks koostisosaks oli kolme suurriigi ühiste poliitiliste ja sõjaliste garantiide andmine nende riikide sõltumatusele ja territoriaalsele terviklusele, keda saksa fašistlik agressioon kõige vahetumalt ähvardas. Kuna lääneriigid olid äsja juba andnud oma garantii Poolale ja Rumeeniale, siis tähendas see Nõukogude ettepanek eelkõige Balti riikide sõltumatuse ja tervikluse kolmepoolset garanteerimist neid ähvardava Saksa agressiooni ohu vastu. Nõukogude valitsus pani ette kolme suurriigi ühiste jõududega kindlustada Balti riike mitte ainult otsese agressiooni, vaid ka kaudse agressiooni, s. o. hitlerliku agentuuri sisemise õonestustegevuse vastu neis riikides. Sõjalistel läbirääkimistel 1939. a. augustis täpsustas Nõukogude delegatsioon sõjaliste garantiide mõistet ja elluviimise viise; et vältida igasuguseid provokatsioonilisi jutte Baltimaade «bolševiseerimise ohust» jms., pani NSV Liit ette luua Eesti ja Läti sadamais just Inglise ja Prantsuse merejõudude baase, kellede tegutsemist Saksa agressori vastu oleks toetanud Nõukogude Balti mere laevastik.⁷⁹

Iga objektiivne rahvusvahelise elu jälgija sai tollal aru, et Nõukogude ettepanek Balti riikide sõltumatuse kolmepoolse rahvusvahelise garanteerimise kohta oli täiesti põhjendatud ja hädavajalik agressiooni tõkestamiseks. Nii kirjutas prantsuse kodanlik publitsist Henry de Kerillis 1939. aasta juuni algul ajalehes «Epoche»: «Balti riikide garanteerimise suhtes on NSV Liidu nõudmised absoluutselt seaduspärased ja täiesti loogilised. Kui Prantsusmaa ja Inglismaa sõlmivad kokkuleppe NSV Liiduga, peavad nad olema huvitatud sellest, et NSV Liit ei saaks juba sõja esimestel päevadel kannatada Saksa interventsioonist läbi Balti riikide territooriumi. On tarvis, et me teaksime, mida me taotleme: kas me tahame või me ei taha liitu NSV Liiduga? Kui me seda liitu tahame, siis me peame kõik tegema, et Saksamaa ei kinnitaks kanda Riias, Tallinnas ja Helsingis, samuti Ahvenamaa saartel. Öeldakse, et ei Soome, Eesti ega Läti ei soovi Prantsuse—Inglise—Nõukogude garantiisid. Mis saatanlik lugu see on? Kui nad ei soovi neid garantiisid, siis tähendab see, et on eriti palju alust tunda rahutust. Mainitud Balti riigid, kellest kaks on kääbusriigid, ei ole suutelised ise oma sõltumatust tagama. Ja kui nad väidavad vastupidist, siis tähendab see, et nad on astunud

⁷⁹ Vt. NSV Liidu, Inglismaa ja Prantsusmaa sõjaliste missioonide läbirääkimised Moskvas 1939. a. augustis (üleskirjutus) — «Международная жизнь» № 2—3, 1959 г.

Saksa orbiiti. NSV Liit tahab sellele vastupanu osutada. Meie peame tegema täpselt samuti.»

Nõukogude valitsuse ettepanek omas kahtlemata ülisuurt tähtsust eesti ja läti rahva julgeoleku seisukohalt. Selle ettepaneku vastuvõtmine lääneriikide poolt ning praktiline elluviimine oleks tõmmanud kriipsu peale hitlerlaste vallutusplaanidele Baltikumi suhtes ja tõsiselt takistanud üldse sõjasõlme kujunemist selles Euroopa osas. Seetõttu leidis Nõukogude valitsuse vastav ettepanek laialdast pooldavat vastukaja kõigis Euroopa maades; laiad rahvahulgad Inglismaal ja Prantsusmaal nõudsid oma valitsustelt Nõukogude ettepaneku viivitamatut vastuvõtmist. Lääneriikide valitsejaile aga Nõukogude ettepanek ei meeldinud, kuna see polnud kooskõlas nende poliitikaga, mille peamiseks sisuks oli Saksa agressiooni «kanaliseerimine» ida poole. Laiade rahvahulkade meeoleu silmas pidades oli Inglise ja Prantsuse valitsusel siiski raske otseselt ja avalikult vastata Nõukogude valitsusele «ei». Nad otsustasid garantiide andmisest Balti riikidele küll hoiduda, kuid teha seda varjatult, mõnesuguseid kõrvalteid kasutades.⁸⁰ Muuhulgas püüdsid nad oma äraütlemist Balti riikide sõltumata kindlustamisest põhjendada viidetega Balti riikide valitsuste eneste seisukohale, kellelele nemad ei saavat oma garantiid «peale sundida», kui need ise seda ei soovi.

Selline suur «respekt» imperialismist sõltuvate Balti riikide «vaba tahte» suhtes oli muidugi ilmselt silmakirjalik. Tegelikult ei arvestanud imperialistlike riikide valitsused tähtsate rahvusvaheliste küsimuste otsustamisel väikeste sõltuvate riikide seisukohti. Kuivõrd aga lääneriikide diplomaadid käesoleval juhul viitasid just Eesti ja Läti valitsuse nõusolekule ja «vabale tahtele», siis omandas nende valitsuste seisukohavõtt rahvusvahelise üldsuse ees küllaltki olulise tähtsuse. Milline oli siis Eesti valitsuse seisukoht Balti riikidele pakutavate garantiide, nende julgeoleku kindlustamise suhtes?

Kolme suurriigi Moskva läbirääkimiste ajal, varsti pärast Nõukogude valitsuse ettepanekute teatavakssaamist andis Eesti välisminister Selter intervjuu ajalehele «Baltic Times», milles seletas väljakutsuval toonil, et Saksa ettepanek «mittekallaletungi»-pakti sõlmimiseks Balti riikidega «kõlab Baltimaades märksa paremini» kui Nõukogude valitsuse ettepanek Balti riikide sõltumata rahvusvahelise garanteerimise kohta. Selter läks oma provokatsioonilise jutuga veelgi kaugemale ja nimetas Nõukogude Liidu rahuarmastavat, Balti riikide suhtes sõbralikku ettepanekut... preventiivseks agressiooniks! Ta võttis isegi naeruväärselt ähvardava poosi NSV Liidu vastu ning seletas, et mistahes konkreetset abipakkumist agressiooni vastu Balti riigid «hindavad agressioonina, mille vastu Balti riigid võitlevad kõigi vahenditega». Ja

⁸⁰ Vt. ka W. Basler. Die britisch-französisch-sowjetischen Militärbesprechungen im August 1939. «Zeitschrift für Geschichtswissenschaft» (Berlin), 1957, Heft 1, S. 18—56.

pannes veel punkti i-le, tervitas ta oma avalduse lõpul paljutähendavalt Soome peaministri Cajanderi sõnu selle kohta, et olevat soovitatav «praeguste Soome—Eesti lähedaste suhete laiendamine». ⁸¹

Selteri provokatsioonilisi mõtteavaldusi kordasid ja variseerisid Eesti unifitseeritud ajakirjanduse organid; viimaste veergudel leidis neil kuudel eriti rohkesti mitmesuguseid Nõukogude-vas-taseid väljamõeldisi, milledest mõned oli ammutatud otse Göb-belsi köögist.

Seega andsid Eesti fašistlikud valitsejad oma jõukohase panuse Moskva läbirääkimiste nurjaajamisse, kindlustades selle panusega ühtlasi oma faktilist sõprusliitu hitlerlike agressoritega.

Nagu lepingu sõlmimisel Saksamaaga, nii ka oma võitluses Baltimaadele pakutavate garantiide vastu leidis Eesti valitsus toetust Inglise diplomaatia poolt. Eesti võimumeeste eitav seisukoht hitlerliku agressiooni pidurdamise ettepaneku suhtes hõlbus-tas inglastel nende kaksipidise mängu maskeerimist, millega nad tegelesid Moskva läbirääkimiste ajal.

Kohe pärast seda, kui Nõukogude valitsus esitas oma ettepaneku mõnede NSV Liiduga piirnevate riikide sõltumatus ja neutraliteedi kindlustamiseks, esines Eesti valitsus Londonis erilise demaršiga, teatades lääneriikidele, et «Eesti valitsus kohtleb Vene ettepanekuid ebasõbraliku aktina, mis sihitud Eesti erapooletuse vastu, ja tahab uskuda, et Briti (resp. Prantsuse) valitsus ei nõustu selliste Vene ettepanekutega Balti riikide osas». ⁸² Veidi hiljem, juunikuus oli Eesti Moskva saadikul Reil selles küsimuses põhjalik jutuaajamine Inglismaa esindajatega Moskva läbirääkimistel Strangi ja Seedsiga, kusjuures Rei esines veelgi teravamalt Baltimaade sõltumatus kindlustamise vastu. Täiesti kinnisel, salajasel vestlusel ei pidanud Rei vajalikuks vähemalgi määral maskeerida või ilustada oma ülemuste seisukohti; ta ütles inglastele otse välja, et abiandmine Eestile «on absoluutselt vastuvõtmatu» ja et see «sunniks meid sõdima viimse meheni — Saksa poolel . . .» ⁸³ Ja nagu selgub Rei enda ettekannetest välisministeeriumile, suhtusid inglise diplomaadid isegi niivõrd selgesti väljaõeldud Hitleri abistamise plaanidesse «arusaamisega» ning pooldamisega. Järgmises oma ettekandes võis Rei teatada Eesti valitsusele, et Seeds ja Strang on talle kinnitanud, «et London väga hästi mõistab meie seisukohta, saades aru, kuivõrd see on põhjendatud, ja et sir Williamile (Seedsile — *M. P.*) on F. O. (— Inglise välisministeeriumi — *M. P.*) poolt antud juhtnöörid — arvestada Balti riikide seisukohta». ⁸⁴

⁸¹ «The Baltic Times», May 25, 1939. «No Unasked Assistance».

⁸² Informatsioon saadikuile Eesti välisministeeriumi tegevusest, dat. 9. VI 1939. ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 717, l. 6.

⁸³ Eesti Moskva saadiku ettekanne 19. juunist 1939. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 702, l-d 75—77.

⁸⁴ Eesti Moskva saadiku ettekanne 22. juunist 1939. — Sealsamas, l. 88.

See kõik näitab muidugi vastuvaidlematu selgusega, et tol ajal saavutas Eesti valitsejate rahvuslik reetlikkus oma haritipu. Kuid mitte üksnes seda. Ülalesitatu ühtlasi kinnitab veel kord, et lääneriikide valitsevad ringkonnad tegelikult kutsusid sakslasi tungima kallale Nõukogude Liidule ja andsid neile mõista, et Inglismaa ja Prantsusmaa jäävad erapooletuks, kui ainult Saksa kallaletung pannakse toime Baltimaade kaudu.

Läänderiikide poliitika seda olulist iseärasust Balti riikide agressioonivastase kindlustamise küsimuse käsitlemisel tunnistasid isegi ka mõned inglise ja ameerika kodanluse häälekandjad. Liberaalse suunaga ameerika ajakiri «Nation» näiteks kirjutas artiklis, mis kandis pealkirja «Halvasti kaitstud Baltikum», et ebaedu Baltimaade sõltumatu garanteerimise ürituses «võiks iseendast osutada tõeliseks kutseks natsidele anda hoop selles sektoris...» Ja ajakiri lisas paljutähendavalt: «Omaenda põhjustel ei võtnud inglased ette mingeid samme selleks, et tugevdada Läti—Eesti tsooni Ida müüris.»⁸⁵

Inglise—Prantsuse mäng selles küsimuses oli küllalt läbipaistev ja selge. Sellistes asjades vilunud eesti kodanlikud diplomaadid ei saanud kuidagi eksida selles, milline just oli selle lääneriikide diplomaatilise mängu eesmärk. Kuidas võibki siin juttu olla eksimisest, kui Eesti diplomaatia ise võttis sellest mängust vahetult osa, nagu näitavad ülalpool tsiteeritud Rei ettekanded ja välisministeeriumi ringkiri. Eesti fašistlikud valitsejad toetasid täiesti teadlikult seda Inglise—Prantsuse kutset saksa natsidele, täiesti teadlikult osutasid vastupanu «Läti—Eesti tsooni tugevdamisele Ida müüris», — tõugates seega eesti rahvast Hitleri rautatud saapakontsa alla.

Peamiseks motiiviks, mis pärast Eesti valitsejad keeldusid rahvusvaheliste garantiide vastuvõtmisest, oli Eesti suur majanduslik ja poliitiline sõltumus fašistlikust Saksamaast, Eesti võimeeste tihedad sidemed Saksa kontsernidega ja hitlerliku valitsuse ringkondadega. Ka seda asjaolu märkis ära isegi kodanlik ajakirjandus välismaal. Nii rõhutas inglise ajakirja «Time and Tide» kirjasaatja ühes oma artiklis: «Kõige kaalukamaks selgituseks põhjustele, miks Balti riigid ütlesid ära garantiist, on Saksamaa tugev mõju, mis on mitmesugustes vormides olemas kõigis kolmes riigis...»⁸⁶

Ligikaudu sedasama kinnitas ka Inglise admiral Osborne, kes oma maa valitsusringkondade ülesandel külastas 1939. aasta kevadel Balti riike ning vestles Eestis Pätsi, Laidoneri, Selteri ja teistega. Pärast oma ringsõitu teatas Osborne Londonis, et Eestis eelistatakse Saksa «abi» Vene garantiidele, ja avaldas kartust, et sõja korral lähevad Eesti saared sakslaste kätte. Inglise admiral

⁸⁵ «The Nation» No. 22, May 27, 1939, p. 607. «The Vulnerable Baltic».

⁸⁶ «Time and Tide» No. 31, August 5, 1939, p. 1049. «German Influence in the Baltic States».

oli imestunud Eesti välisministri «optimismi» üle rahvusvahelise seisukorra hindamisel.⁸⁷

Eesti valitsuse 1939. aasta välispoliitilise kursi sisemine olemus, rahvusvahelistest garantiidest äraütlemise ja Saksamaaga poliitilise lepingu sõlmimise tõeline tähendus tuleb veelgi selgemalt ja kurjakuulutamavalt nähtavale, kui kas või põgusaltki peatuda Saksa—Eesti samaaegsel sõjalisel «koostööl», selle edasiarenemisel.

1939. aasta kevadel tugevnes järsult Eesti sõjaväe allutamine Saksa staapide kontrollile ja suunamisele. Mais-juunis käisid kõigis tähtsamates Eesti väeosades ja sõjaväelistes asutustes Saksa relvastatud jõudude kõrged ametikandjad — eri väeliikide, varustusala jne. spetsialistid.⁸⁸ Üldsuse eest varjatult külastasid Eestit mitmed juhtivad hitlerlikud sõjaväe- ja poliitikategelased, nagu Saksa sõjaväelise luure ülem admiral Canaris ja oberst Pichembroch, von Kleist jt. Suurt tähelepanu äratas aga Saksa maavägede kindralstaabi ülema kindral Halderi visiit Eestisse ja Soome, mis toimus juunikuus. Halder inspekteris Eestis mitmeid maa- ja mereväe objekte, jälgis Eesti väeosade õppusi ning pidas läbirääkimisi Eesti sõjaväe juhtidega. Selle külastuse iseloomust ja eesmärkidest annab mõninga kujutluse juba seegi asjaolu, et kõrge külaline avaldas aegsasti enne Eestisse saabumist soovi, et talle Eestis ei korraldataks suuri vastuvõtte ja bankette, vaid ainuüksi «vastuvõtte kitsamas ringis» ja «jutuajamisi nelja silma all» Eesti sõjavägede ülemjuhatajaga ja staabiülemaga.⁸⁹ See soov muidugi täideti.

Selliste hitlerlike suuruste nagu Halderi, Canarise ja Kleisti ilmumine Eestisse järgemööda väga lühikese aja jooksul ja väga salapärases õhkkonnas on iseendast juba tõsiseks tundemärgiks, mis annab tunnistust sellest, et hitlerlik valitsus ja väejuhatatus tegid kõnesoleval ajal ettevalmistusi otsustavateks aktsioonideks Eesti suhtes. See ainult kinnitab samal ajal rahvusvahelistes ringkondades liikunud kuuldusi Saksamaa kavatsustest vallutada lähemal ajal Baltimaad.⁹⁰

Millest konkreetset räägiti kindral Halderi, admiral Canarise ja teiste jutuajamistel eesti kodanluse kõrgemate poliitiliste ja sõjaväeliste liidritega? Teatud valgust — muidugi mitte küllaldast, ammendavat — heidavad sellele probleemile mõned tolleaegsete diplomaatiliste dokumentide publikatsioonid, mis on välismail pärast sõda välja antud. Kuigi need on koostatud mitmeti tendentslikult, on välja jäetud ilmselt tähtsaid ajaloolisi dokumente, mis võiksid tuua selgust Teise maailmasõja tekkelosse ja

⁸⁷ Vt. Eesti Londoni saadiku ettekanne 22. juunist 1939. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 700, l-d 53—58.

⁸⁸ Vt. ENSV ORRKA, f. 495, s.-ü. 207.

⁸⁹ Eesti sõjaväelise esindaja kiri Berliinist Eesti sõjavägede staabile 19. juunist 1939. — ENSV ORRKA, f. 495, s.-ü. 198, l. 36.

⁹⁰ Eesti Varssavi saatkonna kiri välisministeeriumile 19. sept. 1938. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 572, l. 170.

kodanlike valitsuste ning üksikute tegelaste osasse neis saatuslikes sündmustes, ometi sisaldavad nad kohati ka olulisi andmeid, mis võimaldavad seostada esialgu juhuslikena näivaid üksikasju ning mõista sündmuste sügavamalt olemust ja mõtet.

Eesti kodanluse sõjaeelse poliitika ja Eesti—Saksa suhete arenemiskäigu mõistmiseks aitavad näiteks kaasa Roomas 1952. aastal väljaantud Itaalia valitsuse diplomaatilised dokumendid sõjaeelseist aastaist. See väljaanne sisaldab muuhulgas Balti vabariikidesse akrediteeritud Itaalia saadikute ettekandeid tollest ajast. Kuivõrd fašistlik Itaalia oli hitlerliku Saksamaa liitlane, siis käitusid Eesti võimumehed Itaalia Tallinna saadiku suhtes väga usalduslikult, eriti kõiges selles, mis puudutas Eesti—Saksa suhteid. Kuigi Itaalia Tallinna saadiku ettekannetest pole avaldatud tõenäoliselt mitte kõik ja mitte ilma lühendusteta, siiski ka see, mis on avaldatud, näitab ümberlukkamatult, et eesti ja saksa fašistlike tegelaste kohtumistel 1939. aasta suvel jutt oli täiesti asjalikest ning konkreetsetest ettevalmistustest Eesti ja teiste Balti riikide okupeerimiseks Saksa vägede poolt, kusjuures Eesti valitsejad ei osutanud sellistele plaanidele ja ettevalmistustele vähematki vastupanu.

Nii kirjutab Itaalia saadik Tallinnas Cicconardi oma ettekandes Itaalia välisministeeriumile 21. juunist 1939, et Tallinna valitsusringkondades liukuvat jutud «Tallinna piirkonnas asuvate olulist strateegilist tähtsust omavate saarte Hiiumaa ja Saaremaa okupeerimise võimalusest Saksamaa poolt» ja et «selle võimalusega seostatakse Saksa sõjalaevastiku esindaja külaskäiku...»⁹¹ (Jutt on siin nähtavasti raskeristeleja «Admiral Hipper» külastusest, mis tookord ees seisis.)

Poolteist kuud hiljem, pärast mitmete Saksa juhtivate tegelaste külaskäike Tallinnasse, teeb Cicconardi neist kavatsustest uuesti juttu, nüüd aga juba veidi selgemalt. Nähtavasti võtsid need Saksa—Eesti plaanid just vahepeal toimunud külastuste tõttu tolleks ajaks juba konkreetsema kuju. 5. augustil 1939 teatab Itaalia saadik oma valitsusele, et Tallinnas valitsevat «tugev rahutus» seoses nende «raskustega, mille vastu pörkaks isegi Saksamaa piiratud hulga vägede maalesaatmise läbiviimisel».⁹² Cicconardi rõhutab oma ettekandes, et sellest kõigest on talle rääkinud ei keegi muu kui Eesti välisministri abi Öpik, kellele on need «tehnilised raskused» selgunud «vestluses Saksa ekspertidega». «Märgitakse,» kirjutab Itaalia diplomaat, «et üheainsa diviisi sõdurite kohaletoometamiseks oleks vaja kuusteist sõjalaeva. Jääb vaid üle võimalus saata Saksa väed läbi Leedu ja Eesti» (siin Cicconardi ilmselt eksib, — peab olema muidugi «läbi Leedu ja Läti»). Kas võibki nõuda imperialistliku suurriigi diplomaadilt, et ta ei ajaks segi mingisuguste Balti pisiriikide nimetusi!

⁹¹ I documenti diplomatici italiani. Ottava serie: 1935—1939. Volume XII. Roma 1952, pag. 250.

⁹² Ibidem, pag. 589.

Pärast seda kõike tuleb muidugi nõustuda Cicconardi järeldusega, kui ta samas ettekandes rõhutab, et Saksa vägede Eestisse saatmise küsimuses «on aset leidnud põhjalik mõtetevahetus Saksamaaga». Mõtetevahetus oli nähtavasti tõepoolest väga põhjalik, kui arutati juba tehnilisi küsimusi, mis olid seotud saksa vägede siiasaatmisega; praktikast on ju teada, et tehnilised küsimused tõusevad päevakorda alles siis, kui vastava probleemi suhtes on põhimõtteliselt jõutud kokkuleppele. Väärrib erilist äramärkimist ka asjaolu, et Tallinna valitsevais ringkondades tunti rahutust selle üle, et Saksa väejuhatuse pörkas oma vägede Eestisse saatmisel ka mõningate raskuste vastu; Eesti võimumeestel tõusis nähtavasti hirmupalavik juba üksnes mõtte juures, et äkki sakslased nende raskuste tõttu ei tulegi Eestit okupeerima!

Samas ettekandes pöördub Itaalia saadik tagasi ka Eesti saarte Saksa sõjalaevastiku baasidena kasutamise küsimuse juurde. Nagu selgub, on Eesti diplomaatia juhid kibedasti kurtnud selle üle, et Hiiumaa ja Saaremaa kiire üleandmine hitlerlaste käsutusse oli jällegi seotud tehniliste raskustega: saared ei olnud «kohaldatud selleks otstarbeks». «Esitatakse seisukohta, vähemalt ametlikult,» kirjutab Cicconardi, «et kohaldamise eesmärgil on vaja teha ettevalmistustöid, mis nõuaksid aga küllalt pikka aega.»⁹³

Ja et pilt oleks täielikum, esitab Itaalia diplomaat veel ühe detaili, mis iseloomustab Eesti valitsejate poliitilist joont kriitilisel 1939. aasta suvel. Eesti valitsus, kirjutab ta oma ettekandes, «sooviks teha sisepoliitilise žesti Saksamaa kasuks». See žest pidi seisma selles, «et kutsuda valitsuse koosseisu saksa vähemusrahvuse mõõdukaid elemente».⁹⁴ Niisiis Eesti kodanlikud võimumehed tahtsid panna krooni pähe oma rahvusliku reetmise poliitikalale sellega, et tõmmata ministrikohtadele mõned balti parunid, Hitleri kohaliku agentuuri veidi maskeeritud («mõõdukad») esindajad.

Cicconardi ettekanded, nagu ka muud materjalid, kõnelevad sellest, et Eesti fašistlik valitsus, kes juba mitme aasta kestel ajas ohtlikku Hitleri-sõbralikku poliitikat, veeres 1939. aasta kevad-suveks kõige vahetuma rahvusliku reetmise sohu. Ta taotles tolle aja ohtlikus rahvusvahelises olukorras Saksa sõjavägede saatmist Eestisse ja Eesti saarte muutmist Saksa mereväe tugipunktideks, — s. t. seda, mis Hitleri Saksamaa agressiivse poliitika ja tema Baltikumi-kavatsuste tingimustes tähendas ainult üht: Eesti okupeerimist ja muutmist «Suur-Saksa impeeriumi» protektoraadiks, kolooniaks, — samasuguseks, nagu oli tol ajal verest nõretav «Böömi- ja Määrimaa» (okupeeritud Tšehhoslovakkia). Ainsaks «õigustuseks», ainsaks motiiviks kodanlikule ladvikule niisuguse eesti rahvusele surmaohtu toova poliitika ajamisel oli kodanluse hirm Eesti sõltumatuse ja erapooletuse rah-

⁹³ I documenti diplomatici italiani. Ottava serie, vol. XII, pag. 589.

⁹⁴ Ibidem.

vusvahelise garanteerimise ees, nagu seda ette pani Nõukogude valitsus.

Vastupidiselt laiade rahvahulkade soovidele ei olnud Eesti fašistlikele võimumeestele sugugi meeltemööda võimalus, et võiks teoks saada kapitalistlike lääneriikide tihe sõjalis-poliitiline koostöö sotsialistliku Nõukogude Liiduga Saksa fašistlike agressorite vastu. Selline koostöö oleks järsult vähendanud lootusi Nõukogudema purustamisele ning sotsialismi hävitamisele maapinnalt, — selliseid magusaid lootusi aga ei jätnud eesti reaktionärid kunagi maha. Ühtlasi kartsid Eesti valitsejad, et kolme suurriigi garantiid võivad nende praktilisel teostamisel viia Eesti poliitilise ja sõjalise isoleerimiseni hitlerlikust Saksamaast — Eestis kehtinud fašistliku diktatuuri kõige ustavamast toest. Kartes üle kõige maailmas silm silma vastu jäämist oma rahva töötavate hulkadega, nende kasvava antifašistliku ja revolutsioonilise liikumisega, ilma saksa imperialismi toetuseta võitluses oma töörahva vastu, oli Eesti valitsev ladvik kõhklemata valmis minema niisugusele suurimale kuriteole oma rahva vastu. Jälle kord leiab kinnitust tõe, mida marksistid on korduvalt toonitanud: kui valitseval kodanlusel on mängus oma kitsad klassihuvid, oma klassieesõiguste säilitamine ja kindlustamine, on ta kohe valmis ohverdama oma rahva rahvuslikud huvid, toime panema kõige mustemat rahvuslikku reetmist.

Eesti järkjärguline juhtimine fašistliku Saksamaa sõiduvette ning allutamine viimase poliitilisele ning isegi sõjalisele diktaadile ei jäänud märkamatuks rahva laiadele hulkadele, kuigi valitsusvõimud püüdsid oma poliitikat igati maskeerida ja ilustada «erapooletuse ning demokraatlikkuse» rüüga. Aastast aastasse kasvas üha tugevamaks töötavate rahvahulkade protest Pätsi—Laidoneri diktatuuri nii sise- kui ka välispoliitika vastu, hitlerlike agressorite ees lõimitamise konkreetsete avalduste vastu. Üha laiemalt levis arusaamine, et eesti rahva huvidele vastas ainult niisugune välispoliitika, mis taotles rahu ja julgeoleku kindlustamist koostöös Nõukogude Liiduga ning kõigi demokraatlike, fašismivastaste jõududega rahvusvahelisel areenil.

Algeliste demokraatlike vabaduste karmi mahasurumise olukorras ei saanud töötavate hulkade meeleolud ja seisukohad riigi välispoliitika küsimustes leida otsest väljendust legaalse ajakirjanduse veergudel, koosolekuil ja miitingutel, poliitiliste ja ühiskondlike organisatsioonide avalikus tegevuses. Kuid rahvas leidis teisi teid ja vahendeid oma välispoliitiliste seisukohtade, sümpaatiate ja antipaatiade avaldamiseks, ja need avaldused võtsid ajuti õige teravalt reljeefsed ning isegi dramaatilised vormid.

Sel ajal näiteks, kui Eesti valitsuse «vanem partner» Saksamaa arendas koos fašistliku Itaaliaga kuritegelikku interventsionisõda hispaania rahva vastu, asus ka Eesti valitsus looma tihedaid sõprussuhteid Franco mässajatega, saatis oma diplomaatilise esindaja Franco juurde, müüs hispaania fašistidele relvi jne. Laiad

rahvahulgas Eestis aga võtsid samal ajal aktiivselt osa tööliklassi ühisrinde poolt organiseeritud vabariikliku Hispaania toetamise kampaaniast, mis kujunes ühtlasi opositsiooni avalduseks Eesti valitsuse välispoliitilise kursi suhtes. Erakordselt hästi levis rahva hulgas tööliklassi ühisrinde ja demokraatlike haritlaste toimetatud koguteos «Hispaania tules», mis jutustas tõe hispaania rahva vabadusvõitlusest. Kokku umbes kakssada eesti noormeest trotsis «erapooletu» Eesti valitsuse karmi keeldu ning sõitis Hispaaniasse, võitlema fašismi vastu, Eesti valitsuse sõprade vastu. Võideldes kuulsusrikka Internatsionaalse Brigaadi ridades ja teistes väeosades, ilmutasid paljud eesti töörahva pojad Hispaania revolutsioonilise vabadussõja rinnetel silmapaistvat vaprust ja lahingulisi võimeid ning tõusid komandöride vastutusrikastele kohtadele (seltsimehed R. Busch, H. Roog, R. Ehrlich, K. Hanson, R. Pikka, H. Koska ja teised). Eestlaste osavõtt hispaania rahva raskest heitlusest fašismi rahvusvaheliselt ühendatud jõudude vastu väärib eriuurimuse kirjutamist meie ajaloolaste poolt. Siinkohal märgime üksnes seda, et Eesti kodanike hulgaline osavõtt sellest sõjast oli Eesti ametliku välispoliitika kõige kujukamaks, relvajõuliseks kriitikaks, mis kajastas laiade rahvahulkade fašismivastaste veendumuste kasvu.

Rahva rahulolematu valitsuse välispoliitikaga leidis väljendust ka rohkearvulistes vaenuavaldustes kõige vastu, mis oli kuidagi ühenduses Saksamaaga, saksa fašistidega — Eesti võimumeeste heade sõprade ja õpetajatega. Nii väljendati sageli põlgust saksa kaupade vastu, suhtuti enam kui jahedalt Saksamaalt saabunud turistidesse jne.

Samal ajal aga esines üha sagedamini spontaanseid poolehoiu-avaldusi Nõukogude Liidule, sellest hoolimata, et kodanlik propaganda lakkamatult külvas toorest laimu NSV Liidu ja sotsialismi aadressil. Nii kujunesid ametiühingute poolt korraldatud mai-vastuvõtu õhtud 30. aprillil 1937, mis olid kavatsatud läbi-ja-läbi apoliitilistena, tormilisteks 1. mai kui töörahva solidaarsuse päeva pühitsemise koosolekuteks, kus väljendati varjamatut sümpaatiat Nõukogude Liidule, koguti annetusi fašismi vastu võitleva hispaania rahva heaks jne. Sama 1. mai päeval korraldasid Narva linna ja ümbruskonna töötajad massilise jalutuskäigu NSV Liidu piirile; sellest poolehoiu-avaldusest Nõukogude Liidule võttis osa üle 4000 inimese.⁹⁵

1939. aastal, mil Eesti valitsus järsult tugevdas oma alistumisuhteid hitlerlike peameestega, tõusid eesti rahva hulkade Saksa vastased meeleolud haripunkti. Saksa fašismi agendid Eestis tundsid end siin väga ebamugavalt, nagu istuksid nad hõõguva vulkaani otsas. Isegi Saksa saatkonna diplomaatilised töötajad värisid kohalike elanike vihapurske ootel, ja saatkonna kõrgem ametnik von Bock kurtis korduvalt Eesti välisministeeriumile,

⁹⁵ «Kommunist» nr. 5, 1937.

et teda isiklikult ja teisi hitlerlikke esindajaid Eestis ähvardavat surmaoht siinsete «bolševistide» poolt. Sama aasta juulikuul, raskeristleja «Admiral Hipper» külaskäigu ajal Tallinnasse läks aga asi nii kaugele, et leidis aset rida kokkupõrkeid selle sõjalaeva meeskonnaliikmete ja kohaliku elanikkonna vahel, kusjuures umbes 25 sakslast sai vigastada. Kodanlik ajakirjandus püüdis nende sündmuste olemust ja tähendust võltsida, kirjutades, et tegemist olnud «viinastanud isikute» väljaastumistega. Selle vale aga paljastab Eesti sõjavägede staabi II osakonna ettekanne sündmuse kohta. Staabi ohvitserid märgivad selles salajases dokumendis, et kokkupõrgete põhjuseks oli «rahva üldine viha sakslaste vastu (eriti töölistes ja kehvemates rahvakihtides)», samuti sakslaste kohati väljakutsuv käitumine.⁹⁶ Uute intsidentide vältimiseks olid võimud sunnitud järgnevat päevadel tarvitusele võtma karmid abinõud hitlerlike meremeeste kaitsmiseks ja ka piirama nende liikumist linna tänavail.

Teravat kriitikat valitsuse välispoliitika aadressil esineb rohkearvulistes kirjades, mis kodanikud saatsid neil aastail võimuorganitele. Väga paljudes kirjades nõuavad töötajad otsustavalt Saksa- maaga sõbrutsemise lõpetamist, protesteerivad Eesti territooriumil hitlerlike spioonide takistamatu tegutsemise vastu, nõuavad suhete laiendamist NSV Liiduga. Ka poliitilise politsei agentide ettekannetes oma ülemustele kajastub selgesti elanikkonna rahulolematust ja viha kehtiva fašistliku režiimi ja tema välispoliitika vastu. Valitsuse nuhid kirjutasid meelehärmiga oma salajastes ettekannetes rohketest nähtustest, mis andsid tunnistust Pätsi—Laidoneri diktatuuri kasvavast isolatsioonist.⁹⁷

Tundes rahva meeleolusid ja kartes rahva viha, võtsid valitsevad kodanlikud ringkonnad tarvitusele kõik võimalikud abinõud kasvava fašismivastase ja revolutsioonilise liikumise nõrgendamiseks ja õõnestamiseks. Kaugenägelikumad kodanlikud tegelased soovitasid valitsusele üha tungivamalt rakendada peale survevahendite võimalikult laiemas ulatuses ka nõtkemaid, rahvahulkade petmist taotlemaid meetodeid, anda avaramat tegevusvälja opositsiooniliste ringkondade sellele osale, keda võis nimetada «Tema Kõrguse opositsiooniks» fašistlike võimude suhtes, s. o. niisugusele opositsioonile, kes ei taotlenudki suuremaid muudatusi kehtivas korras, vaid üksnes fašismi vastiku palge hoolikamat looritamist ja maskeerimist parlamentlike ripatsitega.

Niisugune oli eesti kodanluse liberaalsema tiiva esindajaist koosnev nn. «demokraatlik opositsioon», mille eesotsas olid endise rahvusliku keskerakonna ja asunike koonduse liidrid. Spekuleerides rahvahulkades tugevnevatele fašismivastastele meeleoludele, esinesid selle opositsiooni tegelased aeg-ajalt mõningate kriitiliste märkustega valitsuse poliitika aadressil, kuid hoidusid ometi järje-

⁹⁶ ENSV ORRKA, f. 495, s.-ü. 58, l-d 34—36.

⁹⁷ Vt. ENSV ORRKA, f. 949, n. 1, s.-ü. 33, l-d 9, 11, 37 jt.

kindlast võitlusest süveneva fašismi vastu. Eriti vältisid nad koostööd töölisklassi ühisrindega, kuigi just sellise koostöö jaluleseadmine oleks olnud esmaseks eeltingimuseks fašistliku diktatuuri kukutamisele ja demokraatlike vabaduste ning kodanikuõiguste taastamisele, millest kodanliku opositsiooni tegelased armastasid rääkida. Välispoliitika valdkonnas kujutasid «demokraatliku opositsiooni» liidrid end Inglise orientatsiooni pooldajatena ja unistasid ka Baltimaade lähemast koostööst Skandinaavia riikidega, kuid ometi ei astunud mingeid praktilisi samme valitsuse Hitleri-sõbraliku kursi paljastamiseks või nurjaajamiseks. «Demokraatliku opositsiooni» pooldajaid oli rohkesti eriti Tartu ülikooli ringkondades. Omades juhtivat mõju mõnedes üliõpilasorganisatsioonides, nagu üliõpilasselts «Veljestos», osalt ka «Ühenduses», taotlesid need «demokraadid» ja «radikaalid» pahahti üliõpilasnoorsoos spontaanselt kujuneva fašismivastase rinde killustamist ning demokraatlikult meelestatud noorte haritlaste «immuniseerimist» sotsialistlike ideede ja EKP tugevneva selgitustöö vastu.

Selline opositsioon — passiivne, teguvõimetu, ilma realistliku programmita — oli tegelikult nii mõneski suhtes valitsusele kasulik, kuigi opositsiooniliste meeolude kasv keskkühtides ja väikekodanluse hulgas ei kuulutanud fašistlikule diktatuurile midagi head kaugemate perspektiivide mõttes. Liberaalsete tegelaste opositsioonilised mõtteavaldused, mis oma poolikuse ja segasuse või isegi eluvõõruse tõttu vähemalgi määral ei loonud ohtu fašistliku diktatuuri nimele, andsid valitsuse propagandale häid võimalusi rääkida «demokraatia» olemasolust Pätsi-Eestis. Püüdes rahva hulgas reklaamida oma «opositsioonilist» meelsust valitsuse suhtes, toetasid need «demokraadid» vaiksetes kabinettides, parlamendi komisjonide kinnistel istungitel ja mujal tegelikult nii mõnigi kord valitsuse poliitikat, sealhulgas ka tema kuritegelikkust välispoliitikat, ja küllaltki olulistest küsimustest.

Toogem selle kohta paar näidet.

Eesti—Saksa kaubanduslepingu juurde kuuluvate lisakokkulepete arutamisel Riigivolikogus lubasid «demokraatliku opositsiooni» esindajad endile mõningaid kriitilisi märkusi nende kokkulepete kohta, mis andsid mitmesuguseid soodustusi Saksa eksporditööridele Eesti turul ja tugevdasid Saksamaa positsiooni Eesti majanduses. Kui aga samad kokkulepped tulid arutusele Riigivolikogu vastava komisjoni kinnisel istungil, mille käigust üldsusele informatsiooni ei antud, siis kiideti need seal üksmeelselt heaks, kuigi «demokraatide» esindajad olid kohal; seaduseelnõu aruandja — isamaliitlane — võis kergendustundega märkida, et «vastuvaidlusi ei olnud».⁹⁶

Täie jõuga toetas see opositsioon valitsuse sõjalisi ettevalmis-

⁹⁶ Läbirääkimised Riigivolikogu majanduskomisjoni istungil 13. detsembril 1938. — ENSV ORRKA, f. 84, n. 1, s.-ü. 923, l-d 20—21.

tusi. Nii nõudis Jaan Tõnisson Riigivolikogu komisjonis riigi eelarve arutamisel 1938. aastal relvade ostuks määratud kulutustele primaati teiste kululiikide ees.⁹⁹ Endine parempoolne sotsialist A. Oinas esines samas vaimus ning nõudis, et valitsuse relvastumiskava kiirema elluviimise eesmärgil loodaks oma relvatööstus, mis tema arvates oleks võinud olla kolmel Balti riigil ühine.¹⁰⁰ Tööliskoja tegelane L. Metslang, kes paljudes tähtsamatel küsimustel kooskõlastas oma esinemisi parlamendis «demokraatliku opositsiooni» joonega, toetas tulisel valitsuse seaduseelnõu «riigikaitsemaksu» sisseseadmise kohta.¹⁰¹

Saksamaaga sõlmitava «mittekallaletungi»-pakti arutamisel pänid «demokraatliku opositsiooni» liidrid toime sügava kattema-nöövri. Arvestades Saksa—Eesti pakti eriti suurt ebapopulaarsust elanikkonnas, esinesid nad kõigepealt ametliku kirjaga valitsuse aadressil, millest võis lugejal jääda mulje, et nad vaidlevad selle lepingu sõlmimise vastu; kirjjas räägiti, et Saksa—Eesti pakt halvendab Eesti suhteid teiste riikidega jne.¹⁰² Ka Riigivolikogu komisjoni istungil märkisid nad, et see pakt kujutab endast «Saksa manöövrit», on vastuolus Rahvasteliidu põhikirjaga ja arusaamis-tega neutraliteedist ning et ta isegi loob ohu eesti rahva rahvuslikule olemasolule.¹⁰³ Kuid siinsamas tegid «demokraadid» täis-pöörde ja deklareerisid, et selle pakti puhul olevat paha üksnes vaid see, et ... eesti rahvas on hitlerlastega pakti sõlmimise vastu. «... Peame rahvast ette valmistama, mobiliseerides selleks kogu ajakirjanduse, diplomaate ja kõiki, kellest see oleneb. Peame hoolitsema, et selle lepingu hindamisele vaadataks teise pilguga kui praegu,» kõneles J. Tõnisson Riigivolikogu välis- ja riigikaitse-komisjoni istungil 25. mail 1939.¹⁰⁴ Säh sulle opositsioon, võitlus demokraatia eest, Saksamaa sabas sõrkimise vastu jne.! Pakt Sak-samaaga loob ohu eesti rahva olemasolule, kuid ometi — on tarvis teha kõik, et rahvas lepiks tema allakirjutamisega ning orjaliku sõnakuulmisega sammuks saksa fašismi poolt valmisseatud püüni-
sesse, kuhu teda juhüb Pätsi-Laidoneri kliki «rahvuslik» diplo-
maatia! Täielikus kooskõlas oma kahepaikse seisukohaga Saksa—
Eesti pakti küsimuses hääletasid Tõnissoni-Piibu grupi «demo-
kraadid» parlamendi komisjonis selle pakti ratifitseerimise poolt,
plenaaristungil aga, kus viibisid ka üldsuse esindajad, jäid hääle-
tamisel erapooletuks.

Kodanliku opositsiooni esindajatel oli muidugi lahkuminekuid ja vastuolusid valitsuse leeriga ka välispoliitika küsimustes. Kuid

⁹⁹ Läbirääkimised Riigivolikogu majanduskomisjonis 23. nov. 1938. — ENSV ORRKA, f. 84, n. 1, s.-ü. 923, l. 5.

¹⁰⁰ ENSV ORRKA, f. 84, n. 1, s.-ü. 1539, l-d 9—11.

¹⁰¹ Läbirääkimised Riigivolikogu majanduskomisjonis 12. apr. 1939. — ENSV ORRKA, f. 84, n. 1, s.-ü. 923, l-d 30, 33, 35.

¹⁰² ENSV ORRKA, f. 84, n. 1, s.-ü. 737, l-d 3—4.

¹⁰³ ENSV ORRKA, f. 84, n. 1, s.-ü. 1046, l-d 13—14, 17—18, 25.

¹⁰⁴ Sealsamas, l. 16.

need lahkumineked ei puudutanud Eesti välispoliitika tolleaegset peajoont — maa allutamist hitlerliku Saksamaa diktaadile —, vaid ainuüksi selle joone elluviimise taktikat. «Demokraatliku opositsiooni» juhid, nagu nähtub selgesti ka J. Tõnissoni ülalpool tsiteeritud sõnadest, ei olnud rahul Pätsi valitsuse kohmaka, tahumatu diplomaatiaga, tema välispoliitika halva maskeeringuga, mis ei suutnud varjata rahva eest selle poliitika rahvusevastast iseloomu ja tekitas seega ohtu mitte üksi fašistlikule diktatuurile, vaid üldse kodanluse võimu alustugedele. Tõnissoni-Piibu rühmitus tahtis samasugust Nõukogude-vastast ja Saksa-sõbralikku poliitikat ajada nõtkemate meetoditega, hoolikamalt maskeerudes «erapooletusega» ja isegi «Skandinaavia orientatsiooniga». Sellega lootsid nad ühtlasi kõvendada oma positsioone kauplemisel Saksamaaga, saavutada viimaselt rohkem majanduslikke soodustusi eesti kodanlusele. Mõistagi tahtsid «demokraadid», et Saksa kontsernide lauvalt langevad raasukesed kukuksid eelkõige mitte Pätsi ja Laidoneri ringkonna, vaid nende eneste ja nende sõprade taskutesse. Kuid suutmata tegelikult midagi muuta Eesti valitsuse välispoliitika teostamise viisides, abistas «demokraatlik opositsioon» Pätsi-Laidoneri-Selteri diplomaatiat, olles teatud «puhvriks» viimase ja rahvahulkade vahel ning juhtides jõudumööda üldsuse tähelepanu kõrvale Eesti rahvusvahelise seisundi ja poliitika tõesti akuutsetelt küsimustelt.

Meie rahva laiade hulkade huvide ainsaks järjekindlaks kaitsjaks nagu sisepoliitika valdkonnas, nii ka välispoliitika küsimustes oli töölikklass eesotsas kommunistliku parteiga. Eesti kommunistid koondasid väsimatult kõiki töölikklassi ja teiste töörahva kihtide terveid jõude 1934/35. aastal rajatud töölikklassi ühisrindede ümber ja juhtisid neid võitlusse Eesti kogu poliitika — nii sise- kui ka välispoliitika põhjaliku muutmise eest. Alati ja igal pool — ametiühingulises organiseerimistöös, tööliste palgavõitlustes, valimiskampaaniates — selgitasid kommunistid ja ühisrindede aktivistid töörahvale ka rahvusvahelise olukorra ja Eesti välispoliitika küsimusi, rebisid Pätsi diktatuurilt maha tema võltsi «erapooletuse» maski ja näitasid ta välispoliitika tõelist rahvavastast olemust. «Nagu vabsidki, lõmitab valitsus hitlerliku Saksamaa ees, saates seega Eesti iseseisvust hädaohtu,» rõhutas Eestimaa Kommunistliku Partei keskhäälekandja «Kommunist».¹⁰⁵

Kuni 1935. aastani pööras EKP oma selgitustöös liiga vähe tähelepanu rahvusküsimusele, eesti kodanluse demagoogilise «rahvusluse» loosungi paljastamisele ja Eesti rahvusliku sõltumatusprobleemile. See puudus partei tegevuses, mis oli tingitud «pahempoolsetest», sektantlikest lähtekohtadest, takistas mõnevõrra ka Pätsi-Laidoneri diktatuuri antinatsionaalse, eesti rahvusele ohtliku olemuse, tema reetliku välispoliitika konkreetset paljastamist. Võttes aluseks Kommunistliku Internatsionaali VII

¹⁰⁵ «Kommunist» nr. 8, 1936.

kongressil 1935. aasta suvel väljatöötatud seisukohad, asus EKP kindlalt likvideerima seda puudust oma töös. Sama aasta oktoobris toimunud partei Keskkomitee istungil arutati Kommunistliku Internatsionaali kongressi otsuseid ja neist tulenevaid järeldusi EKP töö kohta ning asuti välja töötama abinõusid partei selgitustöö parandamiseks. Selle istungi teesides öeldi muuhulgas:

«Rahvuse küsimuse ja rahvusliku iseseisvuse kaitsmise küsimuse õigel ülesseadmisel võitluses Saksa imperialismi pealetungimise hädaohu vastu, laialise fašismivastase rahvaväerinna loomise eest, võitluses fašismi vastu on eriline tähtsus. Rahvusküsimuses ja rahvusliku iseseisvuse kaitsmise küsimuses on meie liikumises vigu olnud. Vastavalt KI VII kongressi juhtnõoidele, vastavalt sm. Dimitrovi kõnes toodud seisukohtadele on meil sel alal vaja suurt tööd teha. Ajaloo ja kultuuri küsimustele on meil vaja teisiti suhtuda, et fašistidel jalgu alt ära lüüa. Intelligentsile suhtumist vaja läbi vaadata ja kõrvale heita neid sektantseid seisukohti, mis näituseks avaldatud Eesti nõukogude kirjanikkude ringkondadest Eesti üksikute kirjanikkude hindamisel jne.»¹⁰⁶

Oma järgnevas töös pühendaski partei rohkem tähelepanu rahvusküsimusele, Eesti rahvusliku sõltumatuse kaitsmisele imperialismi alistamispoliitika vastu, samuti rahvuskultuuri probleemidele, ja parandas varem tehtud vigu. Tulemuseks oli kommunistide sidemete ja mõju laienemine haritlaskonnas, koolinoorsoo keskel, üliõpilaskonnas. Kommunistide koostöö parteitute haritlastega ja endise sotsialistliku partei liikmetega marksistliku kirjanduse väljaandmisel ja levitamisel, ühiskondlik-poliitiliste ning ilukirjanduslike koguteoste toimetamisel, hispaania rahva abistamise aktsiooni läbiviimisel ja ajalehe «Rahva Hää!» väljaandmisel oli selle suuna läbiviimise konkreetseks ning viljakaks avalduseks.

Tänu niisugusele õigele suunale suutis kommunistlik partei paremini, mõjuvamalt paljastada ka Pätsi-Laidoneri kliki anti-natsionaalset välispoliitikat. Muidugi ei saanud EKP oma selgitustöös tol ajal esile tuua paljusid fakte kodanliku Eesti diplomaatilisest tegevusest, sest vastavad materjalid hoiti seitsme pitseri taga valitsuse arhiivides, ja suurem osa neist sai rahvale kättesaadavaks alles pärast kodanluse võimu kukutamist. Kuid teadaolevate faktide ulatuses näitas EKP töörahvale küllalt selgesti Eesti fašistliku ladviku välispoliitika õiget nägu ning surmaohtu, mis paratamatult tulenes sellest poliitikast kogu eesti rahvale.

Kommunistid näitasid rahvahulkadele, et ainus kindel pääsmine ummikust, kuhu viis meie rahva fašistlik diktatuurivõim, seisab laialdase fašismivastase rahvarinde loomises ja Pätsi-Laidoneri-Eenpalu kildkonna kukutamises. Taotledes rahvarinde loomist avaral demokraatlikul baasil, mitteproletaarsete ringkondade ja parteide osavõtul, deklareeris Eestimaa Kommunistlik Partei

¹⁰⁶ EKP Keskkomitee Parteiarhiiv, f. 6495, n. 1, s.-ü. 328, 1-d 51—52.

1936. aastal, et ta oli «valmis fašismi vastu võitlema ja demokraatiat ning iseseisvust kaitsma koos igauhega, kes selleks vähematki valmisolekut üles näitab». ¹⁰⁷ Fašismivastase rahvarinde tuumikuks pidi mõistagi kujunema töölisklassi ühisrinne, kelle mõju töötavates hulkades järjest kasvas ning kes omas juba mõningaid positiivseid fašismivastase võitluse kogemusi.

Kuid kodanlikud rühmitused, kes püüdsid ennast kujutada Pätsi diktatuuri «leppimatute vastastena», vältisid igati koostööd kommunistidega, näidates seega liigne kord, et nende jutud «demokraatia kaitsmisest» ja võitlusest valitseva kliki omavoli vastu olid väga vähe väärt. Kui fašismivastase rahvarinde alus siiski 1940. aasta revolutsiooniliste sündmuste ajaks rajati, siis toimus see mitte liberaal-kodanlike liidrite abiga, vaid nende vastupanu kiuste, neist mööda minnes. Kommunistid ja teised töölisklassi ühisrindede aktivistid löid vahetult sidemeid mitteproletaarsete ringkondadega, tõmbasid ausaid inimesi keskkihtidest fašismivastasesse võitlusse, ilma et nad selleks «luba küsisid» keskkihtide poliitilistelt liidritelt — kodanlikelt tegelastelt. Viimaste keeldumine fašismivastase rahvarinde loomisest muidugi takistas rahvarinde organisatsioonilist vormistamist, aeglustas märksa edusamme sellel teel.

Suurt tööd tegi kommunistlik partei neil aastatel oma ridade organisatsiooniliseks kindlustamiseks, varem kantud kaotuste raskete tagajärgede likvideerimiseks. Sellel tööl oli eriti suur tähtsus Hitleri-sõbraliku fašistliku valitsuse kukutamise perspektiivide seisukohalt. Isegi vanglates asuvad kommunistid jätkasid karmi režiimi tingimustes parteitööd, kaadri kasvatamist, nad ei lasknud katkeda sidemeid töölistega tehastes ja vabrikutes. Rahulolematuse ja viha pinnal, mis kääris ja kasvas töörahva hulkades valitsuse rahvavaenuliku poliitika vastu, laiendas partei märksa oma kaasatundjate-aktivistide ja ühisrindede tegelaste ridu; 1938.—1939. aastail läks partei kesksel juhtival organil korda luua uusi parteikomiteesid suuremates tööstuslinnades.

Nende edusammude tulemusel kujunesid Eestimaa Kommunistliku Partei sidemed töörahva hulkadega kolmekümnendate aastate lõpuks palju tihedamaks kui need olid veel neli-viis aastat tagasi. Üha suuremaks kasvas nende arv Eestis, kes nägid läbi valitseva kildkonna poliitika ja eriti tema välispoliitika rahvavastase ning lausa kuritegeliku olemuse ja veendusid ka kodanlike «demokraatide» ja Töölistkoja tegelaste opositsiooniliste žestide võltsis, silmakirjalikus iseloomus, — ning pöörasid oma pilgud kommunistliku partei poole. Kommunistides nägid eesti töölisel ja kehtalupojad jõudu, kes oli suuteline näitama pääseteed ähvardavast rahvuslikust katastroofist — meie maa anastamisest hitlerlike jõukude poolt, täielikust orjastamisest ja hävingust saksa fašistlikus põrgukatlas.

¹⁰⁷ «Kommunist» nr. 8, 1936.

VII

NÕUKOGUDE LIIDU SAMMUD RAHU JA JULGEOLEKU KAITSEKS BALTI MERE IDARANNIKUL

Otsustava tähtsusega teguriks, mis päästis Eesti 1939. aastal hitlerlikust okupatsioonist ja rahvuslikust katastroofist, oli väsimatu võitlus rahu ja julgeoleku eest, mida pidas NSV Liit sõjaeelse kriisi ja imperialistliku tapatalgu puhkemise ülimalt keerulises olukorras.

Nõukogude valitsus nägi läbi Inglise—Prantsuse imperialistide kurikavala plaani, mis seisis selles, et anda Hitlerile mõista, et NSV Liit on rahvusvahelise isolatsiooni olukorras ning et Hitler võib tungida NSV Liidule kallale näiteks Baltimaade kaudu, ilma et tal oleks karta vastutegevust lääneriikide poolt. Nõukogude diplomaatia ajas nurja lääneriikide valitsejate kaheotsaga mängu, kes rööbiti oma läbirääkimistega Moskvas pidasid kaugeleulatuvat tähendusega salajasi läbirääkimisi Hitleri volinikega. Võttes enesekaitse huvides vastu Saksamaa poolt tehtud ettepaneku mittekallaletungi-lepingu sõlmimiseks, kindlustas Nõukogude valitsus oma maale teatud ajaks rahuperioodi pikenemise, ja seda aega oli võimalik ära kasutada sotsialismimaa jõudude ettevalmistamiseks agressori oodatava kallaletungi vastu.

See Nõukogude välispoliitika kaugenägelik samm võimaldas NSV Liidul märksa tugevdada oma kaitsejõude ja -võimalusi ning tõkestada teed Saksa agressiooni edasiliikumisele ida poole. Sel oli väga suur positiivne tähendus ka Nõukogude Liidu naaber-rahvastele, sealhulgas eriti Baltimaade rahvastele.

Saksa agressioonile tema ittatungimise tee tõkestamine tähendas Eestile hitlerliku okupatsiooni vahetu ohu järsku vähenemist. Siin tuli jälle kord selgelt nähtavale Baltimaade rahvaste rahvuslike huvide ühtumine Nõukogude Liidu julgeoleku ning kaitse huvidega.

Kui Eesti poliitika juhid oleksid pisutki muret tundnud eesti rahva põhiliste eluhuvide pärast, maa kaitsmise pärast Saksa agressiooni vastu, siis ei oleks nad pidanud tundma rahunud NSV Liidu—Saksamaa pakti üle. Oli ju isegi rahvusvahelise poliitika küsimustes vilumatuile inimestele selge, et nii kaua kui kehtib see pakt, ei saa hitlerlased vahetult jätkata oma ülbet agressiivset poliitikat Balti riikide suhtes ning et see pakt loob eeldusi viimaste vabanemiseks hitlerliku imperialismi mõju alt.

Ent kodanliku Eesti juhid olid endiselt pimestatud tigidast vi-
hast sotsialismimaa ja oma maa tööraha vastu, nad nägid kõiki
küsimusi üksnes oma kitsaste klassihuvide prilli läbi, — need
huvid aga dikteerisid võimalikult tihedat koostööd rahvusvahe-
lise reaktsiooni jõududega, eriti hitlerliku Saksamaaga, võitluseks
demokraatia ja sotsialismi jõudude vastu. Sellepärast just see,
mida oli vaja tervitada eesti rahva rahvuslike huvide seisukohalt — fašistliku Saksamaa positsioonide võimalik nõrgene-
mine Baltikumis —, ei rahuldanud kuidagi Eesti valitsevat lad-
vikut. Esimestel päevadel pärast NSV Liidu—Saksamaa mitte-
kallaletungi-pakti allakirjutamist valitses Eesti «kõrgemas selts-
konnas» ja eriti välisministeeriumis tugev rahutus ja peataolek.
Mitmesuguste jutuajamiste üleskirjutustes, Eesti diplomaatide
eraviisilises ja ka ametlikus kirjavahetuses tollest ajast kajastub
hirm selle ees, et äkki sakslased tõepoolest lakkavad huvi tund-
mast ning vahele segamast Baltimaade asjusse. See oleks ju tä-
hendanud eesti kodanlusele aastakümnete kestel kõige enam kar-
detud väljavaadet: jääda silm silma vastu eesti tööliklassiga ning
laiade töötavate hulkadega, — sest ka Inglise—Prantsuse «abi»
peale oli sõjaeelse poliitilise kriisi haritipu olukorras vähe lootust.

Kuid Eesti diktaatorite piinav teadmatus ei kestnud kaua. Varsti
jõudsid Tallinnasse mõistaandmised ja viited selle kohta, et hit-
lerlased hoopiski ei kavatsenud täita ausalt oma lepingulisi kohus-
tusi, mis tulenesid mittekallaletungi-paktist, ja et järelikult võis
oodata Saksa senise poliitika jätkumist Baltimaade suhtes, mui-
dugi veidi varjatumalt ja veidi teistes vormides, kuid ikkagi selle
poliitika jätkumist, mille eesmärgiks oli Nõukogude-vastase plats-
darmi loomine. Hmselt trööstis Eesti valitsuse tegelasi Moskva
saatkonna ajakirjandusatašee ettekanne, kes teatas välisminis-
teeriumile, et tal oli olnud jutuajamine Saksamaa Moskva saat-
konna «vana ja kogenud» töötaja G. Hilderiga ning selle alusel
tema arvas, et «Saksa—Vene koostöö on üsna pealiskaudne, —
ennem «coincidence» kui «accord». Üksteisele vaadatakse suure
umbusaldusega».¹

Niisugused teated rahustasid Eesti poliitika juhte. Kui Saksa-
maa polnud jätnud oma Nõukogude-vastaseid kavatsusi Ida-Euroo-
pas, siis pidi ta järelikult edaspidigi taotlema ka oma Balti plats-
darmi säilitamist mingisugusel kujul, — järelikult võis Eesti
valitsev ladvik loota, et imperialistlik peremees ei hülga teda, ei
jätta teda abita võitluses revolutsiooniliste jõudude vastu.

Olukord muutus veelgi keerulisemaks Euroopa sõja puhkemi-
sega septembri algul. Kuivõrd sõda lõhestas imperialistlikud riigid
kaheks vaenulikuks leeriks, kaotas eesti kodanlus pea igasugu-
sed võimalused manööverdada eri suurriikide vahel, otsides tuge-
kord ühelt, kord teiselt. Sõja algusest peale osutus Eesti tegeli-
kult blokeerituks lääne poolt, ei saanud jätkata isegi kaubavahe-

¹ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 726, l. 2.

tust Inglismaaga ja teiste Lääne-Euroopa maadega, ning sõltus seega täielikumalt kui kunagi varem ühest imperialistlikust riigist — hitlerlikust Saksamaast.

Niisuguses olukorras pidasid Eesti valitsejad vajalikuks igati tugevdada oma sidemeid Saksamaaga, ühtlasi aga igal võimalusel «tuletada meelde» oma olemasolu ka lääneriikidele. Seda püüdsid nad teha sel teel, et hoida võimalikult pinevil olukorda Balti mere basseinis, Nõukogude Liidu loodepiiril, ja seega anda ettekäandeid ja võimalusi Nõukogude-vastase avantüüri alustamiseks soodsa momendi saabumise korral nii ühe kui teise imperialistliku leeri peameestele. Eesti diplomaatia sügavaim soov ja unistus oli, et võimalikult peatselt lõpeks kodanlike riikide omavaheline võitlus ja sõja rinne pöörduks Nõukogude Liidu vastu, et saaks teoks kogu kapitalistliku maailma «ristisõda» sotsialismi vastu. Segane ja pinev olukord Balti mere piirkonnas võis selle ihaldatud momendi saabumiseks kaasa aidata.

Tuleb märkida, et Eesti valitsevate tegelaste sellistel arvestustel ei puudunud ka mõnesugune objektiivne alus. Rääkimata sellest, et mõlema sõdiva leeri maade valitsevais ringkondades oli mõjukaid jõude, kes taotlesid läänerindel rahu taastamist selleks, et ühendatud jõududega pöörduda NSV Liidu vastu, — ka Balti meri köitis sõja esimestel kuudel Inglise imperialistide tõsist tähelepanu. Selles piirkonnas oli oodata sündmusi, millel võis olla suur tähtsus kogu sõja järgnevale käigule. Neist arvestustest ja plaanidest on peamine ja oluline osa tänapäeval veel kaetud saladuse linikuga, ja seetõttu on raske nende kohta midagi päris konkreetset ütelda. Et aga imperialismi strateegide mõtted selles suunas töötasid, sellest annavad tunnistust nii kaaluka kodanliku riigitegelase nagu Winston Churchilli mälestused. Oma sõjamemuaaride mõnedel lehekülgedel jutustab Churchill — tõsi küll, väga segaselt ja ebamääraselt, — Inglismaa sõjapidamise plaanidest, milliseid tema, Churchill, 1939. aasta sügisel välja töötas. Ta kirjutab, et kohe pärast admiraliteedi esimese lordi (s. t. mereväeministri) ametikohale astumist 1939. aasta septembri algul andis ta Briti meresõja-staabile korralduse koostada detailne plaan Taani väinade kaudu Balti merre tungimiseks.² Paarsada lehekülge tagapool samas mälestuskogus märgib Churchill, et see plaan koostatigi kiires korras.³ Selle plaani põhjenduseks kirjutab ta muuhulgas järgmised huvitavad read: «Balti mere peremehena võiks Briti laevastik sirutada käe Venemaa suunas nii, et osutada tõhusat mõju Nõukogude kogu poliitikale ja strateegiale.» Churchill tunnistab samas ka, et «ma andsin sellele plaanile nimeks «Catherine'i plaan» — Jekaterina Suure nime järgi, sest minu mõtete tagapõhjaks oli Venemaa».⁴

² Winston S. Churchill. The Second World War. Vol. I. London 1948, p. 363.

³ Ibidem, pp. 550—552.

⁴ Ibidem, pp. 363—364.

Seda plaani hoidsid Inglise valitsuse ja sõjaväe ringkonnad mõistagi ranges saladuses, kuid ometi tehti tema põhiolemus Eesti diplomaatiale teatavaks; Eesti saadik Londonis kirjutas oktoobrikuus oma välisministeeriumile Suurbritannia merejõudude Balti merre saatmise võimalusest nagu endastmõistetavast asjast.⁵

Teiselt poolt asus Saksa imperialism kohe pärast Poola sõjajõudude purustamist praktiliselt ellu viima Balti riikide anastamise plaani. 20. septembriks oli Saksa Välisametis koostatud Leedu—Saksa «Iepingu» projekt, mille kohaselt Leedu pidi «astuma Saksamaa kaitse alla», tema sõjajõud aga pidid alluma Saksa ülemjuhatusale. Leedu välisministriile esitati juba kutse ilmuda Saksamaale selle protektoraadi-plaani elluviimiseks.⁶

Niisuguses keerulises, mitmekordselt ohtlikus olukorras kujutas Eesti ja teiste Balti riikide valitsuste Nõukogude-vastane, provokatsiooniline poliitika eriti suurt hädaohtu nii NSV Liidu loodepiiri ja eluliste keskuste julgeolekule kui ka Baltimaade rahvaste põhihuvidele. Arusaadavalt ei võinud Nõukogude valitsus silmi sulgeda nende ohtude ees. Imperialistid võisid iga hetk kanda sõjategevuse Balti merele ja kiskuda sõtta ka Nõukogude-maa, kasutades sealjuures ettekäänadena mõnd Baltimaade reaktiooniliste valitsevate ringkondade poolt provotseeritud piirivahejuhtumit või muud avantüüri. Imperialistid, kellele oli pinnuks silmas Nõukogude Liidu rahupoliitika ja see asjaolu, et NSV Liidul läks korda rahuperioodi enda jaoks pikendada, ei igatsenud midagi rohkem kui taolisi avantüüre Nõukogude Liidu piiride vahetus läheduses. Septembri teiseks pooleks oli täiesti selge, et oli valminud tungiv vajadus kindlustada Nõukogude piire Balti mere piirkonnas võimalike «üllatuste» vastu rahvusvahelise imperialismi kõige sõjakamate ja Nõukogude-vaenulikumate ringkondade ja nende kohalike käsilaste poolt.

Nõukogude valitsuse initsiatiivil alustati NSV Liidu ja Eesti valitsuse vahel läbirääkimisi mõlema maa Balti mere piiride julgeoleku kindlustamise küsimustes. Nõukogude valitsus tegi ettepaneku sõlmida kahe riigi vastastikuse abistamise pakt, et vältida kallaletungi ohtu nii NSV Liidu piiridele selles rajoonis kui ka Eesti vabariigi piiridele. Seetõttu, et Eesti ei olnud ilmselt suuteline kaitsma ennast imperialistlike suurriikide agressiooni vastu, pani Nõukogude valitsus ette luua Eesti saartel Saaremaal ja Hiiumaal ning Paldiski linnas Nõukogude meresõjajõudude baasid ja mõned lennuväljad Nõukogude lennuväe jaoks. Sealjuures rõhutati Nõukogude poolt, et need abinõud ei tohi riivata Eesti suveräänseid õigusi, sealhulgas ka tema majanduslikku süsteemi ja riigikorda.

Nõukogude ettepanekute otstarbekohasus ja vajalikkus ka Eesti rahvuslike huvide seisukohalt oli täiesti silmanähtav. Nõu-

⁵ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 700, l. 134.

⁶ Documents on German Foreign Policy 1918—1945, Series D, Vol. VIII, London 1954, Doc. NN 113, 121, pp. 112, 121.

kogude Liidu kaitsejõudude tugipunktide loomine Eesti territooriumil ja territoriaalvetes tähendas seda, et tollest momendist peale oli meie maa päästetud imperialistlike sõjaõhujate käes oleva mängukanni osast, eelkõige hitlerliku okupatsiooni vahetust ohust, mis rippus Eesti kohal juba eelmisest kevadest alates, ja samuti ohtudest, mis olid seotud Inglise «Catherine'i plaani» oodatava elluviimisega. Nõukogude valitsuse ettepanekute vaatlus näitab eriti selgesti, et Euroopa sõja algusega muutus Nõukogude Liidu ja Eesti rahvaste kõrgemate eluliste huvide ühtumine Balti mere rajoonis niisuguseks esmajärgulise tähtsusega poliitiliseks faktoriks, mille ignoreerimine oleks tähendanud mõlema rahva nende ühiste huvide — mainitud rajoonis rahu säilitamise ning julgeoleku kindlustamise huvide — kõige tõsisemat ohustamist. Nõukogude valitsuse sõbralike, rahuarmastavate ettepanekute vastuvõtmine ja kahe riigi ühiste huvidele vastava siira koostöö jaluleseadmine oli Eesti riigi juhtidele tungivaks, käskivaks vajaduseks.

Ometi võtsid Eesti valitsuse tegelased Nõukogude Liidu ettepanekud vastu õela tigidusega, sellest hoolimata, et nende ettepanekutega taotles NSV Liidu valitsus muuhulgas just ka eesti rahva rahuliku töö kaitsmist ja Eesti rahvusliku sõltumatuse kindlustamist.

Nagu näitavad arhiivimaterjalid ja kodanlike tegelaste eneste mälestuskatkendid, põlesid Eesti valitsuse ja sõjaväe juhid neil päevil soovist lükata Nõukogude valitsuse sõbralikud ettepanekud tagasi ja tõugata Eesti maa ning rahvas Nõukogude-vastase sõja kuristikku. Kui nendel oleks olnud vähematki lootust, et Nõukogude ettepanekute tagasilükkamise korral Eesti valitsusele tulevad appi — kas või ainult relvasaadetistega ja muu materiaalse toetusega — tema Balti naabrid ja Nõukogude-vastased jõud Läänes ja et lõpptulemusena Eesti valitsuse sõjaline väljaastumine NSV Liidu vastu viib laialdase Nõukogude-vastase sõjarinde tekkimiseni, siis oleksid nad kõhklematult paisanud meie rahva sellesse kuristikku.

Kohe pärast Nõukogude valitsuse ettepanekute teatavakssaamist läkitas Laidoner oma usaldusmehe, hitlerlastega tihedais sidemeis oleva R. Maasingu Saksamaale ülesandega paluda Saksa sõjavägede staabilt tungivalt Eestile abi Nõukogude-vastases sõjas. Maasing võeti Königsbergis vastu Saksa kindralstaabi esindaja — ühe hitlerliku kindrali poolt, kes aga vastas Maasingu abipalvele äraütlevalt.⁷ Tolleaegses rahvusvahelises olukorras ei saanud hitlerlased Eesti võimumehi nende Nõukogude-vastastes avantüürides abistada. Samuti jäi tagajärjetuks Eesti valitsuse abipalve, mis saadeti hitlerliku valitsuse nimele Saksamaa Tallinna saadiku Frohweini kaudu.⁸

Eesti valitsuse juhid, kes olid harjunud rajama oma lootused

⁷ Eesti riik ja rahvas teises maailmasõjas II. Stockholm 1955, lk. 48—49.

⁸ Sealsamas, lk. 64.

hitlerliku Saksa agressiivsele Nõukogude-vastasele poliitikale, ei suutnud ikka veel mõista, et tekkinud olukorras pole neil saksa fašistidelt otsest abi võimalik saada. Nagu kirjutab oma mälestustes üks kodanliku ladviku tegelasi, hiljem hitlerlike okupantide aktiivne käsilane Eesti NSV okupeeritud territooriumil O. Angelus, kutsus diktaator Päts 26. septembril enda juurde Balti sakslaste juhid Eestis — vabrikant M. Lutheri ja parun W. Wrangelli ja palus neid astuda samme Berliinis, et «Saksat interesseedrida ühise Vene—Saksa kontrolli ellukutsumiseks Eesti sõjajõudude üle, mis oleks mobiliseeritud maa erapooletuse kaitseks...»⁹. Berliinis olevate balti-saksa tegelaste W. Hasselblati ja H. Weissi abil olevat Lutheril ja Wrangellil läinudki korda «informeerida» sellest plaanist hitlerlikku välisministrit Ribbentropi.

Pole raske mõista, et see Pätsi plaan taotles Saksa—Nõukogude konfliktide kolde loomist Eesti territooriumil, kusjuures Eesti valitsejail ja sõjaväelisel klikil oleks olnud, eriti veel sõjaväe mobilisatsiooni tõttu, häid võimalusi nende konfliktide provotseerimiseks ja nende poolt pikisilmi oodatud Saksa—NSV Liidu sõjalise kokkupõrke kiirendamiseks. Tänu Nõukogude Liidu kaugenägelikule välispoliitikale olid aga sellised sepitsused kõnesolevaks ajaks kaotanud igasuguse reaalse pinna, ja Pätsi plaan jäi õhku rippuma.

Ilmselt selleks, et Pätsi provokatsioonilisele plaanile hitlerlaste juures teed tasandada, esines peaminister Eenpalu paar päeva varem Tallinnas kõnega, mida võib eksimatult pidada eesti kodanluse rahvusliku enesealanduse haritipuks. Ta nimetas selles kõnes balti sakslasi «meie maa pärisrahvaks» ja manitses, et eestlased nende suhtes «üksühe austamises, lugupidamises ja sõpruses elaksid ja töotaksid». Eestlaste «arusaamatused» saksa röövvallutajate suhtes, rõhutas Eenpalu, ei olevat sugugi meie rahva «vereomadus» ega mingi «ürgne nähtus». Neilt «rahvaliikmetelt», kes ei suhtunud hitlerlastesse taolise orjameelsusega, nõudis peaminister, et nad «oma arusaamistes ja oma mõtteviisides, oma sõnades ja teos nii mõndagi ümber peavad seadma»...¹⁰

Ja ikkagi ei saanud hitlerlased oma penilikult truualamlikele käsilastele otsekohe appi tõtata!

Üheaegselt nende appihüüetega, mis suunati saksa fašistidele Berliini, püüdsid Eesti võimumehed kõigi abinõudega õhutada Läti ja Soome valitsevaid ringkondi ühisele sõjalisele väljaastumisele Nõukogude Liidu vastu. Sel eesmärgil saadeti kohe Nõukogude ettepanekute teatavakssaamisel emissarid Helsingisse ja Riiga. Helsingi-missiooni läbikukkumisest rääkis avameelselt Laidoner ise oma uusaastakõnes kõrgemate ohvitseride kinnisel koosviibimisel 1. jaanuaril 1940,¹¹ süüdistades soomlasi, et need

⁹ Eesti riik ja rahvas teises maailmasõjas II, lk. 121.

¹⁰ «Uus Eesti» nr. 261, 25. sept. 1939.

¹¹ ENSV ORRKA, f. 495, s.-ü. 208, l-d 27—44.

ütlesid ära abist Eesti kodanlusele «kriitilistel septembripäevadel». Riiga lendas sõjaväelennukil eriülesandega Eesti välisministeeriumi nõunik Grant,¹² kuid ka tema missioonil ei olnud edu.

Ühtlasi tegid Eesti võimud aktiivselt ettevalmistusi oma sõjajõudude paiskamiseks verisesse Nõukogude-vastasesse avantüüri. Kodanliku armee väeosad seati kiiruga häireseisundisse, staapides kees ööd-päevad läbi palavikuline tegevus. Veel 28. septembri hommikul, veidi aega enne vastastikuse abistamise pakti allakirjutamist tegi diktaator Päts korralduse lükata määramata ajaks edasi merekindlustes õppustel viibinud reservväelaste vabastamine tegevteenistusest.¹⁵

Samal 26. septembril, kui Päts palus balti sakslaste abi selleks, et saavutada hitlerliku Saksamaa vahelesegamist Eesti asjusse, arutati Nõukogude valitsuse ettepanekuid Eesti Riiginõukogu ja Riigivolikogu välis- ja riigikaitsekomisjonide ühisel istungil. Arutluse käik näitab veel kord täie selgusega, et kodanlik-fašistlikel liidritel puudus vähemgi vastutustunne meie rahva rahvuslike huvide ja saatuse eest: kui neil oleks olnud lootust, et Nõukogude ettepanekute tagasilükkamine päästab valla Nõukogude-vastase sõja, millest võtaksid osa ka mõned teised riigid, siis oleksid nad kõhklematult laskunud sellesse kõige kuritegelikumasse avantüüri. Isegi Lääne «abi» relvasaadetiste näol oleks esimese sammuna olnud selleks küllaldane. «Kui oleks lootust, et kuskilt abi tuleb ja meie teame, et sel ja sel ajal, siis võitleksime... Suur sõda tuleb veel,» seletas sellel istungil kindral Laidoner.¹⁴

Niisuguste arutluste kuritegelik iseloom saab eriti nähtavaks, kui võtta arvesse, et samal ajal Eesti valitsevad ringkonnad olid teadlikud NSV Liidu ettepanekute põhjendatusest. «Praegu nõuab Nõukogude Vene seda, mida tal on vaja oma julgeolekuks,» ütles J. Tõnisson samal istungil. «... Venel ei ole praegu vallutamise taht... Kui Venel on julgeolekut, siis on meil lojaalsed vahekorrad Venega.»¹⁵ Mitte keegi ei vaielnud sellele vastu.

Seega oli esimeseks ja tähtsaimaks asjaoluks, mis takistas Eesti valitsejail oma maad Nõukogude-vastase sõja kuristikku tõukamast, Eesti kodanliku ladviku tollaegne isolatsioon tema imperialistlikest peremeestest. Teise maailmasõja puhkemisega osutusid Eesti kodanlikud võimumehed oma ainsast kindlast toest — rahvusvahelisest imperialismist — äralõigatuks ning jäid üksi, silm silma vastu oma rahvaga, oma maa töötavate hulkadega. Rahvas, Eesti töötavad hulgad aga soovisid ja nõudsid hearaaberlike, sõbralike suhete loomist suure töörahvariigiga, kiitsid pala-

¹² ENSV ORRKA, f. 495, s.-ü. 184, l. 203.

¹³ ENSV ORRKA, f. 31, n. 2, s.-ü. 783, l. 2.

¹⁴ ENSV ORRKA, f. 84, n. 1, s.-ü. 1046, l. 36.

¹⁵ Sealsamas, l. 37.

valt heaks Nõukogude valitsuse rahupoliitika ja ei tahtnud midugi mitte mingil tingimusel sõida NSV Liidu vastu.

Rahvahulkade seisukoht kõnealuses küsimuses oligi teiseks asjaoluks, mis aitas ära hoida Eesti kodanliku ladviku raske kuriteo kriitilistel 1939. aasta septembripäevadel. Kogu oma avantürismile vaatamata ei saanud valitsev kildkond ometi täiesti arvestamata jätta laiade rahvahulkade sõjavastaseid ja Nõukogude Liidu rahupoliitikale sümpatiseerivaid meeleolusid, samuti Eestimaa Kommunistliku Partei kasvavat autoriteeti. «Heroilist võitlust võib ju pidada, kuid praegu ei ole ka rahvas selles meeleolus,» kurtis üks kodanluse ninamehi A. Piip samal parlamendi-komisjonide istungil.¹⁶ Teised ühinesid tema arvamusega. Isegi kindral Laidoner oli sunnitud tunnistama, et «ei ole raske'ette näha» kommunistliku propaganda mõju Eestis juhul, kui Eesti valitsus päästaks valla sõja Nõukogude Liidu vastu. «Peale kõige muu,» arutas Laidoner, «on raske alustada sõda, kui sulle pakutakse abistamise lepingut... meie peame laskma esimese paugu.»¹⁷ Kodanliku Eesti sõjaväe ülemjuhatajal, nagu ka teistel valitseva ladviku esindajail, oli nähtavasti selge, et eesti rahvale oli väga raske ajada puru silma plaanitsetava Nõukogude-vastase sõja tõelise iseloomu suhtes, ja ülemjuhataja kartis ilmselt, et eesti sõduriid võiksid kergesti sõja korral pöörata relvad oma tõeliste vaenlaste — Laidoneri taoliste fašistlike ninameeste vastu.

Hambaid kiristades olid Eesti valitsejad sunnitud andma nõusoleku vastastikuse abistamise pakti allakirjutamiseks NSV Liiduga. Sealjuures ei loobunud nad aga mitte hetkekski oma Nõukogude-vastastest septsustest ja plaanidest, lootes, et ka muutunud olukorras läheb neil korda jätkata oma senist joont, mis oli suunatud komplikatsioonide tekitamisele NSV Liidu piiril ja kõigi Nõukogude-vastaste jõudude konsolideerimisele selles Euroopa osas ühise kommunismivastase «ristisõja» otstarbel.

Et Eesti valitsuse senine reaktsiooniline välispoliitiline suund sisuliselt karvavõrdki ei muutunud vastastikuse abistamise pakti allakirjutamisega, seda õigupoolest ei varjagi need eesti kodanluse tegelased, kellel läks korda 1940. aastal Eestist põgeneda. Nii kirjutas A. Rei oma ülalpool mainitud Nõukogude-vastases paskvilis avameelselt, et Eesti—NSV Liidu pakti allakirjutamisel 1939. aastal olevat Eesti valitsus juhindunud «lootusest parematele aegadele... eriti kuna seoses sõja edasise käiguga tuli oodata põhjalikke muudatusi rahvusvahelises olukorras...».¹⁸ Endised kodanlikud diplomaadid H. Laretei ja E. Kirotar aga tunnistavad oma mälestuskatkendeis, mis avaldati välismaal 1955. aastal, et peatselt pärast Nõukogude Liiduga pakti allakirjutamist asuti Eesti valitsuse ringkondades kaaluma sellist provokatsiooni nagu valitsuse põgenemine Eesti piiridest, et Eesti välisministeeriumi

¹⁶ ENSV ORRKA, f. 84, n. 1, s.-ü. 1046, l. 35.

¹⁷ Sealsamas, l. 33.

¹⁸ Have the Baltic Countries... p. 13.

rahasummad viidi juba Eestist välja «teatavate saatkondade korraldusse» jne.¹⁹ NSV Liiduga sõlmitud pakti aus elluviimine Eesti poolt ei tulnud neis ringkondades üldse arvesse.

Peamised lootused rajas Eesti valitsus oma avantüristliku poliitika teostamisel endiselt hitlerlikule Saksamaale, viimase «võidukale Ida-Sõjaretkele», mida Tallinna koorekiht pikisilmi ootas. Nõukogude ettepanekute arutamisel parlamendikomisjonide istungil ütles välisminister Selter selgesti välja, et «mida tugevam on Saksa idas, seda parem meile».²⁰ Mis aga puutus Nõukogude Liidusse ja temaga sõlmitavasse lepingusse, siis rõhutas Riigivolikogu esimees Uluots samal istungil, et «peame püüdma seda (lepingut — *M. P.*) võimalikult lahjaks teha...»²¹ Kinnisel koosolekul, «omameeste» ringis võis ju rääkida avameelselt, tarvitatamata võltse fraase pakti «ausast täitmisest» ja «sõprusest suure idanaabriga».

Vastastikuse abistamise pakt NSV Liidu ja Eesti vabariigi vahel kirjutati alla Moskvast 28. septembril 1939. Selle lepingu esimese artikli kohaselt võtsid mõlemad pooled endale kohustuse osutada teineteisele igasugust, sealhulgas ka sõjalist abi juhul, kui on tegemist mistahes Euroopa suurriigi otsese kallaletungiga või kallaletungi ohuga lepinguosaliste piiridele Balti merel või nende maapiiridele Läti vabariigi kaudu, samuti ka artiklis III märgitud baasidele. Viimatimainitud artikkel andis NSV Liidule õiguse omada rendilepingu alusel Eesti territooriumil baase. Nende baaside kaitse otstarbel võis NSV Liit pidada vastavil maa-aladel vägesid, millede maksimaalne hulk oli erikokkuleppega täpselt kindlaks määratud.²² Baaside alla antavad maa-alad jäid Eesti vabariigi territooriumiks. Paktis rõhutati samuti, et tema elluviimine ei tohi mingil juhul riivata lepinguosaliste suveräänseid õigusi, sealhulgas nende majandussüsteemi ja riiklikku korda. Nõukogude Liit võttis endale kohustuse abistada Eesti sõjaväge relvastuse ja muude sõjamaterjalide müümisega soodsatel tingimustel.

Samal ajal kirjutati alla ka uus NSV Liidu—Eesti kaubanduslik kokkulepe, milles oli ette nähtud kahe riigi vahelise kaubavahetuse suurendamine neli ja pool korda. Nõukogude Liit andis Eestile õiguse teostada oma kaupade transiiti Nõukogude raudteedel ja veeteedel Nõukogude sadamatesse.

Neil ajaloolistel dokumentidel — vastastikuse abistamise paktil ja kaubanduslikul kokkuleppel — oli määratu suur tähtsus Eestile. Esmakordselt kogu kodanliku Eesti riigi ajaloos avanes Eestile võimalus vabaneda imperialistlike riikide hoolduse kütkeist ja asuda oma rahvusvahelistes suhetes tõelise sõltumatuse

¹⁹ Vt. «Välis-Eesti» nr. 3, 17. apr. 1955, ja Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas II, lk. 89.

²⁰ ENSV ORRKA, f. 84, n. 1, s.-ü. 1046, l. 38.

²¹ Sealsamas.

²² ENSV ORRKA, f. 495, s.-ü. 205, l. 117.

teele. Eesti—NSV Liidu pakt ja kaubanduslik kokkulepe löid kõik eeldused selleks, et imperialistlikud kiskjad jääksid ilma kõigist neist hoobadest — poliitilistest, majanduslikest, sõjalistest, — millede abil nad olid kogu aeg hoidnud Eestit oma sõltumuses ja kuulekuses. Konkreetseis 1939. aasta tingimustes tähendas vastastikuse abistamise pakt Nõukogude Liiduga seda, et olid läbi kukkunud hitlerlaste plaanid okupeerida Eesti territoorium juba enne Saksa kallaletungi NSV Liidule, mis oleks tähendanud kõige tõsisemat ohtu eesti rahva rahvuslikule olemasolule. Nõukogude Liidu sõjaliste tugipunktide loomine Eesti ja teiste Balti riikide territooriumil aitas kaasa mitte üksnes Nõukogude riigi julgeoleku ja kaitsevõime tõstmisele, vaid kõvendas suurel määral ka Baltimaade rahvaste julgeolekut.

Tänu kaubandusliku kokkuleppe sõlmimisele Nõukogude Liiduga sai Eesti võimaluse ületada need väga tõsised majanduslikud raskused, mis tal tekkisid ühenduses sõja puhkemisega, sõdivate riikide mereblokaadiga ning meretaguste riikidega toimunud kaubavahetuse peaaegu täieliku katkemisega. Need raskused kutsusid juba esimestel sõjanädalatel esile sügavad kriisinähtused Eesti majanduses, mis ähvardasid tuua töörahvale kiiresti kasvavat tööpuudust ja viletsust. Maa majanduslike raskuste ulatusest annab ettekujutuse näiteks see asjaolu, et juba esimese sõjakuu kestel vähenes Eesti sissevedu, võrreldes 1938. aasta sama kuuga (septembriga), tervelt 31,8 protsenti, sealhulgas tööstusele vajalike toorainete sissevedu 42,3 protsenti.²³ Kaubavahetuse edasine laiendamine Saksamaaga, millega Eesti valitsus püüdis kohe sõja algusest peale väliskaubanduse järsku kokkutõmbumist vältida, ei saanud kompenseerida teiste, läänepoolsete turgude kaotust, eriti toorainete saamise osas, sest kroonilist toorainete puudust kannatav Saksamaa, olles pealegi veel sõtta astunud, ei mõelnudki hakata Eestit varustama vajalikul hulgal kõigi tarvilike tooraine liikidega.

Nüüd võis Eesti saada kõiki tähtsamaid kaupu — puuvilla, metalli, suhkrut, petrooleumi, põllutöömehinaid, väetisi jne. — Nõukogude Liidust. Seda, et kaubanduslik kokkulepe NSV Liiduga oli Eestile väga kasulik, pidid tunnistama ka mitmed kodanlikud tegelased, nende hulgas isegi välisminister Selter ja tema järglane Piip.²⁴

Ent hoolimata Nõukogude Liiduga sõlmitud abistamispakti ja kaubanduskokkuleppe ilmest ning käegakatsutavast kasulikkusest Eesti rahvuslike huvide seisukohalt oli kodanlike valitsevate ringkondade suhtumine neisse aktidesse järsult eitav. Eesti valitsejaile ei olnud nende lepete hindamisel mõõdupuuks mitte meie rahva rahvuslikud huvid, tema hüvang ja julgeolek imperialismi septsuste eest, vaid kodanliku ladviku kitsad klassihuvid, töörahva elavneva liikumise mahasurumise väljavaated, kartus töö-

²³ «Majandusteated» nr. 44, 1939, lk. 744.

²⁴ Välisminister A. Piibu ringkiri Eesti välisesindajaile 21. okt. 1939. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 717, l. 10.

lisklassi revolutsioonilisuse ees, tema internatsionaalsete sidemete laienemise ees. Kahtlemata just need motiivid mõlkusid meeles valitseva kliki juhtival tegelasel Uluotsal, kui ta «omameeste» ringis rõhutas, et Eesti—NSV Liidu lepete sõlmimisega «meie elu läheb . . . palju raskemaks». ²⁵

Pärast vastastikuse abistamise pakti allakirjutamist asusid Eesti valitseva ladviku liidrid erilise hoolega kuulutama, mis öeldakse imperialistlikus Läänes Nõukogude Liidu ja Balti riikide uute suhete kohta. Lääne hinnangutest lootsid nad leida endale julgustust ja ühtlasi ka käitumisjuhendeid. Läänest aga kostsid peaaegu ainuüksi tigeda Nõukogude-vastase vaenu avaldused, millest võis välja lugeda vaid imperialistlike ringkondade soovi, et Baltimaade kodanlus ei loobuks ka uues olukorras oma Nõukogude-vaenulikest sepitsustest ning püüaks ühel või teisel viisil võimalikult ruttu nurja ajada oma lepinguid NSV Liiduga.

Imperialistide eriline vaen NSV Liidu ja Balti riikide uute suhete vastu on muidugi mõistetav: Nõukogude Liidu vastastikuse abistamise paktid Balti riikidega ajasid ju nurja lääneriikide valitsejate lootused, et Baltimaad võivad saada kas Saksa platsdarmiks tema kallaletungil NSV Liidule või isegi Saksa—Nõukogude tüliõunaks, «lühüühenduse» kohaks, millest kasvaks välja sõjaline kokkupõrge. Nõukogude Liidu ja Balti riikide julgeoleku järsk tugevnemine selles rajoonis äsja sõlmitud paktide tulemusel tähendas kõigi selliste plaanide lõplikku luhtumist. Inglise, ameerika ja prantsuse monopolide ajakirjanduse tooleaegse Nõukogude-vastase laimu tagapõhjaks, nende krokodillipisarate tagapõhjaks, mida ohtrasti valati Baltimaade «kurva saatuse» pärast, oli selgesti läbinähtavalt just kahjutunne selle pärast, et Nõukogude Liidule ja Baltimaade rahvastele ohtlik «Balti küsimus» nüüd lahenes, toomata seda tagajärge, mida olid oodanud lääne imperialistid, — Nõukogude Liidu kokkupõrget Saksamaaga.

Ühtlasi ei ole huvituseta märkida, et lääneriikide kodanluse hulgas kostis tol ajal siiski ka üksikuid häáli, mis tunnistasid otsestelt või kaudselt Nõukogude Liidu sammude seaduspärasust ja vajalikkust tolelaegses rahvusvahelises olukorras. Sellisel seisukohal olid mitmed kaugenägelikumad fašismivastaselt meeletatud tegelased; seda seisukohta võis leida ka mõnede väljaannete veergudelt, mis olid määratud mitte laiale lugejaskonnale, vaid kodanluse kitsamale valitsevale ringkonnale endale. Nii kirjutati aastaraamatus «Ühendriigid maailmapoliitikas» NSV Liidu ja Balti riikide paktide sõlmimise kohta järgmist: «Võis kujutleda, et tegelikult tema (Nõukogude Liit — *M. P.*) ennetas Hitleri plaane anastada toosama rajoon ning omandada seega positsioon, mis valitseb Leningradi üle.» ²⁶ Kuid niisugused kainemad hin-

²⁵ ENSV ORRKA, f. 84, n. 1, s.-ü. 1046, l. 38.

²⁶ The United States in World Affairs 1939. New York and London, 1940, p. 277.

hangud uppusid tollal tageda laimu kontserdisse, millega kapitalistlik ajakirjandus külvas üle NSV Liitu, tema rahuarmastavad poliitikat. Alles hiljem, pärast sõda, hakkasid mitmed silmapaistvad Lääne poliitikategelased tunnistama, et NSV Liidu ja Balti riikide vahel sõlmitud abistamispaktidel oli suur tähtsus hitlerliku Saksamaa sõjalise tegevusvabaduse kitsendamise ja kõigi Saksamaa vastu sõdivate riikide võitlusperspektiivide paranemise mõttes. Nii kirjutab ka W. Churchill oma sõjamemuaarides, et Nõukogude valitsuse sammud Baltimaade suhtes 1939. aasta sügisel kujutasid endast «tol momendil suurel määral realistlikku poliitikat». Churchill tunnistas ühtlasi, et see poliitika sundis Saksamaad hoidma suure hulga oma sõjalaevu Balti meres ja seega kergendas Inglismaa seisundit sõjas.²⁷

Eesti rahva laiad töötavad hulgad võtsid rahulolu ja rõõmuga vastu teate vastastikuse abistamise pakti sõlmimisest NSV Liiduga. Valitsusasutustesse saabus palju kirju ja telegramme, milledes töölised, talupojad, haritlased avaldasid oma poolehoidu Nõukogude valitsuse rahupoliitikale ja kutsusid Eesti võime vastastikuse abistamise pakti ausale, järjekindlale täitmisele.²⁸ Eesti territooriumil loodavaisse baasidesse saabuvad Nõukogude sõjaväelased leidsid kohalike elanike poolt sooja ja sõbraliku vastuvõtu. Tõsi küll, Eesti politsei- ja sõjaväevõimud võtsid kohe tarvitusele abinõud selleks, et takistada elanikkonna läbikäimist nõukogude inimestega.

Ka Eesti valitsevate ringkondade keskelt võis tol ajal kuulda rohkesti sõpruse ja heasoovlikkuse avaldusi NSV Liidu aadressil, mõnikord isegi ülevoolavais toonides, kusjuures kinnitati ikka ja jälle oma kavatsust «täpselt täita lepingut meie suure idanaabri ja sõbraga». Kuid vastupidiselt Eesti töörahva siiratele sõprusavaldustele kõlasid kodanlike tegelaste suust niisugused sõnad äärmiselt võltsilt ja võisid ausatel inimestel esile kutsuda üksnes võõrastus- ja vastikustunnet. Olid ju samad tegelased kuni kõige viimase ajani paljude aastate kestel ajanud poliitikat, mis oli ilmselt vaenulik sotsialismimaa suhtes, ja ka nende käitumine Nõukogude Liiduga pakti sõlmimise ajal oli mitmeti kahtlustäratav. Faktid näitavadki, et kodanliku ladviku esindajate kõlavad sõnad «sõprusest» suure töörahvariigiga olid vaid maskeeringuks, millega varjati Eesti valitsuse tõelist suhtumist Nõukogude Liidusse, tema rahupoliitikasse, ja püüti tähelepanu kõrvale juhtida Eesti võimude tegevuselt, mille sisuks oli vastastikuse abistamise pakti õonestamine ning rikkumine, Nõukogude-vastaste sepitsuste poliitika jätkamine.

Eesti valitsejate leeris, nagu näitavad juba needki materjalid, mis kajastavad NSV Liidu—Eesti pakti projekti arutamist, ei olnud mingeid lahkarvamusi selles, et valitsusel tuleb asuda selle

²⁷ Winston S. Churchill. The Second World War. Vol. I, 1948, pp. 307, 323.

²⁸ Vt. ENSV ORRKA, f. 31, n. 4, s.-ü. 892; f. 84, n. 4, s.-ü. 53, l. 43.

lepingu elluviimist takistama ning tema vaimu ja kirjatähte moonutama ning rikkuma. Mõtete lahkuminekut esines üksnes küsimuses, millisele imperialistlike riikide rühmitusele peaks Eesti valitsus selle poliitika teostamisel orienteeruma, s. t. kas tal tuleks talitada sealjuures lääneriikide või Saksamaa näpunäiteil, lähtudes lääneriikide või Saksamaa huvidest ja sõjaplaanidest. Kui ametlik, «selterlik» välispoliitika lähtus sellest, et käimasolevast Euroopa sõjast väljub võitjana hitlerlik Saksamaa ning et viimasele tuleb asetada oma panus ka Eesti valitsusel, siis niisugused tegelased nagu A. Piip ja J. Tõnisson soovitasid pidada silmas ka teist võimalust — Inglise—Ameerika—Prantsuse bloki ülekaalu sõjajärgses maailmas — ja sellele vastavalt koostada oma Nõukogude-vastaste sepitsuste kavad.

Nõukogude Liiduga sõlmitud pakti nurjaajamist taotleva poliitika paremaks maskeerimiseks viisid Päts ja Laidoner peatselt — oktoobrikuus — läbi oma valitsuse reorganiseerimise. Valitsuse koosseisust eemaldati mõned kõige vihatumad reaktioonäärid, kes olid ennast väga silmapaistvalt kompromiteerinud, olles valitsuse rahvavastaste sammude ja Nõukogude-vaenuliku joone vahetuteks teostajateks, ja asendati samasuguste reaktioonääridega, kes aga olid osanud mõnevõrra paindlikumalt käituda ning vähem silma torgata oma tagurliku olemusega. Peaministri kohalt koristati ära Einbund-Eenpalu, kes oli saanud endale vabameelsemais ringkondades hüüdnime «Eesti Puriškevitš»; tema asemele pandi eesti fašismi «teoreetik», Isamaaliidu esimees Uluots. Välisministriks sai Selteri asemel Piip; sellega tõmmati «demokraatliku opositsiooni» liidrid vahetult osa võtma fašistliku valitsuse rahvavaenuliku poliitika maskeerimisest ning loodeti tekitada rahva hulgas valitsuse «liberaliseerumise» illusioone. Reorganiseeritud valitsuse «töökavas», mille esitas Riigivolikogule Uluots, võis leida mõningaid uduseid vihjeid riigielu demokratiseerimise ja mõnesuguste sotsiaalsete reformide võimalikkusele. Vähegi selgemaid ja konkreetsemaid kohustusi sellelt alalt valitsus endale muidugi ei võtnud.

Nii muudatused valitsuse koosseisus kui ka sellised demagoogilised jutud olid Eesti diktaatoreile vajalikud selleks, et suigutada laiade rahvahulkade valvsust ja tähelepanu ning hõlbustada valitsevale klikile niisuguse komplitseeritud ja ohtliku ettevõtte teostamist, nagu seda oli Eesti—Nõukogude pakti nurjaajamine. Sisepoliitikas taotleti nende abinõudega ühtlasi ka töörahva poliitilise aktiivsuse kasvu pidurdamist, kuna lepingu sõlmimine sotsialistliku Nõukogude Liiduga ja sellega seotud vältimatu suhtlemise elavnemine nõukogude inimestega oli andnud tõuke eesti töölisklassi ja laiade töötavate hulkade poliitilise teadlikkuse ja teotahte tõusuks. Tõeliselt ei mõelnudki valitsus mingitele reformidele ei maa riikliku korralduse ega ka sotsiaal-majandusliku olukorra valdkonnas. Seda kinnitab muuseas ka uue välisministri üks ringkiri Eesti välisesindajaile, milles valitsuse hiljutiste lubaduste

kohta teatatakse, et «suurem osa sotsiaalseadusandlusest sotsiaalse õigluse teostamise ja igale kodanikule teatud kindlustuse andmiseks ka vanaduse ja haiguse korral, jääb edaspidiseks». Mis aga puutub lubatud poliitilistesse reformidesse, «mis seltskonnas elavalt kõne all», siis selleks ei olevat — ringkirja sõnade järgi — selgunud «vastavat vormi». ²⁹ Nii need kui teised lubadused muidugi jäidki paberile.

Diktatuurivõimu tolleaegsete tõeliselt elluviidud «reformide» hulgast võiks kõige olulisemaks pidada vahest ehk politsei koosseisu tunduvat suurendamist, eriti poliitilise politsei osas. Valitsuse otsusega 10. oktoobrist 1939 anti poliitilisele politseile juurde 67 koosseisulist ametikohta, sealhulgas kaks uut komissari, üks abikomissar, kaheksa vanemat assistenti, 28 assistenti, 26 agenti. Suurendati ka kriminaalpolitsei ja prefektuuride kocsseise. ³⁰ Rahva demokraatlike jõudude politseilise jälitamise ja tagakiusamise tugevdamine — selline oli fašistliku diktatuurivõimu «demokrati-seerimise» tõeline pable.

Eesti valitseva fašistliku kliki manööver valitsuse ümber tege-misega ja tema sotsiaalne demagoogia ei suutnud rahvast petta. Tööraha rahulolematu fašistliku diktatuuriga, tema viha rahva-vaenuliku poliitika vastu kasvas üha ja haaras ikka laiemaid hulki. Oktoobri keskel toimunud omavalitsuste esinduskogude valimistel sai valitsuspartei jällegi lüüa. Hääleõiguslike kodanike osavõtt neist valimistest oli väiksem kui kunagi varem; Tallinnas näiteks tuli valimiskastide juurde vaid üks kolmandik hääleõiguslikke, mujal langes hääletusest osavõtjate protsent kohati isegi kuni 27-ni. Ja isegi sellise vähese valijate aktiivsuse tingimustes said valitsuse kandidaadid, nagu tunnistas ajakiri «ERK», «rängasti lüüa». ³¹

Hääleõiguslike kodanike ennenähtamatu passiivsus neil vali-mistel andis tunnistust laiade rahvahulkade poliitilise teadlikkuse tõusust. Valijad oma rõhuvast enamikus keeldusid hääletamast fašistliku reaktsiooni kandidaatide poolt, hoolimata valitsuse prop-agandaaparaadi kõigist manitsustest ja hirmutustest. See polnud tõeliselt mitte rahva passiivsuse, vaid poliitilise aktiivsuse kasvu näitaja. Neil valimistel andis end tunda mitte ükski töölisklassi aktiivsuse tõus, vaid ka mitteproletaarsete töötavate hulkade lähenemine töölisklassi positsioonile, leppimatu fašismivastase võit-luse positsioonile. Tööraha poliitilise aktiivsuse tõusuks aitas kaasa ka rahvusvahelises ulatuses jõudude vahekorra muutumine revolutsiooniliste jõudude kasuks, aitasid kaasa Nõukogude Liidu rahupoliitika edusammud, mille konkreetseks avalduseks kohapeal oli Eesti—Nõukogude pakt, Punaarmee väeosade saabumine Eesti territooriumile. Kuigi Nõukogude väeosad vähemalgi määral ei

²⁹ Välisministri ringkiri 16. dets. 1939. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 717, l-d 23—24.

³⁰ ENSV ORRKA, f. 31, n. 2, s.-ü. 792, l-d 4—5.

³¹ «ERK» nr. 5, 1939, lk. 233—234.

seganud end Eesti siseasjusse, ometi andis nende saabumine ja siinviibimine uue tõuke kõigi fašismivastaste ning revolutsiooniliste jõudude tegevuse elavnemiseks, sisendas neile võitlustahet ja uut veendumust, et musta reaktsiooni märatsemine meie maal, demokraatia ja sotsialismi ideede jõhker mahasurumine ei kesta enam kaua.

Edaspidi, sedamööda, kuidas rahvahulkade silme ees avanes üha täielikum pilt Eesti valitsejate poliitika tõelisest olemusest, nende reetlikkuse kogu sügavusest, kasvas rahva rahulolematus üle revolutsiooniliseks protestiks.

VIII

KODANLIKU LADVIKU REETLIKU POLIITIKA PANKROT. FAŠISTLIKU DIKTATUURI KOKKUVARISEMINE

Püüdes luua muljet, nagu oleks Eesti valitsuse poliitikas pärast Nõukogude Liiduga pakti sõlmimist toimunud põhjalikud muudatused, pidasid diktatuurivõimu peamehed silmas eriti oma välispoliitika maskeerimise vajadust. Sellega ongi seletatavad kodanlike liidrite tolleaegsed sõnaohtrad «sõprusavaldused» NSV Liidu aadressil, nende silmakirjalikud jutud ja isegi manitsused elanikkonnale vastastikuse abistamise pakti «ausa ja täpse» täitmise vajadusest jne.

Tegelikult aga jäi Eesti valitsejate välispoliitika põhisuund, nagu ka nende sisepoliitika, täiesti endiseks. Kodanlik ladvik rajas endiselt oma lootused imperialismile, eriti hitlerlikule Saksa imperialismile, tema oodatavale sõjale Nõukogude Liidu vastu, ja püüdis jõudumööda kaasa aidata Hitleri ida-sõjaretke alguse kiirendamiseks. Olukorras, kus kehtis NSV Liidu — Eesti vastastikuse abistamise pakt ja Eesti rahvahulkade valvsus oma valitsejate septsuste suhtes järjest kasvas, ei olnud sellise kursi teostamine muidugi mitte lihtne ülesanne; see nõudis kodanliku Eesti diplomaatia meetodite ja võtete muutmist, nõudis senisest veelgi suuremat salakavalust, kahekeelsust ja silmakirjatsemist. Eesti välisministeeriumi ja kogu diplomaatilise aparaadi töö omandas nüüd märksa põhjalikumalt kui varem kõik kodanliku sala- ja valediplomaatia negatiivsed jooned.

See oligi üks põhjusi, mis tingis vajaduse teostada isiku vahetus välisministri kohal. Eesti diplomaatia etteotsa asus nüüd võrdlemisi osav ja paindlik tegelane professor A. Piip, kes püüdis end kujutada rahvusvahelistes suhetes kõigi vaenulike leeride «sõbrana» — küll saksa fašistide kui ka Lääne «demokraatide» ja isegi Nõukogude inimeste «sõbrana». Mis puutub Piibu sümpaatiasse saksa fašistide ja inglise imperialistide vastu, siis sellel ei puudunud oma objektiivne alus, sest peale üldise ideoloogilise ühtekuuluvuse ühendas teda nende ringkondadega küllalt tugev materiaalne side: Piip oli Tartu Panga juhtivaid tegelasi, selle «eesti» rahaasutuse elusooned aga suubusid Inglise «Overseas Bank Ltd.» ja Saksa «Dresdner Bank» seifidesse.

Kui heita kõrvale Eesti kodanlike poliitikute ja diplomaatide maskeerimisvõtted ja -fraasid «sõprusest ja koostööst suure ida-

naabriga» ja «ustavusest» vastastikuse abistamise paktile ning süveneda tolelaegse Eesti välispoliitika tõelisse olemusse, siis pole raske märgata, et vaatamata mõningatele väheolulistele muudatustele jäi Eesti valitsuse põhisuunaks endiselt Nõukogude-vastane suund. Selle suuna elluviimine toimus mitmesuguste poliitiliste, majanduslike ja ideoloogiliste abinõudega, milledest tähtsamatena võiks esile tõsta järgmisi:

1) Eesti majanduse senisest veelgi ulatuslikum allutamine hitlerliku Saksamaa sõjamajanduse vajadustele ja diktaadile;

2) Balti riikide sõjalise liidu loomine varjatult Nõukogude Liidu eest ja ettevalmistused Eesti—Läti—Leedu ühise väejuhatuse loomiseks NSV Liidu vastu;

3) Eesti territooriumil ja vetes toimuvate Nõukogude Liidu kaitse-ehitustööde pidurdamise ja aeglustamise püüded;

4) sõja-tehniliste ettevalmistuste tegemine Nõukogude-vastasteks avantüürideks;

5) abi osutamine Soome reaktsoonäridele nende sõjalises avantüüris NSV Liidu vastu ja ettevalmistused sõtta astumiseks soome fašistide poolel;

6) Nõukogude-vastase propaganda jätkamine Eesti elanikkonna keskel.

Eesti majanduse allutamine Saksa sõjamajanduse vajadustele, mis oli küllalt kaugele arenenud juba ajajärgul enne Euroopa sõja algust, võttis eriti suure hoo ja ulatuse pärast sõja puhkemist ja eriti pärast NSV Liidu—Eesti vastastikuse abistamise pakti ja kaubanduskokkuleppe allakirjutamist, — kuigi oleks võinud arvata, et laiaulatuslik kaubanduskokkulepe Nõukogude Liiduga loob olulisi eeldusi Saksa ülevõimu ning diktaadi nõrgenemiseks Eesti majanduses.

7. oktoobril 1939, s. o. kümme päeva pärast kaubanduskokkuleppe sõlmimist NSV Liiduga kirjutati alla uus, järjekorras juba kolmas Eesti—Saksa kaubanduslik lisakokkulepe, mis oli tegelikult kaugeleulatuv kaubandusleping, sealjuures kogu ulatuses mittevõrdõiguslik.

Selle lepinguga võttis Eesti endale kohustuse suurendada oma eksporti Saksamaale sedavõrd, et see ulatuks 60 miljoni kroonini aastas. See tähendab, et Eesti pidi oma väljaveo Saksamaale peaaegu kahekordistama. Peaaegu jäägitult kogu oma põlevkiviõli-toodangu kohustus Eesti vedama Saksamaale. Ühtlasi pidi Eesti majandus järsult suurendama paljude teiste, sõjaolukorras eriti tähtsate saaduste andmist Saksamaale. Nii kohustus Eesti valitsus vedama Saksamaale metsamaterjale ligi kolm korda rohkem kui seni, lina — enam kui kolm korda rohkem, koorevõi ja elussigade väljavedu Saksamaale pidi tõusma 40 protsenti jne.¹

Iseloomulik on kõnesoleva kokkuleppe juures eelkõige veel see asjaolu, et samal ajal kui Eesti sidus end täpselt kindlaksmää-

¹ ENSV ORRKA, f. 989, n. 1, s.-ü. 141, l-d 2—5.

ratud kohustustega iga väljaveoartikli osas, ei võtnud Saksa pool enesele mingeid kindlaid kohustusi Eesti varustamiseks toorainete ja muude kaupadega, mille saamine muutus sõja tõttu Eestile väga raskeks. Saksamaa üksnes lubas «võimalust mööda» arvestada Eesti vajadusi kaupade saamise alal, jättes oma ekspordi Eestisse põhiliselt siiski endistesse raamidesse. Kuivõrd Eesti väljavedu Saksamaale suuresti kasvas, Saksa väljavedu Eestisse aga mitte, siis ähvardas Eesti aktiivne saldo arveldustes Saksamaaga, mis kokkuleppe sõlmimise momendil oli ligi 5 miljonit krooni, hakata enneolematult kiiresti tõusma — Eesti majandusministerruumi arvestuse kohaselt 9—10 miljoni krooni võrra aastas.² Siuliselt tähendas see, et Eesti võttis enesele kohustuse krediteerida igal aastal niisuguse määratu suure summaga Saksa sõjamajandust. See oli täielik majanduslik orjastamine, mis oli niivõrd ohtlik kogu Eesti rahvamajandusele ja eriti rahandusele, et kõnesoleva kokkuleppe vastu tõstsid protestihäält isegi Eesti Panga direktorid, saates majandusministrile vastava kirja.³

Tegelikkuses kujunesid Saksa—Eesti majanduslikud vahekorrad Eestile veelgi süngemaks kui see võis paista kaubanduskokkuleppe artiklitest. Kui kokkuleppe järgi pidi Saksamaa hoidma oma väljaveo Eestisse põhiliselt endisel tasemel, siis faktiliselt hakkas Saksa kaupade, eriti kõige vajalikumate toorainete ja poolvalmissaaduste sissevedu Eestisse sõja esimestest kuudest peale tunduvalt kokku tõmbuma. Nii kahanes 1940. aasta nelja esimese kuu kestel Saksa toorainete ja poolfabrikaatide sissevedu Eestisse umbes ühe kolmandiku võrra. Samal ajavahemikul aga kasvas Eesti toorainete ja poolvalmissaaduste väljavedu Saksamaale enam kui 28 protsendi võrra, toiduainete väljavedu — enam kui 54 protsendi võrra.⁴

Kuid ka oktoobrikuu kokkuleppe orjastavad tingimused ei rahuldanud enam hitlerlasi täiel määral. 1939. aasta detsembris, kui Eesti majandusminister L. Sepp viibis Berliinis järjekordsel külaskäigul, jõuti seal uuele «sõbralikule kokkuleppele». Eesti valitsus kohustus täielikult lõpetama kaubavahetuse Inglismaa ja Prantsusmaaga; Eesti kaubavahetus neutraalsete maadega allutati Saksamaa karmile kontrollile. Eesti kaupade Saksamaale vedamise kohustus tõsteti nüüd juba 65 miljoni kroonini, neutraalsetesse maadesse, kaasa arvamata NSV Liit, tohtis Eesti ekspordida üksnes 15 miljoni krooni ulatuses aastas. Vähe sellest, — sakslased nõudsid, et neutraalsete riikidega kaupu vahetades Eesti hangiks Saksamaale vajalikke tooraineid ja varustaks nendega Saksa tööstust, s. o. nõudsid, et Eesti otseselt ja jämedalt rikuks oma erapooletust käimasolevas sõjas.⁵

² ENSV ORRKA, f. 989, n. 1, s.-ü. 141, l. 5.

³ ENSV ORRKA, f. 969, n. 5, s.-ü. 2728, l. 69.

⁴ «Päevaleht» nr. 131, 19. mail 1940.

⁵ Vt. salajane ettekanne «Majandusminister L. Sepp Berliinis 18.—22./XII-39». — ENSV ORRKA, f. 969, n. 1, s.-ü. 553, l-d 1—6.

Eesti valitsejad võtsid need tingimused vastu, just nagu oleksid need midagi endastmõistetavat, otsimata teid ja võimalusi sellise tohutu sõltumuse vältimiseks.⁶ Neil ei tulnud nähtavasti mõttessegi kasutada Nõukogude Liiduga hiljuti sõlmitud kaubanduskokkuleppes tulenevaid võimalusi Saksa surve pehmemdamiseks ning hitlerlike majandusmeeste ülbuse kärpimiseks. Seetõttu kaotas Eesti oma majandusliku sõltumatuse jäänusedki ja tema majandus muutus Saksa sõjamajanduse ripatsiks. Isegi kodanlik tegelane J. Tõnisson oli sunnitud tunnistama, et järjekordne Saksa—Eesti kaubanduslik lisakokkulepe oli ilmselt orjastava iseloomuga ning et Eestile «õigupoolest seal ei ole palju õigusi järele jäänud...».⁷

Saksamaaga sõlmitud uute kaubanduskokkulepete elluviimise tagajärjel muutus Saksa—Eesti kaubavahetus üha enam ja enam ebasoodsaks ning lausa kahjulikuks Eestile, omandades ikka enam koloniaalkaubanduse iseloomu. 1940. aasta nelja esimese kuu jooksul näiteks langesid Eesti toorainete ja poolvalmisaaduste hinnad Saksamaal keskmiselt 17,3 protsendi võrra. Eestisse veetavate Saksa vastavate kaupade hinnad aga tõusid 22,6 protsenti.⁸ Kui võrd enamik Eesti ekspordist läks Saksamaale, kellega arveldused toimusid kliiringu alusel, kaubavahetus teiste kapitalistlike maadega aga vähenes järsult, siis hakkas Eesti rahanduslik olukord kiiresti halvenema. Juba novembrikuu teisel poolel oli vaba välisraha reserv Eesti Pangas kahanenud sõjaeelset 17 miljonilt kroonilt 2 miljoni kroonini, s. o. tervelt 8,5 korda.⁹

Eesti valitsuse tegelased oma sõnavõttudes parlamendi komisjonides ja mujal kujutasid niisugust olukorda paratamatuna; väike ja nõrk Eesti pidi nende arvates olema sunnitud, eriti veel sõjalaolukorra tõttu, kandma selliseid ohvreid. Tegelikult aga asi ei olnud päriselt nõnda. Eesti ministrid kirjutasid orjastavatele kaubavahetuse tingimustele Saksamaaga alla peatselt pärast Eesti—Nõukogude Liidu vastastikuse abistamise pakti ja kaubanduskokkuleppe sõlmimist, mis avasid Eesti riigi ees enneolematult avaraid võimalusi imperialismist sõltumatu kaubanduspoliitika teostamiseks ja sõjast tingitud raskuste tasategemiseks ilma Saksamaa orjusse laskumata.

Samal ajal kui Eesti esindajad võtsid kuulekalt vastu hitlerlike majanduspoliitike poolt esitatavad rängad tingimused, viivitas Eesti pool Eesti—Nõukogude kaubanduskokkuleppes ettenähtud abinõude elluviimisega ega rutanud kaubavahetuse laiendamisega. Isegi Eesti Panga direktorid märkisid ülalpool nimetatud kirjas

⁶ Need tingimused sõnastati lõplikult neljandas kaubanduslikus lisakokkuleppes, mis kirjutati alla 12. märtsil 1940. Vt. ENSV ORRKA, f. 84, n. 1, s.-ü. 734, l-d 7—8.

⁷ ENSV ORRKA, f. 84, n. 1, s.-ü. 1046, l. 71.

⁸ «Päevaleht» nr. 131, 19. mail 1940.

⁹ Välisministri ringkiri saadikuile 28. nov. 1939. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 717, l. 18.

majandusministrile, et Eesti—Nõukogude kokkulepe oli Eestile soodus, ja soovitasid kiirendada Eesti kaupade eksporti NSV Liitu; ekspordi kiirendamine oleks mõistagi toonud kaasa ka kaupade vastassuunalise voolu suurenemise. Eesti võimud aga ei rutanud sellekohaste abinõude tarvituselevõtuga. Eesti ja Nõukogude Liidu vaheline kaubavahetus muidugi laienes märksa ja see aitas suurel määral Eesti majanduslikke raskusi leevendada. Kuid sealjuures püüdis Eesti valitsus ikkagi hoida kaubavahetust Nõukogudemaaga võimalikult ahtais raamides, püüdis selle poole, et NSV Liidust veetaks Eestisse senisest rohkem peamiselt ainult neid kaupu, mida oli võimatu saada Saksamaalt.

Mõistagi ei saanud niisugune Eesti valitsuse väliskaubanduspoliitika kaasa aidata vastastikuse abistamise pakti elluviimisele.

Samal ajal jätkus ka Saksa kapitali sissevedu Eestisse ja uute Eesti tööstuse harude allutamine Saksa kontsernide kontrollile. Oktoobrikuu algul teatati üldsusele, et Eestis alustatakse Saksa kapitaliga, Eesti riigi ressursside osavõtul, fosforiiditehase ja superfosfaaditehase ehitamist, millele üldine tootmisvõimsus pidi ulatuma 170 000 tonnini aastas. Kaks kolmandikku nende ettevõtete sisseseedest toodi Saksamaalt; ülejäänud osa valmistamisel sõltusid Eesti tehased Saksa toorainete ja materjalide saamisest. Tehaste toodangu kohustus Eesti juba viieks aastaks ette andma Saksamaa korraldusse. 1940. aasta aprillis järgnes sellele kokkulepe uute Saksa investeeringute kohta bensiniivabriku ehitamiseks Eesti riikliku põlevkivitööstuse juurde. See tähendas riikliku põlevkivitööstuse senisest veelgi täielikumat allutamist sakslaste kontrollile.

1939. aasta oktoobri esimesel poolel algas Eestis elavate balti sakslaste Saksamaale ümberasumise kampaania. Järgnevate kuude jooksul lahkus Eestist «füüreri kutsel» kokku umbes 14 200 saksa rahvusest isikut — ligikaudu 85 protsenti saksa vähemusrahvusest.

Eesti rahva laiad hulgad võtsid suure rõõmuga vastu teate sellest, et meie maalt lahkuvad jäädavalt eesti rahva igipõlised vaenlased — balti-saksa mõisnike järglased ja saksa kapitalistid. Rahvahulgad lootsid, et see tähendab tolle ekspluateerimise ja rõhumise lõppu, mida eesti töölisel ja talupojal said tunda balti-saksa kapitalistide ja mõisnike poolt ka paljukiidetud kodanlikus Eesti «rahvus»-riigis.

Kuid see rõõm ja lootus oli enneaegne. Peatselt selgus, et balti sakslaste ümberasumise tagajärjeks pole mitte Saksa kapitali ja hitlerliku riigi positsioonide tunduv nõrgenemine Eestis, vaid — vastupidi — nende positsioonide edasine kõvenemine.

Kohe pärast Hitleri «kojukutse» teatavakssaamist algasid Saksa—Eesti läbirääkimised mitmesuguste ümberasumisega seotud küsimuste, sealhulgas lahkuvate sakslaste varanduste edasise saatuse küsimuse reguleerimiseks. Saksa valitsuse esindajad võtsid neil läbirääkimistel muidugi balti sakslased oma kõige hoolikama ja valvsama kaitse alla. Eesti valitsuse esindajad osutasid

aga suurimat alandlikkust ja andsid sakslastele kõigis küsimustes järele, ilmutades lausa ükskõiksust oma riigi ja rahvamajanduse huvide vastu. Selle tagajärjel fikseeriti kokkulepetes niisugused tingimused sakslaste ettevõtete edasise juhtimise ja mitmesuguste varade ülekandmise alal, mis olid Eesti rahvamajandusele äärmiselt ebasoodsad ja tähendasid Eesti asetamist tohtu suure majanduslikku sõltumusse Saksamaast mitmeks aastakümneks.

Kokkuleppe üks peamisi tingimusi nägi ette, et saksa repatriantide kõik olulisemad kinnisvarad — tööstusettevõtted, majad jm. — anti eriliselt selleks otstarbeks loodava asutuse — Saksa Usaldusvalitsuse valdusse, kusjuures see asutus koosnes täielikult Saksamaa kodanikest. Eesti huvisid pidi usaldusvalitsuses esindama Eesti valitsuse volinik, kellel aga polnud tegelikult peaaegu mingeid õigusi. Selle voliniku kohale määrati pealegi Saksa esindajate meeleheaks mitmete saksa firmade advokaat ning müüdiv poliitikategelane J. Teemant.

Seetõttu, et balti sakslaste ettevõtted anti Saksa Usaldusvalitsuse juhtimisele, omandasid hitlerlikud «majandusfüürierid» uue tähtsa hoova Eesti majanduselu mõjutamiseks, Eesti tööstuses, rahanduses jne. oma tahte maksmapanemiseks. Kui enne baltisaksa ettevõtted olid killustatud ja mitte kõik nad polnud ühevõrdselt suures sõltumuses riigi-saksa kapitalist, siis nüüd kujunes neist tegelikult üks ühtne ning võimas kontsern vilunud hitlerlike majandusmeestega eesotsas, mille ettevõtetes toodeti väga suur osa Eesti tähtsamate tööstusharude toodangust. Selle kontserni hitlerlastest juhtidel oli kaaluv sõna ütelda mitte üksnes mitmete tähtsate tööstusharude suunamisel, vaid ka majandusministeeriumi ja teiste ametkondade üldise käitumisjoone määramisel. Saksa majanduslike positsioonide nõrgenemise asemel tuli välja midagi vastupidist, nimelt nende positsioonide tugevnemine.

«Saksa Usaldusvalitsuse» näol tekkis Eestisse veel üks mõjukas Saksa majanduspoliitiline keskus, nagu seda juba aastaid oli olnud Scheeli pank, tekkis veel üks Saksa majandusliku penetratsiooni staap. Olgu ühtlasi märgitud, et Scheeli pank jätkas oma tegevust kontrollivabalt ka pärast seda kui kõik tema juhid ja ametnikud olid vahetanud Eesti kodakondsuse Saksa kodakondsuse vastu; sellele Saksa majanduslikule keskusele Eestis ei rakendatud neidki poolikuid «kontrolli» abinõusid, mida rakendati ümberasujate vähemtähtsate ettevõtete suhtes. Kui selle veidra asjaolu kohta esitati Riigivolikogus valitsusele järelepärimine, vastas majandusminister lakooniliselt, et nende abinõude rakendamine Scheeli panga puhul «ei osutunud vajalikuks». ¹⁰

Ümberasujate varade küsimuse lõpliku reguleerimise raamides nõudis Saksa valitsus nende varade kõigi liikide täie hinna välja-

¹⁰ Riigivolikogu majanduskomisjoni koosolek 6. märtsil 1940. — ENSV ORRKA, f. 84, n. 1, s.-ü. 923, l. 61.

maksmist, kaasa arvatud isegi ühiskondlike organisatsioonide varad, kelle liikmeskond ei lahkunud Eestist täies koosseisus. See tähendas, et Eesti rahvamajandus pidi tasuma määratu suurte materiaalsete väärtuste hinna, mis olid tekkinud eesti rahva enda paljude aastakümnete tööst, millede kestel eesti töölised ja talupojad olid töötanud balti-saksa ekspluataatorite heaks. Ja Eesti valitsus nõustus sellega. Seetõttu tekkiva suure võlgnevuse üldsummat üldsusele ei teatatud. Võttes arvesse, et sakslastel oli Eestis palju mitmes suuruses ettevõtteid ja muid kinnisvarasid, võib julgesti ütelda, et Eesti valitsuse nõustumine kompensatsiooni maksmisega varade maksumuse täies ulatuses tähendas Eesti langemist raskesse võlaorjusse vähemalt veerand sajandiks.

Arutades balti sakslaste ümberasumise küsimuse majanduslikku aspekti, märkis Inglise rahandusringkondade ajakiri «Financial News», et niisugune suurte kapitalide väljaviimine Balti riikidest kutsub vältimatult esile nende maade impordi vähenemise ning elanikkonna elutaseme järsu languse. «Sakslaste varade ülekandmine,» kirjutab ajakiri edasi, «kutsuks esile sisemaise krediidi inflatsioonilise kasvu, kõrgendaks hindu siseturul ja seega vähendaks veelgi võimalusi eksporteerida kaupu teistesse maadesse peale Saksamaa.»¹¹

Eesti niisuguseks orjastamiseks andsid tema fašistlikud valitsejad lahkesti oma nõusoleku, et aga säilitada hitlerliku Saksa valitsuse heasoovlikku suhtumist ja soosingut, säilitada oma faktiline liit saksa fašistidega ning lootes nende abil välja pääseda eesti kodanlusele vastumeelsest ning sunnitud koostööst Nõukogudemaa rahupoliitikaga, pääseda uuesti avaramale Nõukogudevastase poliitika tegevusväljale. Välisministri salajasel ringkirjas Eesti välisesindajatele 9. maist 1940, milles selgitati sakslaste varade ülekandmise tingimusi, öeldigi otse, et Läti saavutas küll soodsamad tingimused, kuid see-eest Eesti delegatsioon hoidis alal teatud «kokkuleppe ja sõbralikkuse vaimu» hitlerlastega.¹² Rohkem ei olnud välisministril Saksa orjastavate tingimuste vastuvõtmise kaitseks midagi ette tuua.

Mis puutub balti sakslaste isikulist koosseisu kui Saksa ekspansionismi kaadri reservi, siis nende kõige aktiivsem osa kuni kodanluse võimu lõpuni hoopiski ei lahkunud Eestist, vaid jäi «ajutiseks» siia, astudes vaid Saksa kodakondsusse. Siia jäid nad mitmesugustel ettekäanel, — peamiselt «asendamatu eriteadlaste» sildi all. Saksa Usaldusvalitsuse ametnikkudena tuli teatud hulk hitlerlikku kaadrit Eestisse isegi juurde. Saja viiekümne seitsmest sakslaste ühiskondlikust organisatsioonist lõpetas oma tegevuse ainult seitse, ülejäänud 150 eksisteeris edasi, täiendades veidi oma hõrenenud ridu saksastuvate eestlaste vastuvõtmise teel,

¹¹ «The Financial News», October 25, 1939, p. 4.

¹² ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 815, l. 9.

keda varem ei peetud vääriliseks vastu võtta saksa organisatsiooni liikmeks.¹³ Tallinnas jätkas ilmumist saksa ajaleht, mis oli hitlerliku propaganda hääletoruks; välisminister teatas Riigivolikogus, et ajalehe ilmumise lõpetamisest ei võivat juttugi olla.¹⁴

Eesti valitsuse sidemete tihenemisest Saksamaaga annab tunnistust ka see asjaolu, et peale Eesti saatkonna koosseisu loodi Berliini veel «eriülesannetega ametniku» ametikoht, kes allus vahetult välisministrile. Kuivõrd tähtsaks pidasid Eesti valitsejad seda kohta, nähtub sellest, et «eriülesannetega ametnikuks» Berliini määrati ei keegi muu kui välisministri abi Öpik,¹⁵ — toosama, kellelt Itaalia saadik eelmisel suvel oli kuulnud tähtsaid andmeid Eesti—Saksa salajaste läbirääkimiste kohta, mis puudutasid Saksa vägede Eestisse saatmise küsimust.

Samal ajal kui Eesti valitsejad arendasid erakordset aktiivsust ja operatiivsust oma maa majanduslike, poliitiliste ja muude sidemete tihendamisel Saksamaaga, ei rutanud nad sugugi, kui kõne alla tuli Eesti—NSV Liidu vastastikuse abistamise pakti mõnede sätete praktiline elluviimine. Vastavate arhiivimaterjalidega tutvumisel äratab kohe tähelepanu silmapaistev aegius, mis vallutas Eesti vastutavaid riiklikke asutusi ja tegelasi, kui neil tuli tegelda Nõukogude Liiduga sõlmitud pakti elluviimise mitmesuguste eriküsimustega.

Mitmesugustel ettekäanel viivitati hulk aega maatükkide eraldamisega Nõukogude relvastatud jõududele ettenähtud baaside tarbeks. Seejärel algasid lõputud läbirääkimised niisugustes küsimustes, nagu õiguslikud ja majanduslikud suhted Eesti ametiasutuste ja kodanike ning Nõukogude baasides olevate väeosade vahel, baasidele eraldatud maatükkide omanikele kompensatsiooni maksmine jne. Nende läbirääkimiste käigus esitati Eesti valitsuse poolt korduvalt uusi ja väiklasi nõudmisi ning pretensioone. Samal ajal aga teatas Eesti välisministereium oma esindajaile välismaal nende läbirääkimiste venimisest ilmse rahuldustundega. Nii kirjutab välisminister 9. mail 1940 oma alluvaile, Eesti saadikutele, et läbirääkimised Nõukogude Liiduga jätkuvad endiselt ja millal nad lõpule viiakse, on «praegu raske ütelda».¹⁶ Nädalat paar hiljem, 21. mail on minister sunnitud saadikuile teatama, et reas küsimustes on saavutatud kokkulepe Nõukogude esindajate järeleandlikkuse tõttu, kuid lisab samas, et «läbirääkimised kestavad majanduslikes, posti ja telegraafi ning jurisdiktsiooni probleemide ümber».¹⁷ 7. juunil kirjutab minister, et «oleme saavutamas kokkuleppeid» mõnedes administratiiv- ja majandusküsimustes, kuid teatab ühtlasi nähtava ker-

¹³ Vt. «ERK» nr. 2, 1940, lk. 63.

¹⁴ ENSV ORRKA, f. 84, n. 1, s.-ü. 923, l. 61.

¹⁵ Välisministri käskkiri nr. 3869, 4. okt. 1939. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 8, s.-ü. 1485, l. 70.

¹⁶ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 815, l-d 9—10.

¹⁷ Sealsamas, l. 11.

gendustundega, et «posti, telegraafi ja juriidiliste küsimuste läbirääkimised ei ole jõudnud kaugemale». ¹⁸

Eesti valitsuse venitamistaktika torkab eriti teravalt silma, kui võrrelda neid tigusammul peetud läbirääkimisi sellega, kui operatiivselt lahendati kõik lahtised küsimused Saksamaaga, mis puudutasid balti sakslaste repatrieerumist ja nende varade ülekandmist. Ja sealjuures polnud viimasel juhul tegemist selliste «tähtsate» küsimustega nagu posti- ja telegraafiside mõnede väeosade ja nende tagala vahel, vaid tööpoolest väga oluliste majanduslike probleemidega, millel võis olla väga suur mõju kogu Eesti majanduse olukorrale paljude aastate vältel. Võrdluseks on küllalt, kui märkida, et Saksa—Eesti protokoll balti sakslaste repatrieerimise tingimuste kohta, mis määras põhiliselt ära kogu selle probleemi lahendamise viisi, kirjutati alla juba 15. oktoobril — pärast viis päeva kestnud läbirääkimisi kahe riigi esindajate vahel. Lisakokkulepe neis küsimustes, mis reguleeris ära kõik kõnesoleva probleemi üksikasjad, kirjutati alla Berliinis 1940. aasta aprilli algul, — samuti pärast võrdlemisi lühiajalisi läbirääkimisi. ¹⁹

Nõukogude Liidu sõjaliste abinõude elluviimisele Eesti territooriumil tehti Eesti kodanluse poolt mitmesuguseid takistusi. Nõukogude organisatsioonidel, kes tegelesid ehitustöödega Eesti territooriumil, oli raskusi kohapealt tööjõu leidmisega, kuigi eesti ehitustöölise keskel valitses tööpuudus ja palgad Nõukogude ehitusobjektidel olid, nagu seda üldiselt tunnistati, väga soodsad. Asi seisis selles, et eesti tööline võis minna tööle Nõukogude ehitusobjektile ainult võimude eriloaga, mille saamisel tehti pahahti tõiseid takistusi, viivitati loa andmisega ja vintsutati loa nõutajat muul viisil. Kui ausatel eesti töölistel oli raskusi Nõukogude baasidesse tööle minekuga, siis see-eest saatis Eesti poliitiline politsei sinna «tööle» hulga oma agente — luurajaid ja provokaatoreid. Nõukogude organisatsioonidele, kes varusid Eestist ehitusmaterjale siinsete ehituste jaoks, tehti raskusi nende saamisel, mitmed kohalikud firmad kruvisid võimude vaikival heakskiidul kõrgele Nõukogude ehitustele müüdavate materjalide hindu jne.

Selliseid provokatsioonilisi toiminguid aeti Eesti valitsusasutuste täielikul teadmisel, ja kõrged ameti-isikud väljendasid oma poolehoidu säärastele tegudele, ergutades seega alamastme ametnikke ja eraisikuid ning -firmasid minema edasi sellel teel. Nii väljendas majandusminister Sepp Riigivolikogu majanduskomisjonis 6. märtsil 1940, vastates ühele arupärimisele, oma täit sümpaatiat neile ärimeestele, kes müüsid nõukogude inimestele kaupu kõrgendatud hindadega, ja lisas, et olevat arutusel olnud küsimus, kas üldse mitte keelata kaupade müümist neile. ²⁰

¹⁸ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 730, l. 135.

¹⁹ Välisministeeriumi poliitilise osakonna 1939/40. tegevusaasta ülevaade. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 692, l-d 3—5.

²⁰ ENSV ORRKA, f. 84, n. 1, s.-ü. 923, l. 62.

Nõukogude väeosade viibimist Eesti territooriumil kasutasid Eesti võimud selleks, et arendada Nõukogude-vastast luuretegevust. Sellega seoses pakuvad mõningat huvi andmed, mis sisalduvad kaitseministeeriumi eelarveliste informatsiooni- ja luurekulude summade kulutamise õigsuse kontrollimiseks loodud komisjoni protokollis. Sellest protokollist ja tema lisast selgub, et pärast Nõukogude Liiduga vastastikuse abistamise pakti sõlmimist suurenesid järsult Eesti kulutused sõjaliseks «informatsiooniks» ja luureks. Kui näiteks 1939. aasta esimestel kuudel kulutati nendel eesmärkidel iga kuu 3700—6100 krooni, siis oktoobris — vastastikuse abistamise pakti kehtivuse esimesel kuul — tõusis vastav summa 10 500 kroonini, novembris 15 000 kroonini, detsembris 20 800 kroonini.²¹ Muidugi ei ole alust väita, et k o g u see juurdekasv oleks läinud vahetult Eestis asuvate Nõukogude vägede vastu teostatava luuretegevuse laiendamiseks. Osa neist kasvavatest kuludest võis tõenäoliselt minna sellisteks eesmärkideks, nagu näiteks Eesti sõjaväelise esindaja koha loomine Soomes. See ametikoht loodi 1939. aasta oktoobri keskel; muide just samal ajal kuulis Eesti diplomaatia oma Lääne sõpradelt, et Soome idapiiril tõenäoliselt varsti puhkeb sõjategevus. Kuid selle esinduse loomise tõttu mõistagi ei muutu kodanliku Eesti sõjaväe luurekulude tollaegse kiire kasvu üldiseloom, mis oli ilmselt Nõukogude-vastane.

Nõukogude-vastase sõjalise ja muu luuretegevuse teel kogutud andmeid andsid Eesti võimud üle ka teistele riikidele, kelle valitsevad ringkonnad haudusid tol ajal Nõukogude-vastaseid plaane. Ühes oma ettekandes, mis on pärit juba 1940. aasta kevadest, kirjutab Eesti Moskva saadik Rei otseselt «Soome informeerimisest meie poolt» kui ühest põhjusest, mis võis tema arvates esile kutsuda suhete mõningat halvenemist Eesti ja Nõukogude Liidu vahel.²²

Üks tähtsamaid tegevussuundi, mida mööda toimus NSV Liiduga sõlmitud vastastikuse abistamise pakti rikkumine Eesti valitsejate poolt, oli kolme Balti riigi omavaheliste koostöölepingukohustuste laiendamine ja süvendamine ning senise «Balti Entente'i» muutmine kolmepoolseks sõjaliseks liiduks, mis oli oma teravikuga suunatud Nõukogude Liidu vastu, eriti Baltimaades paiknevate Nõukogude garnisonide ja siin teostatavate Nõukogude sõjaliste ehitustööde vastu.

Ülalpool nägime, et Eesti valitsevad ringkonnad ei nõustunud looma Leeduga lähedase koostöö, sealhulgas ka sõjalise koostöö suhteid tol ajal, kui Leedu valitsus, kasutades Nõukogude Liidu rahuarmastava välispoliitika toetust, teostas rahvusvahelisel areenil suhteliselt sõltumatut poliitikat, mis oli suunatud Leedu riigi suveräänsuse ja territoriaalse puutumatusse kaitsmisele poola ja

²¹ Komisjoni protokoll 29. maist 1940 ja protokollis lisa. — ENSV ORRKA, f. 495, s.-ü. 171, l-d 22, 29.

²² Rei kiri 9. juunist 1940. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 730, l. 87.

saksa imperialistide kallalekippumiste vastu. Eesti—Leedu lähedasema koostöö eeltingimuseks seadis Eesti valitsus siis Leedu nõusoleku alistuda Berliini ja Varssavi diktaadile ja astuda «suurde Balti liitu», milles esimest viiulit oleksid mänginud Leedu rahvuslike huvide varjamatud surmavaenlased — saksa ja poola imperialistid.

Eesti valitsuse suhtumine Leedusse muutus aga soodsamaks pärast seda, kui 1939. aasta märtsis sai teoks hitlerlaste toores agressiooniakt Leedu vastu — Klaipeda ärakiskumine Leedu küljest, mille tagajärjel Leedu kaotas oma sõltumatuse kaitsmise võimalused ning muutus tegelikult Saksamaa satelliidiks. Sama aasta sügisel, pärast Nõukogude Liidu diplomaatiliste ja sõjaliste kaitseabinõude rakendamist Balti riikides ja eriti siis, kui Soome reaktioonääride Nõukogude-vaenuliku provokatsioonilise poliitika tõttu tekkis Soome—NSV Liidu sõjalise kokkupõrke oht, alustas Eesti diplomaatia energilist tegevust selleks, et tõmmata Leedu kolmanda lepinguosalisena 1923. aastal loodud Eesti—Läti sõjalisse liitu. Seda tegevust arendati — muidugi ka Läti ja Leedu valitsejate heakskiidul — suures saladuses Nõukogude Liidu eest.

Asjaolu, et sõjalise Balti kolmikliidu loomine toimus Nõukogude Liidu eest varjatult, on eriti tähendusrikas. Mitu aastat hiljem, pärast sõda, on eesti kodanlike emigrantide keskel kostnud häält, mis püüdis väita, et selles polevat olnud midagi iseäralikku ega rahvusvahelise õiguse vastast, kui kolm Balti riiki, kes igaüks üksikult olid seotud sõjalise abistamise kohustustega NSV Liidu suhtes, rajasid ka omavahel sõjalise liidu sidemeid. Formaalselt hinnates võib siin tõepoolest näida kõik korras olevat. Kuid sellised väited ei kannata vähematki sisulist kriitikat. Oli ju loodav sõjaline kolmikliit ilmselt suunatud kõigi kolme riigi ühise liitlase — NSV Liidu vastu, hoopiski mitte NSV Liidu suhtes endile võetud kohustuste kindlustamiseks. Sellest oligi tingitud kolmikliidu sõjalise külje varjamine. Kui sõjaline kolmikliit oleks loodud tõesti Nõukogude Liiduga sõlmitud abistamiskohustuste täitmise paremaks tagamiseks, milleks oleks siis vaja olnud seda liitu Nõukogude valitsuse eest varjata? Loogilisem oleks sel juhul olnud kutsuda Nõukogude esindajaid osa võtma Eesti—Läti—Leedu ühistest riigikaitse-üritustest.

Kolme Balti riigi sõjalise liidu loomiseks alustas Eesti diplomaatia peatselt pärast Balti riikide ja NSV Liidu vaheliste abistamispaktide allakirjutamist ettevalmistustöid Eesti, Läti ja Leedu välisministrite konverentsi kokkukutsumiseks. Üldsuse ees püüti seda nõupidamist kujutada «Balti Entente'i» riikide välispoliitika juhtide järjekordse ning tavalise kohtumisena, nagu need olid ette nähtud 1934. aastal sõlmitud koostöölepingus. Vastava diplomaatilise kirjavahetuse vaatlemisel ei jää aga kahtlust selles, et uues olukorras, mis oli Baltimail tekkinud 1939. aasta lõpunädalateks, omistasid Eesti valitsejad Balti konverentsile erilist tähtsust ja ka erilisi ülesandeid. 28. novembril 1939 — s. o.

just samal ajal, kui Soome reaktioonäärid olid valla päästmas oma sõjalist avantüüri Soome—Nõukogude piiril, — teatas Eesti välisminister Piip oma esindajaile välismaal, et olevat tekkinud «vajadus» kutsuda kokku Balti riikide välisministrite konverents, ja seadis selle «vajaduse» ühendusse Eesti valitsejate «otsustavusega» «kaitsta oma õigusi» jne.²³ Juba kümme päeva varem, 18. novembril tunnistas Piip samataolises ringkirjas, et algatus Balti riikide «koostöö elustamiseks» lähtus just nimelt Eesti valitsuselt.²⁴

Teistes Balti riikides toetasid selle nõupidamise kokkukutsumise ideed eriti just sõjaväelised ringkonnad, Leedu ja Läti relvastatud jõudude juhid. Nii teatas Eesti saadik Leedu Lattik 14. novembril oma valitsusele, et Leedu sõjavägede ülemjuhataja on temaga vesteldes tõstnud üles Balti välisministrite konverentsi kokkukutsumise küsimuse; ülemjuhataja olevat sellest rääkinud ka oma maa välisministrile.²⁵ Konverentsi töökava kohta arvasid diplomaadid üksmeelselt, et «seekord võiksid kõik pisiastjad päevakorrast ära jääda...»²⁶

Eesti, Läti ja Leedu välisministrite kümnes konverents toimus Tallinnas 7.—8. detsembril 1939. Läbirääkimiste sisu hoiti seekord niivõrd suures saladuses, et isegi salajastes diplomaatilistes arhiivides ei leidu peaaegu mingeid andmeid selle kohta, mida õieti tehti ja otsustati kolme liitlasriigi ministrite nõupidamisel nii vastutusrikkal ja keerukal momendil. On säilinud — mustandite kujul — üksnes ministrite avakõnede tekstid. Neist nähtub, et Läti välisminister Munters on konverentsi avapäeval rõhutanud, et «esiteks, absoluutne vastastikune usaldus ja, teiseks, absoluutne vastastikune diskretsioon on vajalikud. Need ei tohi välja minna väljaspoole meie kolme maad. See on väga tähtis, muidu rikume kõik teineteisele ära». Ühtlasi soovitas Munters luua kolme riigi «koostöö-keskuse», mis otsustaks küsimusi «kiiresti ja otsustavalt». «Tuleb leida moodus selleks,» nõudis Munters. Leedu välisminister Urbšys ja Eesti välisminister Piip avaldasid kohe oma nõusolekut Läti esindaja ettepanekuga. Eriti soojalt toetas Muntersi plaani nähtavasti Piip, kes muuhulgas rõhutas, et «usalduse puudus on meil läinud kalliks maksma».²⁷

Siinkohal katkeb üleskirjutuse säilinud osa. Kuid juba neistki katkendeist on selgesti ja vastuvaidlematult näha, et kõnesoleva konverentsi ette seati ülesanne luua kolme riigi tihe ja kõikehõlmav liit ühise keskusega, kellel oleksid erakordselt laialdased volitused. Nagu näitab «usalduse ja diskretsiooni» nõue, mis ei

²³ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 717, l. 17.

²⁴ Sealsamas, l. 15.

²⁵ Sealsamas, s.-ü. 704, l. 157.

²⁶ Lattiku kiri 20. nov. 1939. — Sealsamas, l. 161.

²⁷ Balti välisministrite X konverents Tallinnas 7.—8. dets. 1939. Läbirääkimiste protokoll mustand. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 773, l-d 20—22.

tohtinud «välja minna väljaspoole meie kolme maad», pidi loodav kõikehõlmav liit olema rangelt salajane nii eesti, läti ja leedu rahva eest kui ka — ja eriti — kõigi kolme maa ühise liitlase NSV Liidu eest.

Konverentsi ametlik kommünikee ei lausunud muidugi ühtki sõna «koostöö-keskusest» ja kõigest muust, millel oli kõige olulisem tähtsus konverentsi töös. Kommünikee koostati ilmselt selleks, et varjata üldsuse eest kolme Balti riigi juhtide tolleaegse välispoliitika peasisu — nende Nõukogude-vastaste plaanide ning sepitsuste aktiveerimist ja koordineerimist, sealhulgas iseäranis sõjalise kolmikliidu loomist. Selles dokumendis räägiti küll kolme valitsuse pingutuste koordineerimisest, kuid ainult «majandussõja tagajärjel tekkinud küsimuste lahendamise alal», ja rõhutati vajadust osutada üksteisele abi toorainete ja tarbekaupadega varustamise alal. Muidugi oli ka neil küsimustel tolleaegses olukorras omajagu tähtsust; siinjuures aga väärrib tähelepanu asjaolu, et materiaalse varustamise probleeme arutati kolme Balti riigi esindajate poolt separaatselt, ilma NSV Liidu esindajate osavõtuta, kuigi just Nõukogude Liit oleks saanud otsustavalt kaasa aidata Balti riikide majanduslike murede lahendamiseks ja vastavate pingutuste koordineerimiseks. Eesti, Läti ja Leedu majanduslike pingutuste koordineerimise üheks eesmärgiks oli just tingimuste loomine selleks, et hoiduda vähegi ulatuslikumast majanduslikust koostööst ning lähenemisest NSV Liiduga.

Muuhulgas tegid kommünikee autorid ka katset propageerida oma välispoliitika senist doktriini, «erapooletust». Kommünikees ülistati Balti riikide «neutraliteedipoliitikat» ja väideti, et just tänu sellele poliitikale olevat kolm riiki pääsenud sõtta kiskumisest.²⁸ Rõhutades kurikuulsa «Balti erapooletuse» poliitika tähtsust kolme riigi sõttakiskumise vältimisel, püüdsid Eesti, Läti ja Leedu välispoliitika juhid vähendada ja isegi eitada Nõukogude Liidu rahupoliitika tähtsust Balti riikide rahu ja julgeoleku seisukohalt. Nende riikide sõttakiskumise juba 1939. aastal hoidis ära mitte formaalne ja võlts «erapooletus», mis sisuliselt tähendas Balti riikide Saksamaale alistamise maskeeringut, vaid selle rahvusliku katastroofi hoidis ära Nõukogude valitsuse järjekindel rahupoliitika, tema konkreetset abinõud agressorite ohjeldamiseks ning rahu kaitseks Balti mere piirkonnas. NSV Liidu rahupoliitikale väärilise hinnangu andmisest püüdsid aga Balti riikide juhtivad tegelased kõigiti hoiduda, et jätta oma käed vabaks edasiste Nõukogude Liidu rahupoliitikale teravalt vaenulike sammude astumiseks.

Ka Eesti kodanlikus ajakirjanduses ei kirjutatud midagi kolme välisministri konverentsi kõige tähtsamatest eesmärkidest ja tule-

²⁸ Eesti, Läti ja Leedu välisministrite X konverentsi kommünikee. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 773, l. 37.

mustest. Ometi võib ajakirjanduse kommentaaridest leida üksikuid viipeid, mõistaandmisi seoses välisministrite nõupidamisega; nende viibete ja mõistaandmiste otstarbeks oli Eesti sisemiste Nõukogude-vastaste jõudude julgustamine, neile lootuste sisendamisele «parematele aegadele». Nii märgiti ajakirjas «ERK», et Balti riikide välisministrite X konverents, mis olnud pühendatud «peamiselt majandusliku koostöö realiseerimisele», olevat andnud «ilmsesti praktilisemaid tulemusi kui ükski varemald konverents».²⁹ «Eesti Kroonika» aga tunnistas veelgi selgemalt, et «Balti riikide koostöö... on sõja puhkemise ja abistamisaktide sõlmimise järel võtnud jälle elavama ilme».³⁰

Nende ütluste varjatud mõte saab reljeefselt nähtavaks siis, kui meenutada, et alles 1—2 aastat varem olid «Balti Entente'i» liikmete, eriti Eesti ja Läti vahekorrad teravaks läinud seoses sellega, et Eesti valitsus 1937. aastal rikkus Balti riikide kaubandusliku koostöö kohta käivat nn. «Balti klauslit», sõlmides Soomega Läti huvisid riivava ja selle klausliga vastuolus oleva kaubanduslepingu. Sellel pinnal puhkenud Eesti—Läti diplomaatiline konflikt kajastas kahe riigi valitsevate ringkondade omavahelist võitlust niinimetatud «juhtiva osa» ja majanduslike eeliste pärast «Balti Entente'is». Selle konflikti palaganlikuks teisendiks oli haleduulsa folkloristi O. Looritsa eestvõttel lavastatud Eesti—Läti tüli Kuramaal elutseva liivi rahvakillu saatuse pärast. Et aga nüüd, 1939. aasta sügisel, kogu see torm veeklaasis äkki vaibus ja uuesti hakati sõnarohkelt vahetama komplimente ja rääkima Balti koostöö «elavamast ilmest», siis sai üldsusele selgeks nende fraaside halvastivarjatud mõte — Balti riikide reaktsioonijõudude koondamine Nõukogude Liidu vastu.

Eesti välisministri informatsioon välisesindajaile X Balti konverentsi tööst on koostatud samuti mõistukõnes — sõjaolukorras ei usaldatud ka kõige usaldusväärsemate diplomaatiliste kullerite kätte tõeliselt tähtsaid teateid — ning ei avalda midagi olulist. Paljutähendavad on üksnes niisugused laused ministri ringkirjas, nagu «ka muutunud oludes püsib Balti riikide koostöö takistamatult edasi» ja «koostöö tahe on üldine ja nähtavasti tugevam kui iialgi varem...».³¹

Millised olid siis tõelised ja tegelikud muutused, mis leidsid aset Balti riikide valitsejate omavahelistes suhetes, nende koostöös pärast 1939. aasta detsembri nõupidamist?

Väärrib märkimist muidugi see, et detsembrikonverentsil kustutati Eesti, Läti ja Leedu 1934. aasta koostöölepingust eripunkt (§ 3), milles oli fikseeritud, et ühe lepinguosalise välissuhete eriprobleemide kohta ei kehti lepingu p. 1. säte koostöö ja vastastikuse toetuse kohta. Nende eriprobleemide all mõeldi Leedu tüli-

²⁹ «ERK» nr. 6, 1939 (ilmus jaanuaris 1940), lk. 296.

³⁰ «Eesti Kroonika» 1939, lk. 24—25.

³¹ Välisministri kiri saadikuile 16. dets. 1939. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 717, 1-d 20—21.

küsimusi Poolaga ja Saksamaaga, vastavalt Vilniuse ja Klaipeda piirkonna pärast. Selle eripunkti kustutamine 1939. aasta detsembris tulenes vahetult asetleidnud muudatustest rahvusvahelises olukorras, mille tõttu nii Vilniuse kui ka Klaipeda probleem oli päevakorralt sedapuhku kadunud (tänu Nõukogude Liidule oli Leedu saanud tagasi Vilniuse piirkonna, Klaipeda oli aga hitlerlik Saksamaa anastanud). Kustutamise rõhutamine välisministrite nõupidamise kommünikees aga pidi looma mulje kõigi kolme lepinguosalise täielikust võrdsusest (varem oli Leedu tolle eripunkti tõttu ebavõrdses olukorras Eesti ja Läti suhtes) ja seega rajama eeldusi samasuguse täieliku liidu sõlminiseks kolme riigi vahel, nagu see varem oli olemas ainult kahe lepinguosalise — Eesti ja Läti vahel.

Palju suurem tähtsus kui sellel vormilisel momendil oli tol muutusel, mis toimus pärast 1939. aasta detsembri nõupidamist kolme riigi suhete iseloomus. Kui varem «Balti Entente'i» maade omavahelises suhtlemises, eriti aga Eesti—Leedu vahekordades, sõjaväelastele kuulus võrdlemisi väike osatähtsus, siis nüüd, alates 1939. aasta lõpust, läks esikoht «Balti koostöö» alases tegevuses sõjaväelaste, kolme riigi armee juhtide kätte. Algas kõrgemate sõjaväejuhtide ja eri väeliikide spetsialistide vastastikuste külastuste pidev ahel. Loetleme siinkohal mõned kõige tähendusrikkamad ja silmatorkavamad sedalaadi visiitidest:

— 23.—25. jaanuaril 1940 olid Eesti sõjavägede staabiülem kolonel Jaakson ja staabi luureosakonna ülem kolonelleitnant Saarsen Läti kindralstaabi ülema külalisteks.³² Seda loeti vastuviisiidiks, sest juba 1939. aasta novembris oli Läti kindralstaabi ülem kindral Rosenstein külastanud Eestit.

— 5. veebruaril 1940 saabus Tallinna Leedu sõjainistri abi kindral Reklaitis — ametliku ülesandega «ühtlustada Leedu ja Eesti poliitikat baasides viibivate nõukogude vägede suhtes». Koos kindraliga saabus Leedu välisministeeriumi poliitilise büroo juhataja Mačiulis. Seda visiiti iseloomustab ka asjaolu, et enne Reklaitise saabumist hoiatas Eesti saadik Leedus kahel korral oma ülemusi Tallinnas, et ajakirjanikel ärgu olgu selle külastusega midagi tegemist — s. o. rõhutas visiidi rangelt salajast iseloomu —, ja teatas, et Leedu kindral saabub erariides.³³

— 12. veebruaril 1940 külastas Läti sõjavägede ülemjuhataja kindral Berkis Tallinna ja pidas nõu kindral Laidoneriga.

— 18. märtsil saabus Riiga Eesti merejõudude juhataja mereväekapten Sandbank ja pidas nõu Läti sõjajõudude ülemjuhatajaga ning merejõudude juhatajaga.

— Maikuu külastasid Lätit Eesti sõjaväe varustusvalitsuse ülem kolonel Martens ja tema Leedu ametivend kindral Gerulaitis. Kohe seejärel sõitis Läti armee varustusala ülem kolonel Dalberg Leedusse.

³² ENSV ORRKA, f. 495, s.-ü. 178, l. 288.

³³ ENSV ORRKA, f. 495, s.-ü. 302, l. 1; f. 957, n. 14, s.-ü. 704, l. 187.

— Juunikuus külastas Riia Eesti kindral A. Tõnisson. Juunikuuks oli ette nähtud ka kindral Laidoneri külaskäik Leedusse, kuid see jäi ära, sest selleks ajaks oli Leedu valitsejate kahekeelne, reetlik poliitika Nõukogude valitsuse poolt juba paljastatud, ja sellega seoses palus Leedu valitsus Laidoneri «visiit esi-
algu edasi lükata».³⁴

Koos sellise külastuste ja nõupidamiste rahega tuleb pidada silmas ka seda, et 1940. aasta algul määras Eesti valitsus nii Lätisse kui Leedusse, kummassegi eraldi, oma sõjaväelise esindaja; enne oli Eestil üks sõjaväeline esindaja kahe Balti lõunanaabri kohta. Neile uutele ametikohtadele määrati kõrgetes auastmetes, kogenud riviteenistuse-ohvitserid.³⁵

Range salajasus, mille õhkkonnas toimus «Balti Entente'i» X konverents, sellel konverentsil peetud kõnede katkendid ja eriti järsk kontaktide tugevnemine kolme riigi sõjavägede juhtide vahel, mida samuti püüti varjata üldsuse, ja NSV Liidu esindajate eest, — see kõik sunnib vaatlejat jõudma järeldusele, et nähtavasti just sellel konverentsil toimus poliitiliste eelduste loomine kolme Balti riigi kõikehõlmava, s. o. ka sõjalise liidu loomiseks, mis tähendas juba 1923. aastal rajatud Eesti—Läti sõjalise liidu laiendamist Leedu kaasatõmbamise teel. Eesti—Läti—Leedu sõjalise kolmikliidu loomise Nõukogude-vastane iseloom on väljaspool igasugust kahtlust. Sellest annab tunnistust juba asjaolu, et loodava liidu kogu tegevust püüti hoida salajas NSV Liidu valitsuse eest, kuigi varjamiseks poleks olnud mingit põhjust, kui kolme Balti riigi valitsused oleksid lähtunud ausatest kavatsustest NSV Liidu suhtes. Tolleaegses konkreetses rahvusvahelises olukorras ei saanud Balti riikide sõjalise liidu teravik suunduda mitte kellegi teise kui vaid Nõukogudemaa vastu; eriti Eesti valitsuse välisuhete analüüs kummutab kõik muud oletused juba eos.

Ainus reaalne oht Eestile lähtus tol ajal hitlerliku Saksamaa poolt; kuigi see oht oli vähenenud Nõukogude Liidu välispoliitiliste sammude tulemusel, ei saanud seda mõistagi lugeda likvideerituks. Ent täiesti absurdne oleks arvata, et Eesti valitsus taotles Balti kolmikliidu loomisega kindlustada oma maad hitlerliku ohu vastu. Eesti võimumeeste püüded edasise majandusliku ja poliitilise lähenemise suunas Saksamaaga ei lase sellist oletust tõsiselt tekkidagi. Vastupidi, Eesti—Läti—Leedu sõjaline liit oli kahtlemata niisuguseks teguriks Ida-Euroopa rahvusvahelisel areenil, mis pidi kergendama, hõlbustama hitlerlikel poliitikutel ja kindralitel nende Nõukogude-vastaste agressiooniplaanide elluviimist. Sõltumata sellest, mida mõtlesid Balti liidu organiseerijad, võisid selle sõjalise rühmituse Nõukogude-vastased septsused

³⁴ Eesti saadiku kiri 13. juunist 1940. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 730, l. 40.

³⁵ Vabariigi presidendi käskkiri relvastatud jõududele nr. 16, 8. märtsist 1940. — ENSV ORRKA, f. 495, s.-ü. 82, l. 68.

ainult hõlbustada Saksa väejuhatusel Baltimaade platsdarmi haaramist enda valdusse momendil, mil Hitler oleks leidnud «paraja aja» olevat oma suure Ida-sõjaretke alustamiseks. Kuid ka subjektiivselt plaanitsesid vähemalt Eestis paljud ja väga mõjukad valitsevate ringkondade esindajad sõjalist kolmikliitu just Saksa sõjamasina lisandina, mis pidi tagama kohe Nõukogudevastase «suure sõja» esimestest päevadest peale Punaarmee vastu pideva rinde Saksamaa piiridest kuni Põhja-Soomeni.

Võttes aktiivselt ja juhtivalt osa teravalt Nõukogude-vastase suunaga sõjalise koalitsiooni loomisest Baltikumis, rikkus Eesti valitsus seega kõige jämedamal kombel vastastikuse abistamise paktist tulenevaid kohustusi Nõukogude Liidu suhtes. Selle pakti 4. artiklis võtsid lepinguosalisel endile kohustuse mitte sõlmida mingeid liite või võtta osa koalitsioonidest, mis on suunatud teise lepinguosalise vastu. Vastastikuse abistamise pakti korral on niisugune kohustus mõistagi täiesti elementaarne, ja selle rikkumine tähendab tegelikult kogu pakti toorest jalgade alla tallamist ning ühtlasi rahvusvahelise õiguse põhjanevate normide õõnestamist.

Möödamannes võib märkida, et mõned Eesti valitseva kliki välis- ja sõjapoliitika ülemäära agarad propageerijad kippusid tol ajal isegi välja lobisema oma peremeeste suurt saladust — sõjaliste liidukohustuste olemasolu kolme Balti riigi vahel. Nii seati 1940. aasta 29. veebruari «Päevalehe» juhtkirjas otseselt üles kolmepoolse Balti sõjalise liidu vormistamise ülesanne. Nähtavasti arvasid selle silmapaistva kodanliku häälekandja toimetajad — ja mitte ilma aluseta —, et pikemat aega niikuinii ei õnnestu Balti riikide valitsejatel oma sõjalist liitu varjata rahvusvahelise üldsuse eest, ning otsustasid hakata tasapisi seda kolmikliitu legaliseerima. Ajaleht kirjutas, et tema arvates tõusvat üles «küsimus», kas ei olevat vaja täiendada kolme Balti riigi koostöölepingut eri punktidega sõjalise abistamise kohta, et seega fikseerida tegelikult juba kujunenud olukord...³⁶

Niisiis tunnistas Eesti kodanluse suurim ajaleht otseselt, et 1940. aasta esimesteks kuudeks olid kolme Balti riigi vahel tegelikult välja kujunenud sõjalise liidu suhted. Tõsi küll, samas asub «Päevalehe» juhtkirjanik «selgitama», et sõjaline liit olevat Balti riikide vahel kujunenud ainuüksi selle tõttu, et igauks neist oli astunud niisuguse liidu suhetesse neljanda riigiga — NSV Liiduga. Kuid niisugune põiklemine võib vaevalt kedagi eksitusse viia. Kui kolme Balti riigi omavaheline sõjaline liit oleks tõepoolest olnud nende vastastikuse abistamise kohustuste tagajärjeks, mis igauhel neist oli tekkinud Nõukogude Liiduga, siis tõuseks jällegi möödapääsmatult küsimused: mispärast, millisel eesmärgil oli kolme Balti riigi valitsejatel tarvis oma liidusuhteid varjata neljanda, kõige võimsama liitlase eest? milleks toimus juba kolmikliidu vormistamine sügavas saladuses Nõukogude valitsuse

³⁶ «Päevaleht» nr. 57, 29. veebr. 1940. «Balti koostöö».

eesti, kui see vormistamine oli vaid loogiliseks järelduseks Nõukogude riigi sõjalise koostöö suhetest igaühega kolmest Balti riigist? milleks oli siis vaja salapäraseid kindralite visiite erariides, milledega ajakirjanikel «polnud midagi tegemist» jms.? Need küsimused sunnivad iga objektiivse vaatleja tulema otsusele, et Eesti, Läti ja Leedu omavaheline sõjaline liit polnud mitte loogiliseks järelduseks nende ühesugustest koostöö-suhetest NSV Liiduga, mis olid fikseeritud analoogilistes vastastikuse abistamise paktides, vaid oli hoopis järelduseks kolme Balti riigi valitsejate ühesugusest teravalt vaenulikust suhtumisest Nõukogude Liidusse, nende ühesugusest palavast soovist rebida reetlikult puruks oma hiljuti sõlmitud paktid suure sotsialismimaaga ja pöörduda ühiste, liitu ühendatud jõududega tema vastu.

Nähtavasti saadi Eesti valitsuse ringkonnis hästi aru, kuivõrd kõikuv oli «Päevalehe» seisukoht, kuivõrd lootusetu oli tema katse tuua päevavalgele ning legaliseerida Baltimaade reaktiivsete valitsejate omavahelist Nõukogude-vastast sobingut. Ajalehe algatus ei leidnud välisministeeriumis ja valitsuses pooldavat vastukaja, valitsuse esindajad jätkasid endiselt teesklust, nagu ei oleks mingit Balti sõjalist kolmikliitu olemaski.

«Päevalehe» sõnavõtt, milles tunnistati sõjalise liidu suhete faktilist olemasolu tol ajal Eesti, Läti ja Leedu vahel, väärrib meie päevil tähelepanu eelkõige sellepärast, et ta näitab kujukalt, mida on väärt välismaale põgenenud eesti kodanlike tegelaste sõjajärgsed eitamisest ja «ümberlükkamised» selles küsimuses. Esimestel aastatel pärast oma põgenemist Eestist püüdsid emigrantlikud tegelased A. Rei ja teised visalt eitada igasuguste sõjaliste kohustuste olemasolu kolme Balti riigi omavahelistes suhetes pärast vastastikuse abistamise paktide allakirjutamist Nõukogude Liiduga. Eriti sõnarohkelt tegi seda Rei oma ülalpool mainitud rääpases laimubrošüüris 1944. aastal, arvates nähtavasti, et ka kõige jultunuma vale võib paljukordse kordamise teel usutavaks, veenvaks teha. Oma hilisemais sõnavõttudes aga on isegi emigrantlikud kirjamehed loobunud Balti kolmikliidu Nõukogude-vastase sõjalise teraviku mahasalgamisest, püüdes tavaliselt sellest küsimusest vaikimisega mööda hiilida, mõnikord aga tahtmatult kaudselt tunnistades ühiste Nõukogude-vastaste sepitsuste küpsemist tol ajal kõigis kolmes Balti riigis.

Kohe pärast Eesti, Läti ja Leedu välisministrite detsembri-nõupidamist elavnesid märgatavalt ka poliitilised ja «kultuurilised» sidemed kolme riigi valitsevate kodanlike ringkondade vahel. Neid sidemeid ei püütudki eriti varjata, — vastupidi, neid sageli isegi afišeeriti ajakirjanduses ja juhtivate tegelaste kõnedes, ilmselt selleks, et luua mõningat näilist «vastukaalu» Baltimaade ja Nõukogude Liidu rahvaste kultuurisidemete järsule elavnemisele, mida otseselt takistada ei olnud kodanlikul ladvikul tookordseis tingimustes võimalik. Intensiivne Eesti—Läti ja Eesti—Leedu kultuurilise lähenemise propageerimine pidi kodanluse kavatsuste

kohaselt aitama vähendada laiade rahvahulkade huvi Nõukogude kultuuri ja sotsialismimaa elu-olu tundmaõppimise vastu, pidi juhtima kõrvale tähelepanu sellelt, mida eesti töörahvas pidas toleaegses olukorras peamiseks, kõige tähtsamaks, — igakülgselt lähenemiselt Nõukogude Liidule, nõukogude rahvale kui Eesti sõbrale ja liitlasele.

Kolme Balti riigi poliitilise ja kultuurilise elu kalender kirendas 1940. aasta esimestel kuudel sündmustest, mis pidid tähistama üha tihedamat lähenemist ning ühteliitumist Balti liidu maade vahel. Niisugused sündmused olid näiteks «Balti Ajakirjandusliidu» konverents (jaanuaris), nn. «Eesti, Läti ja Leedu päevad» Tallinnas (veebruaris), Tallinna pidulik külastamine Läti ja Leedu tähtsamate «linnaisade» poolt, kolme riigi «koostöö-büroo» nõupidamine ja «Balti Ajakirjandusliidu» juhtide nõupidamine Riias (mõlemad märtsis), kolme riigi kooperatiivsete organisatsioonide juhtide nõupidamine Riias (aprillis), kolme riigi «sõprusühingute» konverents Tallinnas Eesti välisministri osavõtul (mais), nn. «Balti Riikide Ühingu» loomine osakondadega kõigis kolmes riigis ja ühtse põhikirja ning keskjuhatusega (mais) jne. Neile riiklikul toetusel toimunud «seltskondlikele» üritustele tuleb juurde arvata puht-riiklikud nõupidamised ja konverentsid, nagu kolme riigi väliskaubanduse juhtide nõupidamine (jaanuaris), nn. «raudteekonverents» Balti riikide ja Saksamaa osavõtul (märtsis) ja veelkordne kolme riigi väliskaubanduse juhtide nõupidamine (mais). Kõigile sellistele üritustele pidi krooni pähe panema suureulatuslik «Balti Nädal» Tallinnas, mille raamides korraldati rida eri konverentse, nõupidamisi ja uhkeid pidustusi. «Nädala» korraldajate peorõõm sai aga suurel määral rikutud, kuna samal ajal (juuni keskel) paljastati Balti riikide fašistlike võimumeeste аванtüristlik mäng ning algasid revolutsioonilised sündmused Leedu, Läti ja Eesti pealinnades.

14.—16. märtsil 1940 toimus Riias Balti riikide välisministrite järjekordne, üheteistkümnes nõupidamine. Sellel konverentsil valitses veelgi sügavam saladuslikkuse õhkkond kui eelmisel, detsembris toimunud konverentsil. Rääkimata juba sellest, et arhiivides puuduvad istungite protokollid, anti isegi järgnevat informatsiooni Eesti saadikutele välismaades vaid kolme reaga: välisminister üksnes teatas neile, et Riia konverentsil otsustati jätkata Balti riikide koostööd detsembris ülesseatud põhimõtetel.³⁷

Mõningat kujutlust sellest, millises suunas töötasid selle konverentsi delegaatide mõtted, annab üks väheseid säilinud dokumente — Eesti peaesindaja Piibu esimese kõne konspekt. Selles räägitakse, et Balti riigid «jälgivad suurima sümpaatiaga kõiki pingutusi ja katseid rahu saavutamiseks Lääne-Euroopas»; orator jagas eriti palavat kiitust sellesuunalistele «USA üritustele»

³⁷ Välisministri ringkiri saadikutele 29. märtsist 1940. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 717, l. 63.

ja töötas neile kõigi Balti riikide nimel «oma jõudude kohaselt aktiivselt kaasa aidata».³⁸

Ameerika Ühendriikide püüded saavutada rahu Lääne-Euroopas ei tähendanud tol ajal mitte midagi muud kui ookeanitaguste imperialistide kramplikke katseid siluda kuidagi kahe imperiaalistliku bloki omavahelisi teravaid vastuolusid ning saavutada sõjaseisukorra lõpetamine Läänes — selleks, et oleks võimalik luua kõigi kapitalistlike suurriikide ühine rinne Nõukogude Liidu vastu ja jätkata relvade suurt kontserti juba mitte kapitalistide omavahelise «vennatapu» näol, vaid sotsialismi vastu suunatud tapatalguna. Eesti kodanluse esindaja palavad kiidusõnad ameeriklaste selliste taotluste aadressil näitavad, millise kannatamatusega eesti kodanluse leeris oodati lääneriikide kokkulepet hitlerliku Saksamaaga ning nende ühtse sõjarinde tekkimist NSV Liidu vastu. See oleks ju andnud piipudele, reidele ja nendetaoliste otsese võimaluse vabaneda neile koormavaist ja vastikutest abistamiskohustustest Nõukogude Liidu suhtes ning paisata meie rahvas hävitavasse ja kõige kuritegelikumasse sõtta tema siira sõbra — nõukogude rahva vastu.

Balti riikide välisministrite XI konverentsi eel hakkas eriti Tallinna ja Riia valitsevates ringkondades esiplaanile nihkuma uus idee, uus vorm Balti riikide poliitilise koostöö alal. See idee, mida hakati nüüd ka üldsusele lansseerima — esialgu muidugi ettevaatlikult, natukehaaval ja justnagu muuseas —, nägi ette ei midagi vähem kui Eesti, Läti ja Leedu riigi ühendamiseks «Balti konföderatsiooniks». Algatus ja kõige suurem aktiivsus selle idee propageerimisel kuulus Eesti kodanlikele liidritele — samadele tegelastele, kes aastat paar-kolm tagasi ei suutnud Läti ja Leedu valitsustega kokku leppida isegi niisugustes väikestes küsimustes nagu seadusandluse ühtlustamine tempelmaksu võtmise või kriminaalkurjategijate jälitamise alal. Nüüd, kus Eesti kodanlikud valitsejad rabelesid Nõukogude Liidule «vastukaalu» otsides, olid kõik nende lahkkelid ja arusaamatused lõunanaabritega korrapealt kadunud.

«Balti konföderatsiooni» idee peamiseks levitajaks pidi ilmselt saama ajakiri «Revue Baltique», mis hakkas ilmuma 1940. aasta veebruaris Tallinnas prantsuse, saksa ja inglise keeles. Ajakirja etteotsa asus «Päevalehe» peatoimetaja H. Tammer. Samadele «konföderatsiooni» rööbastele nihkus nüüd ka ajaleht «Baltic Times», mida juba paar aastat anti välja Tallinnas inglise keeles. Mõlemad häälekandjad arendasid oma veergudel halvasti varjatud Nõukogude-vastast joont.

1940. aasta märtsis asetleidnud Balti riikide ajakirjandusbüroode juhtide nõupidamisel täpsustati nende häälekandjate ühise väljaandmise üksikasjad ja arutati ühtlasi lähemalt, kuidas tuleb teostada kolme riigi ühist «kultuurilist propagandat» välismail.

³⁸ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 774, l. 28.

Selle arutluse jälgijaile torkas kohe silma, et kogu nõupidamine oli tegelikult suunatud «Balti konföderatsioonile» idee üldsusele lansseerimise ja propageerimise viiside ning teede kindlaksmääramisele. Muuhulgas jõudsid nõupidamisest osavõtjad otsusele, et kolme Balti riigi raadio-ringhäälingute saatelavades tuleb päevauudised Balti naabermaadest võrdsustada vastava maa enese sise- maiste päevauudistega ja anda neid raadios edasi esimestena, enne välismaisi uudiseid, millede hulka kuulusid ka teated Nõukogude Liidust. Nõupidamine otsustas karmilt ära keelata iga- suguse omavahelise poleemika Eesti, Läti ja Leedu ajalehtede ja ajakirjade vahel³⁹, mida varem esines küllaltki sageli.

Veidihaaval julgemaks muutudes hakkasid eesti kodanluse liidrid juba selgemalt ja avalikumalt rääkima Balti riikide ühteliit- mise «vajadusest». Üksikutest tegelastest ilmutas sel alal erilist agarust suurkapitalist, Kaubandus-Tööstuskoja esimees J. Puhk, kelle rohkearvuliste tööstus- ja äriettevõtetele «konföderat- siooni» tekkimine töötas turu laienemist ja kasumite kasvu. Puhk avaldas kolme riigi ühendamise mõtte juba 1940. aasta veebruaris, kõneldes sellest Eesti—Läti ja Läti—Eesti sõprusühingute tegelaste nõupidamisel Riias, ja sealt rändas see idee, nähtavasti teatud «katsekivina», «Päevalehe» ülalpool mainitud juhtkirja.* Katse õnnestus — vähemalt selles mõttes, et Puhki algatus ei kut- sunud esile teravaid proteste ei sise- ega välismaal, teda ei pandud tähelegi või siis teeseldi, et ei pandud tähele. Seejärel esines Puhk — see «poole Eesti peremees», nagu teda rahvasuus nime- tati, vormiliselt aga eraisik ja seega ametlikult mitte siduv Eesti diplomaatile — juba väljaarendatud programmiga kolme Balti riigi ühendamise kohta. Kõneldes mai algul Eesti Välissuhete Ühingu koosolekul, rõhutas ta üsna läbipaistvalt, et nüüd (s. t. pärast abistamispaktide sõlmimist NSV Liiduga) olevat vähe Balti riikide «puht-formaalsest» ühtsusest, «meid» ei rahuldavat enam ei «Balti klausel», ei mitmesugused regionaalsed kokkulep- ped, ei tolliunioon, rahandusliit ega kultuuriline koostöö, — «meil» tulevat ühineda juba täielikult, saavutada oma lõppees- märk: «riiklik konföderatsioon Balti Ühendriikide näol».

Puhk ja teised «eraviisilised» Balti riikide liitmise eestvõitle- jad jätsid targu mainimata selle oma «lõppeesmärgi» peamise eesmärgi — kolme riigi relvastatud jõudude ühendamise ühise väejuhatuse alla. Just sõjajõudude ühise väejuhatuse loomine ja Nõukogude-vastaste sõjaplaanide ühtlustamine olid peamisteks arutlusobjektideks kolme riigi kõrgemate ohvitseride rohkearvu- listel kohtumistel, mida on mainitud ülalpool.

Kui pidada meeles, et Baltimaade kodanlus oli väga tugevas sõltumuses imperialistlikest välisjõududest, võime ka käesoleval juhul leida selle visa initsiatiivi tagant, mida Eesti valitsevad

³⁹ Ettekanne Eesti välisministrile nõupidamise tööst. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 774, l-d 8—11.

* Vt. lk. 200—201. Toim.

ringkonnad ilmutasid võitluses «Baltimaade ühtsuse» eest, väljastpoolt tulevaid ergutusi ja kaasatundmist. Euroopa ja ameerika imperialistid, kes tol ajal tegid pingutusi kõigi Nõukogude-vastaste jõudude ühendamiseks ühise kommunismivastase sõjaretke platvormil, ei võinud jääda ükskõikseks ka Baltikumi Nõukogude-vastaste jõudude ühtsuse ning tihedama koostöö küsimuses.

Ei ole vist tarvis kahelda selles, et Eesti ja teiste Balti riikide kaugeleulatuvad Nõukogude-vastased septsused ei tekkinud ilma hitlerlike satraapide teadmata ja kaasatundmiseta, seda enam, et Saksamaal oli tol ajal üha kasvav majanduslik ja poliitiline mõju Balti riikide pealinnades, nagu me nägime ülalpool. On arusaadav, et saksa fašistlikud võimumehed, kelle käed olid seotud Saksa—Nõukogude mittekallaletungipaktiga, pidid esialgu käituma väga ettevaatlikult ning mitte jätma mingeid jälgi sellest, milline oli tõeliselt nende osa Baltimaade valitsejate poliitika kujundamisel Nõukogude Liidu suhtes. Siiski on teada mõningatest allikatest, et ei keegi muu kui Hitler tegi 1940. aasta jaanuaris, vestluses uue Eesti saadiku Möllersoniga, läbipaistvaid viipeid sellele, et oli võimalik «paremate aegade» saabumine Eesti sõjaprovokaatoritele, ja ühtlasi kõneles heakskiitvalt Balti riikide omavahelisest lähemisest.

Suurt hoolitsust Baltimaade juhtivate ringkondade konsolideerimisest eest ilmutasid samuti Saksamaa vastased käimasolevas sõjas — inglise imperialistid.

Briti imperialism, kes mõne viimase aasta jooksul oli loovutanud suure osa oma positsioonidest Baltikumis ja Euroopa sõja algusega oli hoopis isoleeritud Balti mere idarannikust, tegi nüüd ettevalmistusi selleks, et uuesti kanda kinnitada Balti merel ja Balti riikides. Ülalpool juba oli juttu nn. «Catherine'i plaanist», mis koostati Briti admiraliteedis 1939. aasta septembris-oktoobris. Eesti kodanluse diplomaatide andmeil olid taolised plaanid seotud mitte üksi Churchilli veidi udusevõitu sooviga «sirutada käsi Venemaa suunas», vaid ka selgemate kavatsustega, mis puudutasid Nõukogude-vastase sõja vallapäätmist Soome reaktsiooni jõude abil.

Nii kirjutas Eesti saadik Londonis Schmidt oma ülemustele 16. oktoobril 1939, s. o. tervelt poolteist kuud enne Soome—Nõukogude sõja puhkemist, et Suurbritannia merejõudude saatmine Balti merre ei olevat võimatu juhul, kui Soome ja NSV Liidu vahel puhkeb sõda, millesse astub ka Rootsi; nõnda räägitavat Londoni poliitilistes ringkondades.⁴⁰ Niisiis oli Londoni «poliitilistel ringkondadel» juba oktoobri esimesel poolel teada, et Soome ja Nõukogude Liidu vahel puhkeb sõjategevus, kuigi ohtlik pinevus tekkis nende vahel alles novembris ja vaenutegevus algas novembrikuu viimasel päeval. See kinnitab veel kord nõukogude uurijate poolt kindlakstehtud seisukohta, et konflikti NSV

⁴⁰ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 700, l. 134.

Liidu—Soome piiril valmistati aegsasti ette lääneriikide pealinades ning see oli imperialistide laialdasema Nõukogude-vastase septsuse koostisosa. Teiseks selgub sellest Eesti diplomaadi kirjast, et Inglise merejõudude Balti merre saatmise plaani ja Nõukogude-vastaste sõjaseptsuste vahel oli teatud seos. Kogu seda informatsiooni anti Londonis Eesti valitsuse esindajale ilmselt just selleks, et julgustada ja ergutada Eesti valitsevaid ringkondi aktiivsemale Nõukogude-vastasele tegevusele, Eesti—Nõukogude pakti õnestamisele. See on eriti selge sama Schmidti ühe veidi hilisema — detsembrikuust pärineva — kirja valguses, milles saadik pöördub veel kord tagasi kuulduste juurde Briti merejõudude eelseisvast saabumisest Balti mere basseini ja soovib Eesti valitsusel otseselt «arvestada seda võimalust».⁴¹ Teistes samast ajajärgust pärinevates kirjades teatab Schmidt Inglise valitsevate ringkondade palavast soovist uuesti elustada oma majanduslikke ja kultuurilisi sidemeid Balti riikidega.⁴²

1940. aasta veebruaris, ajal, kus lääneriikides tehti kiireid ettevalmistusi oma ekspeditsioonijõudude saatmiseks Soome—Nõukogude rindele, külastas Balti riike silmapaistev Inglise poliitikategelane R. Williams-Thompson. Tema ametlikuks eesmärgiks oli loengute pidamine Inglise välispropaganda keskuse «Briti Nõukogu» ülesandel. Eestis viibis Williams-Thompson tervelt kaks nädalat. Saabunud tagasi Londonisse, külastas ta sealset Eesti saadikut, samuti esines raadios kõnega Balti riikidest. Eesti saadiku sõnade järgi «negatiivse nähtena mainis Williams-Thompson vähest koostööd kolme Balti riigi vahel ja avaldas lootust, et tulevikus see koostöö areneb ja süveneb».⁴³

Seega võib ütelda, et ka Inglise valitsevates ringkondades leidis kolme Balti riigi «lähenemine», nende Nõukogude-vastaste kavatsuste ja tegude tihedam kooskõlastamine ning ühteliitmine sooja pooldamist ja ergutamist. Mõlema sõdiva poole tähtsamate esindajate — Saksamaa ja Inglismaa — taotluste vahel valitses selles küsimuses silmatorkav kooskõla. Seda suurem oli oht, mis tekkis nendest septsustest eesti rahvale. Oli ju Eesti valitsev ladvik valmis sukelduma uutesse Nõukogude-vastastesse avantüüridesse mistahes imperialistliku riigi juhtimisel. Imperialistide poolt lõrkele puhutud Soome sõjakolde olemasolu Eesti vahetus läheduses, Eesti valitseva kliki ilmne valmisolek imperialistidele kaasa aidata selle sõjakolde laiendamisele Baltimaade suunas, mõlema sõdiva imperialistliku leeri — nii Saksamaa kui ka Inglismaa valitsejate soov kasutada Baltikumi oma Nõukogude-vastaste septsuste elluviimiseks, — see kõik lõi uuesti väga tõsise ohu eesti rahvale, ähvardades muuta tema maa imperialistide Nõukogude-vastase sõja lähtealuseks ning tallermaaks.

Selle ohu suuruselt ja reaalsusest kõneleb ka asjaolu, et samal

⁴¹ Kiri 23. dets. 1939. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 700, l. 172.

⁴² Kirjad 4. nov. 1939 ja 29. veebr. 1940. — Sealsamas, l-d 136, 227—230.

⁴³ Kiri 15. märtsist 1940. — Sealsamas, l. 239.

ajal — 1939. aasta lõpukuudel ja järgmise aasta algul — tugevnesid järsult Baltimaade juhtivate kodanlike ringkondade sõjalised ettevalmistused. Eestis olid need eriti intensiivsed ja ilmselt suunatud eesti rahva liitlase ning sõbra — Nõukogude Liidu vastu.

1939. aasta sügise ja järgneva talve jooksul andis Eesti valitsus välja rea seadusandlikke akte riigi sõjaliste kulutuste suurendamise eesmärgil: dekreedid ja määrused maksude tõstmise kohta, siselaenu väljalaskmise ja sundkorras realiseerimise kohta jne. Peale sõjaliste kulutuste tunduvalt tõstmist 1939/40. aasta riigieelarves otsustati neid veelgi suuremas ulatuses tõsta 1940/41. eelarveaastal. Välisministri andmeil suurendati sõjalisi kulutusi selles eelarves tervelt 30 protsendi võrra;⁴⁴ ainuüksi sõjaministeeriumi kulutusteks (sõjaministeeriumi eelarve kaudu aga ei suunatud kaugeltki mitte kõiki sõjalisi kulutusi) määrati 29,3 protsendi kogu eelarve kuludest.⁴⁵ Pärast põhieelarve kinnitamist suunati sõjalisteks kulutusteks korduvalt veel suuremaid summasid nn. lisaelarvete kaudu; nii määrati 1940. aasta märtsis sõjaministeeriumile «korralisteks» ja «erakorralisteks» kuludeks täiendavalt veel 1 653 140 krooni.⁴⁶ See oli lisaks 34,0 miljonile kroonile, mis anti sõjaministeeriumi käsutusse sama aasta põhieelarvega.⁴⁷ See aga ei olnud veel kõik: järsult suurendati ka teedeministeeriumi ja siseministeeriumi assigneeringuid, milledest tunduv osa läks samuti sõjalisteks otstarveteks, samuti kasvas suurel määral riiklik juurdemaks Kaitseliidule. Nagu selgub ühest kirjast, mille sõjaminister läkitas majandusministrile 19. märtsil 1940, oli viimasel ajal märksa suurendatud ka Kaitseliidu isikulist koosseisu.⁴⁸ Mis puutub teedeministeeriumile määratavate summade suurendamise otstarbesse, siis sellest kõneleb terve rida valitsuse otsuseid: kui juba 1939. aasta septembris, enne NSV Liidu—Eesti vastastikuse abistamise pakti sõlmimist, oli määratud teedeministeeriumile 242 000 krooni niinimetatud «eriotstarbeliste» (loe: sõjalist tähtsust omavate) maanteede ehitamiseks, siis kohe pärast vastastikuse abistamise pakti allkirjutamist suurendati seda summat kahel korral — 30. septembril 15 000 kr. võrra, 28. oktoobril veel 245 000 kr. võrra.⁴⁹

Kiiresti kasvavate sõjaliste kulutuste katmiseks asus valitsus tõstma kodanike maksukoormat ja laskis välja siselaenu. 1940. aasta märtsi algul anti Pätsi dekreedina välja «riigikaitsemaksu

⁴⁴ Välisministri ringkiri saadikuile 26. jaan. 1940. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 717, l-d 29—32.

⁴⁵ Majandusministeeriumi dokument «Riigi kulud». — ENSV ORRKA, f. 969, n. 1, s.-ü. 5542, l-d 30—34.

⁴⁶ «Riigi Teataja» nr. 25, 1940, art. 198, lk. 330, 335, 338.

⁴⁷ «Riigi Teataja» nr. 23, 1940, art. 181, lk. 297, 301. Vt. ka ajakiri «ERK» nr. 1, 1940, lk. 35. Eelmise, 1939/40. a. põhieelarves oli sõjaministeeriumile ette nähtud 25,5 milj. kr. — vt. «R. T.» nr. 29, 1939, art. 207.

⁴⁸ ENSV ORRKA, f. 969, n. 5, s.-ü. 2823, l. 51.

⁴⁹ ENSV ORRKA, f. 969, n. 1, s.-ü. 503, l-d 280—281.

seaduse täiendamise seadus», millega anti valitsusele õigus omal äranägemisel suurendada rida makse kuni 20 protsendi ulatuses.⁵⁰ Järgmisel kuul kirjutaski peaminister alla «riigikaitsemaksu seaduse teostamise määruse täiendamise määrusele», millega tõsteti aktsiisimaksu 20 protsenti;⁵¹ selle tagajärjeks oli paljude laiatarbekaupade hindade järsk tõus. Samal aprillikuul otsustati lõplikult siselaenu väljalaskmine «riigikaitse» otstarbeks viie miljoni krooni suuruses summas; asutuste hulgas, keda vastava valitsuse otsusega kohustati laenuobligatsioone ostma, olid kohalikud omavalitsused ja isegi vaestelastekohtud ning sotsiaalasutused.⁵²

Mõistagi koormas selline suur siselaen raskesti kohalike omavalitsusasutuste eelarveid ja sundis neid veelgi kärpima oma niigi pisikesi kulutusi haridusele, konnaalastutustele jne. Kuid sellest kõigest oli ikkagi veel vähe. Tohtu suurte sõjaliste kulutuste tõttu tasakaalust välja löödud riigieelarve kordaseadmise nimel nõudis majandusministeerium valitsuselt mitmesuguste oluliste rahuaegsete kulutuste järsku kokkutõmbamist, eriti rahvahariduse piiramist. Vastavas dokumendis seletas majandusministeerium, et «uute koolide ja klasside avamisest tuleb pikemaks ajaks loobuda», — teatavasti aga oli tol ajal koolivõrgu olukord niisugune, et see tungivalt nõudis suuremaid kulutusi ehitus- ja remonttöödeks jms. Ministeerium pani samuti ette likvideerida täielikult mõni aasta tagasi koolireformiga asutatud nn. progümnaasiumide esimesed klassid ning teha seega «hariduse väravad» veelgi kitsamaks. Samal ajal aga rõhutatakse samas dokumendis, et on vaja suurendada krediite noorsoo «organiseerimiseks ja kasvatamiseks», s. t. militarismi vaimu kasvatamiseks ning sõjaliseks ettevalmistamiseks. «Neil kaalutlusil,» kirjutatakse seal kokkuvõtetna paljutähendavalt, «kujuneb humanitaarkoolide küsimus selliseks, mille lahendamist Haridusministeerium peaks asuma lähemal ajal teostama.»⁵³ Eesti noorsoo ja kogu rahva õnneks ei jõudnud fašistlik valitsus kõiki neid nõudeid veel teostada, — enne kihutati ta võimult, — ja «humanitaarkoolide küsimus» jäigi lõplikult «lahendamata», s. o. Eesti üldhariduslik kool jäi päriselt laostamata.

Eesti valitsejad püüdsid õigustada riigi sõjaliste kulutuste järsku kasvu ja oma palavikulisi sõjaettevalmistusi viidetega sõjale Lääne-Euroopas ja eriti neile Eesti kohustustele, mis tulenesid tema vastastikuse abistamise paktist NSV Liiduga. Faktid aga lükkavad ümber need valelikud viited, mille läbipaistev otsustarve seisib selles, et panna eesti rahva ees vastutus Eesti valitsuse militaristliku poliitika eest Nõukogude Liidule, Nõukogude valitsuse rahuarmastavale poliitikale.

⁵⁰ «Riigi Teataja» nr. 21, 1940, art. 164, lk. 267.

⁵¹ «Riigi Teataja» nr. 35, 1940, art. 296, lk. 545—546.

⁵² «Riigi Teataja» nr. 37, 1940, art. 318—319, lk. 601—603.

⁵³ ENSV ORRKA, f. 969, n. 1, s.-ü. 5542, l-d 30—34.

Nõukogude valitsus võttis täielikult enda kanda Eesti rannikule rajatavate sõjaliste baaside ehitamise kulud, millel oli hinda-
matult suur tähtsus Eesti julgeoleku seisukohalt ning mis õigu-
pooldest oleksid võimaldanud Eestil tunduvalt kärpida oma riigi-
kaitse-kulusid, eriti sõjalaevastiku osas.* Rendi alusel baaside
alla minevate maa-alade elanike ümberasustamise kuludest kan-
dis NSV Liit suure osa, nii et Eesti valitsuse poolametliku propa-
ganda hääletorude mõistukõned, nagu oleks seoses vastastikuse
abistamise pakti elluviimisega Eesti õlgadele langenud väga raske
rahanduslik koorem, ei olnud absoluutselt põhjendatud. Eesti ma-
teriaalsed kaotused sel alal olid igatahes palju kordi väiksemad,
kui olid need ohvrid, mida Eesti riigikassa pidi kandma seoses
Saksamaale ümberasuvate sakslaste helde hüvitamisega, mida
Eesti valitsejad lahkesti nõustusid tegema — ainuüksi selleks, et
säilitada ja suurendada Hitleri «heatahtlikku suhtumist» Eesti
fašistlikesse võimumeestesse.

Oli küll üks ala, kus Eesti kulutused seoses vastastikuse abis-
tamise pakti elluviimisega suuresti kasvasid; see ala oli, nagu me
ülalpool nägime, Eesti kindralstaabi sõjaline luure Nõukogude
Liidu vastu. Kuid süüdistada selles kasvus Nõukogude valitsust
oleks küll juba liig...

Eesti valitsuse sõjaliste kulutuste järsk kasv oli osalt tingitud
ka sellest, et Eesti valitsus ja sõjaväevõimud jätsid peaaegu
täiesti kasutamata neile Nõukogude valitsuse poolt antud võima-
luse saada NSV Liidult soodsail tingimustel relvastust ja sõja-
materjale. Eesti üha kasvavad sõjalised tellimused suunati pea
eranditult Saksamaale, kuigi sealt relvastuse ja sõjamaterjalide
saamine oli seotud orjastavate tingimustega. Ilmselt ei soovinud
Eesti ministrid ja kindralid ennast siduda Nõukogude sõjatööstu-
suga ja relvastatud jõududega, hoolitsedes oma võltsi «sõltuma-
tuse» eest. Et aga sõjaliste tellimuste peaaegu monopolne suu-
namine hitlerlikule Saksamaale veelgi suurendas Eesti sõjalist ja
majanduslikku sõltumust sellest riigist, see ei teinud Eesti valit-
sejale nähtavasti mingit muret.

Kõnesoleval perioodil Saksamaale suunatud sõjalistest telli-
mustest on väga raske saada enam-vähem täielikku ülevaadet, sest
vastav kirjavahetus mitmesuguste asutuste vahel on küllaltki
segane ja on säilinud vaid osaliselt. Suuremaist tellimustest on
täiesti selged ja seisavad väljaspool kahtlust mõned, millede alu-
sel saadi Saksamaalt sõjalennukeid, õhukaitserelvi, sõjaväe trans-
pordivahendeid ja laskemoona. Nii sõlmiti 1940. aasta veebruaris
leping tuntud Saksa lennukitööstuse-firmaga «Henschel» kahe-
teistkümmne luure- ja koostöölennuki ostu kohta, ja peatselt saa-
busid lennukid ka Eestisse kohale; tellimus läks Eesti riigile

* Majandusministeeriumi ülalpool tsiteeritud programmilises dokumen-
dis muide ongi märgitud, et võiks kaaluda Eesti allveelaevade äramüümist
umbes 10 miljoni krooni eest. Kuid ministeerium soovitas selle summa
suunata jällegi relvastuse, nimelt õhukaitserelvastuse ostmiseks.

maksma ligikaudu 2,9 miljonit krooni.⁵⁴ Samal kuul astuti samme veel kahekümne nelja 20-millimeetrilise õhutõrjesuurtüki ja suu-remaa partii rinde-transportvahendite (10 lintveoki šassiid, 24 maastiku-veoauto šassiid) saamiseks Saksamaalt. Üldse kavatseti, nagu kirjutatakse sellest sõjaväe varustusvalitsuse ülem, selle eelarveaasta jooksul Saksamaalt tellida sõjaväe transportvahendeid kuni poolteise miljoni krooni eest.⁵⁵

Suhteliselt vähematest tellimustest väärivad eraldi märkimist õhutõrje leek-granaatpadrunite ost Saksamaalt «Rheinmetall-Borsig A/G» 214 400 krooni eest, mille kohta leping sõlmiti järele 1940. aasta veebruaris.⁵⁶ Nagu nähtub Eesti valitsuse otsustest relvastuse ja sõjaväe varustuse ostulepingutelt tempelmaksu mittenoetud kohta, on samal ajavahemikul — veebruaris-märtsis — sõlmitud Saksamaalt sõjatööstuse-ettevõtetele veel mitmeid teisi lepinguid, millede objektid ei ole aga veel päriselt selgunud. Nii on tollesama «Henscheli» firmaga sõlmitud veel üks leping märtsi lõpus 25 586,45 krooni suuruses summas, Düsseldorfis aktsiaseltsiga «Ofag» on sõlmitud märtsi algul leping 8192 krooni ulatuses⁵⁷ jne. Varem, 1939. aasta lõpupoole on sõlmitud rida ostulepinguid, nende hulgas leping tuntud hitlerliku relvavabrikandi Klöckneri ettevõttega Duisburgis (summa — 30 058, 56 kr.), kolm lepingut «Rheinmetall-Borsig'iga» (õhutõrjesuurtükid, haubitsad, laskemoon, summa kokku 4 137 781 kr.), leping aktsiaseltsiga «Eumuco'ga» Leverkusenis (summa 300 780 kr.), leping «Auergesellschaftiga» Berliinis (summa 36 228,15 kr.), leping «Dürener Metallwerke'ga» Berliinis (summa 19 200,52 kr.) jne.⁵⁸

Ülalesitatatu põhjal võib ütelda, et valdav osa Eesti riigi kulutustest relvastuse hankimisel — nii riigi põhi- ja lisaelarvete vastavatest assigneringutest kui ka «riigikaitse fondi» «erisummadest» — suunati tol ajal hitlerlikule Saksamaale. Saksamaalt vastavad sõjaväe- ja muud ametiasutused püüdsid Eesti sõjaväe tellimusi igati rahuldada, kuigi hitlerlased tol ajajärgul teatavasti kogusid relvi oma sõjaväe tarbeks, arvestades eelseisvaid suuri agressiivseid sõjaretki, ja tavaliselt hoidusid relvastuse saatmisest välismaistele armeedele. Saksamaa võimude eriline vastutulelikkus Eesti sõjaväe ümberrelvastamise kindlustamisel, millest vastavate läbirääkimistest osavõtnud Eesti esindajad teavad mõndagi jutustada, kõneleb jällegi ilmekat keelt sellest, et hitlerlikud

⁵⁴ ENSV ORRKA, f. 495, s.-ü. 82, l-d 117—118; f. 969, n. 1, s.-ü. 503, l-d 640—641; f. 969, n. 5, s.-ü. 2823, l-d 30—31; f. 957, n. 14, s.-ü. 832, l. 4.

⁵⁵ Sõjaväe varustusvalitsuse ülema kiri sv. staabi II osak. ülemale 12. veebr. 1940. — ENSV ORRKA, f. 495, s.-ü. 83, l. 230.

⁵⁶ Kirjavahetus ja valitsuse otsus tempelmaksust vabastamise kohta 29. apr. 1940. — ENSV ORRKA, f. 969, n. 1, s.-ü. 503, l-d 426—427.

⁵⁷ Majandusministri salajane kiri valitsusele 17. apr. 1940. — ENSV ORRKA, f. 31, n. 2, s.-ü. 995, l. 8.

⁵⁸ Valitsuse otsused 3. aug., 8. sept., 20. sept., 4. det. 1939. — ENSV ORRKA, f. 969, n. 1, s.-ü. 503, l-d 104—105, 199—201, 331—332, 102—103, 113—114, 117—118, 115—116.

võimumehed omistasid oma Nõukogude-vastastes agressiooniplaanides suhteliselt suurt tähtsust Eestile.

Rööbiti relvastuse ostmisega Saksamaalt võttis Eesti valitsus tarvitusele abinõusid ka omaenda sõjalise tootmise laiendamiseks. 1940. aasta talvel äratasid üldsuse tähelepanu katsed viia riiklikku Tallinna Sadamatehast üle sõjalisele tootmisele. Tehases alustati esialgu kahe uut tüüpi vahilaeva ehitamist Eesti sõjalaevastiku jaoks.⁵⁹ Tehti ettevalmistusi ka sõjaväe Arsenali tootmistegevuse märgatavaks laiendamiseks.

Kõiki niisuguseid Eesti võimude abinõusid, nagu sõjalise Balti liidu loomine Leedu osavõtul ja «Balti konföderatsiooni» välja kuulutamise ettevalmistamine, erakordselt intensiivne relvastamine ilma oma ametliku lepingupartneri — NSV Liidu osavõtuta ja teadmiseta, tuleb hinnata muidugi selle tähtsaima ning põhilise asjaolu valguses, et samal ajal oli juba käimas Nõukogudevastane sõda, ja mitte kuskil kaugel, vaid Eesti piiride vahetus läheduses, ja et pidas seda sõda ei keegi muu kui Eesti valitsevate ringkondade ammuaegne ning lähedane sõber ning faktiline liitlane — soome fašism.

Missugune oli siis Eesti valitsejate suhtumine Soome sündmusele ja soome äärmise reaktsiooni poolt vallapäästetud sõjasse?

Eelkõige tuleb märkida, et Teise maailmasõja esimesed kuud olid Eesti ja Soome valitsevate ringkondade vastastikuse lähene mise kuudeks, kus tehti mõlemalt poolt pingutusi majandusliku ja sõjalis-poliitilise koostöö süvendamiseks. 1939. aasta septembri algul teatas Eesti saadik Helsingis oma valitsusele, et Soome valitsusel on tekkinud huvi Eesti vedelküteteaine (s. o. põlevkiviõli) sisseveo suurendamise vastu ning valitsus on kaalunud ka Soome riigi kapitali mahutamist Eesti põlevkivitööstusse ja on põhimõtteliselt otsustanud selle küsimuse jaatavalt. Eesti saadiku ettekandest selgub ühtlasi, et selle plaani algatajad ja agarad toetajad Soomes olid kurikuulus V. Tanner ja sõjaminister Niukkanen. Viimased kutsusid Eesti majandusministrit Soome külla, et temaga neis küsimustes «kõnelusi jätkata» ning saada temalt «üksikasjalisemaid andmeid ja kalkulatsioone».⁶⁰ Eesti valitsuse ringkondades leidsid need mõtted sooja pooldamist.

Ülalpool juba nägime, et Eesti valitsus oli ammu enne sõjategevuse algust hästi informeeritud sellest, et Soome lahe põhjarrannikul läheb asi sõjalise aktsioonini Nõukogude Liidu vastu. Eesti võimumehed ilmutasid selle ürituse vastu muidugi elavat huvi. See nähtub kas või sellestki, et just samal ajal kui soome fašistid tegid viimaseid ettevalmistusi oma avantüüriks, vahetas Eesti valitsus oma diplomaatilist esindajat Soomes, Eesti sõjavägede staap aga läkitas Soome alalise sõjalise esindaja, milline ametikoht varem oli täitmata. Uueks Eesti saadikuks Soome mää-

⁵⁹ «Правда» № 61, 2 марта 1940 г.

⁶⁰ Eesti saadiku ettekanne 5. sept. 1939. — ENSV ORRKA, f. 957; n. 14, s.-ü. 704, l-d 11—12.

rati endine Eesti merejõudude staabiülem A. Varma, keda peeti eesti kodanluse hulgas «asjatundjaks Venemaa alal», sest ta oli pikemat aega olnud Eesti peakonsuliks Leningradis ning arendanud seal luuretegevust. Varma tundis hästi soome keelt ja omas Helsingis häid tutvusi ning sidemeid. Sõjaväeliseks esindajaks Soome armee juurde nimetati Eesti sõjavägede staabi luure- ja informatsiooniosakonna ühe sektori ülem Kristian.⁶¹

Samal ajal (1939. aasta oktoobris) saabus «eraisikuna» Soome veel ka märksa suurem figuur Eesti fašistlikust ladvikust — endine sõjavägede staabi luureosakonna ülem kolonel Maasing. Viimane oli vabastatud sellest ametist kohe pärast NSV Liidu—Eesti vastastikuse abistamise pakti allakirjutamist, kuna ta oli liialt kompromiteeritud pikaajalise Nõukogude-vastase tegevusega ja ässitustõega abistamispakti sõlmimise vastu ning tema ametisse edasijäämine oleks takistanud Eesti valitsuse ja sõjaväejuhatuse tegeliku poliitika maskeerimist. Vormiliselt oma kohalt vabastatud, sõitis Maasing Saksamaale ja sealt peatselt Skandinaavia kaudu Soome. Tema Soome-missiooni aitab iseloomustada kas või seegi asjaolu, et selle vastu avaldas protesti Eesti saadik Rootsisis Laretei; viimane kartis, et tuntud eesti fašisti-luuraja sõit «sellisesse poliitilise elu keskusse nagu Soome» võib äratada rahvusvahelise üldsuse tähelepanu. «Kardan,» kirjutas Laretei oma valitsusele 1. novembril 1939, «et mul näiteks väga raske oleks Rootsi poliitilisi ringkondi uskuma panna, et Maasingu reis Helsingisse just praegusel ajal puht isikliku, erusoleva isiku huvidega seotud on.»⁶² Laretei protest jäi tagajärjeta, Maasing sõitis Stockholmist edasi Soome; ilmselt oli tema ülesanne seal liiga tähtis selleks, et jätta see missioon pooleli ainuüksi sellepärast, et Laretei oli võimatu leida Rootsisis nii naiivseid inimesi, kes oleksid uskunud Maasingu teekonna «eraviisilist» iseloomu.

See kõik oli enne sõjategevuse puhkemist Soome—Nõukogude rindel, Soome ja rahvusvahelise reaktsiooni sõjasepsuste viimastel kuudel. Kui äga sõjategevus NSV Liidu vastu oli soome fašistide ja nende imperialistlike peremeeste poolt valla päästetud, kuulutas Eesti valitsus, et ta on selle sõja suhtes «imparsiaalne», s. t. huvituseta, ükskõikne, osavõtmatu. Tuleb muidugi aru saada, et Eesti kodanlikud võimumehed, olles seotud NSV Liidu—Eesti paktiga, mille nad alles hiljuti olid alla kirjutanud, ei võinud ju avalikult kuulutada sellest, et nad olid palavalt huvitatud sõjatulekahju lõkkelepuhumisest NSV Liidu vastu, et nad ei olnud hoopiski mitte ükskõiksed ja osavõtmatud selles küsimuses.

Kuidas nägi siis tegelikult välja Eesti võimumeeste «imparsiaalsus» Soome—NSV Liidu sõjalises konfliktis? Et sellesse küsimusse faktide abil selgust tuua, pöördume jällegi kodanliku Eesti tegelaste eneste arhiivimaterjalide poole.

⁶¹ Sõjavägede staabi II osakonna ülema kiri staabiülema esimesele abile, dateeritud «jaan. 1940». — ENSV ORRKA, f. 495, s.-ü. 82, l. 56.

⁶² ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 704, l-d 293—294.

Kõige kokkusurutumalt ja vist ka kõige kujukamalt esitab Eesti valitsejate seisukohta selle sõja suhtes üks saadik Varma ettekanne Helsingist, mis kannab 1940. aasta 21. jaanuari kuupäeva. Selles teatab Eesti saadik oma vestlusest Soome valitsuse propagandaministri Toivolaga, mis olevat toimunud mõni päev varem. Selgub, et arutluse objektiks on sellel vestlusel olnud küsimus, millal nimelt tuleks Eestil astuda sõtta valgesoomlaste poolel. Eesti valitsuse täievoliline esindaja läbirääkimises Soome valitsuse liikmega püüab kõige asjalikumalt kindlaks määrata tähtpäeva, millal tema riik peab andma oma «panuse» ja «täie otsustavuse ja hooga venelased Eestist minema kihutama»⁶³ — niisugune on tõetruu pilt Eesti fašistlike võimumeeste «impartsiaalsusest» ja sellest, kuidas Eesti valitsus täitis oma pühalikke kohustusi, mis olid kirja pandud vastastikuse abistamise lepingus Nõukogude Liiduga.

Eesti saadiku ja Soome ministri arutluse tulemusena jõuti üksmeelsele otsusele, et — nagu kannab ette Varma oma kirjas — «iga enneaegne samm (Eesti poolt — *M. P.*) on hädaohtlik ja kasutu, samuti kui hilineminegi võib kahjustada tuleviku perspektiive». Eesti sõttaastumise täpne moment jäi seega kindlaks määramata. Võib arvata, et see moment seati sõltuvusse lääneriikide ettevalmistuste käigust, kes teatavasti samal ajal valmistusid oma ekspeditsioonijõude Soome saatma. Seni kui need ettevalmistused polnud veel lõpetatud, tegelesid ka Eesti kodanlikud ministrid ja kindralid oma jõudude valmisseadmisega ja salajase abi osutamisega valgesoomlastele, püüdes hoolikalt kinni pidada kõigist vajalikest ettevaatuse ja rahvusvahelise konspiratsiooni reeglitest.

Kõige vahetumaks abistamise vormiks Eesti võimude poolt oli eesti «vabatahtlike» värbamine ja palgasõduritena Soome rindele saatmine. Arusaadavalt põhjustel püüdsid sellega tegelevad võimud ja ameti-isikud vältida mistahes jälgede jätmist sellest tööst. Hoopis vastupidi, nad mõtlesid välja jälgede segamise vahendeid. Nii lavastati mõned «juhused», kus Eesti ametivõimud «pidasid Soome lahe jääl kinni» mõne eesti noormehe, kes olevat tahtnud minna Soome sõtta. Taolisi «kinnipeetuid» kuulati siis pikalt-laialt üle ja ülekuulamisprotokollid pandi varuks selleks juhuks, kui Nõukogude valitsus või sõjaväevõimud peaksid avaldama Eestile protesti lepinguliste kohustuste jämeda rikkumise pärast.

Eesti võimude tõeline käitumisjoon ei kajastu muidugi mitte neis võltsides «protokollides», vaid neis ehtsais dokumentides, mis on säilinud mitmesuguste ametiasutuste arhiivimaterjalide hulgas, hoolimata kõigist ettevaatusabinõudest, ja samuti ka elavate inimeste mälestustes. Need allikad ei võimalda esialgu veel täpselt kindlaks teha Eesti võimude poolt värvatud palgasõdurite arvu, kuid nende abil saab täiesti vastuvaidlematult tõestada fakti, et Eesti ametivõimud sellega tegelesid ja seda valitsuse teadmisel

⁶³ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 704, l-d 70—71.

ning korraldusel, kes seega kõige jämedamal kombel rikkus oma lepingulisi kohustusi ja rahvusvahelise õiguse algelisi norme.

Ühes niisuguses dokumendis — ametlikus kirjas, mis on adresseeritud ja saabunud Eesti välisministeeriumile ning kannab 1940. aasta 4. jaanuari kuupäeva — teatab ikka toosama saadik Varma Helsingist, et Soome armee kindralstaabi sideohvitser on juhatanud Eesti sõjaväelisele esindajale soome ohvitseri, kes tegeles Eesti «vabatahtlike» arvelevõtmisega.⁶⁴ On säilinud ka saatkonna telegramm, millega teatati Soome armee esindaja eelseisvast saabumisest Tallinna.⁶⁵

Uuesti tõusis Eestist saabunud palgasõdurite küsimus diplomaatilises kirjavahetuses päevakorrale pärast vahepealset sõlmimist NSV Liidu ja Soome vahel (märts 1940. a.). Nüüd küsib saadik Varma oma ülemustelt Tallinnast, millises korras tuleb temal, Varmal, korraldada eesti «vabatahtlike» koju tagasi saatmist, — kas tavalises korras või mingite eri reeglite kohaselt. Selle kirja äärel on resolutsioon, millest nähtub, et välisminister on andnud korralduse saata eesti palgasõdurid koju tagasi «tavalises korras».⁶⁶

Siinkohal pole ülearune ära märkida, et 1939. aastal, kui suur grupp eestlasi, kes võitlesid saksa ja itaalia fašismi vastu Hispaania kodusõja rinnetel, pöördus Eesti võimude poole palvega lubada neil kodumaale tagasi tulla, vastas Eesti valitsus neile Eesti kodanikele eitavalt, põhjendades oma keeldumist sellega, et eesti antifašistid olevat «võidelnud võõraste huvide eest». Mõni kuu hiljem aga võtsid Eesti valitsejad avasüli vastu rahvusvahelise imperialismi palgasulaseid Nõukogude-vastase ebaõiglase sõja rindelt, kelle osavõtt sellest sõjast tekitas kõige tõsisemat ohtu kogu eesti rahvale. Küllap kodanlikud tegelased oleksid soovinud neid avantüriste vastu võtta pidulikult, lilledega ja trummipõrinaga, kuid seda vältis Eesti valitsuse mõnevõrra kõditav olukord NSV Liidu ametliku lepingupartnerina.

Eesti tegelased aitasid jõudumööda kaasa ka valgesoomlaste varustamiseks relvade ja laskemoonaga. Sellest annab muuhulgas tunnistust kiri, mille on lähetanud «Aktsiaseelts Transbaltikule, Helsingis» omal ajal Eestis tuntud rahvusvaheline relvakaupleja Boris Linde. Selles kirjas teatab Linde, viidates oma varasematele läbirääkimistele nimetatud «aktsiaseeltsi» kolme agendiga, et tema korralduses on Tallinnas viis suurtükki koos 4248 mürsuga ja 2151 mitmesuguse kaliibriga lennukipommi. Eesti tsensuur on kirja postil kinni pidanud ja saatnud sõjavägede staapi, kus sellest on säilinud ära kiri. Sõjatsensuuri ettekandel leiduvast resolutsioonist selgub, et sõjavägede staabil polnud midagi selle relvakaupmehe ärikirja edasisaatmise vastu ning seal otsustati juurdlust mitte korraldada.⁶⁷

⁶⁴ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 704, l. 37.

⁶⁵ Sealsamas, l. 43.

⁶⁶ Eesti Helsingi saadiku kiri 13. märtsist 1940. — Sealsamas, l. 74.

⁶⁷ ENSV ORRKA, f. 495, s.-ü. 205, l-d 187—188.

Saadik Varma kõnelustega Helsingis ei piirdunud kodanliku ladviku ettevalmistused eesti rahva tõukamiseks Nõukogude-vas-tase sõja kuristikku. 1940. aasta jaanuaris käis Tanneri ülesandel Eestis Soome valitsuse eriesindaja professor L. Kettunen, kes — maskeerudes «keeleteadusliku uurimistö» sildiga — pidas siin läbirääkimisi ülemjuhataja Laidoneriga, peaminister Uluotsaga ja teistega, korraldas Eesti kodanluse «kõrgemas seltskonnas» Tal-linna ja Tartus laiaulatusliku korjanduse Soome heaks, esines Nõukogude-vastase ässituskõnega Tartu kodanliku intelligentsi kinnisel koosolekul jne.

Millest räägiti Kettuneni läbirääkimistel Eesti valitsuse ja sõja-väe juhtidega? Nagu selgub Eesti Stokholmi saatkonna atašee K. Asti ettekandest (soomlane sõitis läbi Stokholmi ja Riia ning vestles tagasiteel pikemalt Astiga oma Eesti-reisi muljetest), arut-leti ka kõnelustel Kettuneniga üsnagi üksikasjaliselt eesti kodan-luse tollaegset lemmikteemat — Eesti sõjalist abi Soomele tema võitluses Nõukogude Liidu vastu ja Eesti sõttaastumise tingimusi. Nagu teatab Ast, on Soome esindaja rõhutanud, et Eesti peaks «vabatahtlikena» saatma esmajoones lendureid, sest Soomes oli lennuväe kaadrist suur puudus; ühtlasi on Kettunen märkinud, et teiseks «võiks vajaduse korral samad lendurid Soome lennukeil (Soome loodab lennukeid saada) Eestisse lennata ja seal maavä-de operatsioone abistada».⁶⁸

Oma «informatsioonireisist» Eestisse on pärast sõda jutustanud ka L. Kettunen ise, näiteks eesti kodanlike emigrantide ajakirja «Tulimuld» lehekülgedel. Muidugi ei kirjuta ta seal ühtki sõna kõige peamisest — Eesti valitsuse ja sõjaväe juhtidega peetud jutuajamiste sisust; artikli järelsõnas öeldaksegi otse välja, et «üht ja teist meie ajaloole olulist tuleb esialgu retušeerida ja «unustada», ja seda on ka eelnenud kirjutise autor (s. o. Kettu-nen — M. P.) pidanud tegema».⁶⁹ Ometi saame me kõnesoleva artikli abil kõige otsesemast ja usaldusväärsest allikast teada üksik-asju Tartu kodanlike ringkondade ülalmärgitud koosolekust ja korjandusest Soome «rindemeeste» heaks, veendume lõplikult, et see kõik toimus Eesti võimude teadmisel ja vahetul kaasabil jne. Kettunen kinnitab selles kirjutises veel kord, et ta saabus Ees-tisse just Soome tollaegse välisministri Tanneri ülesandel, kel-lele ta ka tagasi minnes oma retke tulemustest aru andis.

Seega seisab väljaspool kahtlust mitte ükski fakt, et Eesti va-litsusvõimud osutasid Soomele tema võitluses NSV Liidu vastu sõjalist ja muud abi, vaid ka asjaolu, et Eesti valitsus valmistus lähemal ajal kõigi oma jõududega sellesse sõtta astuma Soome reaktsiooniliste valitsejate poolel, nõukogude rahva vastu. «Maa-vägede operatsioonid Eestis» ja nende operatsioonide toetamine

⁶⁸ Stokholmi saatkonna pressiaatašee K. Asti kiri 12. jaan. 1940. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 704, 1-d 357—360.

⁶⁹ Lauri Kettunen. Informatsioonireis Eestisse Talvesõja ajal. «Tuli-muld» nr. 5, 1953, lk. 295—308.

Soome lennukite poolt — niisugused koletislikud mõisted figu-
reerisid Eesti diplomaatide ametlikus kirjavahetuses küünilise
endastmõistetavusega. See näitab, et lühikese aja kestel juba
teistkordselt — pärast Saksa okupantide maalekutsumist 1939.
aasta suvel — olid Eesti fašistlikud valitsejad tõuganud meie
rahva suurima rahvusliku katastroofi lävele.

Eesti ja Soome reaktsiooniliste ringkondade püüdeid tõmmata
Eesti riik ja rahvas sõtta Nõukogude Liidu vastu ei tule käsitada
muidugi mitte isoleeritult, omaette, vaid seoses üldise rahvus-
vahelise sõjalis-poliitilise olukorraga tol ajal. Neid tuleb käsitada
ja vaadelda lääneriikide imperialistlike ringkondade laiemate
sõjalis-strateegiliste plaanide valguses, mis nägid ette Skandinaa-
via ja Balti riikide kasutamist teatud lisa-löögijõuna NSV Liidu
vastu momendil, mil Soomes maabuvad Inglise—Prantsuse eks-
peditsiooniväed. Et selliste ekspeditsioonivägede läkitamiseks
Soome 1940. aasta algul energilisi ettevalmistusi tehti, ässitades
ühtlasi ka Skandinaaviamaid vahele segama Soome—Nõukogude
Liidu konfliktisse, — see on rahvusvaheliste suhete kõnesolevat
perioodi käsitlevas kirjanduses ümberlükkamatult tõestatud, ja
seda ei eita ka paljud lääneriikide valitsevate ringkondade esin-
dajad. Soome sõjakolde järkjärgulise laiendamise teel lootsid
Lääne äärmise reaktsiooni esindajad kanda käimasoleva Euroopa
sõja raskuspunkt üle Lääne-Euroopa «veidralt sõjalt» — kus sõja-
tegevust õigupoolest ei toimunudki — Ida-Euroopasse, Nõukogude
piiril vallapäästetud lahingutele, ning seada lõppeks rahvusvahe-
line üldsus fakti ette, et «märkamatult», just nagu iseenesest on
puhkenud ja lõkkele löönud suur sõda Nõukogude sotsialistliku
riigi vastu, — sõda, mille pidamiseks on tarvis kiiresti lõpetada
kapitalistlike riikide omavaheline konflikt ja koondada kõik impe-
rialismi jõud ning reservid võitluse sotsialismi kantsi NSV Liidu
vastu.

Ainult selliste plaanide valguses saab mõistetavaks Eesti fašist-
like valitsejate avantürism, kes olid valmis, aetuna otse zooloogi-
lisest vaenust sotsialismi ja Nõukogudemaa vastu, ülepeakaela
hüppama mistahes seiklusse, kui see aga töötas mingeid loorbereid
Lääne poolt, Nõukogude-vastaste sepitsuste peamistelt dirigeeri-
jatelt. Kõige vähem läksid Eesti valitsuse juhtidele korda need
ülitõsised ohud, mida taolised seiklused paratamatult pidid tooma
eesti rahvale.

Eespool öeldut silmas pidades äratub mõningat huvi ka niisu-
gune diplomaatiline fakt nagu Ameerika Ühendriikide Moskva
suursaadiku Steinhardti ootamatu küllasõit Tallinna ja Riiga
1940. aasta veebruaris.

Tuleb kohe märkida, et kuigi üldsusele tuli Steinhardti sõit
Balti riikidesse ootamatult, ei olnud see mingil määral ootamatu
Eesti diplomaatidele. Juba 28. jaanuaril 1940 telegrafeeris Eesti
saatkond Moskvast oma valitsusele, et «neil päevil tuleb Tallinna
mõneks päevaks meelelahutuseks USA suursaadik Steinhardt koos

esimese sekretäriaga». Selle «meelelahutuse» tõelisest iseloomust annab tunnistust juba saadik Rei lisamärkus: «Loeksin kasulikuks, kui president võtaks teda vastu, mis võimaldaks mõttevahetust meile tähtsais küsimusis...»⁷⁰

Mõni päev hiljem, veebruari algul, alustas lääneriikide reaktiooniline ajakirjandus kärarikast kampaaniat NSV Liidu vastu seoses mingisuguste väljamõeldud «Nõukogude nõudmistega Eestile ja Lätile».⁷¹ Tõeliselt ei esitanud Nõukogude Liit muidugi mingeid «nõudmisi» neile riikidele; välismaa ajakirjanduse laimu mõte saab aga selgeks, kui pidada silmas üht Inglise ajalehes «Daily Telegraph» avaldatud «teadet Stokholmist», milles öeldi, et Steinhardti visiiti Balti riikidesse «seostatakse kõikjal Baltimaades hiljutiste Nõukogude ähvardustega Eesti ja Läti aadressil».⁷² Neist «ähvardustest» ei lausu oma toleaegetes kirjades sõnagi isegi selline Nõukogude Liidu vaenlane nagu saadik Rei; kõik jutud «nõudmistest» ja «ähvardustest» olid ilmselt vajalikud peale muu just selleks, et hõlbustada ja juba aegsasti õigus-tada Lääne diplomaatia samme, mis olid suunatud Soome—Nõukogude konfliktit laiendamisele, Balti riikide kaasatõmbamisele sellesse konfliktit.

Steinhardt viibis Tallinnas kolm päeva — 12. kuni 14. veebruarini. Tema siinsete läbirääkimiste sisu hoiti valjult saladuses. Välismaa ajakirjanduses tehti küll üksikuid vihjeid, just nagu oleks Ameerika diplomaadi salapärane visiit seotud Ühendriikide vahetalitusega Soome—Nõukogude konfliktis ja rahu sobitamise-ga. Mis puutub kodanlikku Eestisse, siis kohalikus ajakirjanduses märgiti üksnes, et Ameerika esindus Tallinnas oli neil päevil aktiivse diplomaatilise tegevuse keskuseks.⁷³ Võimalust, et Eesti võiks etendada mingit osa rahu sobitamisel Soome ja NSV Liidu vahel, lükati ümber Eesti välisministeeriumi kirjavahetuses Eesti välisesindajatega. Steinhardti läbirääkimistest Tallinnas võttis osa ka Ühendriikide Stokholmi esinduse sekretär Dickerson; samal ajal toimus Rootsis ja teistes Skandinaavia riikides äärmise reaktsiooni poolt õhutatav kampaania Soome sõtta vahelesegamise ja Balti riikidega tiheda sõjalise koostöö loomise kasuks.

Ühendriikide diplomaatia jätkas oma sidemeid Eestiga ka pärast Steinhardti sõitu Baltimaile. Sellest annab tunnistust Eesti Moskva saadiku Rei kiri, milles ta teatab oma välisministeeriumile, et tal on olnud 26. veebruaril kõnelus Steinhardtiga «vahetalituse asjus Soome sõjas». Ameerika diplomaat olevat olnud tänulik informatsiooni ja «sugestioonide» eest ning avaldanud soovi, «et me ka edaspidi kollaboreeriksime soome küsimuses, informeerides üksteist igast uuest asjaolust, mida kuuleme». Sellega ühenduses palub Rei samas kirjas oma ülemusi Tallinnas, et

⁷⁰ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 706, l. 27.

⁷¹ Sellest kampaaniast vt. lähemalt «Pravda» nr. 54, 24. veebr. 1940.

⁷² «The Daily Telegraph», Febr. 15, 1940.

⁷³ Vt. ka «Правда» № 47, 17 февр. 1940 г.

nad saadaksid talle rohkem informatsiooni, sest «usun, mr. Steinhardti poolt proponeeritud koostööga me võime teataval määral ära teenida Washingtoni heatahtlikku suhtumist ka meisse, mis vist poleks tähtsusetu praegusel rahutul ja ebakindlal ajastul». ⁷⁴

Meenutagem siinkohal, et veebruari lõpupäevad, kus leidis aset Steinhardti vestlus Reiga, olid pingelisemaid momente lääneriikide ettevalmistustes vahelesegamiseks Soome sõjalisse avanüüri; kapitalistlike maade reaktsioonilised ringkonnad ootasid kannatamatult Inglise—Prantsuse ekspeditsiooniüksuste väljumist kodusadamatest. Mis aga puutub Rei märkuse «vahetalitusest Soome sõjas», siis seda ei saa võtta eriti siduvalt: kuivõrd kõnesolev kiri oli šifreerimata, siis võib siin tõenäoliselt tegemist olla tavalise jälgede segamisega; kui tegeldakse tõepoolest nii tõsise asjaga, nagu seda on vahendus sõdivate poolte vahel rahu saavutamiseks, siis — nagu näitab üldtuntud diplomaatilise töö praktika — ei jutustata sel alal ettevõetud sammudest tavalises, šifreerimata kirjavahetuses.

Igatahes aga kuulub Steinhardti missioon Balti riikides 1940. aastal nende küsimuste hulka, mis vajavad veel täiendavat uurimist uute, meile seni kättesaamatuks jäänud allikmaterjalide valguses.

Senisest elavamat huvi Eesti vastu hakkasid 1940. aasta alguses ilmutama ka Inglise mõjukad ringkonnad. Nähtavasti arvati Londonis, et Inglise—Prantsuse ekspeditsioonivägede Soome saatmise korral avaneb reaalseid võimalusi Suurbritannia majanduslike sidemete ja majandusliku ning poliitilise mõju taastamiseks vähemalt Baltikumi põhjaosas. Euroopa sõja algusega ning Saksa kontrolli ja faktilise blokaadi sisseseadmise ja Balti merel oli Inglismaa ju kaotanud pea kõik sidemed ja mõju Balti riikides.

1940. aasta jaanuaris-vebruaris kandis Eesti saadik Londonis korduvalt oma valitsusele ette, et Inglise pealinnas jälgitakse teraselt «Saksa kasvavat majanduslikku survet Balti riikidele». ⁷⁵ Ettekandes 29. veebruarist teatas saadik Schmidt, et Briti sõjamajanduse ministeeriumis suhtutavat nüüd «väga sõbralikult» Eesti vajadustesse toorainete ja muude kaupade osas ning lubatavat teha kõik selleks, et Eesti saaks neid Inglismaalt. Sõjamajanduse ministeeriumi Põhjamaade osakonna juhataja Hambro olevat mitmel korral Schmidtilt küsinud, millal saabub Londonisse Eesti kaubandusdelegatsioon, ja 27. veebruaril avaldanud isegi soovi, et Eesti valitsus saadaks läbirääkimiste materjalid oma saadikule ning võimaldaks alustada läbirääkimisi enne delegatsiooni saabumist. ⁷⁶ Vahemärkusena olgu tähendatud, et Eesti valitsusel oli raske kaubandusdelegatsiooni kiiresti Londonisse saata kas või sellepärast, et delegatsioon asus samal ajal parajasti Berliinis!

⁷⁴ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 726, l-d 71—72.

⁷⁵ Saadik Schmidt kirjeldab 26. jaan. 1940. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 700, l. 189.

⁷⁶ Sealsamas, l-d 227—230.

Olles käsist ja jalust Saksamaaga seotud, ei saanud Eesti valitsus tookord Londoni soovidele vastu tulla, — ta ootas ilmselt Inglismaa sõjaplaanide tegelikule teostamisele asumist Balti mere osas.

Seevastu tulid Eesti valitsevad ringkonnad igati vastu Lääne diplomaatia soovidele teisel tegevusalal, kus imperialistlike grupeeringute huvid omavahel ei ristunud, — nimelt Eesti—Nõukogude vastastikuse abistamise pakti rikkumise ning saboteerimise alal. Äratab tähelepanu, et ajajärgul pärast Soome valitsuse esindajate salajast visiiti Eestisse ning Ameerika Ühendriikide Moskva suursaadiku visiidi ettevalmistamise ajal tugevdasid Eesti võimud oma Nõukogude-vastast poliitikat ja tegid isegi katset üle minna avalikele provokatsioonidele NSV Liidu ja tema relvastatud jõudude vastu. Nähtavasti mõjusid läbirääkimised Eesti eelseisva sõttaastumise üle ja Ameerika diplomaatia eriline tähelepanu Eestile mõnevõrra ergutavalt siinsetele äärmuslikele Nõukogude-vastastele tegelastele ning suurendasid nende erikaalu ja mõju Eesti valitsevais ringkondades, tõugates viimaseid ohtlike аванtüüride poole.

Avaliku provokatsiooni üritamiseks tuleb kahtlemata lugeda Eesti sõjaväevõimude poolt esile kutsutud vahejuhtumit 2. veebruaril 1940 — just päeval, mil möödus kakskümmend aastat rahupeingu allakirjutamisest Eesti ja Nõukogude Venemaa vahel ning mis oleks pidanud seetõttu kujunema õieti kahe riigi sõbralike suhete erilise rõhutamise päevaks. Sellel päeval ilmus Eesti sõjaväelennuk suures kõrguses ootamatult Tallinna reidil seisvate Nõukogude sõjalaevade kohale ja tegi seal mitu ringi, rikkudes seega jämedalt kokkulepet, mille järgi Eesti lennukid arusaamatuste ja vahejuhtumite vältimiseks ei pidanud sooritama lende Nõukogude sõjalaevade kohal. Pole ime, et sõjategevuse piirkonna vahetus läheduses seda lennukit, mis oli pealegi oma tüübilt ühesugune Soome sõjalennukitega, tulistati Nõukogude laevadelt. Tulistamine lõpetati kohe, kui selgus lennuki päritolu, ja lennuk ei hukkunud. Sellest hoolimata avaldas Eesti valitsus teravat «protesti» Moskvast, nähes selles vahejuhtumist, mis oli Eesti enda sõjajõudude poolt esile kutsutud, Eesti territooriumi puutumise rikkumist.⁷⁷ Kogu seda juhtumit kasutas Eesti reaktioonileer ära Nõukogude-vastase propaganda arendamiseks rahva hulgas.

Samal ajajärgul, jaanuaris-veebruaris, ilmutasid Eesti valitsuse esindajad erilist kangekaelsust läbirääkimistel Nõukogude Liidu esindajatega, mida peeti mitmesuguste küsimuste lahendamiseks, mis kerkisid ühenduses Nõukogude väeosade Eestis viibimisega ja baaside ehitamisega. Muuhulgas püüdsid Eesti võimud järsult vähendada baasides asuvate Nõukogude väeosade arvu, mis oli ette nähtud erikokkuleppes. Eesti valitsus soovis äkki arvata selles kokkuleppes märgitud isikulise koosseisu kogu-

⁷⁷ Vt. «Правда» № 35, 5 февр. 1940 г.

arvu hulka ka vastavates mereväebaasides seisvate Nõukogude laevade meeskondi, kuigi kokkuleppes oli selgesti märgitud, et see käib Eesti territooriumil olevate Nõukogude baaside kaitsmiseks vajalike maavägede kohta.⁷⁸

Mõistagi ei võinud niisugune kitsendav tõlgitsus tähtsate kokkulepete suhtes, mis kuulusid vahetult vastastikuse abistamise pakti juurde ning olid tingimata vajalikud selle pakti tegelikuks elluviimiseks, kaasa aidata usaldusliku vahekorra süvenemiseks kahe riigi vahel ning vastastikuse abistamise lepingu sõbralikuks täitmiseks. Eesti valitsus taotles sellega ilmselt Nõukogude Liiduga peetavate läbirääkimiste edasist venitamist ning teatud reguleerimatuse ja ebakindluse õhkkonna püsimumist tema suhtes Nõukogude Liiduga, mis tähendas ühtlasi ka ebakindluse õhkkonna püsimumist selles piirkonnas — Soome lahe lõunakaldal ja üldse Balti mere rannikul. Seda aga oligi välismaistele imperialistlikele ringkondadele vaja, eriti ajal, mil neil oli korda läinud luua selle piirkonna vahetus naabruses Nõukogude-vastase sõja kolle, mida nad lootsid laiemalt lõkkele puhuda.

Lääne reaktsiooniliste ringkondade septsused ja lootused Soome sõjakolde laiendamiseks läksid teatavasti nurja. Soome—Nõukogude konflikti laienemine hoiti ära eelkõige tänu Punaarmeele, tema otsustavale ja kiirele tegutsemisele. Soome idapiirile ehitatud võimas kindlustatud vöönd — nn. Mannerheimi liin murti nõukogude sõjameeste poolt üllirasketes pakase tingimustes lühikese ajaga läbi, ja Soome armee sattus peagi lootusetusse olukorda. Nüüd selgus ka täies ulatuses, kui rängasti oli soome rahvast petetud Soome oma reaktsionääride ja nende Lääne riiditõmbajate poolt. Inglise—Prantsuse «abi», mille üleskiitmise teel Soome tagurlikud liidrid olid oma petetud sõdureid kihutanud mõttetusse ja häbiväärsesse tapatalgusse võõraste huvide eest, jäi hiljaks, sest Lääne juhtivad poliitikud ja sõjaväejuhid ei osanud arvestada nii kiireid edusamme Punaarmee poolt. Soome valitsus oli sunnitud rahu paluma, millega Nõukogude valitsus suuremeelselt ka nõustus, kasutamata oma sõjalisest edust tulenevaid võimalusi vastase territooriumi täielikuks okupeerimiseks.

Soome—Nõukogude sõjalise konflikti likvideerimisega 1940. aasta märtsis (rahu sõlmiti 12. märtsil) kaotasid igasuguse pinna Lääne imperialistlike ringkondade plaanid, mis nägid ette Skandinaavia ja Balti riikide kaasatõmbamist sellesse konflikti. Mõõdus seega ka oht, et Eesti kuritegelikud valitsejad võiksid astuda veelgi sammukese edasi oma Nõukogude-vastaste provokatsioonide teel ning tõugata meeletult meie rahva Nõukogude-vastase sõja kuristikku. Eesti fašistlikud sõjaprovokaatorid ei saanud, vaatamata kogu nende poliitika avantüristlikkusele, siiski arvestamata jätta seda asjaolu, et Soome—Nõukogude konflikti likvidee-

⁷⁸ Eesti Moskva saadiku ettekanne 27. veebr. 1940. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 726, l-d 56—60.

rimisega ja Nõukogude riigi kaitse seisukohalt olulise riigipiiri muutusega Leningradi piirkonnas vähenesid järsult lääneriikide äärmise reaktsiooni šansid Nõukogude-vastase sõja kolde loomiseks Balti mere põhjaosa rajoonis.

Kuid asjaolu, et rahvusvahelise reaktsiooni käest löödi maha üks tähtis kaart tema Nõukogude-vastases hasartmängus, ei teinud hoopiski lõppu Eesti fašistlike võimumeeste ohtlikule seiklusihale, avantürismile poliitikas. Eesti valitsejad jäid endiselt ootama laiema Nõukogude-vastase ristsõja «paremaid aegu» ja selles ootuses tegid endiselt kõik, mis oli nende võimuses, et olukord Balti mere piirkonnas ei stabiliseeruks, et säiliks võimalused konfliktide puhkemiseks ja komplikatsioonideks selles piirkonnas.

Tähtsaks vormiks, milles toimus Eesti — NSV Liidu pakti rikkumine Eesti kodanluse poolt, oli lakkamatu Nõukogude-vastase propaganda arendamine kogu maal. Sellega mõistagi taotleti eelkõige rahva «psühholoogilist» ettevalmistamist oodatavaks sõjaks, võimalikult soodsama pinnase loomist hulkade meeleoludes fašistliku ladviku avantüristlike sepitsuste teostumise puhuks.

Tõsi küll, esimestel nädalatel pärast vastastikuse abistamise pakti allakirjutamist mõnevõrra vähenes laim ja ässitustöö kõige selle vastu, mis oli seotud suure sotsialismimaaga. Oli ju ilmne, et uues olukorras tuli kuidagi muuta selle laimu ja ässitustöö vorme, tuli kuidagi kohaneda sellega, et paljude aastate kestel laimatud Nõukogude Liit oli nüüd Eesti — mitte ainult eesti töörahva, vaid ka ametliku Eesti, kodanliku Eesti riigi — sõber ja liitlane. Kodanliku propaganda-aparaadi juhtkond sai ka küllalt hästi aru, et eesti rahva laiad töötavad hulgad, kes olid soojalt tervitanud abistamisepakti sõlmimist sotsialismimaaga ja nõukogude inimeste saabumist Eestisse kahe riigi ühiste kaitseülesannete täitmiseks, olid seega ühtlasi andnud hävitava hinnangu kogu senisele ametlikule propagandale, mis nõretas vaenust sama sotsialismimaa ning samade nõukogude inimeste vastu. Selle propaganda jätkamine endistes, varjamatutes vormides oleks võinud üksnes anda vastupidiseid tulemusi ja eelkõige lõplikult likvideerida igasuguse kodanliku propaganda mõju rahvahulkades.

Sellepärast pidi kodanlikus propagandas Nõukogudemaa suhtes midagi muutuma, ja esialgu näisid need muutused olevat küllaltki olulised. Ilmselt ja varjamatult Nõukogude-vaenulikud väljaastumised kadusid ajakirjanduse veergudelt (see-eest säilisid ja tugevnesid need kodanluse suulises kihutustöös!), andes aset teeseldult lojaalsetele ja isegi «sõbralikele» kirjutustele. Ametliku propaganda käitumisjoon seisis siis selles, et — «vastukaaluks» nõukogude sotsialistliku ideoloogia ja kultuuri kasvavale mõjule — igati ja ülemäära rõhutada Eesti ajaloolisi ja kultuurilisi sidemeid Lääne-Euroopaga, millega taotleti eesmärki — välisministri ühe ringkirja sõnade järgi — «immuniseerida meie rahvast

võõraste sotsiaalsete doktriinide vastu». ⁷⁹ Seda «immuunsust» püüti saavutada esijoones muidugi — nagu öeldi samas ringkirjas — «valitsuse kindlakäelise tegevusega», s. t. repressioonidega, terroriga tööraha vastu; ametliku propaganda ülesanne seisis selles, et iga hinnaga, ka ilmsete moonutuste ning ajalooliste faktide võltsimise hinnaga, «esile tõsta meie kultuurseid ja rassilisi erinevusi ning tõsiasja, et ajalooliselt Balti riigid, esijoones Eesti, on alati kuulunud Lääne-Euroopasse». ⁸⁰

Rööbiti ajaloo valdkonda kuuluvate vassimistega püüti, esialgu ettevaatlikult, hiljem aga üha julgemalt, moonutada ka kaasaegset tegelikkust, sealhulgas Eesti suhteid Nõukogude Liiduga. Samal ajal kui kodanlikus ajakirjanduses avaldati mõningane hulk lojaalses vaimus kirjutatud, kuid hästi üldsõnalisi ning sisukehvi artikleid NSV Liidu elust ja saavutustest, hoiduti hoolikalt lugejale teatamast näiteks seda, millist kasu sai Eesti oma suhetest Nõukogude Liiduga pärast vastastikuse abistamise pakti sõlmimist. Nii ei avaldatud laialdaselt loetavais ajalehtedes andmeid kaubavahetuse kasvust Nõukogude Liiduga, NSV Liidust saadavate kaupade nimekirju jms.; nendest andmetest oleks ju lugejad selgesti näinud, millist väga suurt osa etendas kaubavahetus Nõukogudemaa, nõukogude rahva omakasupüüdmatu abi Eesti päästmisel majanduslikust allakäigust ja kaosest, mis ähvardasid Eestit sõja tõttu ning väga laialdaste läänepoolsete kaubandusidemetekatkemise tagajärjel.

Varsti aga see kõik enam ei rahuldanud kodanliku propaganda suunajaid. Muutudes järk-järgult julgemaks ning kohanedes uue olukorraga, hakkas Eesti reaktiooniline ajakirjandus uuesti võrdlemisi avalikult levitama tigated laimu Nõukogude Liidu kohta ja halvustama neid kodanikke, kes siiralt töötasid kaasa eesti ja nõukogude rahvaste lähendamiseks, kultuurisidemetekihendamiseks jne. Sellist propagandat arendati rööbiti üldise ässitustööga töölisklassi ja kõigi progressiivsete jõudude vastu, «rahvusliku solidarismi» fašistlike ideede jutlustamisega ja muu taolisega. Palju kordi mürgisem kui trükisõnaline propaganda oli sealjuures suuline kihutustöö, mida valitsusvõimude vahetel soosimisel ja kaasabil arendasid Kaitseliidu ja Isamaaliidu rohkearvulised aktivistid. Soome—NSV Liidu konflikti päevil mindi selles agitatsiooniasutuses nii kaugele, et otseselt ässitati inimesi teostama kallaletunged Eestis asuvaile Nõukogude sõjalistele tugipunktidele, võimud aga vaatasid isegi sellisele agitatsioonile harilikult «läbi sõrmede».

Iga kuuga muutus fašistlike elementide Nõukogude-vastane ässitus- ja õõnestustöö Eestis üha jultunumaks. Peagi ei tahtnud valitsusmeelne ajakirjandus maha jääda isamaaliitlaste suulisest

⁷⁹ Välisministri ringkiri välissaadikuile 21. okt. 1939. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 717, l. 10.

⁸⁰ Sealsamas, l. 11.

kihutustööst. 1940. aasta esimestel kuudel hakkasid mitmetes ajalehtedes ja ajakirjades suurte kõmuliste pealkirjade all ilmuma valeteated Soome vägede «võitudest» rindel, sageli kujutati Nõukogude vägede vastu võitlevaid sõdureid — neid võõraste, imperialistlike huvide eest verd valavaid petetud inimesi — kangelastena ja patriootidena, kellele «vägiteod» vääricksid järeletegemist. Ka veel siis, kui soome reaktsiooni verine avantüür oli juba läbi kukkunud — pärast rahu allakirjutamist —, avaldas eesti fašistlik ajakiri «ERK» pika kiidulaulu lüüasaanud põhjapoolsetele «velledele»; toimetus avaldas selgesti läbipaistvalt lootust revanšile, «paremate päevade» saabumisele.⁸¹ Järgmises numbris nõudis sama valitsusringkondadele lähedalseisev ajakiri tuliselt Eesti—Soome vahekordade tugevdamist ja niisuguse «selgema aluse» loomist neile vahekordadele, mille «kandejõud» oleks «nii tugev, et juurdeehitused tulevikus oleksid alati võimalikud».⁸² Astudes välja Soome—Eesti kultuurisidemete kõvendamise ja kahe maa «teaduste liitriigi» loomise eest, noomis «ERK» samas numbris Tallinna Töölismuusika Ühingu juhtkonda selle eest, et viimane oli sõندانud korraldada kontserdi... nõukogude muusikast.

Ütlematagi on selge, et tigeda Nõukogude-vastase propaganda lubamine ja soosimine Eesti valitsuse poolt kujutas endast samuti vastastikuse abistamise pakti vaimu ja kirjatähe jämedat rikkumist. Nõukogude-vastane kihutustöö, mis lähtus ja mida juhitigi Eesti valitsevate ringkondade eneste organisatsioonide (Isamaaliidu, Kaitseliidu jt.) ridadest, oli üheks koostisosaks abinõude süsteemis, mis pidi tagama Eesti valitsevale ladvikule NSV Liidu ja Eesti vahel sõlmitud vastastikuse abistamise kohustuste nurjaajamise, Nõukogude Liidu kaitseürituste nurjaajamise Eesti pinnal ja üldse Balti mere rajoonis.

Samal ajal kui Eesti valitsevad ringkonnad ajasid NSV Liidu ja Eesti vahel sõlmitud lepingu süstemaatilise rikkumise ja õõnestamise poliitikat, täitsid Nõukogude valitsus ja vastavad sõjaväevõimud kõiki vastastikuse abistamise paktist tulenevaid kohustusi suurima täpsuse ning kohusetruudusega ja asusid kõigis küsimustes, mis olid Eestile tõesti eluliselt tähtsad ja olulised, alati Eesti huvidele vastavale ning sõbralikule seisukohale.

Nõukogude valitsuse poliitika siirast ja sõbralikku iseloomu Eesti suhtes ei saanud tunnustamata jätta isegi Eesti valitsuse mõned tegelased, hoolimata oma ebasõbralikust hoiakust NSV Liidu suhtes. Eriti oma kitsamas ringis rääkisid nad sellest sageli üsna avameelselt. Ei keegi muu kui Laidoner tunnistas vastastikuse abistamise pakti arutamisel Riigikogu komisjonide ühisel istungil, et Nõukogude Liidu poliitika Eesti suhtes oli rahuarmastava iseloomuga; veelgi kindlamalt rõhutas seda niisugune tuntud

⁸¹ «ERK» nr. 2, 1940, lk. 76.

⁸² «ERK» nr. 3, 1940, lk. 89.

kodanlik poliitik nagu J. Tõnisson.⁸³ Eesti saatkond Moskvas kandis järgnevate kuude kestel korduvalt oma valitsusele ette, et Nõukogude pool täitis suure täpsusega pakti ja kaubanduskoostöölepinge tingimusi, et mitmesugused Nõukogude asutused ja organisatsioonid suhtusid heatahtlikult ja vastutulelikult Eesti soovidesse ja ettepanekutesse.⁸⁴ 1940. aasta märtsis tunnistas majandusminister Sepp Riigivolikogu komisjonis, et NSV Liit pakkus Eestile hulgaliselt vajalikke kaupu ja et Eesti poole soovid kaupade osas leidsid Nõukogude ametlike organite poolt tähelepanelikku suhtumist.⁸⁵

Ent hoolimata Nõukogude organite vastutulelikkusest kaubavahetuse küsimustes püüdsid Eesti võimud jääda majandussuhete arendamisel Nõukogude Liiduga ikkagi võimalikult «tagasihoidlikesse» raamidesse. On iseloomulik, et kui minister Sepa ülalpool toodud mõtteavalduse puhul üks Riigivolikogu liikmeid temalt küsis, kas ei saaks suurendada Eesti põllumajandussaaduste väljavedu NSV Liitu, seda enam, et — nagu küsija ütles — Saksamaa ei andnud Eestile põllumajandussaaduste eest enam metallitooteid, siis sellele küsimusele jäi minister vastuse võlgu.⁸⁶ Soodsaid võimalusi Eesti—Nõukogude Liidu kaubavahetuse laiendamiseks ei kasutatud Eesti poolt hoopiski mitte täielikult.

Ei ole kaugeltki huvitusetu küsimus, kuidas suhtusid eri poliitilised rühmitused Eestis fašistliku valitsuse hukatuslikku poliitikasse, mis viis eesti rahvast kuristiku poole, rahvusliku katastroofi poole.

Kodanluse niinimetatud «demokraatlikud ringkonnad», nagu nägime ülalpool, olid tegelikult rida aastaid vaid mänginud opositsiooni, ilma tõeliselt midagi ära tegemata Pätsi—Laidoneri fašistliku diktatuuri kukutamiseks ja demokraatlike vabaduste kättevõitmiseks. 1939. aasta sügisel, pärast vastastikuse abistamise lepingu allakirjutamist Nõukogude Liidu ja Eesti vahel, leidsid need ringkonnad vajaliku olevat rutata otseselt appi diktatuuri võimule, kelle alustoad löid töötavate hulkade kasvava aktiivsuse olukorras silmanähtavalt kõikuma. «Demokraatliku opositsiooni» esindajad võtsid vastu Pätsi lahke pakkumise ja astusid valitsuse koosseisu, kus neile usaldati muuseas ka välisministri koht. Seega asusid kodanlikud «demokraadid» tegelikult nüüd omaendi kätega teostama sedasama Pätsi—Laidoneri rahvavaenulikku poliitikat, mille vastu nad mitme aasta kestel ütlesid end võitlevat.

Tõnissoni—Piibu ümber koondunud opositsiooniliste kodanlike ringkondade ühinemine Pätsi—Laidoneri klikiga ühise valitsuse

⁸³ Riigivolikogu ja Riiginõukogu välis- ja riigikaitsekomisjonide ühised istungid 26. sept. ja 2. okt. 1939. — ENSV ORRKA, f. 84, n. 1, s.-ü. 1046, 1-d 37, 44.

⁸⁴ Eesti Moskva saatkonna ettekanded 22. nov. ja 14. dets. 1939. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 702, 1-d 184, 202.

⁸⁵ Riigivolikogu majanduskomisjoni istung 6. märtsil 1940. — ENSV ORRKA, f. 84, n. 1, s.-ü. 923, l. 59.

⁸⁶ Sealsamas, l. 61.

platvormil näitas, et eesti kodanlus märkas rahvahulkade tõusvat fašismivastast ja kodanlusevastast aktiivsust ning asus kasvava revolutsiooniohu ees oma jõude koondama. Liberaalsemate kodanlike tegelaste valitsusse astumine pidi aitama petta rahvahulki, pannes neid uskuma, nagu oleks oodata tõesti mingeid olulisi muudatusi valitsuse poliitikas. See pidi tekitama ja süvendama lõhet eesti antifašistide ja kõigi valitsusega rahulolematute hulgas, pidi nõrgendama rahva võitlust reaktsiooni ja fašismi vastu. Kodanlikud liberaalid astusid oma rinnaga välja fašistliku diktatuuri kaitseks kohe, kui selle pea kohale kerkis tõsisem oht, sest nad kartsid, et Pätsi—Laidoneri võimu langemine võib riigis alanud revolutsioonilaine tõusu olukorras viia kogu kodanliku kurramiskorra kokkuvarisemisele, kõikide kodanlaste, ka kõige «demokraatlikumate», eesõiguste ja võimu likvideerimisele.

Ka parempoolsete sotsialistide liidrid — kõik need reid, astid, oinad ja voimanid olid kogu diktatuurivõimu kestel viimast toetanud, aidates Pätsi fašismi maskeerida «demokraatia kaitsmise» rüüga, levitades tööliste vähemteadlikes hulkades illusiooni demokraatia taassünnist diktaatorite armust, aidates luua fašistlikku Tööliskoda ja maha suruda tööliste ametiühinguid jne. 1939. aasta sügisel tugevdasid sotsid oma toetust fašistlikule diktatuurile, tehes näo, nagu usuksid nad ümbermoodustatud valitsuse peaministri Uluotsa demagoogilisi kinnitusi eelseisvast demokraatiseerimisest, poliitilise tegevuse «lubamisest» jms. Töölisklassi ridade «sotsialistlike» lõhestajate ja tööliskoja-meeste reetlik seisukoht tuli eriti selgelt nähtavale, kui Riigivolikogus asuti arutama nn. «kaitseseisukorra» järjekordse pikendamise küsimust. Selle asemel et astuda välja fašistliku «kaitseseisukorra»-seaduse vastu, mille alusel oli hulgaliselt suletud tööliste organisatsioonid ja välja saadetud või vangistatud aktiivseid tööliste huvide eest võitlejaid, sealhulgas ka töölisi-sotsialiste, asus Tööliskoja liider ja aktiivne sotside parempoolse tiiva tegelane L. Johanson parlamendi kõnetoolilt ülistama eesti kodanlik-fašistliku «omariikluse väärtusi», mis pidavat «seisma väljaspool võitlust». ⁸⁷ Seega püüdis too töölisklassi paadunud reetja kujutada fašistlikku valitsust, kes ilmselt müüs Eestit hitlerlastele, Eesti riikluse kaitsjana, kelle vastu võitlemine oleks lausa patt.

Arusaadavalt olid valitsuse juhtivad tegelased väga rahul oma sotslike teenrite sellise «opositsiooniga». «Isegi tööliste esindajad ei nõudnud kaitseseisukorra ärakaotamist!» — võidurõõmutses välisminister Piip sisepoliitilises ringvaates, mille ta läkitas Eesti valitsuse esindajaile välismaile 1939. aasta oktoobri lõpul, varsti pärast «tööliste esindaja» Johansonini kõnet Riigivolikogus. ⁸⁸

Kuid kodanluse liidrid eksisid rängalt, kui nad arvasid, et töölisklassi paadunud reeturitel läheb korda uue revolutsioonilise

⁸⁷ «ERK» nr. 5, 1939, lk. 232—235.

⁸⁸ Välisministri ringkiri välissaadikuile 27. okt. 1939. — ENSV ORKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 717, l. 12.

laine tõusu ära hoida ja rahva viha kõrvale juhtida valitseva kodanluse rahvavaenulikult poliitikalt. Selles pidi üsna pea nähtavasti veendumata ka toosama Piip. Teises oma ringkirjas saadikutele, mis on dateeritud 16. detsembril 1939, märgib ta ilmse kurvastusega, et elanikkonna «mõnedes ringides» olevat «äärmuslik tegevus... võtnud rohkem julgust kui varem», poliitilise organiseerumise küsimused aga, milleks valitsuses ei olevat selgunud «vastavat vormi», olevat «seltskonnas elavalt kõne all». ⁸⁹ Nõnda kajastusid fašismiga koalitsiooni astunud kodanlik-liberaalse ministri tunnetuses töölisklassi revolutsioonilise aktiivsuse tunduv tõus ja väikekodanliku ning keskkihtide «seltskonna» kasvavad kõhklused ja pettumused fašistliku diktatuuri poliitikas. Eriti tähelepanuväärne on ka märkus Piibu ühes hilisemas, 1940. aasta jaanuarist pärinevas ringkirjas, milles ta räägib sotsialistliku tiiva «möödukate elementide» eraldumisest «äärmistest pahempoolsetest». ⁹⁰ Tol ajal toimus töölisklassi ühisrinde ringkondades tõesti teatud diferentseerumisprotsess — kommunistlikule parteile lähenenud võitlustaheliste töölisliikumise tegelaste järkjärguline esiletõusmine ja eraldumine juhuslikest elementidest, kaasajooksikutest, kes revolutsioonieelse õhkkonna valmimisega ning valitsuse repressioonide tihenemisega löid kõhklema ja taanduma. Nende protsesside kajastumine ministri ringkirjas välissaadikutele näitab aga, kuivõrd ohtlikuks endile pidasid valitsuse ringkonnad neid protsesse, milles leidis väljendust töölisklassi võitlustahte kasv ja võitlejate ridade väljaselgumine. Mitteproletaarsete opositsiooniliste ringkondade rahulolematuse kasvust kirjutab Piip samas jaanuarikuus tervelt kahel korral, — peale ülalmainitu veel 5. jaanuari ringkirjas. ⁹¹

Ärevus Pätsi—Uluotsa valitsuse ministrite kantseleides oli muidugi ainult nõrgaks ja virilaks kajastuseks neist sügavatest nihetest, mis tol ajal toimusid Eesti töölisklassi ja laiade töötavate hulkade meeleoludes. Nende nihete põhituum seisis selles, et juba mitte üksi tööliste kõige eesrindlikum, klassiteadlikum kiht, vaid kõige laiemad hulgad said hästi aru valitsuse fašistliku sise- ja välispoliitika hukatuslikkusest ning jõudsid äratundmisele, et selle hukatusliku poliitika vastu on tarvis astuda viivitamata võitlusse. Ühtlasi mõistsid laiad töölisklassi ja kehtalurahva hulgad hästi, millist suurt positiivset osa etendas Nõukogude valitsuse poliitika neil kriitilistel kuudel eesti rahva edasise saatuse kujundamisel, tema päästmisel tollest kuristikust, mille poole triivis Eesti kodanluse poliitika. Seetõttu varises kaardimajakesena kokku kogu see hiiglaslik Nõukogude-vastase propaganda ehitis, mille kodanlus oli suure vaevaga paljude aastate kestel kokku kandnud, ja Eesti töörahva hulgad suhtusid Nõukogude Liidu poliitikasse täie usalduse ning arusaamisega. See aga

⁸⁹ ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 717, l-d 23—24.

⁹⁰ Ringkiri 26. jaan. 1940. — Sealsamas, l-d 29—32.

⁹¹ Sealsamas, l. 26.

lõi häid eeldusi selleks, et töörahvas võis revolutsiooniliseks pöördeks soodsa momendi saabumisel kõhklemata enda klassihuvides ära kasutada Nõukogude Liidu abi, tema rahupoliitikast eesti revolutsioonilistele jõududele tulenevaid eeliseid.

Suureks poliitiliseks kooliks Eesti töötavatele hulkadele oli võitlus, mis käis NSV Liidu ja Eesti vastastikuse abistamise pakti ümber, võitlus küsimuse ümber, kas see leping tuleb Eesti poolt ausalt ellu viia või püüda ta nurja ajada, tühjaks paberilipakaks muuta. Esimestel nädalatel pärast pakti allakirjutamist lasksid paljud töötajad, kiites seda sammu täielikult heaks, ennast ometi petta valitsuse koosseisu muutmisest ja uue peaministri Uluotsa demagoogilistest lubadustest, sealhulgas ka töötustest ausalt täita lepingulisi kohustusi Nõukogude Liidu vastu. Peatselt aga veenudid rahvahulgad omaendi kogemuste varal valitsejate lubaduste valelikkuseš ja nägid ära, et pakti Nõukogude Liiduga on võimalik ellu viia üksnes tingimusel, kui Eesti töörahvas aktiivselt võitleb selle eest, energiliselt toetab Nõukogude riigi rahuarmastavat välispoliitikat ning Eesti fašistide vaenulikud sepitsused nurja ajab. Kuna aga Eesti valitsevad ringkonnad visalt jätkasid ja süvendasid Eesti—Nõukogude pakti nurjaaajamise joont, siis kujunes rahvahulkade võitlus selle pakti eest ühtlasi ka võitluseks fašistliku valitsuse vastu, võitluseks selle valitsuse kukutamise ja demokraatliku rahvavalitsuse loomise eest, kes oleks valmis ausalt ja siiralt arendama koostööd Nõukogude Liiduga.

Töörahva selle võitluse eesotsas oli Eestimaa Kommunistlik Partei, võitlustes karastunud tööliklassi avangard, eesti rahva tõeliste rahvuslike huvide järjekindel kaitsja.

Olles organisatsiooniliselt tugevnenud ja laiendanud oma komiteede ja usaldusmeeste võrku kohtadel, eriti 1938. aastal, suutis Eestimaa Kommunistlik Partei 1939. aasta viimaste kuude vastutusrikastes sündmustes mitte üksi õigesti seisukohta võtta, vaid ka märksa elavamaks muuta oma tegevust rahvahulkades. Valitsusvõimude tihenevaist repressioonidest hoolimata kasutasid kommunistid oskuslikult ära vähimadki legaalsed võimalused selgitustöö tegemiseks tööliste, töötavate haritlaste ja talurahva keskel. Nad arendasid laialdast tegevust legaalses ja poollegaalsetes kultuurhariduslikes ja spordiorganisatsioonides, haigekassades ja mõnedes kooperatiivides, töölikklubide kirjandusringides jm. Neis organisatsioonides korraldati loenguid nõukogude kirjanduse, filosoofia ja teiste teadusharude üksikutes küsimustes, millele abil tutvustati kuulajaid nõukogude rahva elu ja saavutuste mõningate külgedega ning marksistlik-leninliku teooria põhiseisukohtadega vastavates küsimustes. Mõnikord läks korda, vaatamata politseiagentide nuhkimisele, läbi viia vestlusi puht-poliitilistel teemadel, populariseerida Nõukogude valitsuse rahuarmastavat välispoliitikat, hajutada kodanluse laimu selles küsimuses. Kõigil niisugustel üritustel oli väga suur poolehoid töötava elanikkonna hulgas, osavõtjaid oli alati rohkesti. Eriti ulatuslikku tööd

kommunistliku partei teooria ja poliitika propageerimisel ning ühtlasi partei ümber koondunud töölisaktiivi ridade laiendamisel tegid niisugused organisatsioonid nagu kultuuriühing «Idee» Tartus ja Tallinnas, Tartu alkoholismivastane kultuuriühing, rahvaülikool ja töölisteatri ühing Tartus, tööliste kultuuriühing Narvas.

Kõige suurem tähtsus oli muidugi sellel selgitus- ja organiseerimistööl, mida kommunistlik partei tegi oma liikmete ja tööliklassi ühisrindede aktivistide kaudu ametiühingute ridades. Ägedas võitluses Tööliskoja fašiseerunud ladviku ja Töölisühingute Keskliidu juhatuses istuvate valitsuse käsilaste vastu suutsid kommunistid 1939. aastaks haarata oma suunava mõju alla peaaegu kõik suuremad ja tõeliselt töölisi ühendavad ametiühingud — ehitus- ja puutööliste, tekstiilitööliste, sadamatööliste ja metallitööliste ametiühingud Tallinnas, ehitustööliste ja metallitööliste ühingud Tartus, tekstiilitööliste ühingu Narvas ja paljud teised. Mõnesugust selgitustööd tegid ühisrindede pooldajad isegi Tööliskoja ridades. Tagajärjeks oli, et see valitsuse ustav tugi hakkas mõne küsimuse puhul kõikuma ja isegi «mässumeelt» ilmutama. Nii võeti Tööliskoja üldkoosolekul 5. novembril 1939 vastu resolutsioon, milles tunnistati, et viimasel ajal on töölisnõukogude, ametiühingute ja Tööliskoja tegevus raskendatud politseivõimude enneolematult raske surve tõttu.⁹²

Suurt tähelepanu pühendasid kommunistid tööle noorsoo keskel, eriti üliõpilaste ja töölisrajoonide noorte hulgas. Oma maakondlike usaldusmeeste ja maal elavate kommunistide kaudu laiendas partei sidemeid sulaste ja maatameeste ja metsa- ning kraavitööliste hulgas. Mõningat tööd tehti ka sõdurite hulgas.

Kogu selle suure ja raske organiseerimis- ja propagandatöö eesotsas oli partei Keskkomitee ülesandeid täitev niinimetatud Illegaalne Büroo, mille koosseisu kuulusid võitlustes ja kodanluse vanglasis karastunud revolutsionäärid J. Lauristin, H. Arbon, P. Keerdo, H. Allik ja P. Petrae. Riigi vähemates keskustes juhtisid vahetult parteitööd selle Büroo volinikud B. Kumm, D. Kuzmin, A. Mäemat, A. Pauk, J. Oinas, G. Abels, A. Stamm. Üha arvukamaks kasvasid noorte partei aktivistide ja parteile lähedalseisvate ühisrindede töötajate read. Nende kõigi organiseeriv tegevus ulatus peaaegu igasse vähegi suuremasse tööstusettevõttesse ja ehitusobjektile, kõigisse maakondadesse ja tööstusalevitesse. Ikka enam isoleeriti töörahva hulkadest need «töölistegeelased», kes varjatult või avalikult toetasid valitsuse poliitikat, ajasid lõhestuspoliitikat ja tegelesid Nõukogude-vastase kihutustööga.

Selleks et välja töötada partei täpne taktika lähenevateks ägedateks klassilahinguteks, kutsuti 1940. aasta aprilli algul kokku EKP illegaalne konverents. Oma ettekandes konverentsil näitas J. Lauristin, et päevakorrale tõuseb tööliklassi revolutsiooniline

⁹² ENSV ORRKA, f. 31, n. 4, s.-ü. 981, l. 70.

väljaastumine eesmärgiga võtta võim enda kätte. Sellepärast oli parteil tungivalt vaja veelgi laiendada oma sidemeid rahvahulka-dega, tugevdada põrandaaluseid partei organisatsioone ja luua uusi, laiendada töölisklassi ühisrinde tegevust ja suurendada partei mõju ühisrinde-liikumises, koguda enda ümber kõik riigis olemasolevad fašismivastased jõud ning valmistada rahvahulki ette aktiivseks väljaastumiseks fašistliku diktatuuri vastu. Võttes juhendiks Kommunistliku Internatsionaali otsused töölisklassi ülesannetest võitluses fašismi vastu, tõstis Eestimaa Kommunistlik Partei kindlalt fašistliku diktatuuri kukutamise ja demokraatliku rahvavalitsuse loomise loosungi.

Hoolikalt arutati EKP Aprillikonverentsil Eesti rahvusvahelise olukorra ja valitsuse välispoliitika küsimusi, pöörates erilist tähelepanu Nõukogude Liidu osale Eesti rahvusvahelise seisundi kujunemises. Konverents kohustas kõiki parteiorganisatsioone ja kommuniste tugevdama oma tööd fašistliku valitsuse kuritegeliku, kahekeelse välispoliitika paljastamisel rahvahulkade ees ja väsimatult selgitama seda määratu suurt tähtsust, mis oli NSV Liidu rahuarmastaval välispoliitikal eesti rahva jaoks. Partei häälekananja «Kommunisti» erinumbris, mis anti välja konverentsi puhul, kriipsutati alla, et ainult tänu Nõukogude valitsuse samumudele, mis taotlesid rahu kindlustamist Balti mere piirkonnas, ei sattunud eesti rahvas nõrgana ja kaitsetuna Euroopa sõja keerisesse. «Vastastikuse abistamise pakti sõlmimine Eesti ja Nõukogude Liidu vahel,» kirjutas «Kommunist», «on tähtsamaid sündmusi kogu eesti rahva ajaloos. See tähistab kindlustuse loomist Eesti rahvuslikuks iseseisvuseks võimsa sotsialistliku riigi, NSV Liidu poolt ja lõputegemist sellele olukorrale, kus Eesti rahval puudus kaitse imperialistlikkude riikide agressiooni vastu.»⁹³

Eestimaa Kommunistliku Partei korralduses ei saanud muidugi olla üksikasjalisi andmeid Eesti valitsuse Nõukogude-vastasest poliitikast ja kavatsustest, mis töötati välja valitsuse kabinettides, üldsuse eest varjatult. Kuid parteile oli teada valitsuse üldine joon — suund Eesti—Nõukogude pakti nurjaajamisele, ja ta hoiatas rahvast energiliselt nende ohtude eest, mida Eesti valitsevate ringkondade selline reetlik poliitika endaga kaasa tõi. Näidates, et soome äärmise reaktsiooni Nõukogude-vastase avantüüri läbikukkumine peaks olema näitlikuks õppetunniks ka Eesti valitsejatele, soovitas «Kommunist» teha Soome—Nõukogude rahust tarvilikud järeldused nendel, kes «järjekindla visadusega õhutavad vaenu Nõukogude Liidu vastu ja katsuvad nii avalikult kui ka salaja abistamispakti saboteerida. Ettevaatust, härrad, käanakutel! Tagurlikul valitsusel tuleb jääda esialgu vähemalt viisakuse piiridesse. Veel enam, kurnajate kambal ja tema sabarakkudel tuleb tõsiselt arvestada töörahva nõudmistega ning oma fašistlikud krambid nurka heita».

⁹³ «Kommunist» nr. 1, 1940.

Kommunistliku partei häälekandja lükkas ümber kodanluse vale, mis oli välja mõeldud valitsuse tagurliku sisepoliitika õigustamiseks, nagu tekitaks riigi siseelu demokratiseerimine ohtu Eesti iseseisvusele ja nagu takistaks Nõukogude Liiduga lepingu sõlmimise tagajärjel tekkinud uus olukord demokraatlike vabaduste jaluleseadmist. Tegelikult oli asi just vastupidine: mitte Nõukogude Liit, vaid Eesti valitseva kliki enda reetlik poliitika asetaskodanluse ohtu, muutes tema territooriumi imperialistide Nõukogude-vastaste sõjasepsuste vahetuks platsdarmiks; mis aga puutus Eesti—NSV Liidu vastastikuse abistamise lepingusse, siis just selle lepingu ausaks ja täielikuks elluviimiseks, tema kaitsmiseks reaktsiooni õonestustöö vastu oli vaja Eestis rahva elementaarsed õigused ja vabadused jalule seada.

«Kommunist» näitas töörahvale, et terav lõhe ja sõda imperialistide leeris oli teiseks teguriks, mis lõi soodsaid eeldusi selleks, et rahvas võiks võtta riigivõimu enda kätte, kuna see lõhe ja sõda tegi võimatuks Eesti reaktsionääride abistamise lääne imperialistide poolt. «Teine imperialistlik sõda on lõhestanud suuremad imperialistlikud riigid kahte leeri ja võitluses oma töörahva vastu ei tule Päts—Laidoner—Uluotsa diktatuurile appi enam ei inglise tankid, saksa täägid ega soome pussid nagu 20 aastat tagasi,» märkis ajaleht. Kõik sõltus nüüd töörahva hulkade klassiteadlikkusest, organiseeritusest, partei võimest suunata rahva määratu suur rahulolematuse organiseeritud poliitilise, revolutsioonilise võitluse vormidesse.

Pärast Aprillikonverentsi elavnes parteitöö veelgi märksa. Partei organisatsioonid ja volinikud kohtadel aktiveerisid oma tegevust, kommunistide sidemed rahvaga tihenesid, elavnes ka töölisklassi ühisrinde parteitute aktivistide töö. Riigis hakkasid valmima kõik revolutsioonilise situatsiooni elemendid ja tunnused: nii ühiskonna ülakihtide kriis, s. t. valitseva klassi poliitika terav kriis, ja rõhutatud klasside häda ja rahulolematuse tavalisest suurem teravnemine kui ka töörahva hulkade poliitilise aktiivsuse märgatav tõus.

Eesti valitsevad ringkonnad, märgates revolutsiooniline kasvu tunnuseid, tugevdasid veelgi maa progressiivsete jõudude jälitamist ja sellega üksnes ajasid õhkkonna veelgi kuumemaks. Ühtlasi takerdusid valitsejad lõplikult oma mitmesugustes Nõukogude-vastastes plaanides ja sepsustes, mida kiiresti muutuv olukorras oli juba võimatu küllalt hästi varjata rahva teraselt valvate, umbusklike pilkude eest.

Kui Soome reaktsionääride avantüüri ajajärgul Eesti valitsejad ajutiselt andsid küllalt olulise koha oma Nõukogude-vastastes plaanides oodatavale Inglise—Prantsuse interventsioonile Soomes, siis pärast Soomes rahu jaluleseadmist panid nad jälle kõik oma lootused Hitleri Ida-sõjaretkele, mida nad pikisilmi ootasid. Eesti diplomaatia Saksamaal ja teistes fašistliku «telje» riikides muutus märksa aktiivsemaks; mitmete tundemärkide järgi on näha, et

Eesti kodanluse peamehed püüsid igati tõmnata endale hitlerlike võimukandjate tähelepanu ning teenida nende rahulolu. Märtsikuu lõpul näiteks korraldati ümber — «kokkuleppel» Saksamaaga — Eesti, Läti ja Leedu raudteede liiklusgraafik, selleks et kiirendada ja hõlbustada transpordiühendust Saksamaa ja Balti riikide vahel.⁹⁴ Sellise muudatuse sõjalis-strateegiline tähtsus oli silmanähtav ja see äratas üldsuses laialdast tähelepanu.

Mais-juunis elavnes märksa Balti «konföderatsiooni» eestvõitlejate tegevus. Ülalpool juba mainitud «Balti Nädala» raamides, mis algas Tallinnas juuni keskel, kavatseti läbi viia suur Balti riikide kongress, millest pidid osa võtma juba mitte üksi välisministrid, vaid ka valitsuste juhid. Eesti valitsus tegi diplomaatilisi pingutusi, et tagada Leedu peaministri osavõttu kongressist, haju-tades teatud jahedust, mis oli Eesti—Leedu suhetesse jäänud minevikust, kui Eesti valitsejad ajasid oma Leedu partneri suhtes lausa reetlikku poliitikat.⁹⁵ Konverentsi ettevalmistuste käigus planeeriti muuhulgas kindral Laidoneri külastust Leedusse, kuna Laidoner oli varem leedulasi eriti sageli pahandanud oma avaliku toetusega Poola agressivsetele püüetele.

Baltimaade reaktsiooniliste valitsejate sepitsused, mis olid seotud sõjalise Balti liidu loomisega ja «Balti konföderatsiooni» kokkuklopsimise taotlustega, löid täiesti reaalse ohu Nõukogude Liidu julgeolekule ja üldse rahule Balti mere piirkonnas. Selle ohu karmist, vahetust reaalsusest andsid tunnistust üha sagenevad provokatsioonilised aktid Balti riikides paiknevate Nõukogude garnisonide sõjameeste vastu. Eriti hasarti sattusid Baltimaade Nõukogude-vastased elemendid juunikuu keskpaiku, kui Hitler viis võidukalt lõpule oma vallutusretke Lääne-Euroopas ning sai seal kogu kontinendi peremeheks. Teatud üsna mõjukad ringkonnad Inglismaal ja Ameerika Ühendriikides tegid sellega seoses ägedat Nõukogude Liidu vastast ässitustööd, ennustades muuseas, et Prantsusmaal vabaks saanud Saksa fašistlikud väed pöörduvat nüüd NSV Liidu vastu. Nagu hiljem on küllalt üksikasjaliselt selgunud, taotlesid 1940. aasta kevadel, alates maikuust, kahe sõdiva imperialistliku koalitsiooni juhtivad tegelased omavahelist kokkulepet ning Saksamaa ja Inglismaa vahelise sõjategevuse täielikku lõpetamist, et suunata rahvusvahelise imperialismi ühendatud jõud Nõukogude Liidu vastu. Kokkuleppe sobitamise katseid tehti nn. diplomaatiliste kanalite kaudu Rootsis, Ameerika Ühendriikides ja Vatikanis.⁹⁶

Niisugustel asjaoludel ei saanud Nõukogude Liidu valitsus muidugi ükskõikselts jalgida Balti riikide valitsuste kahtlast sekelda-

⁹⁴ «Postimees», 18. märts 1940.

⁹⁵ Eesti Kaunase saadiku Lattiku ettekanded 15. ja 18. maist 1940. — ENSV ORRKA, f. 957, n. 14, s.-ü. 730, l-d 36—37.

⁹⁶ «Военно-исторический журнал» № 2, 1959 г. «К вопросу о подготовке фашистской Германии к войне против Советского Союза...» Vt. eriti lk. 65, joonealune märkus 2.

mist, mis oli ilmselt suunatud nende maade ja NSV Liidu vahel sõlmitud vastastikuse abistamise paktide puruksrebimisele ja uue Nõukogude-vastase agressiooni kolde loomisele NSV Liidu eluliste keskuste läheduses.

16. juunil 1940 tegi Nõukogude valitsus Läti ja Eesti valitsuste saadikutele Moskvast esilduse. Eesti saadikule üle antud esilduses märgiti, et Nõukogude valitsusel teadaolevate faktiliste andmete alusel loeb ta kindlaks tehtuks, et Eesti valitsus mitte ainult jättis likvideerimata oma sõjalise liidu Lätiga, mis oli suunatud NSV Liidu vastu, vaid isegi laiendas seda liitu, tõmmates liidu liikmeks ka Leedu ja püüdes kaasa tõmmata ka Soomet. Sellist tegevust pidas Nõukogude valitsus mitte üksi lubamatuks ja talumatuks, vaid ka äärmiselt ohtlikuks, NSV Liidu piiride julgeolekut ohustavaks. Esilduses toodi ette rida fakte, mis andsid tunnistust Balti riikide sõjalise liidu elavnemisest ja laiendamisest ja nende valitsuste muudest Nõukogude-vaenulikest aktsioonidest, ja rõhutati, et need faktid kõnelevad NSV Liidu—Eesti vastastikuse abistamise pakti jämedast rikkumisest Eesti valitsuse poolt; selle paktiga oli ju mõlemale poolele keelatud sõlmida mistahes liite või osa võtta koalitsioonidest, mis olid suunatud teise lepinguosalise vastu.

Nõukogude valitsus märkis, et vastastikuse abistamise pakti jäme rikkumine Eesti valitsuse poolt leidis aset samal ajal, kui Nõukogude Liit teostas erakordselt heasoovlikku ja Eesti-sõbralikku poliitikat, täpselt täites kõiki vastastikuse abistamise pakti nõudeid.

Deklareerides, et niisugune olukord ei olnud enam talutav, teatas NSV Liidu valitsus Eesti valitsusele, et ta peab vajalikuks, et Eestis loodaks viibimata niisugune valitsus, kes oleks suuteline ja valmis tagama Eesti—Nõukogude vastastikuse abistamise pakti ausat elluviimist, ja et kindlustataks Nõukogude väeosade vaba pääs Eesti territooriumile sellisel hulgal, mis oleks küllaldane vastastikuse abistamise pakti elluviimise tagamiseks ja Eestis asuvate Nõukogude garnisonide vastu suunatud võimalike provokatsioonide vältimiseks.

Nõukogude valitsuse 16. juuni esildus paljastas Eesti valitsuse ringkondade reetliku, kahekeelse poliitika kogu maailma demokraatliku üldsuse ees. Eesti töörahvas nägi nüüd täie selgusega, kui kaugemale oli läinud valitsev kodanlik-fašistlik ladvik oma Nõukogude-vastaste avantüüride kuritegelikul teel, tõugates kogu rahvast suurimasse ohtu. Kogu maal tõusis meelepahatorm fašistliku diktatuuri vastu. Nõukogude valitsuse esilduse teatavaks saamisele järgneval päeval toimusid üle maa vabrikutes ja tehastes tööliste koosolekud, kus nõuti kategooriliselt fašistliku valitsuse eemaldamist võimult ja uue valitsuse moodustamist, kellele oleks rahva usaldus; nõuti Nõukogude Liiduga sõlmitud pakti ausat täitmist ning tõeliselt sõbraliku koostöö jaluleseadmist suure sotsialismimaaga, fašistlike organisatsioonide laialisaatmist, rahva

demokraatlike vabaduste taastamist, töötajate elutingimuste pa-
randamist jne.

Diktatuurivõim nägi küll oma poliitika pankrotti, kuid jätkas ometi manööverdumist, lootes aega võita. Tõsi küll, vormiliselt võttis Eesti valitsus Nõukogude esilduse vastu, sest avalikuks väljaastumiseks NSV Liidu vastu ei jäänud tal tolleaegses sise- ja välispoliitilises olukorras enam mingeid võimalusi. Uluotsa valitsus esitas lahkumispalve, kuid jäi ikkagi võimule, ja riigipea Päts ei astunud mingeid samme uue, demokraatliku valitsuse moodustamiseks. Fašistlik ladvik lootis ilmselt sellele, et tal läheb korda keerulisest olukorrast välja rabelda pettusetriki abil: venitada uue valitsuse moodustamisega seniajani, kuni rahvahulgad «rahunevad», ja siis luua «uus» valitsus jällegi omadest inimestest, kujutades neid «demokraatidena» ja NSV Liidu «sõpradena». Muidugi ei jätnud Eesti valitsev klikk ka oma lootusi, et Hitleri relvastatud agressioon võib tõepoolest viibimata pöörduda itta ning Eesti kodanlus võib viimsel minutil saada temalt abi.

Kuid Eesti fašistlikud diktaatorid ei osanud õigesti hinnata eesti töörahva revolutsioonilise energia suurust ega ka neid soodsaid tingimusi, mis nüüd töörahva hulkade ees avanesid. Kodanluse juhid ei mõistnud, et uute Nõukogude väeosade saabumine Eestisse ja nende nõukogude inimeste vahetu kontakt eesti tööliste ning talupoegadega mitmekordistas Eesti revolutsiooniliste jõudude energiat võitluses fašismi vastu. Töörahvas võttis nõukogude sõjamehi vastu südamlike tervitustega, nähes neis õigusega sotsialismi ülevate ideaalide eest võitlejaid, eesti rahva päästjaid imperialismi sepitsuste ja sõja keerisest. Töörahva revolutsiooni-
line hoog pühkis teelt kõik fašistlike võimude ettekirjutused ja keelud; ülemjuhataja Laidoneri karmist keelust hoolimata jätkus rahvakoosolekute laine kasv. Revolutsiooniliste hulkade surve all ei suutnud valitseva klassi vägivalla-aparaat enam rahvast alistumisele sundida, kaotas igasuguse võimuautoriteedi ja lakkas funktsioneerimast.

20. juuni õhtul viis kommunistlik partei läbi Tallinna tööliste aktiivi koosoleku, kus võeti üksmeelselt vastu otsus organiseerida järgmisel päeval üle kogu maa töörahva massilised väljaastumised Eesti fašistlike võimude vastu ja Nõukogude Liidu rahupoliitika toetamiseks.

21. juunil tulidki töötajad Tallinnas ja teistes suuremates keskustes oma vanade võitluslippude all tänavaile. Võimas Tallinna tööliste rongkäik suundus pärast miitingut Kadrioru lossi ette, kus resideeris diktaator Päts, ja nõudis, et viivitamatult moodustataks demokraatlik, rahva usaldust vääriv valitsus, loodaks tõeliselt sõbralikud suhted Nõukogude Liiduga, saadetak스 laiali fašistlikud organisatsioonid ja teostatakse riigis kõige olulisemad demokraatlikud ümberkujundused. Kui diktaator keeldus neid nõudmisi viibimata täitmast, vastasid demonstrandid sellele revolutsiooniliste tegudega: vabastasid vanglast poliitilised vangid,

panid relvastatud tööliste patrullid tähtsamate asutuste ja ettevõtete juurde revolutsioonilise korra kindlustamiseks jne. Rahvahulkade tungival nõudmisel loodi sama päeva õhtul demokraatlik rahvavalitsus eesotsas progressiivse ühiskonnategelase ja kirjaniku Joh. Vares-Barbarusega. Uus valitsus tegi peatselt teatavaks ulatusliku demokraatlike ümberkujunduste programmi ja asus kommunistliku partei juhtimisel seda energiliselt ellu viima.

21. juuni sündmused tähendasid sotsialistliku revolutsiooni algust Eestis, mis tänu erakordselt soodsatele välis- ja sisetingimustele väga kiiresti edasi arenes ja selleni viis, et uus, demokraatlikult valitud Riigivolikogu võttis juba juuli teisel poolel vastu rea ajaloolisi otsuseid — Deklaratsiooni Eestis nõukogude võimu väljakuulutamise kohta ning Eesti astumise kohta Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu koosseisu, seadused suurte tööstus- ja transpordiettevõtete natsionaliseerimise kohta, maa-reformi läbiviimise kohta jne.. Tänu Nõukogude Liidu abile, tema määratu suurele rahvusvahelisele autoriteedile ja soodsatele rahvusvahelistele tingimustele oli Eesti revolutsioonilisel tööliklassil võimalik oma kommunistliku partei tasakaalukal juhtimisel viia kõiki neid sündmusi, kogu revolutsiooni arengut edasi rahulikul teel, ilma verevalamiseta.

Seega lõppes eesti töörahva enam kui kaks aastakümnet kestnud võitlus nõukogude võimu taaskehtestamise eest, Eesti imperialistlikust ikkest vabastamise ja tema tõelise iseseisvuse ning suveräänsuse jaluleseadmise eest täieliku võiduga. Eesti asus lõplikult ja tagasipööramatult sotsialismi teele ja astus sotsialistlike nõukogude rahvaste vennalikkude perre, millest ta oli kodusõja ja Nõukogude-vastase interventsiooni aastail vägivaldselt lahti kistud.

See tähendas eesti rahva rahvusvahelise seisundi põhilist ning pöördelist paranemist, tema rahvusliku olemasolu ja vaba arengu kindlustamist. Ühtlasi oli see tunduvaks hoobiks rahvusvahelise imperialismi pihta, eriti tema võimupositsioonidele Ida-Euroopas, imperialismi tähtsaimate Nõukogude-vastaste tugialade piirkonnas. Sotsialistlikud revolutsioonid Eestis, Lätis ja Leedus 1940. aastal näitasid kogu maailmale selgesti sotsialismi ideede suurt elujõudu, marksismi-leninismi teooria paikapidavust ning õigsust. Need revolutsioonid demonstreerisid samuti imperialismi süsteemi nõrkust, kapitalismi üldkriisi edasist süvenemist ja teravnemist. Kodanlike Balti vabariikide muutumine imperialismi ahela nõrgaks lüliks ja nende väljalangemine imperialismi süsteemist tõestas veel kord seda fakti, et lääneriikide Nõukogude-vastane poliitika, vana Venemaa läänepoolsete piirkondade Nõukogudemaast vägivaldse lahtikiskumise poliitika oli avantüristlik, ajalooliselt täiesti õigustamatu poliitika.

Kõige selle tõttu pole midagi imestada, et Baltimaade revolutsioonilised sündmused kutsusid Lääne imperialistlikes ringkondades esile tigeđa kisa. Kapitalistlikest monopolidest sõltuv aja-

kirjandus tõstis kära «agressioonist», mida NSV Liit olevat toime pannud, sepihes kokku mitmesuguseid muinaslugusid, mis pööraselt moonutasid Eestis, Lätis ja Leedus asetleidnud sündmuste tegelikku käiku ja iseloomu. Järsult tugevdati Läänes kuulujuttude levitamist Nõukogude Liidu ja Saksamaa armeede peatselt kokkupõrkest «Baltikumi küsimuse» pärast. «Nõukogude vägede koondamisest Leedu—Saksa piirile» jms.⁹⁷ Sääraste kuulduste levitamise mõte oli selge: sellega püüti provotseerida tõelist konflikti, kiirendada Hitleri Nõukogude-vastase agressiooni algust ja ühtlasi tekitada ebakindlust ning kartusi noorte Balti nõukogude vabariikide elanikkonnas, takistada nende kindlat asumist sotsialistlikule ülesehitustööle. Mitmesuguste laimavate ja provokatsiooniliste kuulduste levitajate hulgas paistsid erilise südiduse poolest silma Baltimaadest põgenenud ning kodumaareetjateks saanud kodanlikud emigrandid, kes otsekohe hakkasid laimavate väljamõeldiste abil rahvale kätte maksma selle eest, et ta söandas neid võimupositsioonidelt kukutada ja võimu enda kätte võtta.

Lääneriikide mõjukad ringkonnad leidsid, et Balti riikide elanikkonna otsus kuulutada oma maades välja nõukogude võim annab soodsa ettekäände järjekordse Nõukogude-vastase kampaania vallapäätmiseks ja ühtlasi lääneriikide territoriumil ja vetes asuvate Balti riikidele kuuluvate varade omastamiseks. Tooni andis selles küsimuses Ameerika Ühendriikide valitsus, kes juba 13. juulil 1940, s. o. enne Baltimaade rahvaesinduste ajaloolisi otsuseid, teatas, et kõik Balti riikide aktivad, mis asuvad Ühendriikides, «külmutatakse kinni». 23. juulil avaldas Ameerika riigidepartemang erilise deklaratsiooni Balti riikide rahvaesinduste otsuste puhul; selles avalduses süüdistati Nõukogude Liitu jämedalt ja ilma mingeid tõestusi esitamata Eesti, Läti ja Leedu iseseisvuse «likvideerimises» ja kuulutati, et Ühendriikide valitsus on otsustanud mitte tunnustada nende vabariikide astumist NSV Liidu koosseisu.⁹⁸ Samasugusele provokatsioonilisele seisukohale asus ka Inglise valitsus. Kõik Inglismaal ja Ameerika Ühendriikides asuvad Balti riikide aktivad, sealhulgas nende kullafondid, riisuti, kõik nende laevad, mis asusid lääneriikide sadamais, peeti kinni ja hiljem konfiskeeriti. Eesti, Läti ja Leedu kodanlike valitsuste endised diplomaatilised esindajad lääneriikide pealinnades, kes keeldusid vastavalt oma maade seaduslike, nõukogude valitsuste korraldusel kodumaale tagasi tulemast ning kaotasid isegi oma vastavate riikide kodakondsuse, alustasid lääneriikide valitsevate ringkondade kaasabil ja õhutusel ägedat propagandistlikku valedekampaaniat oma rahvaste vastu. Sellise tegevuse soosimine tähendas rahvusvahelise õiguse normide jämedat rikkumist lääneriikide valitsuste poolt.

⁹⁷ «Известия» № 143, 23 июня 1940 г.

⁹⁸ The United States in World Affairs 1940. New York and London 1941, p. 360.

Ütlema tagi on selge, et kõige sellega demonstreerisid lääneriikide valitsevad ringkonnad veel kord oma vaenulikkust suhtumist mitte üksnes NSV Liidusse, vaid ka Baltimaade rahvastesse, tasudes neile kätte selle eest, et nad ei tahtnud jääda endiselt imperialistliku surve objektiks, ei soovinud kauem olla tühiseks etturiks imperialistlike suurriikide diplomaatilises mängus.

Kõige sagedamini püüdsid Balti emigrantide liidrid ja ka lääneriikide reaktsioonilised sullemehed seada kahtluse alla Eesti, Läti ja Leedu rahvaste ajalooliste otsuste seaduslikkust, püüdsid väita, justnagu ei oleks nende rahvaste otsus nõukogude võimu taastamise kohta olnud vabatahtlikult vastu võetud jne. Selliste väidete valelikkus oli juba tol ajal igale objektiivsele vaatelejale täiesti selge. On iseloomulik, et kodanlikud laimajad, nagu näiteks Rei, ei leidnud paremaid argumente selle oma teesi tõestuseks kui see, et juulikuu Riigivolikogu valimistel Eestis ei olevat täielikult kinni peetud 1937. aasta fašistliku põhiseaduse sättest, mille kohaselt Riigivolikogu valimiste väljakuulutamise ja läbiviimise vahel pidi olema teatud küllalt pikk ajavahemik. Siin avaneb emigrantlike tegelaste argumentatsiooni jälgijaile tõesti huvitav pilt: eesti «töölise esindaja», «sotsialist» Rei, istudes ameerika ja teiste imperialistide tiiva all, noomib ja süüdistab eesti töölisi, et need ei ole kõige vana revolutsioonilise lõhkumise hoos täpselt kinni pidanud ülireaktsioonilise, fašistliku konstitutsiooni kirjatähest kõigis üksikasjus ja on liialt rutanud valijate, rahva tõelise tahte väljaselgitamisega, et nad täitsid valijate tahet, kes paljudel töörahva koosolekutel tol ajal nõudsid fašistliku parlamendi kiiremat likvideerimist ja uue, tõelise rahvaesinduse valimist.

Nurjatut laimu, nagu ei oleks Baltimaade rahvad saanud 1940. aasta juulikuu valimistel vabalt oma tahet avaldada, lükkasid ümber isegi mitmed kodanlikud Lääne autorid, keda pole kunagi kahtlustatud erilistes sümpaatiates kommunismi vastu. Nii kirjutab tuntud inglise õigusteaduse professor, Londoni ülikooli õigusteaduskonna dekaan George Keeton Pätsi ja Ulmanise valitsustest Eestis ja Lätis, et need «ei olnud mingis mõttes demokraatlikud valitsused» ja lisas: «Need valitsused, luues võrdlemisi kitsa ja privilegeeritud klassi huvides autoritaarse võimu, valmistasid seega rahvahulki ette nõukogude korra vastuvõtmiseks...»⁹⁹ Keeton tuli järeldusele, et «ühinemine NSV Liiduga ei olnud ühelgi juhul vastuvõetamatu suurele hulgale Läti ja Eesti elanikest...».¹⁰⁰

Nõukogude võimu taaskehtestamine Eestis ja tema astumine suure sotsialismimaa vennalike rahvaste perre mitte ainult et «ei olnud vastuvõetamatu» eesti rahvale, vaid vastas täielikult Eesti töörahva ammuaegsetele soovidele. Välisimperialistide sõltumusse langenud eesti kodanluse kakskümmend aastat kestnud

⁹⁹ Russia and Her Western Neighbours by George W. Keeton and Rudolf Schlesinger. London 1942, p. 46.

¹⁰⁰ Ibidem, p. 48.

valitsemine oli toonud väga eitavaid tagajärgi eesti töötavale elanikkonnale, oli ebasoodsalt mõjunud töörahva elu kõigile külgedele. Kodanluse võimu viimne etapp — Pätsi—Laidoneri fašistlik diktatuur aga alandas Eesti saksa fašistlike röövlite nõrga ja abitu satelliidi seisundini ja asetask tōsisesse ohtu meie rahva olemasolu ũldse. Hitlerliku orjastuse ning rahvusliku katastroofi ohust pāases eesti rahvas eelkōige tānu Nōukogude valitsuse ettenāgelikule ja targale rahupoliitikale, mis 1939.—1940. aasta āārmiselt keerulises rahvusvahelises olukorras lōi samm-sammult tingimusi selleks, et Baltimaade rahvad saaksid ennast lahti rabelda agressiivsete imperialistlike jõudude ikkest, aitas tāielikult paljastada nende maade tōttavate hulkade ees valitsevate klikkide rahvavaenulikkude poliitikat ja seega valla pāasta Eesti, Lāti ja Leedu tōöraha revolutsioonilist energiat. Eesti tōörahas, nagu ka teiste Balti vabariikide tōttavad hulgad, olles neil aastail rikastunud uute poliitiliste kogemustega, vōttis oma ajaloo vastutusrikkal momendil oma saatuse enda kätte ja asus nōukogude rahvaste sōbralikus liidus suure innu ja vaimustusega rajama oma tōeliselt vaba ja suverāānse sotsialistliku riikluse aluseid.

*

Kodanliku Eesti 1934.—1940. aastate rahvusvahelise olukorra ja valitsuse vālispoliitika vaatlus vōimaldab jõuda mōningatele jārēldustele, mis on olulised Eestis asetleidnud ajalooliste sündmuste paremaks mōistmiseks.

Rahvusvahelise olukorra ajaloo faktid nāitavad kōigepealt imperialistlike lāāneriikide valitsejate poliitika vaenulikkust ja ohtlikkust eesti rahva suhtes; see poliitika asetask ohtu ei midagi vāhemat kui Baltimaade rahvaste rahvusliku olemasolu. Inglise imperialism, kes 20-ndail aastail ja 30-ndate aastate esimesel poolel oli Eesti suhtes māārava mōjuga majanduslikuks ja poliitiliseks jõuks, lāāks 30-ndate aastate keskel kokkuleppele saksa fašismiga mōjupiirkondade mōninga ũmberjaotamise alal Balti mere rajoonis, andes hitlerlikele imperialistidele kũllalt avarad vōimalused Balti riikide poliitiliseks allutamiseks oma Nōukogude-vastase «idapoliitika» eesmārkidele, samuti ka majanduslikuks ekspansiooniks Eestis, Lātis ja Leedus. Inglismaa valitsevate ringkondade niisuguses kāitumises olid juba selgesti mārēgatatavad selle kurikuulsa poliitika jōoned, mida hiljem hakati nimetama «Mũncheni poliitikaks».

Lāāneriikide, esmajōones Inglismaa valitsejad toetasid neid jõude Ida-Euroopa riikides, kes vōitlesid Nōukogude Liidu poolt ettepanitava Ida-Euroopa kollektiivse julgeoleku sũsteemi loomise vastu, ja ka nende eneste poliitiline jōon oli vastuolus efektiivse kollektiivse julgeoleku sũsteemi loomise ũlesannetega. See tāhen-

das samuti soovi tuua rida Ida-Euroopa rahvaid, sealhulgas Baltimaade rahvad, ohvriks Hitleri agressiooni ida poole suunamise eesmärgile. Sellise poliitika lõppakordiks oli Inglise ja Prantsuse esindajate käitumine kolme suurriigi — NSV Liidu, Inglismaa ja Prantsusmaa — Moskva läbirääkimistel 1939. aasta suvel, kus lääneriikide delegatsioonid keeldusid Balti riikide neutraliteedi ja sõltumatuse ühisest, kolmepoolsest garanteerimisest, avades seega värvad hitlerliku sõjalise agressiooni edasilükkumiseks Baltikumis.

Niisugust poliitikat «Balti küsimuses» toetasid täiel määral ka Ameerika Ühendriikide valitsevad ringkonnad. Ameerika monopolidel, vaatamata nende võrdlemisi vähestele osavõtule kapitali ekspordist Baltimaadesse 30-ndail aastail, oli kaalukas sõna kaasa rääkida selle piirkonna saatuse määratlemisel. On iseloomulik, et Ühendriikide diplomaatia ilmus siin esiplaanile iga kord, kui Baltimaadel asi arenes suhteliselt teravamate Nõukogude-vastaste aktsioonideni. Ameerika diplomaatia toetas Inglise—Saksa 1935. aasta mereväe-kokkulepet ja äraütlemist Balti riikide garanteerimisest 1939. aastal; ta ilmus esiplaanile Soome—Nõukogude sõjalise konflikti ajal, ja 1940. aasta suvel asus ta tolle Nõukogude-vastase kampaania etteotsa, mida alustati Lääne reaktsiooni poolt seoses Baltimaade revolutsiooniliste sündmustega. Ameerika Ühendriikide sõjajärgsel poliitikal Nõukogude Balti vabariikide suhtes, mis on varjamatult vaenulik nende rahvaste vastu, on seega sügavad juured ka kolmekümnendate aastate rahvusvaheliste suhete ajaloos.

Samuti tuleb kõnealuse küsimusteringi uurimisel eriti selgesti nähtavale eesti kodanluse — nii tema fašistliku diktatuurivõimu kui ka selle võltsdemokraatliku «opositsiooni» rahvavastane ning otse antinatsionaalne osa kodanliku riigi olemasolu viimsetel aastatel.

Kodanliku diktatuuri perioodil ei etendanud ükski eesti kodanluse fraktsioon enam mingit progressiivset osa oma rahva ajaloos. Kogu eesti kodanlus kujunes pärast Suurt Sotsialistlikku Oktoobri-revolutsiooni põhiliselt võõra, imperialistliku poliitika elluviijaks Eestis (mis siiski ei tähenda, nagu poleks eesti kodanlusel, tema parteidel ja fraktsioonidel olnud ka lahkuminekuid ja vastuolusid ühe või teise imperialistliku rühmituse poliitika mõningate aspektidega). Lääne imperialismi poliitika oli aga sügavalt vaenulik ning ohtlik eesti rahvale, vastuolus tema rahvuslike huvidega. Kõige sügavamale oma rahva põhiliste eluliste huvide reetmise rappa vajus aga eesti kodanlus just kolmekümnendate aastate teisel poolel, — ajajärgul, mil temal tuli imperialistide tahtel ümber orienteeruda saksa fašismile — eesti rahva kõige tigidamale ja ohtlikumale vaenlasele.

Tuleb eriti rõhutada, et eesti kodanluse ladvik asus teenima hitlerlikku Saksa imperialismi mitte üksi n.-ö. piitsa sunnil, Lääne imperialistlike ringkondade käsul, vaid ka omaenda soovil. Koostöös Saksa imperialismiga nägi eesti kodanlus neil aastail pari-

mat tagatist eesti töörahva revolutsioonilise liikumise võimaliku uue tõusu vastu; koostöö Saksa monopolidega, kes kibe-kiire sõjaks ettevalmistumise olukorras said erakordselt suuri kasumeid, töötas mõningat üsna rammusat suutäit ka Eesti kapitalistidele. Kaasaegse kapitalismi põhiline majandusseadus, sellest tingitud jaht maksimaalsete kasumite järgi tõukas Eesti suurkapitaliste oma rahva kõrgemate eluliste huvide ohvrikstoomise teele, rahvusliku reetmise teele.

Kuivõrd eesti kodanluse rüpest ei tõusnud neil ohtlikel aastatel esile mingeid organiseeritud jõude, kes oleksid Pätsi—Laidoneri diktatuuri antinatsionaalsele poliitikale otsustavalt vastu astunud, siis näitab see erilise veenvusega, et kodanlus oli eesti rahvuse juhtiva jõuna ammu oma aja ära elanud, ja töölisklassi asumine rahvuse etteotsa, nõukogude võimu taaskehtestamine Eestis oli ajalooliselt täiesti hädavajalik ning põhjendatud samm.

1934.—1940. aastate sündmused Eestis ja sealhulgas võitlus riigi välispoliitilise kursi ümber demonstreerivad kujukalt töötavate rahvahulkade otsustavat osa oma maa saatuse kujundamisel. Hoclimata kodanlik-demokraatlike vabaduste likvideerimisest ja fašistlike võimude surve ja repressioonide pidevast tugevnemisest, segasid töötavad rahvahulgad ka neil aastail aktiivselt vahele maa ühiskondlik-poliitilisse ellu, õõnestades oma vastupanuga valitsuse reaktsioonilisi samme nii sise- kui ka välispoliitika valdkonnas. Fašistliku reaktsiooni pealetungi kõrgtipul — 1935.—36. aastal — tõusid Eesti töölised streigivõitlusele, kusjuures suur põlevkivitöölise streik 1936. aastal oli teatud mõttes eesti töölisklassi vastuseks maa tähtsamate tööstusharude allutamisele Saksa kontsernide kontrollile ja sellega seotud halvenemisele tööliste olukorras. Eestimaa Kommunistlik Partei saavutas neil aastail märgatavat edu oma võitluses töölisklassi ühisrinde eest, parempoolseist sotsiaaldemokraatidest koosnev valitsuse agentuur tööliikumises aga kaotas pea igasuguse mõju tööliste keskel. Töötavate rahvahulkade teadlikkuse ja aktiivsuse tõusu demonstree- risid valitsuse poolt aastail 1936—1939 organiseeritud referendumi- mid ja valimised.

Kui eesti rahva laiad hulgad said täies ulatuses teada valitseva kliki Nõukogude-vastastest ja sõjaprovokaatorlikest sepitsustest, katkes nende kannatus. Töötavad hulgad läksid 1940. aasta suvel liikvele ja võtsid kommunistide juhtimisel maa juhtimise endi kätte.

Eriti selgesti tuleb tolleaegse Eesti rahvusvahelise olukorra ja välissuhete ajaloo vaatlemisel nähtavale ka see määratu suur positiivne osa, mida etendasid meie rahva saatuse kujunemisel Nõukogude Liidu edusammud sotsialismi ehitamisel, tema rahvusvahelise autoriteedi tõus ning rahuarmastav ja imperialistliku agressioonipoliitika vastu järjekindlalt välja astuv välispoliitika. Nõukogude rahva edusammud innustasid Eesti eesrindlikke inimesi võitlusele reaktsiooni ja fašismi vastu, oma rahva rahvus-

liku sõltumatuse kaitsmisele, veensid eesti töörahvast selles, et fašismi pealetung Eestis ning reetlik poliitika rahvusvahelisel areenil ei saa olla kauakestvad ega otsustava tähendusega. Oma välispoliitikas astus Nõukogude valitsus palju kordi otseselt välja Baltimaade rahvaste kaitseks imperialistliku agressiooni vastu ja paiskas segi saksa ja muude imperialistide plaanid, mis nägid ette Baltikumi võimalikult peatset muutmist ettevalmistatava Nõukogude-vastase sõja platsdarmiks. Niisugune Nõukogude valitsuse sõbralik poliitika Balti riikide suhtes aitas ühtlasi kaasa nende riikide valitsevate klikkide poliitika rahvavaenuliku olemuse paljastamiseks. 1939. aasta sõjaeelse kriisi olukorras oli just Nõukogude Liidu ettenägelik välispoliitika selleks peamiseks teguriks, mis vältis Eesti ja teiste Balti riikide okupeerimise hitlerlike vägede poolt, mis tolelaegses olukorras oleks tähendanud meie rahvale tõelist rahvuslikku katastroofi.

Nõukogude sotsialistliku riigi välispoliitika põhilised eesmärgid ja ülesanded — rahu ja rahvaste julgeoleku kindlustamine, eriti Ida-Euroopa rahvaste kaitsmine hitlerliku agressiooni vastu ja nende sõltumatuse tugevdamine imperialismi kallaletungide vastu — vastasid täielikult ka eesti rahva rahvuslikele huvidele. Niisugused Nõukogude valitsuse konkreetset sammud rahvusvahelisel areenil nagu võitlus Ida-Euroopa kollektiivse julgeoleku süsteemi loomise (nn. Idapakti) eest, Leedu toetamine Saksa ja Poola agressiivsete taotluste vastu, ettepanekud suurriikide garantiide andmiseks Balti riikide neutraliteedile ja sõltumatusele 1939. aasta kevadel, vastastikuse abistamise paktide sõlmimine Eesti, Läti ja Leeduga sama aasta sügisel ja rida teisi löid kaitsetõket imperialistliku vallutuspoliitika vastu Balti mere idarannikul ning lõppkokkuvõttes päätsid meie rahva hitlerlike röövlite kaitsetu sõda ossa sattumast. Samal ajal aga sattus eesti kodanluse poliitika rahvusvahelisel areenil üha järsemasse vastuollu meie rahva tõeliste eluliste huvidega. See asjaolu oli muuhulgas üheks oluliseks põhjuseks, miks 1940. aasta juunis-juulis revolutsioonilised sündmused erakordselt kiiresti kasvasid üle kodanlik-demokraatliku revolutsiooni ülesannete raamidest. Veendumine eesti kodanluse ilmses reetlikkuses, tema «rahvusluse»-propaganda valelikkuses tõukas Eesti töörahvast juba kaks-kolm nädalat pärast fašismi kukutamist otsustavalt lahti ütleva kodanluse juhtivast osast riigis, lahti ütleva kapitalistlikust korrast ning asuma üksmeelselt nõukogude võimu taastamise, suure sotsialismimaa koosseisu astumise loosungi alla.

Kõik kogemused, mis eesti rahvas on omandanud tollest ajast möödunud kahekümne aasta jooksul — Nõukogude Eesti majanduse ja kultuurielu hoogne tõus, meie rahva loovate jõudude õitselepuhkemine nõukogude vennasrahvaste peres — kinnitavad selle ajaloolise sammu õigsust.

Rbl. 4.90

A

23055

158349

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00203965 1